

ԼԵՎՈՆ ԵԶԵԿՅԱՆ

ՆԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒ

ԼԵՎՈՆ ԵԶԵԿՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒ

Թույլատրված է ՀՀ ԿԳ նախարարության կողմից
որպես դասագիրք բուհերի ուսումնագերմանական,
արևելագիտական, հումանիտար և բնագիտական
ֆակուլտետների ուսանողության համար

(Երկրորդ, վերամշակված հրատարակություն)

ՀՏԴ 809.198.1(075)

ԳՄԴ 81. 23 ց73

Ե 192

Մասնագիտական խմբագիր՝ *Ռ. Սաքապետոյան*

բանասիրական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

Եզեկյան Լևոն

Ե 192 Հայոց լեզու, -եր.: Երևանի համալս. հրատ., 2007 թ., 402 էջ:

Դասագիրքը նախատեսված է բուհերի ռոմանագերմանական, արևելագիտական, հումանիտար և բնագիտական ֆակուլտետների ուսանողների համար, այն օգտակար է նաև հայոց լեզվի ուսուցիչներին: Գիրքն ընդգրկում է հայոց լեզվի բոլոր բաժինները՝ հնչյունաբանություն, բառագիտություն, ձևաբանություն, շարահյուսություն, մասամբ նաև ոճագիտություն:

Դասագիրքը կազմված է նշված բուհերի ուսումնական նոր ծրագրերին համապատասխան:

Ե $\frac{46020201C}{704(02)05}$

ԳՄԴ 81.2Հ ց73

ISBN 5-8084-0688-9

© Լ. Կ. Եզեկյան, 2007 թ.

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Ժամանակակից հայոց լեզուն ոչ միայն որպես մայրենի, այլև որպես երկրորդ մասնագիտական լեզու դասավանդվում է բուհերի բանասիրական (ոչ մասնագիտական), հատկապես ռոմանագերմանական լեզուների, արևելագիտական և մյուս հումանիտար բաժիններում: Ուսումնառության ընթացքում ուսանողության համար լուրջ դժվարություններ են առաջանում միասնական մեկ դասագրքի կամ ուսումնական ձեռնարկի բացակայության պատճառով: Հայոց լեզվի յուրաքանչյուր բաժնի համար առանձին-առանձին (մեկ կամ երկու գրքերով) տպագրված և հրապարակի վրա են մի շարք դասագրքեր և ուսումնական ձեռնարկներ: Հայոց լեզվի սահմանված ծրագիրը ամբողջովին յուրացնելու համար ուսանողները ստիպված են կարդալու առնվազն 4-5 դասագիրք, որոնք ստեղծվել են մասնագիտական բաժինների համար, մի բան, որ և՛ ծրագրային, և՛ ժամանակային ու տեխնիկական առումներով լուրջ դժվարություններ է հարուցում:

Այս բացը լրացնելու, ուսանողության պահանջները բավարարելու, ուսումնառության գործընթացում նրանց ժամանակը խնայելու նպատակով փորձել ենք մեկ գրքով ամբողջական ներկայացնել հայոց լեզվի դասավանդման բոլոր բաժինները՝ հնչյունաբանություն, բառագիտություն, ձևաբանություն, շարահյուսություն (մասամբ նաև ոճագիտություն)՝ բուհական հաստատված նոր ծրագրերին համապատասխան: Նշված աշխատանքն ստեղծելիս օգտագործել ենք հայոց լեզվի համապատասխան բաժինների վերաբերյալ վերջին տարիներին լույս տեսած բուհական բոլոր դասագրքերն ու ուսումնական ձեռնարկները, ընդհանրացրել դրանք, երբեմն նաև վերանայել ու նորովի ներկայացրել բազմաթիվ հարցադրումներ ու տեսական դրույթներ:

Այս առումով որպես առաջին փորձ, աշխատանքը բնականաբար կունենա նաև բացթողումներ ու վրիպումներ, որոնք հետագայում շտկելու նպատակով սիրով ու երախտագիտությամբ կընդունենք բոլոր կարգի օգտակար ու արժեքավոր դիտողությունները:

Չեղինակ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայոց լեզուն հայ ժողովրդի հոգևոր մշակույթի ամենամախնական ու ամենամկրական արգասիքն է, որ ստեղծվել, մշակվել ու զարգացել է դարերի ու հազարամյակների ընթացքում և մեր ժողովրդի կենդանի, տեսանելի հիշատակարանն ու կենսապատումն է:

Իբրև աշխարհի ամենահին, զարգացած ու ամենահարուստ լեզուներից մեկը՝ սքանչելի ու ինքնատիպ հայոց լեզուն իր մեջ հարազատորեն արտացոլում է մեր ժողովրդի կյանքի ողջ պատկերը, նրա դարավոր պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը:

Հայոց լեզուն դեռևս նախագրային դարաշրջանից հազարամյակների ընթացքում անընդհատ զարգացրել ու կատարելագործել է իր քերականական ողջ կառուցվածքը, հարստացրել ու համալրել նրա բազմաշերտ բառապաշարը: Դեռևս մեր թվարկությունից առաջ 8-7-րդ դարերում Հայկական լեռնաշխարհում կազմավորվում է հայ ժողովուրդը, և այդ գործընթացին զուգահեռ հայ ժողովրդի կորիզը կազմող հայասա-արմենական ցեղային միության համընդհանուր լեզվի վրա ձևավորվում է հայերի էթնիկական (ժողովրդական, խոսակցական) լեզուն, որը որոշ ժամանակ անց արդեն իր հիմնական օրինաչափություններով կայունանում է, իր մեջ ներառում բազմաթիվ ցեղային այլ լեզուներ ու բարբառներ, ապա դառնում ընդհանուր հաղորդակցման միջոց հայ ժողովրդի և նրա մեջ մտած բոլոր ցեղերի համար:

Իր բազմադարյա գոյության ընթացքում մեր մայրենի լեզուն անընդհատ ու բազմաթիվ շփումների հետևանքով, որ կատարվել են մերծավոր ու հեռավոր, ցեղակից ու ոչ ցեղակից անհամար լեզուների հետ, կրել է զգալի և լուրջ փոփոխություններ, կատարել հարկի, հաճախ նաև անհարկի փոխառություններ, օտարաբանություններ՝ փոխադարձաբար ազդելով նաև նրանց վրա:

Ժամանակակից հայոց լեզուն ունի կիրառության լայն ոլորտներ և բազմապիսի գործառույթ: Ամենից առաջ այն գրական լեզու է, ունի մշակված ու համակարգված քերականական կառուցվածք ու բառապաշար, մեր գրականության, գործառական տարբեր ոճերին սպասարկող, ինչպես նաև մեր ժողովրդի գրագետ խավերի հաղորդակցման միջոց է, միաժամանակ գրքերի, հրապարակային ու հանրային այլևայլ հարաբերությունների լեզու:

Գրական լեզուն ժամանակի ընթացքում ձգտում է դառնալ նաև հասարակության ընդհանուր լեզու:

Մեր գրական լեզուն իր երկու տարբերակներով նաև ազգային, այսինքն՝ որպես ազգ կազմավորված հանրության լեզու է: Ազգային լեզուն ժողովրդական ավելի տարածված, ամբողջ ազգի խոսակցական լեզու դառնալու մեծ հավակնություն ունեցող գրական լեզու է:

Ինչպես նկատել է ակադ. Գ. Սևակը, ազգային լեզու անվանումը տրվում է միայն որպես ազգություն կազմավորված մարդկանց հանրության լեզվին՝ ի տարբերություն տոհմային և ցեղային լեզուների, որոնք նույնպես երբեմն հանիրավի կոչվում են ազգային լեզու:

Ազգային լեզուները սովորաբար կազմավորվում են պատմական որոշակի ժամանակաշրջանում, հատկապես, երբ տվյալ ժողովուրդը, տվյալ հասարակությունը ձևավորվում է որպես ազգ:

Ազգային լեզուների կազմավորումը տարբեր արագությամբ և տարբեր ձևերով է իրականանում այլևայլ ժողովուրդների մոտ:

Հարկ է նշել, որ հայոց լեզուն որպես ազգային լեզու կարող էր ձևավորվել 19-րդ դարի 50-ական թվականներին, երբ որոշակիորեն արտահայտվում էր ազգային լեզվի գիտակցական մշակման փուլը (գրապայքար) մեր լեզվի պատմության մեջ, երբ հատուկ ձևով դրված էր գրաբարի և աշխարհաբարի խնդիրը, նոր հայերենի՝ աշխարհաբարի գործածության հարցը (խնդիրը):

Հայոց լեզուն անկախ Հայաստանի Հանրապետության պետական լեզուն է, որն ամրագրված է ՀՀ Սահմանադրության համապատասխան 12-րդ հոդվածով:

Պետական լեզուն ինքնուրույն պետություն և պետականություն ունեցող ժողովրդի գրական լեզուն է, տվյալ պետության պաշտոնական լեզուն: Սա նշանակում է, որ այս լեզվով է գրվում պետական պաշտոնական գրագրությունը, այս լեզվով են տարվում երկրում դատավարությունը, գործավարությունը, գրասենյակային, իրավաբանական փաստաթղթերը (պայմանագրեր, օրենսգրքեր, մուրհակներ և այլն):

Գրական լեզուն նաև դպրոցի, կրթության, մամուլի և թատրոնի լեզու է: Գրական լեզվի՝ որպես ազգային և պետական լեզվի բոլոր գործառույթները սահմանված ու ամրագրված են ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից ընդունված «Լեզվի մասին» օրենքով:

ԳՐԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒ ԵՎ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐ

Ինչպես արդեն նշվել է, գրական լեզուն տվյալ ժողովրդի ազգային լեզվի դրսևորման բարձրագույն ձևն է, նրա մշակված, նորմավորված, միօրինակացված տարբերակը, որը բավարարում է ժողովրդի մշակութային կյանքի և նրա գործունեության տարբեր ոլորտների պահանջները: Այն հանդես է գալիս որպես գեղարվեստական գրականության, գիտության, մամուլի և հրապարակախոսության, կրթության, ռադիոյի և հեռուստատեսության, պետական գրագրության լեզու:

Ինչպես նկատել է ակադ. Էդ. Աղայանը, գրական լեզուն կարող է տարածման տարբեր սահմաններ ունենալ, տարբեր չափով հասկանալի լինել հանրության տարբեր խավերին, բայց և այնպես, նա հանդես է գալիս իբրև մեկ միասնական գրական լեզու: Միշտ չէ, որ գրական լեզուն և ընդհանուր խոսակցական լեզուն համապատասխանում են միմյանց, քանի որ հնարավոր է միևնույն ժամանակաշրջանում երկու կամ ավելի գրական լեզուների գոյակցում՝ գործառույթների ավելի կամ պակաս տարբերակմամբ, ինչպես հայոց լեզվի գրային շրջանի պատմության միջին փուլում կամ միևնույն լեզվի հիմքի վրա տարբեր բարբառային հիմք ունեցող երկու կամ ավելի գրական լեզուների կամ գրական լեզվի տարբերակների գոյակցում (ինչպես հայերենում) և այլն:

5-րդ դարում՝ գրերի գյուտից հետո, գրաբարը գրական լեզու էր, եկեղեցու, կրոնի, թարգմանության, գիտության տարբեր ոլորտների, ճարտասանության լեզու, բայց ամենայն հավանականությամբ այն ընդհանուր խոսակցական լեզու չէր հայ ժողովրդի տարբեր խավերի համար, քանի որ այդ շրջանում և դրանից էլ բավական ժամանակ առաջ առանձին հատվածներում որպես հաղորդակցման միջոց գործածական էին նաև առանձին խոսակցական լեզուներ կամ բարբառներ: Լեզվական փաստերը ցույց են տալիս, որ գրաբարից առաջ Հայաստանի տարբեր շրջաններում հայկական առանձին տոհմեր և ցեղեր ունեցել են իրենց խոսակցական լեզուները, որոնցից մեկի կամ մի քանիսի հիման վրա հետագայում ձևավորվել է գրաբարը՝ որպես համընդհանուր կամ գրական լեզու:

Ինչպես յուրաքանչյուր ընդհանուր, համաժողովրդական լեզու, այնպես և հայերենն ունի իր տարածքային ճյուղավորումները, տարածքային տարբերակները, որոնք սովորաբար հանդես են գալիս

խոսակցական լեզուների կամ բարբառների ձևով: Բարբառները, որքան էլ տվյալ համազգային լեզվի տարածքային տարբերակներն են, այնուամենայնիվ, ինչպես բառապաշարային, այնպես և քերականական տարբեր իրողություններով տարբերվում են թե՛ գրական կամ ազգային լեզվից, թե՛ իրարից:

Լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում բարբառները, աստիճանաբար շփվելով միմյանց և գրական լեզվի հետ, որոշակիորեն մշակվում են և գրական լեզվի հարատև ազդեցության հետևանքով մոտենում են իրար և հատկապես՝ գրական կամ համազգային լեզվին: Որքան ավելի արագ են փոխվում բարբառները քաղաքներում, այնքան ավելի դանդաղ են փոխվում գյուղերում: Հայոց լեզուն հարուստ է բազմաթիվ բարբառներով. կենդանի, գործող բարբառների թիվը հասնում է չորս տասնյակի: Բարբառների դասակարգման տարբեր չափանիշներ կան՝ հնչյունաբանական, ձևաբանական, բազմահատկանիշ: Տարածված է բարբառների ձևաբանական դասակարգումը, երբ, բացի քերականական այլևայլ հատկանիշներից, առաջնային է համարվում սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի կազմությունը, ըստ որի՝ հիմնականում տարբերակվում են *«ում»*, *«կը»*, *«իլ»* (կամ *«լ»*) ճյուղի բարբառներ՝ *գրում են, կը գրեն, կյարթալ իմ*:

«Ում» ճյուղի բարբառների թվին են պատկանում Արարատյան, Ղարաբաղի, Թբիլիսիի, Շամախու, Ազուլիսի բարբառները և այլն: «Կը» ճյուղի բարբառներից են Պոլսի, Կարնո, Համշենի, Վանի բարբառները և այլն: «Լ» ճյուղի բարբառներից են Սարաղայի, Խոյի բարբառները՝ և այլն: Բարբառներից յուրաքանչյուրն ունի իր համապատասխան ենթաբարբառները կամ խոսվածքները:

Բարբառները գրական լեզվից որոշակիորեն տարբերվում են ինչպես քերականական առանձին իրողություններով, այնպես և բառային կազմով:

Բարբառների բառապաշարում զգալի են օտար լեզուների՝ հատկապես արևելյան լեզուների, մասնավորապես թուրքերենի, իսկ վերջին շրջանում՝ նաև ռուսերենի ազդեցությունը (հիմնականում որպես փոխառություններ, մասամբ նաև որպես օտարաբանություններ):

ՀԱՅԵՐԵՆՆ ԻԲՐԵՎ ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒ

Ընդհանուր և համեմատական լեզվաբանության կարևորագույն խնդիրներից մեկը լեզուների դասակարգման սկզբունքն է, որը պետք է հենվի լեզուների միջև եղած որոշ կապերի վրա: 18-րդ դարում, երբ դեռևս լեզուները հարկ եղածի չափ ուսումնասիրված չէին, առաջ է քաշվում լեզուների աշխարհագրական դասակարգումը, որը հիմնված էր տարբեր լեզուների տարածքային կապի վրա, ըստ որի՝ աշխարհի լեզուները բաժանվում էին հինգ խմբի՝ ըստ մայրցամաքների: Հասկանալի է, որ նման դասակարգումը լեզուների բնույթի որոշման ու նրանց ներքին կապերի բացահայտման տեսակետից գիտական արժեք չէր կարող ներկայացնել, քանի որ այն հիմնված էր տարածքային հատկանիշի վրա և անտեսում էր լեզուների միջև եղած ներքին կապերը, ինչպես նաև նրանց բնույթի ընդհանրություններն ու տարբերությունները:

Հետագայում առաջ են քաշվում այլ դասակարգումներ ևս, ինչպես՝ ծագումնաբանական, ծննդաբանական, ձևաբանական, հոգեբանական, փուլային և այլն:

19-րդ դարի կեսերից լեզվաբանության մեջ իշխող է դառնում լեզուների ուսումնասիրության պատմահամեմատական եղանակը, որի հիմքում ընկած էր լեզուների ցեղակցության կամ ծագումնաբանական ընդհանրությունների սկզբունքը: Ըստ որում՝ լեզուների ցեղակցությունը որոշվում էր նրանց միջև եղած ծագումնաբանական ընդհանրությունների միջոցով:

Այսպես՝ համեմատելով մի շարք լեզուներ (հունարեն, լատիներեն, ռուսերեն, գերմաներեն, հայերեն և այլն)՝ լեզվաբանները ցույց տվեցին, որ այդ լեզուներում կան ընդհանուր ծագում ունեցող բազմաթիվ արմատներ և քերականական ձևեր, ինչպես՝ հայերեն *մայր*, ռուսերեն *мать* գերմաներեն *mutter*, հունարեն *meter*, պարսկերեն *madar* և այլն, կամ հայերեն *տասը*, ռուսերեն *десять*, լատիներեն *decem*, հունարեն *deca* և այլն, ինչպես նաև քերականական որոշ ձևեր՝ *բերեմ, բերես, բերի*, ռուսերեն *берѐм, берѐшь, берѐт*, կամ հայերեն՝ *ես - իմ*, գերմ. *Ich - mein*, ռուսերեն *я - меня* և այլն:

Լեզվական այս փաստերն էլ ցույց տվեցին, որ այդ ընդհանրությունները ծագում են մեկ ընդհանուր աղբյուրից, որից հետագայում առաջացել են բազմաթիվ այլ լեզուներ: Այսինքն՝ ցեղակից կարող են

համարվել այն լեզուները, որոնք ունեն հիմնական բառային կազմի և քերականության որակ կազմող ծագումնաբանական ընդհանրություններ¹: Ցեղակցական կապերի և ծագումնաբանական ընդհանրությունների հիման վրա առանձնանում և դասակարգվում են լեզվական տարբեր միավորներ կամ, ինչպես ընդունված է լեզվաբանության մեջ անվանել, լեզվաընտանիքներ: Ուրեմն ցեղակից են համարվում մեկ ընդհանուր հիմքի վրա զարգացած լեզուները, իսկ այդ լեզուների ամբողջությունը կոչվում է լեզվական ընտանիք:

Նշված սկզբունքներով աշխարհի լեզուները բաժանվում են մեկ տասնյակից ավելի լեզվաընտանիքների: Դրանցից են՝ հնդեվրոպական, իբերո-կովկասյան, ուգրո-ֆիննական, աֆրիկյան, ամերիկյան, թուրքական, մոնղոլական և այլն: Միևնույն լեզվաընտանիքի մեջ մտնող լեզուները նրանց միջև եղած ցեղակցական կապերի սերտության հիման վրա կազմում են տվյալ ընտանիքի զանազան ճյուղերը: Հնդեվրոպական լեզվաընտանիքը ամենաբազմալեզու լեզվական ընտանիքներից մեկն է, որը ամենից լավ է ուսումնասիրված. այն բաժանվում է 12 ճյուղի, ինչպիսիք են՝ հնդ-իրանական, սլավոնական, գերմանական, թուրքական, խեթական, կելտական, ռոմանական, բալթիական և այլն:

Հնդեվրոպական լեզվաընտանիքում առանձին ճյուղ է կազմում հայերենը, որը և՛ ծագումնաբանական, և՛ ցեղակցական ընդհանրություններ ունի սլավոնական, ռոմանական, գերմանական, իրանական և այլ ճյուղերին պատկանող լեզուների հետ:

19-րդ դարի առաջին կեսերին, երբ դեռ նոր էր հիմնադրվել համեմատական լեզվաբանությունը, մի խումբ լեզվաբաններ հայերենը համարում էին հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի իրանական ճյուղին պատկանող լեզու, բայց հետագայում, հատկապես հնչյունափոխական, բառակազմական և ձևաբանական արանձին օրենքների համեմատական ուսումնասիրությունների հիման վրա ճշգրտվեց, որ հայերենն իբրև հնդեվրոպական լեզու ինքնուրույն մի ճյուղ է ներկայացնում և չի մտնում հնդ-իրանական ճյուղի մեջ:

Գիտական ուսումնառության այս և բազմաթիվ այլ հարցերում իր մեծ ավանդն ունի գերմանացի իտալացի լեզվաբան Գյոթե, իսկ ապա նաև՝ ակադեմիկոս հայագետ Հր. Աճառյանը, որը, ինչպես համազանգուրեն ուսումնասիրելով հայերենում եղած ... ակադեմիկոս

¹ Տե՛ս էդ. Աղայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987, էջ 666-670:

լեզվական բոլոր տարրերը, ցույց տվեց, որ հնդեվրոպական լեզուների արևելյան խմբի մեջ մտնելով՝ հայերենն ինքնուրույն ճյուղ է և առավել մերձավոր ցեղակցություն ունի հունարենի, իրանական, և սլավոնական լեզուների հետ²:

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ

Իր բազմադարյա գոյության ընթացքում հայոց լեզուն անցել է որակական զարգացման տարբեր փուլեր: Հիմնականում առանձնացվում է երեք շրջան՝ հին հայերեն կամ գրաբար (5-11-րդ դարեր), միջին հայերեն (12-16-րդ դարեր) և նոր հայերեն կամ աշխարհաբար (17-րդ դարից մինչև մեր օրերը): Մինչև 5-րդ դարը, այսինքն՝ մինչև գրերի գյուտը սովորաբար տարբերակվում է նաև հայերենի նախագրային շրջանը: Հայ պատմագրության փաստերը մատնանշում են, որ նախագրային հայերենը՝ իբրև հայ ժողովրդի ընդհանուր լեզու, իր հիմնական առանձնահատկություններով կայունացել է 5-րդ դարից դեռևս շատ ու շատ առաջ: Հատկապես ուշագրավ են Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ հիշատակված փաստերը, ուր ներկայացվում են վիպասանական շրջանի գրականության մի շարք պատառիկներ, որոնց լեզվի հիման վրա կարելի է գաղափար կազմել հայոց հին լեզվի, նախագրային շրջանի հայերենի պատկերի մասին: Հատկապես ուշագրավ են Վահագնի ծննդի նկարագրության, Արտաշեսի և Սաթենիկի սիրո պատմության, Արտաշեսի որդի Արտավազդի և նրա հոր դեմ ապստամբելու պատմությունների վերաբերյալ հատվածները: Հատկանշական է նաև, որ այդ հատվածներում դեռևս հնագույն շրջանում գործ են ածվել բազմաթիվ բառեր ու արտահայտություններ, որոնք հանդիպում են նաև այսօրվա մեր խոսակցական կամ նույնիսկ գրական լեզվում, ինչպես՝ *հուր հեր, խարտյաշ պատանեկիկ, կարմրիկն եղեգնիկ* և այլն:

Նախագրային հայերենի մշակվածության և զարգացման երկար շրջան անցած լինելու մասին են վկայում նաև գրաբարում պահպանված բազմաթիվ դարձվածներ ու արտահայտություններ, որոնց զգալի մասը իր ձևով և իմաստով հետագայում անցել է նաև արդի հայերենին:

² Տե՛ս էդ. Աղայան, նշվ. աշխ. էջ 675:

ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆ (ԳՐԱԲԱՐ)

Գրաբար նշանակում է գրավոր՝ գրի ձևով: Գրաբարը գրային ձևով ավանդված լեզու է, որն իբրև գրական լեզու սկզբնավորվել է 5-րդ դարում՝ մոտավորապես 405-406 թվականներին՝ գրերի գյուտից հետո:

Հիմնականում ընդունված է այն տեսակետը, որ գրաբարը եղել է ժամանակի ժողովրդախոսակցական և միևնույն ժամանակ՝ գրական լեզու, չնայած չի անտեսվում նաև տվյալ ժամանակահատվածում առանձին բարբառների գոյության փաստը:

Հր. Աճառյանը գրաբարի համար տարբերակում է երկու շրջան՝ Ոսկեդարյան կամ Մեսրոպյան, որն ընդգրկում է գրերի գյուտի սկզբից մինչև 460 թվականը և Ետոսկեդարյան շրջան, որն ընդգրկում է 461 թվականից հետո ընկած ժամանակահատվածը: Գրերի գյուտից անմիջապես հետո այս լեզվով են գրվել գիտական, պատմական, կրոնակեղեցական երկերն ու պաշտոնական գրագրությունները: Արդեն 5-րդ դարից այս լեզվով են կատարվել նաև եկեղեցական, կրոնական բոլոր արարողություններն ու ծիսակատարությունները: 5-րդ դարում փաստացի հիմք է դրվում նաև հայ գրականությանը, առավել ևս՝ հայ պատմագրությանը:

Հայ դպրությունը սկզբնավորվում է ժամանակի ամենանշանավոր դեմքեր Մեսրոպ Մաշտոցի, Սահակ Պարթևի և նրանց աշակերտների անմիջական ջանքերով:

Սահակ Պարթև կաթողիկոսը մեծ ներդրում ունի ոչ միայն գրերի ստեղծման գործում, այլև զբաղվում էր քրիստոնեական գրականության թարգմանության գործերով: Նրա անունով մեզ հասել են նաև մի շարք կանոնական գործեր, ժամանակի սովորություններն ու բարքերը նկարագրող մի քանի թղթեր ու երգեր:

Հինգերորդ դարի նշանավոր մատենագիրներից էր Եզնիկ Կողբացին, որի հեղինակած գործերից է «Եղծ աղանդոցը», ուր հեղինակը, հենվելով «Աստվածաշնչի» դրույթների վրա, հերքում է ժամանակի աղանդները և պաշտպանում քրիստոնեական կրոնի առաջադրած սկզբունքները, հատկապես առաջ է քաշում միաստվածության հարցը և այդ հիմքի վրա հերքում բազմաստվածության և քրիստոնեությունից տարբերվող աղանդները:

Մեսրոպ Մաշտոցի կյանքին ու գործունեությանը նվիրված առաջին և միակ աշխատությունը Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» արժեքավոր երկն է, որը ստեղծվել է 5-րդ դարի քառասնական թվականներին: Կորյունի այս երկը պատմական մեծ արժեք ունի, որի մեջ հեղի-

նակը մեծ բարեխղճությամբ նկարագրում է գրերի ստեղծման հանգամանքները և ժամանակի կարևոր դեպքերը: Այստեղ ցույց է տրվում, թե երբ, ինչպիսի պայմաններում և ում ձեռքով են ստեղծվել հայոց գրերը: Կորյունը Մաշտոցի աշակերտն էր և փորձել է ճշգրտորեն ու համոզիչ փաստերով ներկայացնել իր ուսուցչի ողջ գործունեությունն ու անուրանալի վաստակը:

Այս շրջանի գրականության մեջ բացառիկ արժեք են ներկայացնում հայ ժողովրդի պատմության էջերն արտացոլող մի շարք պատմական երկեր, որոնք կարևոր են ամենից առաջ նրանով, որ պատմական ստույգ փաստերի հիման վրա ներկայացնում են մեր ժողովրդի ամբողջական պատմությունը՝ սկսած նախաքրիստոնեական շրջանից մինչև 5-րդ դարը: Ժամանակագրական առումով սրանցից առաջինը Ազաթանգեղոսի «Պատմություն Հայոց» աշխատությունն է, որը, բացի պատմական մի շարք կարևորագույն փաստերից, հանգամանորեն ներկայացնում է նաև Հայաստանում քրիստոնեության տարածման ողջ գործընթացը, Տրդատ թագավորի, Գրիգոր Լուսավորչի պատմական դերը այս հարցում:

Հայ ժողովրդի ամբողջական պատմության փորձ է կատարվում Փավստոս Բուզանդի «Պատմություն Հայոց» աշխատության մեջ:

Բուզանդի հիշյալ գրքից մեզ հասած հատվածները ընդգրկում են շուրջ հիսուն տարվա (4-րդ դարի երեսնական թվականներից մինչև ութաբանական թվականները) պատմությունը: Բուզանդի այդ աշխատությունը գրված է հայրենասիրական բարձր ոգով, պատկերավոր ու գեղեցիկ ոճով, որոնց համար հիմնական աղբյուր են ծառայել տվյալ ժամանակի հայ ժողովրդի կերպարը, բարքերն ու սովորույթները: Փ. Բուզանդի հիշյալ պատմության մի շարք փաստերի հիման վրա հետագայում գրվել են մի շարք պատմական ստեղծագործություններ, որոնցից հատկապես հիշատակության արժանի են ԲաժՖու «Սամվել», Ստ. Զորյանի «Պապ թագավոր» պատմավեպերն ու բազմաթիվ այլ երկեր:

Հայ պատմագրության նշանավոր դեմքերից է Եղիշեն, որը մեզ հայտնի է իր «Վարդանանց պատմություն» աշխատությամբ: Եղիշեն եղել է «Ավարայրի բլբուլը» և իր պատմության մեջ ստեղծել է գեղարվեստական լավագույն պատկերներ, որոնք գրված են գեղեցիկ, հմայիչ լեզվով ու ոճով: Հատկապես ուշագրավ են հայ կանանց նվիրված հատվածներն ու պատկերավոր արտահայտությունները:

Եղիշեի բազմաթիվ դարձվածներ ու թևավոր արտահայտություններ մինչև օրս բավականաչափ տարածված են և չեն կորցրել իրենց գեղագիտական արժեքը, ինչպես «լավ է կույր աչքով, քան մտքով»։ «չգիտակցված մահը մահ է, գիտակցված մահը՝ անմահություն» և այլն:

Եղիշեի հիշյալ աշխատության մեջ նկարագրված պատմական փաստերի և նկարագրությունների հիման վրա՝ հետագայում՝ Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, Գ. Դեմիրճյանը գրում է իր հանրահայտ «Վարդանանք» պատմավեպը:

Հինգերորդ դարի ամենանշանավոր պատմագիրը Մովսես Խորենացին է, որին անվանել են «Քերթողահայր Խորենացի», «Մեծն քերթող Մովսես», «Տիեզերահռչակ» և այլն:

Մ. Խորենացու անունով մեզ հասել են մի շարք երկեր, որոնցից ամենանշանավորը նրա «Հայոց պատմությունն» է: Այն գրվել է ժամանակի նշանավոր դեմքերից մեկի՝ Սահակ Բագրատունու հանձնարարությամբ: Իր աշխատանքը շարադրելիս Խորենացին, բացի եղած տարբեր գրավոր աղբյուրներ օգտագործելուց, հաճախ դիմել է նաև ժողովրդական բանահյուսության նյութերին՝ դրանք համարելով իբրև ճշմարտությունն ալլաբանորեն պատմող ու ներկայացնող գործեր: Խորենացու «Պատմության» ամենակարևոր արժանիքն այն է, որ նա ներկայացրել է հայ ժողովրդի ամբողջական պատմությունը՝ սկսած իր կազմավորման ժամանակաշրջանից մինչև Արշակունիների թագավորության վերացումը: Իր պատմության մեջ հեղինակը նաև հավաստի տեղեկություններ է տալիս հայերի հարևան բոլոր ժողովուրդների մասին. այն ոչ միայն համարվել է հայ հին կյանքի հանրագիտարանը, այլև իր հաստատ տեղն ունի նաև համաշխարհային պատմական գրականության մեջ:

Գրաբարյան շրջանը հարուստ է նաև թարգմանական գրականությամբ: Մեսրոպ Մաշտոցը, Սահակ Պարթևը, նրանց բազմաթիվ սաները գրերի գյուտից անմիջապես հետո ձեռնարկում են պարսկերենից, հունարենից, եբրայերենից, ասորերենից և հարևան այլ լեզուներից մի շարք թարգմանություններ: Թարգմանվում են աղոթքներ, դավանաբանական գրվածքներ, ճառեր, մեկնություններ և այլն: Այդ ժամանակի թարգմանական գլուխգործոցը Աստվածաշունչն էր, որն օգտագործվել է նաև իբրև ընթերցանության գիրք և նրա ազդեցության տակ աստիճանաբար մոռացվել են հին սովորույթները, հեթանոսությունը տեղի է տվել քրիստոնեությանը: Այն մեծ ազդեցու-

թյուն է թողնում ոչ միայն հայ պատմագրության, հայ դպրության և ժողովրդական բանահյուսության վրա, այլ նաև հայ մատենագիրների լեզվի և ոճի, նրանց կատարելության վրա:

Առաջինը հենց Մաշտոցն է, որ թարգմանում է Աստվածաշնչի Սողոմոնի առակներից: Առաջին բառերը, որ գրվում են հայերեն նոր նշանագրերով, Կորյունի վկայությամբ հետևյալներն էին. «Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ իմանալ զբանս հանճարոյ»:

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅԸ ԵՎ ՀԱՅ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԸ

Մ. Մաշտոցը 4-5-րդ դարերի նշանավոր դեմքերից է, գրերի գյուտի հեղինակը, հայերենի այբուբենի ստեղծողը, ճանաչված գիտնականն ու թարգմանիչը: Ծնվել է 361 թվականին Տարոնի գավառի Հացեկաց գյուղում: Վահան Ամատունու նախածնունդությամբ թաղվել է Օշականում, որտեղ գտնվում է նրա գերեզմանը, որը այսօր էլ սրբատեղի է համարվում ողջ հայության համար:

Դեռևս մանկական հասակում Մ. Մաշտոցը հիմնավոր կրթություն է ստացել. «կրթվել է հելլենական կրթությամբ». տիրապետել հունարեն, ասորերեն, պարսկերեն լեզուներին, ծառայել է Վաղարշապատի արքունի դիվանում, զբաղվել զինվորական արվեստով, սակայն նրա հիմնական նպատակն ու երազանքը եղել է հայ գրերի, հայոց այբուբենի ստեղծումը:

Երբ Գողթան Գավառում Մաշտոցը քրիստոնեական ուսմունք էր տարածում, անմիջապես զգացել է հայերեն գիր և գրականություն չունենալու ծանր հետևանքները և, ինչպես նրա կենսագիր Կորյունն է զգացել, «այնպես տրտմագին հոգսերով պաշարված ու թակարդապատված և մտածմունքների ծփանքի մեջ ընկած, թե արդյոք ինչպիսի ելք գտնի այդ բանի համար»: Խորապես գիտակցելով այս հարցի կարևորությունը՝ Մաշտոցը դիմում է կաթողիկոս Սահակ Պարթևին: Գումարվում է միաբանների խորհուրդ և հայոց Վռամշապուհ արքայի աջակցությամբ Հայաստան են բերվում դանիելյան նշանագրերը, որոնցով և մոտ երկու տարի Մաշտոցը ուսուցչություն է անում և մանուկներին հայերեն սովորեցնում:

Հետագայում պարզվում է, որ այդ նշանագրերը, որ գտնվել էին ասորի եպիսկոպոս Դանիելի մոտ, ամբողջովին չէին կարող արտահայտել հայերենի հնչյունները, և որ դրանք հայերենի համար հորինված չեն եղել, ուստի և Մ. Մաշտոցն ու Սահակ Պարթևը «դարձյալ երկրորդ անգամ նույն հոգսի մեջ են ընկնում և մի քանի ժամանակ մի ելք էին փնտրում դրան»:

Երբ պարզվում է, որ գտնված նշանագրերը չեն բավարարում հայերենի պահանջները, Վռամշապուհ արքայի հրամանով և Սահակ Պարթևի համաձայնությամբ Մ. Մաշտոցը վերցնում է մի խումբ պատանիներ և մեկնում Ասորեստանի երկու քաղաքները՝ Ամիդ և Եդեսիա: Այնուհետև Մաշտոցն իր աշակերտներին բաժանում է երկու խմբի. մի մասին ուղարկում է Եդեսիա՝ ասորական կրթության, իսկ մյուսներին՝ Սամոսատ՝ հունարեն սովորելու: Եվ ահա Եդեսիայում երկար չարչարանքներից հետո Մաշտոցին հաջողվում է ստեղծել հայոց գրերը, և ինչպես Կորյունն է վկայում. «Նա իր սուրբ ոգով հայրաբար ծնեց նոր ու սքանչելի ծնունդներ՝ հայերենի նշանագրերը»:

Հայոց գրերը ստեղծելուց հետո Մաշտոցը գնում է Սամոսատ քաղաք, այնտեղ հանդիպում ազգությամբ հույն Հռոփանոս անունով մի գրագրի և նրա օգնությամբ շտկում, կատարելագործում հայերենի այբուբենը՝ համապատասխանեցնելով դրանք մեր լեզվի հնչյունական համակարգին:

Ավարտելով հայերենի նշանագրերի մշակումն ու վերջնական ձևավորումը՝ Մաշտոցն իր աշակերտների հետ վերադառնում է հայրենիք, ուր և հայ ժողովուրդը, անծամբ ինքը՝ Վռամշապուհ թագավորը, կաթողիկոսն ու ողջ արքունիքը մեծ ցնծությամբ ու խրախճանքով են ընդունում նրանց: Դրանով իսկ հիմք է դրվում հայ նոր դպրությանը, գրականությանն ու թարգմանական արվեստին: Այնուհետև Կորյունի վկայությամբ՝ Մաշտոցը լինում է նաև Աղվանքում ու Վրաստանում և աշխատում է այդ ժողովուրդների համար ևս նոր դպրություն ստեղծելու բնագավառում:

ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆ

Հայոց լեզվի պատմական զարգացման հաջորդ փուլը միջին հայերենն է, որն ընդգրկում է 12-16-րդ դարերը: Միջին հայերենը կազմավորվում է հայ ժողովրդի պատմության մեջ նշանակալի պատմական մի կարևոր իրադարձությամբ, որը զուգահեռաբար է արաբական տիրապետության վերացմանը, հայ պետականության վերականգնմանը և հայ ժողովրդի տնտեսական ու մշակութային կյանքի աշխուժացմանը: Միջին հայերենը գտնվում է հին հայերենի և աշխարհաբարի միջև և այդ առումով հանդես է գալիս որպես լեզվի զարգացման այդ երկու կարևորագույն փուլերը կապող հիմնական օղակ:

Յոթերորդ դարից սկսած՝ հին գրական հայերենի վրա աստիճանաբար ուժեղանում է խոսակցական առանձին լեզուների ազդեցությունը, որի հետևանքով գրաբարն արդեն 11-12-րդ դարերում դադարում է ժողովրդական լայն զանգվածներին հասկանալի լինելուց, որին փոխարինելու է գալիս լեզվական մի նոր որակ՝ միջին հայերենը:

Միջին հայերենը ևս միատարր և միասնական լեզու չի եղել: Այդ շրջանում Հայաստանում գործել են միջին հայերենի մի շարք տարբերակներ, որոնցից մեկը Կիլիկյան թագավորության պետական պաշտոնական լեզուն էր, որը և վերանում է Կիլիկյան հայկական թագավորության անկումից հետո (16-րդ դար): Դրանով իսկ սկիզբ է դրվում միջին հայերենի որակական նոր փոփոխություններին, որի ընդերքում ձևավորվում է նոր գրական հայերենը՝ աշխարհաբարը: Միջին հայերենի շրջանում զարգացման և կատարելագործման նոր որակ են ստանում ոչ միայն գեղարվեստական գրականությունը, այլև՝ պատմագրությունն ու գիտական տարբեր բնագավառներին վերաբերող ուսումնասիրությունները:

Միջնադարյան հայ գեղարվեստական գրականությունն իր բովանդակությամբ, լեզվական, արտահայտչական միջոցներով ու գրական ժանրերով ամբողջովին նոր որակ էր, որը և բավականին առաջ էր անցել հայ հին գրականությունից:

Հայ միջնադարյան գեղարվեստական գրականության առաջին շրջանի լավագույն արտահայտիչը Գրիգոր Նարեկացին էր, որը հայտնի է իր նշանավոր «Մատյան ողբերգության» պոեմով, որը և մեր ժողովրդի շրջանում տարածված էր «Նարեկ» անվանումով, ինչպես նաև բազմաթիվ ուշագրավ տաղերով:

Այդ շրջանի գրականության նշանավոր դեմքերից էին նաև Հովհաննես Սարկավազը, Գրիգոր Մագիստրոսը, Ներսես Շնորհալիքն, Ֆրիկը և ուրիշներ: Միջնադարյան հայ բանաստեղծության մեջ նոր իմաստով ու բովանդակությամբ է ներկայացվում սիրո թեման, հատկապես Կոստանդին Երզնկացու ստեղծագործություններում, Նահապետ Քուչակի հայրեններում: Ավելացնենք նաև, որ այս շրջանը հատկապես բնութագրվում է հայ գեղարվեստական արձակի սկզբնավորմամբ՝ ի դեմս Մխիթար Գոշի և Վարդան Այգեկցու հանրահայտ առակների:

Նոր վերելք է ստանում նաև միջնադարի հայ պատմագրությունը, որտեղ, ի տարբերություն նախորդ շրջանի, հայ պատմագիրներն ավելի շատ հենվում են և օգտագործում վիմական արձանագրու-

թյուններն ու պաշտոնական փաստաթղթերը: Այդ պատմագիրներից են՝ Յովի. Դրասխանակերտցին, Թովմա Արծրունին, Արիստակես Լաստիվերտցին, Կիրակոս Գանձակեցին, Վարդան Արևելցին, Առաքել Դավրիժեցին և ուրիշներ:

Նշված հեղինակներն իրենց երկերը հիմնականում գրել են ժամանակի խոսակցական լեզվով՝ երբեմն տուրջ տալով նորաբողոք միջին գրական հայերենի լեզվական տարրերին: Որոշ պատմագիրներ, փորձելով շարունակել հին պատմագրության ավանդույթները, աշխատել են իրենց գործերը երբեմն շարադրել հին հայերենով՝ գրաբարով, սակայն նրանց այդ ձգտումը անաղարտությամբ չի կատարվել, քանի որ այդ շրջանում գրաբարը ժողովրդական լայն զանգվածներին արդեն մատչելի լեզու չէր:

Միջին հայերենի շրջանում գեղարվեստական գրականության և պատմագրության հետ նոր վերելք ու զարգացում են ապրում նաև գիտության մի շարք ճյուղեր, մասնավորապես բժշկությունը, իրավագիտությունը, փիլիսոփայությունը, քերականագիտությունը և այլն, որոնք գրվում էին ժողովրդական լայն զանգվածներին հասկանալի, մատչելի լեզվով:

Ուշագրավ են հատկապես Մխիթար Յերացու «Ջերմաց մխիթարություն», Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Օգուտ բժշկության» բժշկագիտական ուսումնասիրությունները, Մխիթար Գոշի և Սմբատ Գունդստաբլի «Դատաստանագրքերը» և այլն:

Կիլիկյան բազավորության վերացումից հետո (16-րդ դար) միջին հայերենն աստիճանաբար տեղի է տալիս իր ընդերքում ձևավորված և արդեն իսկ հասունացած լեզվական մի նոր որակի՝ նոր հայերենին կամ աշխարհաբարին:

ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆ ՅԱՅԵՐԵՆ (ԱՇԽԱՐԴԱԲԱՐ)

Աշխարհաբարն իբրև գրական լեզվի նոր որակ կազմավորվում և ձևավորվում է 16-17-րդ դարերից հետո, չնայած, ըստ որոշ ուսումնասիրողների, նրա լեզվական տարրերը հանդիպում են դեռևս 7-րդ դարում: Լեզվաբանական գրականության մեջ ընդունված է տարբերակել աշխարհաբարի զարգացման չորս ենթաշրջան:

Առաջինը կազմավորման կամ վաղ աշխարհաբարի շրջանն է, որն ընդգրկում է 17-18-րդ դարերը, երբ հայ ժողովրդի համար հասարակական, քաղաքական լուրջ տեղաշարժեր են նկատվում: Այս շրջանում բնականաբար ընդլայնվում են նաև գրական լեզվի գործա-

ծության ոլորտները: Աշխարհաբար թեզվով լույս աշխարհ են գալիս օրագրություններ, նամակներ, ուղերձներ: Իր աշխարհաբար առաջին տաղերն է հորինում Նաղաշ Հովնաթանը, արտասահմանի մի շարք քաղաքներում տպագրվում են աշխարհաբար անդրամիկ գրքերը, իսկ Ամստերդամում լույս է տեսնում արևելյան աշխարհաբարի առաջին քերականությունը (1711 թ.)՝ բազմաթիվ արժեքավոր նմուշներով:

Հր. Աճառյանը, հետևելով Ա. Այտընյանի բերած փաստարկներին, աշխարհաբարի առաջին նմուշ է համարում Բջնիի արձանագրությունը (1358թ.), իսկ Գ. Սևակը՝ հին Ջուղայի Շամբ գյուղի Ստեփան վարդապետի գրած «Ողբ Ջուղայեցվոց» բանաստեղծությունը (1605թ.), որի լեզուն գրականացող բարբառի հնագույն արտահայտությունն է:

Երկրորդը աշխարհաբարի ձևավորման կամ լուսավորական շրջանն է (19-րդ դարի սկզբից մինչև 70-ական թվականները) և բաժանվում է երկու ենթաշրջանի՝ նախահյուսիսափայլյան և հյուսիսափայլյան: Նախահյուսիսափայլյան ենթաշրջանում գրապայքարը և լեզվաշինարարությունը դեռևս տարվում են տարերային ձևով, և լեզուն բավականին անմիօրինակ է, կատարվում են մշակման ուղիների որոնումներ (Աբովյան, Պատկանյան, Նազարյան և ուրիշներ), դեռևս չկա կազմակերպված մամուլ և հրապարակախոսություն: Հյուսիսափայլյան ենթաշրջանը բնութագրվում է իբրև կազմակերպված լեզվաշինարարության և գրապայքարի շրջան:

19-րդ դարը իրոք աշխարհաբարի տիրապետության դարն էր: Հենց այդ դարի առաջին քառորդում հայ ժողովրդի հասարակական, քաղաքական, մշակութային կյանքում տեղի ունեցած արմատական տեղաշարժերը նպաստում և խթանում են նաև նոր լեզվի մշակմանն ու զարգացմանը:

Հայաստանի երկու տարբեր հատվածներում ինքնուրույնաբար շարունակվում են զարգանալ արևելահայ և արևմտահայ ճյուղերը՝ իրենց բնորոշ լեզվական օրինաչափություններով:

Արևելահայ աշխարհաբարի մշակման ու հետագա զարգացման գործում կարևոր դեր են խաղում հատկապես մշակութային կյանքում կատարված իրադարձությունները, ամենից առաջ՝ ուսումնական հաստատությունների ստեղծումը:

1810 թ. Աստրախանում բացվում է Աղաբաբյան վարժարանը, 1815 թ. Մոսկվայում՝ Լազարյան ճեմարանը, իսկ ապա՝ ուսումնաբեր

այս հոսանքը թափանցում է Անդրկովկաս, և 1824թ. Թիֆլիսում իր առաջին պարապմունքներն է սկսում Ներսիսյան դպրոցը, որն ընդհանրապես հայ ժողովրդի ուսումնական ու մշակութային կյանքում անգնահատելի ծառայություններ ունեցավ հետագայում ևս: 1820 թվականից Թիֆլիսում գործել են նաև հայկական թատերական առանձին խմբակներ:

Գրական լեզվի մշակման ու հարստացման գործում անուրանալի է եղել հայ դպրոցի, ուսումնական հաստատությունների դերը: Ոմանք Ներսիսյան դպրոցը համարել են գրական աշխարհաբարի առաջին ջերմանոցն ու սերմնարանը, նրա սաներն ու ուսուցիչներն առաջինն էին, որ գրի առան, մշակեցին ու տարածեցին այդ լեզուն, որին աջակցել է նաև Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը, ուր ստեղծվում է նաև երգի ու ոտանավորի լեզուն:

Գրական աշխարհաբարի մշակման գործում մեծ էր նաև Դորպատի դերը (ուր սովորում էր Խ. Աբովյանը):

Ժամանակի հայ առաջադեմ երիտասարդները, այդ թվում նաև Ներսիսյան դպրոցի և Լազարյան ճեմարանի շրջանավարտները, որոնց մեջ աստիճանաբար արթնանում էր ազգային ինքնաճանաչության զգացմունքը, ուսանողական խմբակներ էին կազմում և օտար լեզուներին զուգընթաց ուսանում նաև հայերեն, մշակում աշխարհաբար լեզուն, երգում աշխարհաբար առաջին տաղերը:

Այս ոգևորված երիտասարդներն էին, որ, միանման գաղափարներով տոգորված, Դորպատի համալսարանում երգում էին և հնչեցնում. *«Ով չգիտե հայերեն, ոչ ճանաչ է նա գորէն»* որպես հիմն հնչող այս տողերը:

Այստեղ են ծնվում և հետագայում լայն տարածում ստանում կանոնավոր մշակված աշխարհաբարով գրված բազմաթիվ լավագույն երգեր, որոնց թվում նաև Գ. Դողոխյանի եանրահայտ «Ծիծեռնակը»:

Ուսանողական այս միջավայրում առաջին անգամ ընթերցվում է Խ. Աբովյանի «Վերջ Հայաստանի» վեպի մի ձեռագիր օրինակը, որ գտնվում էր նրա մտերիմ աշակերտներից մեկի՝ Գ. Աքիմյանի մոտ: Այսպես էր հիմք դրվում, մշակվում և աստիճանաբար լայն ոլորտ դուրս գալիս նորաբողբոջ գրական աշխարհաբարը:

Ներսիսյան դպրոցն աշխարհաբարի մշակման բնօրրան էր համարվում ոչ միայն նրա համար, որ նրա սաները խոսում և գրում էին այդ լեզվով կամ որ նույնիսկ առանձին առարկաներ դասավանդվում էին արդեն գրական մակարդակի հասնող աշխարհաբարով, այլև այն

պատճառով, որ դպրոցի շրջանավարտներն աշխատանքի էին մեկնում հայկական տարբեր գավառներ, իրենց հետ տանում նորաստեղծ և դեռևս անմշակ նոր գրական հայերենը, տարածում և ուսուցանում այն հայ պատանիներին, դրանով ամրապնդում նրա դիրքերը, քաղաքացիություն տալիս նրան (հիշենք Պ. Պոռչյանի հուշերը Խ. Աբովյանի մասին): Թիֆլիսում առաջին հայ տպարանը Ներսիսյան դպրոցի տպարանն էր, որտեղ հիմնականում դասագրքեր էին տպագրվում նաև աշխարհաբար լեզվով: Դրանցից մեկը հենց Խ. Աբովյանի Այբբենարանն էր, որը հավանաբար գրվել է 1838թ.: Այս առումով նշենք նաև մի կարևոր հանգամանք, որն անմիջապես կապված է գրական աշխարհաբարի ծնավորման, նրա հետագա զարգացման ու մշակման հետ: Խոսքը վերաբերում է նշված հարցերում Խ. Աբովյանի ունեցած դերին: Հայ բանասիրության, հատկապես գրականագիտության մեջ Խաչատուր Աբովյանին համարել են աշխարհաբար գրական լեզվի հիմնադիր և փորձել են նրա հանրահայտ վեպի լեզվական տարրերի հիման վրա հաստատել այդ դրույթը: Անշուշտ, Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպը և նրա գեղարվեստական ու թարգմանական աշխատությունները շատ մեծ դեր են խաղացել գրական աշխարհաբարի մշակման, զարգացման ու հարստացման գործում, բայց նա (և կամ որևէ մեկ ուրիշը) չէր կարող գրական աշխարհաբարի հիմնադիր համարվել հետևյալ պատճառներով:

Նախ՝ «լեզվի հիմնադիր» արտահայտությունը առհասարակ պայմանական է. ո՛չ մի անհատ չի կարող որևէ լեզվի հիմնադիր լինել, քանի որ յուրաքանչյուր լեզու նախ և առաջ հասարակական ստեղծագործություն է, և ո՛չ անհատական: Այնուհետև՝ մինչև Աբովյանի ստեղծագործությունները, գրական աշխարհաբարն արդեն իսկ մշակված, կանոնակարգված և գրական լեզվի օրինաչափություններին համապատասխան որոշակի լեզվական համակարգ ուներ, և այդ լեզվով գրված ու տպագրված էին բազմաթիվ ինքնուրույն և թարգմանական գրքեր դեռևս 1820-30-ական թվականներին: Այս հարցում միանգամայն իրավացի է ակադ. Գ. Սևակը, երբ նշում է, որ Աբովյանին լեզվի հիմնադիր համարելն առնվազն անպատասխանատու պնդում է եղել, քանի որ աշխարհաբարն իբրև գրական լեզու գոյություն ուներ Աբովյանից առաջ, իսկ Աբովյանի «Վերք Հայաստանին» գրված է ոչ թե գրական լեզվով, ինչպես պնդում էին ոմանք, և ոչ էլ գուտ բարբառային լեզվով, այլ՝ բարբառային գրականով: Ուրեմն՝

«հրաժարվելով Աբովյանին աշխարհաբարի հիմնադիր ճանաչելուց, քանի որ նրա համար ոչ մի օբյեկտիվ տվյալ չունենք, մենք Աբովյանին համարում ենք աշխարհաբարի դատի պաշտպանության հիմնադիր, գրաբարամերժ պայքարի հիմնադիր, գրապայքարի հիմնադիր, որովհետև այդ պայքարում առաջնությունն իրոք պատկանում է նրան»³:

Խ. Աբովյանը աշխարհաբարի արևելահայ գրական լեզվի հիմնադիր չէ, բայց նա այդ գրական լեզվի ամենամեծ մշակողն ու տարածողն է, նոր գրական հայերենի կանոնավորման համար մղվող պայքարի իսկական դրոշակակիրն ու հիմնադիրներից մեկը, և որ կարևոր է՝ նրա «Վերք Չայաստանին» արևելահայ իրականության մեջ առաջին գեղարվեստական արձակ ստեղծագործությունն է, որ գրված է աշխարհաբար լեզվով, զգալիորեն գրականացված նոր հայերենով, իսկ նրա մի շարք այլ արձակ գործեր ու թարգմանություններ տվյալ ժամանակի գրական լեզվի լավագույն նմուշներ են (ինչպես՝ «Օվսաննա», «Նոր էլոիզ» և այլն),

Աշխարհաբարի զարգացման երկրորդ՝ հյուսիսափայլյան ենթաշրջանը բնութագրվում է իբրև կազմակերպված լեզվաշինարարության և գրապայքարի շրջան, երբ լեզուն զգալի չափով միօրինակ է դառնում, զարգանում մամուլի և հրապարակախոսության հետ, մշակվում է նաև դպրոցի և գեղարվեստական գրականության լեզուն:

Երրորդ շրջանը համարվում է ժողովրդականացման կամ դասական աշխարհաբարի (70-ական թվականներից մինչև 1920թ.) և բնութագրվում է լեզվի ժողովրդականացումով, երբ արդեն լեզուն դառնում է միօրինակ և բազմերանգ՝ ըստ գրականության տարբեր ժանրերի, ձեռք է բերում նոր գործառույթներ, հղկվում է ու մշակվում:

Որոշ լեզվաբաններ առանձնացնում են նաև չորրորդ՝ համազգային կամ խորհրդային լեզվի շրջան (1920թ. հետո), երբ արդեն լեզուն դառնում է համատարած, ժողովրդական, պետական լեզու, ձեռք է բերում նոր գործառույթներ, աստիճանաբար վերանում է բարբառների հակադրությունը, և դրանք տեղի են տալիս գրական-ժողովրդական միասնական լեզվին:

Չայոց լեզվի պատմության գիտական շրջանաբաժանում կատարելիս ակադ. Գ. Ջահուկյանը հիմք է ընդունում այն հանգամանքը, որ լեզվի պատմության շրջանաբաժանումը պետք է արտացոլի

³ Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն, Ե., 1948թ., էջ 91:

լեզվի պատմության տարբեր շրջաններում այդ տարատեսակների փոխհարաբերության մեջ կատարված տեղաշարժերը, որոնք արտացոլվում են լեզվի զարգացման օրենքների մեջ⁴:

Ելնելով այս սկզբունքից՝ հայոց լեզվի գրային շրջանի պատմությունը լեզվաբանը բաժանում է երեք շրջանի (ինչպես և ընդհանրապես ընդունված է), այն տարբերությամբ, որ նոր շրջանի համար առանձնացնում է երեք ենթաշրջան՝ վաղ աշխարհաբարի (17-րդ դարի սկզբներից մինչև 19-րդ դարի կեսերը), երկճյուղ աշխարհաբարի (19-րդ դարի կեսերից մինչև 1920 թվականը), և երրորդ ժամանակակից հայերենի ենթաշրջանն է (1920 թվականից մինչև մեր օրերը):

Վաղ աշխարհաբարի ենթաշրջանը, որ նաև աշխարհաբարի կազմավորման շրջան է դիտվում, իր սկզբնական փուլում համընկնում է այսպես կոչված «քաղաքացիական հայերենին»:

«Քաղաքացիական հայերենը», որի լեզվական համակարգը ներկայացված է Յովհաննես Յուլվի (17-րդ դար), Բաղդասար Դպիրի և հատկապես Շրյոդերի (18-րդ դար) աշխատություններում, տվյալ ժամանակաշրջանում միջբարբառային խոսակցական (ապա նաև գրավոր) միասնական լեզու էր, ժամանակի աշխարհաբարի ավելի գրականացված տարբերակը, որը հասկանալի էր շատերին և ծառայում էր տարբեր գործառույթներով (ամենից առաջ առևտրական, գործնական գրականության, նամակագրական, դատավարության), իսկ հետագայում՝ նաև տարբեր գիտությունների, թատերգության, թերթերի ու հանդեսների համար:

Վաղ աշխարհաբարից մեզ հասած լեզվական հուշարձանների տվյալները ցույց են տալիս, որ դրանք հիմնականում ներկայացվել են «քաղաքացիական հայերենով», որը երբեմն հակվել է այս կամ այն բարբառին, երբեմն էլ հանդես է եկել միջին հայերենի կամ գրաբարյան ձևերի խառնուրդով: «Քաղաքացիական հայերենը» այս շրջանում ապրում է տարերային զարգացում՝ ունենալով մի շարք տարբերակներ՝ նայած գրաբարից, միջին հայերենից և բարբառներից ազդվելու չափերին: Սակայն բարբառային զանազան հիմքեր ունեցող հունի մեջ մեծանում է գրական լեզվի խոսակցական բազան, և աստիճանաբար սահմանափակվում է թուրք-պարսկական նորագույն փոխառությունների թիվը, որոնք փոխարինվում են գրաբար համարժեքներով և գրական նորակազմություններով:

⁴ Տե՛ս Գ. Բ. Ջահուկյան, Յայոց լեզվի զարգացման փուլերը, Ե., 1964թ., էջ 32:

**ԱՐԵՎԵԼԱՅԱՅ ԵՎ ԱՐԵՎՍՏԱՅԱՅ
ԳՐԱԿԱՆ ԼԵՁՈՒՆԵՐ**

«Քաղաքացիական հայերենը»՝ իբրև միասնական գրավոր և բանավոր խոսակցական լեզու, գոյատևում է մինչև 19-րդ դարի առաջին տասնամյակները: Այս շրջանում աշխարհաբարն արդեն հանդես է գալիս որպես հաղորդակցման միջոց լեզվի կիրառության բոլոր ոլորտներում: 19-րդ դարի առաջին տասնամյակներում հատկապես 20-30-ական թվականներին, ռուս-թուրքական և ռուս-պարսկական պատերազմների հետևանքով Չայաստանը բաժանվում է երկու հատվածների: Եվ ահա հասարակական, քաղաքական և տնտեսական մշակութային մի շարք պատճառներով այս երկու հատվածներն աստիճանաբար հեռանում են միմյանցից և, բնականաբար, լուրջ անջրպետ է առաջանում նաև այս երկու հատվածների լեզուների միջև: Չայաստանի արևմտյան հատվածում ավելի իշխող դիրք է գրավում Պոլիսը, որն այդ ժամանակ արդեն բավականին ճանաչված մշակութային, տնտեսական և հասարակական կենտրոն էր, իսկ արևելյան հատվածը Արարատյան դաշտավայրն է՝ երիտասարդ և նորակերտ քաղաքներով ու այլ կարգի բնակավայրերով:

Այդ շրջանում արդեն միասնական հայերենն աստիճանաբար երկփեղկվում է և հանդես գալիս իր երկու տարբերակներով:

Մեկը հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի և ընդհանրապես Սփյուռքահայության գրական լեզուն է, իսկ մյուսը՝ արևելյան հատվածի հայության գրական լեզուն: Արևելահայ գրական լեզուն ձևավորվում է Արարատյան բարբառի («ուս» ճյուղի բարբառ է) հիման վրա, իսկ արևմտահայ գրական լեզուն՝ Պոլսի բարբառի հիման վրա՝ իր մեջ ներառելով նաև «կը» ճյուղի մյուս բարբառների ընդհանրական տարրերը:

Արևմտահայ գրական հայերենը սկսել է ձևավորվել 12-րդ դարից և աստիճանաբար մշակվել, հղկվել, կատարելագործվել է արևմտահայ մշակույթի գլխավոր կենտրոններում (Կ. Պոլիս, Ջնյուռնիա, Վենետիկ, Վիեննա և այլն), նրա զարգացումը նախապես կրել է տարերային բնույթ, վաղ շրջանում հատկանշվել է գրաբարյան, միջին հայերենի բարբառային և օտարամուտ անհարկի տարրերով ու ձևերով, որոնք հետզհետե դուրս են մղվել գործածությունից և փոխարինվել գրական համարժեքներով:

19-րդ դարի առաջին տասնամյակներին գրական արևմտահայերենն ընդարձակում է իր ոլորտները, դառնում հրապարակախոսության լեզու: Բուռն զարգացում է ապրում հատկապես գեղարվեստա-

կան գրականության լեզուն և ժամանակի նշանավոր գրողների (Ս. Պեշիկթաշյան, Յ. Պարոնյան, Պ. Դուրյան, Դ. Վարուժան, Ս. Մեծաբենց, Գր. Ջոհրապ, Սիամանթո, Ե. Օտյան և ուրիշներ) լեզվաշինարարական աշխատանքի շնորհիվ ավելի ու ավելի է մշակվում, կատարելագործվում ու դառնում հարուստ գրական լեզու:

Իր քերականական համակարգով այն զգալիորեն տարբերվում է արևելահայ գրական լեզվից: Բաղաձայնական համակարգը երկաստիճան խլազուրկ է (արևելահայերենում եռաստիճան է), այսինքն՝ *բ, գ, դ, ձ, ջ* ձայնեղները խլանում են ու հնչում են *փ, ժ, թ, ջ, չ*, ինչպես՝ *բազուկ-փազուկ, ջուր-չուր, ձայն-ցայն* և այլն, իսկ *պ, կ, տ, ժ, ժ* խուլները, ընդհակառակը, ձայնեղանում են ու հնչում իբրև *բ, գ, դ, ձ, ջ*, ինչպես՝ *պատիվ-բաղիվ, կողմ-գողմ, տուն-դուն, ճանճ-ջանջ* և այլն:

Արևմտահայերենն ունի չորս հոլով. բացառականը կազմվում է (*ն*) մասնիկով (*քաղաքն - քաղաքից*), ներգոյական հոլովի իմաստն արտահայտվում է *սեռական գումարած մէջ կապ (քաղաքին մէջ - քաղաքում)* կաղապարով, սեռական հոլովն ստանում է *ն* հոդը. *ծիտին պարտքը, ցեղին սիրտը* և այլն, որպես անորոշ հոդ գործ էածվում *մ'*, (*մըն*) ձևը, (*երգ մ'ալ, խուրձ մըն է*), որ դրվում է գոյականից հետո, հոգնակի սեռականը կազմվում է ու հոլովվումով (*քաղաքներու, ծովերու*), հոգնակի թիվը՝ *-եր, -ներ* մասնիկներով:

Դերանունների մեջ նկատելի են *դուն, ինծի, քեզի, մեզի, աս, ատ, ան, ասիկա, ատիկա, անիկա* ձևերը, սովորական են ստացականի *նիս, նիդ, նին* մասնիկավոր ձևերը (*երեսնիս, երեսնիդ, երեսնին* և այլն): Բայական լծորդությունները (խոնարհումները) չորսն են՝ *ել (սիրել, տեսնել), իլ (հասնիլ, փախչիլ), ալ (երթալ, մոռնալ), մասամբ նաև ուլ (զբօսնուլ, թողուլ)*, սահմանական եղանակի անկատար ներկա և անցյալ ժամանակները կազմվում են *կը* եղանակիչով (*կը գրեմ, կը կարդամ, կը գրեի, կը կարդայի*), որը միավանկ բայերից առաջ (գալ, լալ, տալ) գործածվում է *կու* ձևով (*կուգամ, կուլամ*), վաղակատար դերբայը կազմվում է *եր* վերջավորությամբ (*գրեր, փայլեր*), իսկ երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներն արտահայտվում են խոնարհված բայով կամ դերբայով և *ըլլալ (լինել)* բայի դիմավոր ձևերով (*կը գրեմ եղեր, գրած կըլլամ, գրած կըլլանք* և այլն):

Արևելահայ գրական լեզվի համեմատ ունի նաև բառապաշարային զգալի տարբերություններ (ինչպես՝ *աղուոր, ճանչուոր, կոծափ, քով, կաճառ, փապուչ* և այլն):

Արևմտահայ գրական լեզուն դեռևս պահպանում ու կիրառում է հայերենի գրաբարյան-ավանդական ուղղագրությունը:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶԿԻ ՀԱՍՍԿԱՐԳԸ

Արդի գրական հայերենը հենված է երկու հիմնական սյուների վրա, որոնցից մեկը բարբառային-ժողովրդականն է, իսկ մյուսը՝ գրաբարյանը, ավանդականը:

Հնչյունային համակարգը, շեշտադրությունը գրաբարյան է. այն գրական լեզվին է փոխանցվել հիմնականում Արարատյան բարբառի միջոցով, ըստ որում պայթականները եռաստիճան են, շփականները՝ երկաստիճան: Հնչյունափոխության հիմնական օրինաչափությունները նույնպես գրաբարյան են՝ ժառանգական: Համարյա ամբողջությամբ գործում են ինչպես պատմական, այնպես և դիրքային՝ շեշտից կախված հնչյունափոխական իրողությունները: Բառերի ուղղագրությունը և արտասանությունը ևս հիմնականում գրաբարյան է, հետագայում միայն ուղղագրական բարեփոխումների հետևանքով այս ոլորտում տեղի են ունեցել մասնակի փոփոխություններ:

Բառապաշարը, ինչպես և բառակազմությունը, հիմնականում գրաբարյան է, բայց լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում բառապաշարը հարստացել է նորագույն փոխառություններով և բառակազմության նոր եղանակներով (հատկապես հապավումներով): Գրաբարից են ժառանգված բառակազմության հիմնական եղանակներն ու միջոցները՝ համադրական ու վերլուծական բարդությունները, ածանցումը: Կայերենի զարգացման արդի փուլում նկատելի են նախածանցների լայն կիրառություններ հատկապես տերմինակազմության բնագավառում, զգալի տեղաշարժեր են կատարվել գիտատեխնիկական, քաղաքական, մարզական, մշակութային ոլորտներում նորակազմությունների և նորաբանությունների, փոխառությունների առումով: Այստեղ նկատելի են նախ ռուսերենից ու ապա անգլերենից ու եվրոպական այլ լեզուներից կատարված նորագույն փոխառությունները, մասամբ նաև՝ օտարաբանությունները:

Ժամանակակից հայերենի ձևաբանությունը, հոլովման և խոնարհման համակարգը հիմնականում ժողովրդական, բարբառային է. այս առումով այն հակադրվում է գրաբարին, վերջինս գերազանցապես թեքական լեզու է իր կառուցվածքով: Ժամանակակից հայերենը հիմնականում կցական տիպի լեզու է, ինչպես և մեր բոլոր բարբառները: Արդի հայերենի արևելահայ տարբերակը աչքի է ընկնում հոլովման համակարգի պարզեցմամբ ու կրճատմամբ, նկատելի է նաև հոլովների

միօրինականացում ի հոլովման նախապատվությամբ, ձևային ու իմաստային հոլովումների տարբերակմամբ:

Շարահյուսությունը և շարադասությունը ևս ժողովրդական, բարբառային են: Ի հակադրություն գրաբարի՝ գրական լեզվում որոշիչը և հատկացուցիչը հոլովով և թվով չեն համաձայնում իրենց որոշյալին և հատկացյալին և սովորաբար դրվում են նրանցից առաջ, նախդիրները հիմնականում ունեն ետադիր գործածություն:

Ժամանակակից հայերենն իր շարադասությամբ գրաբարի համեմատ լրիվ հակառակ պատկեր է ներկայացնում: Այս առումով նշենք հետևյալ նախադասությունը գրաբար և աշխարհաբար.

Թերթք գրոց Լեւոնի որդւոյ հարևանի իմոյ:

Իմ հարևանի որդի Լևոնի գրքի թերթերը:

Ամփոփելով մեր ասածները՝ ընդհանրացնենք, որ ժամանակակից հայոց լեզուն ո՛չ գրաբար է, ո՛չ բարբառ, այլ գրաբարի և բարբառների պատվանդանի վրա կանգնած մի համադրական լեզու:

Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթացը բաղկացած է հետևյալ բաժիններից՝ հնչյունաբանություն, բառագիտություն, ձևաբանություն և շարահյուսություն:

ՀՆՉՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հնչյունաբանության ուսումնասիրության առարկան հնչյունն է: Հնչյունը լեզվի նվազագույն միավորն է արտասանական տեսանկյունից, որն արտասանվում և ընկալվում է հասարակության կողմից և այլևս չի կարող բաժանվել բաղադրիչ տարրերի: Սակայն միշտ չէ, որ միևնույն հնչյունը առանձին վերցրած կամ բառային կապակցության մեջ կարող է նույն ձևով արտասանվել. նկատելի են զգալի տարբերություններ, որոնք պայմանավորված են ինչպես հնչյունների դիրքով, այնպես և անհատական արտաբերությամբ: Այսպես լավ, ալյուր, լուր, լող, անալի, Ալբերտ բառերի մեջ ունենք նույն չ հնչյունը. մի դեպքում կոշտ է հնչում, մեկ այլ դեպքում՝ փափուկ կամ քմայնացված և այլն: Ավելին. նույնիսկ նույն բառի մեջ միևնույն հնչյունը ճիշտ չի հնչում արտասանական այս կամ այն մթնոլորտում. հնչյունական տարբեր կապակցություններում նույն հնչյունը երանգային տարբերություններ է ստանում ըստ լարվածության (ուժեղ կամ թույլ), ըստ տևողության (կարճ կամ երկար), ըստ բացվածքի կամ փակվածքի մեծության, լեզվի ավել կամ պակաս կծկման և այլն:

Կամ՝ *պ*-ն և *տ*-ն, *բ*-ն և *դ*-ն դիտում ենք իբրև տարբեր հնչյուններ միայն նրա համար, որ առաջինները խուլ են, երկրորդները՝ ձայնեղ, սակայն երբ մենք խոսում ենք շշուկով, մեր ձայնալարերը դադարում են գործելուց, և մենք բոլոր հնչյունները, նույնիսկ ձայնեղները արտասանում ենք խուլ: Չնայած սրան՝ *տուր* և *դուր* բառերի մեջ *տ*-ն և *դ*-ն իրարից որոշակիորեն տարբերակվում են: Մեկ այլ դեպքում հայերենում երկու *ր*-ի (*ր* և *ռ*) տարբերությունը գիտակցվում և արժեքավորվում է այն չափով, որ մենք տարբերակում ենք *սարը* և *սառը*, *բարը* և *բառը* իրարից: Սա նշանակում է, որ լեզվի մեջ արժեքավոր ոչ միայն վայրկենաբար արտասանվող հնչյուններն են, որ արտասանվում, լսվում և անցնում են, այլև լեզվական յուրաքանչյուր հանրության կողմից գիտակցված, արժեքավորված հնչյուններ, կամ՝ հնչյունական համապատասխան հասկացություններ: Այս առումով էլ լեզվաբանության մեջ որոշակիորեն տարբերակվում են հնչյուն և հնչույթ հասկացությունները:

Հանրորեն գիտակցված և արժեքավորված յուրաքանչյուր հնչյուն կամ հնչյունական հասկացություն հնչույթ է: Հնչույթների թիվը սահմանափակ է, իսկ հնչյունների թիվը՝ անսահմանափակ, քանի որ յուրաքանչյուր հնչույթ կարող է ունենալ մեկից ավելի հնչյուններ, որ պայմանավորված է հնչյունական շղթայում հնչյունների դիրքով, անհատական արտասանությամբ: Յուրաքանչյուր լեզու ունի անթիվ և անհամար հնչյուններ, բայց սահմանափակ հնչույթներ: Սովորական լեզվի մեջ, սակայն, ինչպես նաև լեզվաբանության մեջ ընդհանրապես հնչյունը և հնչույթը իրարից չեն տարբերակվում: Փաստացի, երբ ասում ենք, որ հայոց լեզուն այսքան հնչյուններ ունի, բնականաբար նկատի ունենք տվյալ լեզվի հնչույթների քանակը⁵:

Իբրև լեզվաբանության առանձին բաժին՝ հնչյունաբանությունը հնչյունն ուսումնասիրում է երկու եղանակով՝ համաժամանակյա և տարաժամանակյա: Առաջին մոտեցմամբ այն ուսումնասիրում է որևէ որոշակի լեզվի առկա հնչյունական համակարգը՝ իր բազմազան կողմերով, իսկ երկրորդ դեպքում՝ լեզվի հնչյունական համակարգն ընդհանրապես՝ բացահայտելով այն փոփոխությունները, որ կրել են հնչյունները նրա պատմական զարգացման ընթացքում:

Հնչյունաբանությունը՝ որպես լեզվաբանական գիտաճյուղ, չի սահմանափակվում միայն հնչյունների, նրանց համակարգի նկարագրությամբ ու լուսաբանությամբ, այլ այն ուսումնասիրում է նաև այնպիսի կարևոր իրողություններ, ինչպիսիք են՝ հնչյունափոխությունը, գրաբանությունը, ուղղագրությունը և ուղղախոսությունը:

Հնչյունների ուսումնասիրությունը հիմնականում կատարվում է երեք տեսանկյունով՝ ձայնաբանական, բնախոսական և լեզվաբանական-գործառնությամբ:

Ձայնաբանական առումով ուսումնասիրվում են հնչյունների ֆիզիկական հատկությունները՝ ձայնի բարձրությունը, երանգը, տեղությունը, բնախոսական հայեցակետից՝ հնչարտաբերական գործարանները, իսկ լեզվաբանական-գործառնությամբ տեսակետից հնչյուններն ուսումնասիրվում են իբրև լեզվի նյութական նվազագույն միավորներ:

⁵ Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Ե., 1955, էջ 80-81:

ՀԱՉՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

Հնչյունների դասակարգման առաջին և հիմնական չափանիշը նրանց մեջ եղած ծայնի և աղմուկի հարաբերությունն է, որը և պայմանավորվում է հիմնականում նրանց արտաբերության ընթացքում ծայնալարերի խաղացած դերով. կան հնչյուններ, որոնց արտաբերման ժամանակ մասնակցում են ծայնալարերը, իսկ մեկ այլ խմբի պատկանող հնչյուններն արտաբերելիս դրանք չեն մասնակցում, վերջիններս արտաբերվում են որոշակի աղմուկով, որը ձևավորվում է արտասանական օրգանների փակվածքի կամ նեղվածքի հետևանքով:

Ըստ այդմ՝ հայերենի հնչյունական համակարգն ամենից առաջ բաժանվում է երկու խմբի՝ ծայնավորներ և բաղաձայններ:

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՉԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐԸ

Չայնավորները կազմված են զուտ ծայնից և արտաբերվում են առանց արտասանական գործարաններում զգալի արգելք ստեղծվելու: Հայերենում դրանք վեցն են՝ *ա, օ(ո), ու, ը, է(ե), ի*: Նշված հնչյունների արտաբերման ժամանակ, բացի ծայնալարերից, ոչ պակաս կարևոր դեր է կատարում նաև բերանի խոռոչը, սակայն առավել գործունը լեզուն է, որը, ըստ Հր. Աճառյանի, ունի ամենակարևոր դերը չայնավորների արտասանության մեջ և հնչյուններին տալիս է այն ձևն ու մեծությունը, որ պետք է առաջ բերի չայնավորի համար այս կամ այն երանգը:

Չայնավորները դասակարգվում են երկու հիմնական սկզբունքներով. առաջինը լեզվի գրաված դիրքն է բերանում: Ըստ այս հատկանիշի՝ հայերենի չայնավորները բաժանվում են երեք շարքի՝ առաջին, միջին և ետին կամ՝ առաջնալեզվային, միջնալեզվային և ետնալեզվային: Առաջնալեզվային չայնավորներն են՝ *ի, է*, ետնալեզվայինները՝ *ա, օ, ու*, իսկ միջնալեզվային շարքին է պատկանում *ը* չայնավորը:

Չայնավորների դասակարգման երկրորդ սկզբունքի համար հիմք են ծառայում բերանում լեզվի բարձրացման տարբեր աստիճանները: Հայերենի չայնավորներն արտաբերելիս լեզուն ունենում է բարձրացման երեք աստիճան՝ ստորին բարձրացում, երբ արտաբերվում է *ա* չայնավորը, միջին բարձրացում, երբ արտաբերվում են *օ, է, ը* չայնավորները, և վերին բարձրացում, երբ արտաբերվում են *ու, ի* չայնավորները:

Որոշ լեզվաբաններ, նկատի ունենալով ձայնավորների արտաբերման ժամանակ շրթունքների դիրքը և մասնակցությունը, առանձնացնում են նաև շրթնայնացած ձայնավորներ: Շրթնայնացած են *ռ*, *օ* ձայնավորները, քանի որ դրանց արտաբերության ժամանակ մասնակցում են նաև շրթունքները՝ կլորացած ձև ընդունելով:

Գրական հայերենում բացակայում են այսպես կոչված քմայնացած ձայնավորները (յ̈, ö̈) և այլն, որոնք նկատելի են հայերենի որոշ բարբառներում:

Ըստ նշված հատկանիշների՝ հայերենի ձայնավորները կարող են բնութագրվել հետևյալ հատկանիշներով.

Ա ձայնավորը ետնալեզվային, ստորին բարձրացման, ոչ շրթնայնացած ձայնավոր է:

Օ-ն ետնալեզվային, միջին բարձրացման, շրթնայնացած ձայնավոր է:

Ու-ն ետնալեզվային, վերին բարձրացման, ոչ շրթնայնացած ձայնավոր է:

Ը-ն միջնալեզվային, միջին բարձրացման, ոչ շրթնայնացած ձայնավոր է:

Ի-ն առաջնալեզվային, վերին բարձրացման, ոչ շրթնայնացած ձայնավոր է:

Է-ն առաջնալեզվային, միջին բարձրացման, ոչ շրթնայնացած ձայնավոր է:

Ահա հայերենի ձայնավորների նկարագրական պատկերը.

Ըստ բարձրացման	Ըստ շարքի		
	առաջին շարք	միջին շարք	ետին շարք
Ստորին բարձրացում			ա
Միջին բարձրացում	է	ը	օ
Վերին բարձրացում	ի		ու

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՂԱՉԱՅՆՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

Հնչյունների երկրորդ խումբը բաղաձայններն են, որոնց մեջ համեմատաբար պակաս է ձայնի պարունակությունը, և արտաբերվում են որոշակի արգելքներով՝ նեղվածքի կամ փակվածքի հաղթահար-

մամբ: Հայերենի բաղաձայնները երեսուներեք են. *բ, գ, դ, զ, թ, ժ, լ, խ, ծ, կ, հ, ծ, ղ, ճ, մ, յ, ն, շ, չ, պ, ջ, ռ, ս, վ, տ, ռ, ց, փ, ք, ֆ*:

Ս. Մաշտոցի ստեղծած այբուբենում հետագայում հունարենից փոխ է առնվել *ֆ* տառը՝ հատկապես *ֆ* հնչյունով փոխառյալ բառերը այբպես արտասանելու համար: Այբուբենում առանձին տառ է ներկայացվում *Լ*-ը, որը նույնպես առաջ է եկել միջին դարերում *Ե*-ի և *Լ*-ի միացմամբ և, իբրև մի նշանագիր, գործածվել է շատերի կողմից, ինչպես նաև «Նոր հայկազյան բառարանի» հեղինակների կողմից:

Բաղաձայնները դասակարգվում են ըստ տարբեր հատկանիշների՝ ըստ ծայնի և աղմուկի պարունակության, ըստ արտաբերության եղանակի, արտաբերության տեղի և ըստ կազմության:

Ըստ ծայնի և աղմուկի հարաբերության՝ բաղաձայնները լինում են ծայնորդ, ծայնեղ, խուլ և շնչեղ խուլ:

Ծայնորդ բաղաձայնները ծայնի պարունակության առումով միջին դիրք են գրավում ծայնավորների և բաղաձայնների միջև, որոնց կազմավորման ժամանակ գործուն դեր ունեն ծայնալարերը, և նրանց մեջ ծայնի առկայությունն ավելի զգալի է, քան ծայնեղ բաղաձայնների մեջ:

Հայերենի ծայնորդներն են՝ *Լ, ռ, ռ, յ, մ, ն*:

Ծայնեղների արտաբերման ժամանակ նույնպես զգալի է ծայնի առկայությունը, բայց այստեղ գերիշխում է աղմուկը: Դրանք են՝ *բ, գ, դ, ծ, ջ, վ, զ, ժ, ղ* բաղաձայնները:

Խուլ բաղաձայնների արտասանության ժամանակ ծայնալարերը չեն մասնակցում. նրանցում գերիշխող է աղմուկը, ինչպես՝ *պ, կ, տ, ծ, ճ, ֆ, ս, շ, խ, հ*:

Խուլ բաղաձայնների համակարգում տարբերակվում են նաև շնչեղ խուլերը, ինչպես՝ *փ, ք, ք, ց, չ*: Այս հնչյունների արտաբերման ժամանակ պարզ խուլերի հետ հավասարապես արտասանվում է նաև *հ* հնչյունը, որը հաճախ կոչում են նաև շունչ կամ հազագ:

Ըստ արտաբերության տեղի՝ բաղաձայնները լինում են շրթնային, շրթնատամնային, առաջնալեզվային, միջնալեզվային, ետնալեզվային, կոկորդային և ռնգային:

Շրթնային են այն բաղաձայնները, որոնք արտաբերվում են երկու շրթունքների հպումով ստեղծված պայթյունով, որի հետևանքով ձևավորվում են *պ, ք, փ, մ* հնչյունները:

Շրթնատամնային են այն հնչյունները, որոնք առաջանում են ստորին շրթունքի և վերին ատամնաշարի մոտեցմամբ ստեղծվող նեղվածքով. դրանք են *ֆ* և *վ* հնչյունները:

Առաջնալեզվային են այն հնչյունները, որոնց արտաբերության ժամանակ լեզվի ծայրը բարձրանում է դեպի առաջաքիմքը կամ հավում նրան և ստեղծում փակվածք կամ նեղվածք, որի հետևանքով առաջանում են առաջնալեզվային *ղ, տ, ք, ս, գ, շ* հնչյունները: Առաջնալեզվային են նաև *լ, ռ, ռ* ձայնորդները:

Միջնալեզվային է միայն *յ* ձայնորդը, որն արտաբերվում է այն դեպքում, երբ նեղվածքը ստեղծվում է լեզվի միջին մասի և քիմքի միջին մասի միջոցով:

Ետնալեզվային բաղաձայնների արտաբերության ժամանակ փակվածքը կամ նեղվածքը ստեղծվում է բերանի խոռոչի վերջին մասում, երբ լեզվի կոթը բարձրանալով հավում կամ մոտենում է վերջափնիքին: Այդ փակվածքի հետևանքով ձևավորվում են ետնալեզվային պայթական *կ, գ, ք*, իսկ նեղվածքի միջոցով՝ շփական *խ* և *ղ* հնչյունները:

Կոկորդային է *հ* հնչյունը, որը պարզապես արտաշնչության արդյունք է և ստեղծվում է կոկորդում արտամղվող օդի շփումից, որի համար էլ կոչվում է շունչ կամ հազազ:

Ոնգային հնչյունների արտասանության ժամանակ հնչարտաբերական գործարանները նախապատրաստվում են այլ հնչյուններ արտաբերելու, բայց բերանի խոռոչ մտած օդի շերտը ետ է դառնում և դուրս գալիս քթով: Արտաբերության այս գործընթացում ձևավորվում են *ժ* և *ժ* հնչյունները:

Ըստ արտաբերության եղանակի՝ բաղաձայնները դասակարգվում են բերանի խոռոչում ստեղծվող որևէ փակվածքի պայթման կամ նեղվածքի հետևանքով առաջացող աղմուկով: Ըստ որում նման փակվածքներ կարող են առաջանալ բերանի խոռոչի տարբեր մասերում շրթունքների, շրթունքի և ատամների, լեզվի և քիմքի հպումներից:

Հայերենի պայթական բաղաձայններն են՝ *ք, պ, փ, դ, տ, ք, գ, կ, ք*: Պայթական հնչյուններն արտասանվում են մեկ ակնթարթում՝ պայթման ընթացքում, ուստի և կոչվում են նաև վայրկենական:

Շփական բաղաձայնները արտաբերվում են բերանի խոռոչում ստեղծվող որևէ նեղվածքի միջոցով, երբ արտամղվող օդի շերտը նեղվածքի միջով անցնելիս շփվում է նրա պատերին՝ ստեղծելով որոշ աղմուկ: Նեղվածքները նույնպես կարող են առաջանալ բերանի խոռոչի տարբեր մասերում շրթունքի ու ատամների, ինչպես և լեզվի

ու քիմքի սերտ մերձեցմամբ: Դրանք են՝ *q, u, ժ, շ, ւ, ռ, ա, յ, մ, ն, վ, ֆ, հ*:

Ի տարբերություն պայթականների՝ շփական բաղաձայնները, քանի որ արտաբերվում են նեղվածքով, կարող են արտասանվել համեմատաբար երկար, որոշակի ժամանակահատվածում, ուստի և կոչվում են նաև տևական հնչյուններ:

Պայթական որոշ բաղաձայններ (կիսապայթական կամ կիսաշփական) ձևավորվում և արտաբերվում են միաժամանակ և՛ փակվածքի, և՛ նեղվածքի հաղթահարման շնորհիվ, որոնք միևնույն ժամանակ կազմությամբ բարդ բաղաձայններ են՝ *ծ, ջ, չ, ծ, ց, ծ*:

Բաղաձայնները դասակարգվում են նաև ըստ *կազմության*, լի-
նում են պարզ և բարդ:

Պարզ են այն հնչյունները, որոնք ձևավորվում և արտաբերվում են կամ՝ որևէ նեղվածքի, կամ փակվածքի հաղթահարման հետևանքով, ինչպես՝ *թ, պ, գ, ս, խ, շ* և այլն:

Բարդ բաղաձայններն արտաբերվում են միաժամանակ և՛ փակվածքի, և՛ նեղվածքի հաղթահարումով, այսինքն՝ երկու տարբեր հնչյունների երանգով: Բարդ հնչյունները երկու տարբեր հնչյունների միանվագ, միասնական արտասանության արդյունք են: Բարդ բաղաձայններն իրենց հերթին, ըստ կազմության որակի լինում են կիսաշփական և շնչեղ:

Կիսաշփական (կամ կիսապայթական) են այն բաղաձայնները, որոնք արտասանվում են միևնույն տեղի փակվածքի պայթյունով և շփումով: Հայերենի կիսաշփական հնչյունները կազմված են մի առաջնալեզվային պայթականից (*տ, դ, թ*) և մի առաջնալեզվային շփականից (*ս, գ, շ, ժ*):

Ահա հայերենի կիսաշփական բաղաձայնների պատկերը.

ջ=դ+ժ, ծ=դ+գ, ծ=տ+շ, ծ=տ+ս, ց=թ+ս, չ=թ+շ:

Բարդ կիսաշփական բաղաձայնների նշված կառույցներում նկատելի է հետևյալ օրինաչափությունը. խուլ կիսաշփականները կազմվում են խուլ պայթականից և խուլ շփականից, ինչպես՝ *ծ=տ+ս, ց=թ+ս, ծ=տ+շ, չ=թ+շ*. Իսկ ձայնիղ կիսաշփականները՝ ձայնեղ պայթականից և ձայնեղ շփականից (*ծ=դ+գ և ջ=դ+ժ*):

Բարդ բաղաձայնների երկրորդ խումբը բաղադրված է մի պայթական հնչյունից (*պ, կ, տ*) և կոկորդային շփական *հ* հնչյունից: Դրանք են՝ *փ=պ+հ, թ=տ+հ, ք=կ+հ*:

Լեզվաբանական գրականության մեջ կիսաշփականները կոչվում են նաև աֆրիկատներ, իսկ շնչել կամ հազագավորները՝ ասպիրատներ: Ստորև ներկայացվում է բաղաձայնների համադրական տախտակը:

Ըստ արտաբերության տեղի	Պ ա ր զ										Բ ա ր ղ				
	Շփական						Պայթական				Պայթաշփական				
	Չայնորդ		Չայնել		Խուլ						Չայնել		Խուլ		
	թնգծային	թնգծառային	ստիտուս	չչական	ստվորակ.	ստիտուս	չչական	ստվորակ	ձնցմ	խուլ	Խուլ նչնչ	ստիտուս	չչական	ստիտուս	չչական
Շրթնային	Մ	-	-	-	-	-	-	Բ	Ֆ	Փ	-	-	-	-	-
Շրթնատամնային	-	-	-	-	Կ	-	Ֆ	-	-	-	-	-	-	-	-
Առաջնալեզվային	Ն	Լ, Դ, Ռ	Ձ	Ժ	-	Խ	Շ	-	Դ	Տ	Թ	Չ	Ձ	Ճ, Ծ, Զ	
Միջնալեզվային	-	Յ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ետնալեզվային	-	-	-	-	Ղ	-	-	Խ	Գ	Կ	Ք	-	-	-	-
Կոկորդային	-	-	-	-	-	-	-	Գ	-	-	-	-	-	-	-

ԵՐԿԱՐԲԱՈՆԵՐ ԵՎ ԵՐԿՆՆՉՅՈՒՆՆԵՐ

Երկբարբառը (հունարեն դիֆտոնգ) երկու ձայնավորներով, երբեմն նաև ձայնավորով ու կիսաձայնով կազմված այն հնչյունակապակցությունն է, որն արտասանվում է միասնաբար իբրև մեկ վանկ, և որոնցից մեկը կորցնում է իր վանկարար ուժը, ինչպես՝ բուրժուա, աուկցիոն, լոյս, համբոյր, կոալիցիա, մատերիա և այլն:

Բոլոր լեզուները չէ, որ հարուստ են երկբարբառներով: Այսպես՝ հին հայերենը՝ գրաբարը, հարուստ էր երկբարբառներով, ժամանակակից գրական հայերենը՝ ոչ: Երկբարբառներով հարուստ են նաև անգլերենը, ֆրանսերենը, գերմաներենը, ֆիններենը և այլն, իսկ հունգարերենը, լեհերենը, վրացերենը, արդի հայերենը երկբարբառներ չունեն:

Գրաբարում եղել են հետևյալ երկբարբառները՝ *աւ* (*աւր, ծանաւթ, հրամանաւ*), *եա* (*ատեան, դղեակ, վայրկեան*), *եւ* (*բեր, ալեր, առեւծ*), *իւ* (*ծիւն, արիւն, իւր*), *ոյ* (*լոյս, քոյր, համբոյր*), *ւո* (*որդւոց, ատրւոց* և այլն):

Գրաբարում, բացի երկբարբառներից, եղել են նաև եռաբարբառներ, ինչպես՝ *եայ* (*գործունեայ, քրիստոնեայ*), *եաւ* (*արդեաւք, փախեաւ, յարեաւ*), *ւոյ* (*որդւոյ, թշնամւոյն, ծերունւոյ*):

Լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում գրաբարյան երկբարբառները և եռաբարբառները զգալի ու տարատեսակ փոփոխություններ են կրել. հիմնականում պարզեցվել են. գրական լեզվում նրանք վերածվել են երկհնչյունների (կամ պարզ ձայնավորների), իսկ բարբառներում՝ պարզ ձայնավորների: Այսպես՝ *աւ* երկբարբառը պատմական հնչյունափոխության հետևանքով միջին դարերում վերածվել է պարզ *օ(ո)* ձայնավորի՝ (*աւր* – *օր, կարաւտ* – *կարօտ, ծանաւթ* – *ծանոթ* և այլն): Գրաբարյան *եւ, իւ*, երկբարբառները գրական հայերենում վերածվել են *յու* երկհնչյունի, *ոյ* երկբարբառը՝ *ույ* երկհնչյունի, իսկ բարբառներում՝ համապատասխանաբար՝ *ե, ի, ու* ձայնավորների, ինչպես՝ *գեղ, գրական լեզվում՝ գյուղ, ծյուն*, բարբառներում՝ *գեղ, ծին, ծուն*

ալիւր - գրականում՝ *ալուր*, բարբառներում՝ *ալիր, ալուր*

սիւն - գրականում՝ *սյուն*, բարբառներում՝ *սուն, սին*

լոյս - գրականում՝ *լույս*, բարբառներում՝ *լուս, լիս*

Պարզեցվել են նաև գրաբարյան եռաբարբառները, ինչպես՝ *արդեաւք* - *արոյքք*, *փախեաւ* - *փախապ*, *որդւոյ* - *որդու*, *թշնամւոյն* - *թշնամուն* և այլն:

Ինչպես արդեն նշել ենք, ժամանակակից հայերենում երկբարբառներին փոխարինել են երկհնչյունները, որոնք կազմված են մեկ ձայնավորից և մեկ կիսաձայն յ հնչյունից, ինչպես՝ *այ* (*հայր, վայր*), *ույ* (*բույս, երևույթ*), *յա* (*մատյան, սենյակ*), *յու* (*բյուրեղ, հյութ, մեծութուն*), *յե* (*ե*) (*եթե, երևալ*), *յո* (*յոթ, արոյքք*): Որոշ լեզվաբաններ երկհնչյուններ են համարում նաև *ոյ, եյ* և *յի* հնչյունակապակցությունները, ինչպես՝ *գոյ, խոյանալ, հոյ* - *հոյակապ, թեյ* - *թեյնիկ, քրեյ, գնայի, ամայի, ծիով* (*ծիյով*) և այլն:

ՎԱՆԿ ԵՎ ՏՈՂԱԴԱՐԸ

Վանկը մեկ ծայնավոր կամ ծայնավորով ու այլ հնչյուններով կազմված այնպիսի հնչյունակապակցություն է, որն արտաբերվում է օդի մեկ մղումով կամ մեկ շնչով, ինչպես՝ *կա-տա-րել, ա-ռու, մայրիկ, հա-մալ-սա-րան* և այլն:

Բառի մեջ վանկերի թիվը որոշվում է ծայնավորների թվով, այսինքն՝ բառի մեջ կա այնքան վանկ, որքան ծայնավոր կա այնտեղ: Լյդ իսկ պատճառով էլ ծայնավոր հնչյունները կոչվում են նաև վանկարար հնչյուններ:

Վանկը կարող է ավարտվել ծայնավորով կամ բաղաձայնով: Զայնավորով ավարտվող վանկը կոչվում է բաց վանկ, ինչպես՝ *քաղաքա-ցի, ա-ռու, ե-րե-խա, լե-զու* և այլն: Իսկ բաղաձայնով ավարտվող վանկը՝ փակ վանկ, այսպես՝ *հա-մալ-սա-րան* բառի մեջ առաջին (*հա*) և երրորդ (*սա*) վանկերը բաց են, իսկ երկրորդն (*մալ*) ու չորրորդը (*րան*) փակ, կամ՝ *կազմ-վածք, գործել, ամպ-րոպ* և այլն:

Ինչպես արդեն նշվել է, բառը քանի շնչով արտաբերվում է, այնքան էլ վանկ է ունենում: Կան բառեր, որոնք մեկ շնչով են արտաբերվում, բառեր էլ կան՝ մեկից ավելի շնչով: Մեկ շնչով արտաբերվող բառերը կոչվում են միավանկ բառեր, ինչպես՝ *քար, ծառ, տեր, կին, մարդ* և այլն:

Մեկից ավելի շնչով արտաբերվող բառերը կոչվում են բազմավանկ, որոնք հայերենում ավելի մեծ թիվ են կազմում և կարող են կազմված լինել ամենաքիչը երկու և ամենաշատը 13 վանկից (*ինչպես՝ էլէկտրասարտաձայնագրություն, տիեզերաիրթիռաշինական* և այլն):

Գրության ժամանակ հաճախ անհրաժեշտ է լինում բառի մի մասը փոխանցել հաջորդ տողը, այսինքն՝ տողադարձել:

Տողադարձը բառերի տրոհության եղանակներից մեկն է, որը և խարսխվում է նրանց վանկատման կամ հեզումի վրա:

Ինչպես հաճախ նկատվել է հայ լեզվաբանական գրականության մեջ, տողադարձը ոչ թե մեխանիկական կամ տեխնիկական, այլ բառերը ինչպես արտաբերելու և ինչպես վանկատելու իրողությամբ պայմանավորվող այնպիսի երևույթ է, որը հնարավորություն է ընձեռում հեշտորեն ընկալելու բառապատկերներն ամբողջությամբ:

Հայերենում բոլոր բառերը չեն, որ տողադարձվում են: Չեն տողադարձվում միավանկ բառերը՝ *տուն, քար, ծառ, մարդ* և այլն, ինչ-

պես նաև տառային և վանկատառային հապավումները, ինչպես՝ *ՀՀԸ, ԱԻՄ, ՉամԼԿԵՄ* և այլն:

Տողադարձը իր կանոններով երբեք քարացած չի մնում և կիրառվում է լեզվի հնչյունական կազմում՝ ուղղագրական համակարգում կատարված կամ կատարվող փոփոխություններին համապատասխան: Եվ որպեսզի տողադարձի ժամանակ լինի միասնական և արտասանական առանձնահատկություններից բխող ընդհանուր մոտեցում, պաշտոնապես հաստատվել են տողադարձի հետևյալ կանոնները, որոնք ընդունվել և հաստատվել են ՀՀ ԿԳ նախարարության կողմից 2003թ. հունվարի 14-ին:

1. Տողադարձը հիմնականում կատարվում է բառը վանկերի բաժանելով (վանկատմամբ), ըստ որում՝

ա) երկու ձայնավորների միջև եղած մեկ բաղաձայնը անցնում է հաջորդ տողը. օրինակ՝ *ա-շա-կերտ, գա-րուն, բա-նա-կա-յին, դասա-րան, լե-զե-ոն, կա-տու, հե-քի-աթ.*

բ) երկու ձայնավորների միջև եղող երկու և ավելի բաղաձայններից հաջորդ տողն է անցնում միայն վերջին բաղաձայնը. օրինակ՝ *ար-ձան, բուր-ժու-ա-կան, բեր-րի, Աստ-դիկ, Արծ-վիկ, թարգ-ման, բարձ-րա-նալ, երկ-դի-մի, ա-ռանցք-ներ:*

Քանի որ հայերենի *այ, յո, յու* երկբարբառակերպ վանկերի յբաղադրիչի և նրան նախորդող բաղաձայնի միջև *ը* չի արտասանվում, ուստի *ի*-ին նախորդող բաղաձայնը կամ բաղաձայններից վերջինը կարող է նաև նրան միացած անցնել հաջորդ տողը՝ առաջացնելով տողադարձի երկակիություն. օրինակ՝ *անկ-յուն//ան-կյուն, արդ-յոք//ար-դյոք, գոչ-յուն//գո-չյուն, գիտութ-յուն//գիտու-թյուն, կոն-յակ//կո-նյակ, Չակոբ-յան//Չայո-բյան, հորել-յար//հորե-լյար, մատ-յան//մա-տյան* և այլն: Տողադարձի այս երկակիությունը չի պահպանվում *երկարա-կյաց, կնքա-զգյաց (կնքազգեստ), բյուրա-բյուր, ամենա-հյուրասեր, ան-հյուրընկալ, լեռնա-գյուղ, ոսկե-հյուս, սառցա-ձյուն, քարա-սյուն, խեղա-թյուրել* ու նման բաղադրություններում, որոնց սույն վանկային կամ արտասանական և բառակազմական տողադարձումները նույնական են:

Բառամիջի ձայնավորից առաջ ընկած *և*-ը տողադարձի ժամանակ գրվում է *եվ*, և *վ*-ն անցնում է հաջորդ տողը. օրինակ՝ *երե-վան, բարե-վել, սե-վաթույր, տերե-վաթափ:*

2. Գաղտնավանկ, այսինքն՝ արտասանվող, բայց չգրվող *ը* ունեցող բառերի տողադարձի ժամանակ *ը*-ն գրվում է միայն տողավերջի և հաջորդ տողի սկզբի վանկերում. օրինակ՝ *շղղ-թա, կը-տըրտել,*

կտրոր-տել, Սկրոր-տիչ, երբե-մըն, գըլ-խավոր: Այսպես նաև փոխառյալ օտար բառերում՝ էլեկ-տրրական, էլեկտը-րաէֆեն, մանս-տըրոո, մանստ-րո (//մանստ-րո), ֆոքս-տըրոոտ, ֆոքստը-րոտ):

Անշեշտ և թույլ արտասանվող *ը* ձայնավորը գրական արտասանությամբ առավելապես սղվում, իսկ ժողովրդական արտասանությամբ և բանաստեղծական խոսքում հաճախ պահպանվում է՝ առաջացնելով արտասանության և տողադարձի երկակիություն՝

ա) բառասկզբի *ը* գաղտնավանկին հաջորդած վերջնավանկի *ի* կամ *ու* ձայնավորը շեշտային հնչյունափոխության ենթարկված հետևյալ կրկնաբաղաձայն բայերում՝ *զը-նը-նել//զըն-նել, խը-ծը-ծել//խըծ-ծել, խը-տը-տել//խըտ-տել, կը-ծը-ծել//կըծ-ծել, պը-տը-տել//պըտ-տել, փը-թը-թել//փըթ-թել, քը-թը-թել//քըթ-թել, քը-նը-նել//քըն-նել*; այսպես նաև՝ *մը-րը-րիկ//մըր-րիկ, խըր-տը-նել//խըրտ-նել* և այլն.

բ) վերջնավանկի *ի-ն* մեկ սղված, մեկ *ը-ի* հնչյունափոխված բազմավանկ այլ բառերում՝ *աղջը-կա//աղջ-կա, արծը-ծի//արծ-ծի, խըն-դը-րել//խընդ-րել, կարմը-րել//կարմ-րել, մարմը-նի//մարմ-նի, քըր-տը-նել//քըրտ-նել* և այլն.

գ) պատճառական *ցն (ցր)* և երկու բաղաձայններից հետո *վ* ածանց ունեցող կրավորական բայերում՝ *թըցը-նել//թըռց-նել, խաղա-ցը-նել//խաղաց-նել, մերկացը-նել//մերկաց-նել, մոտեցը-նել//մոտեց-նել, վազեցը-րել//վազեց-րել, փախցը-րել//փախց-րել, զըս-պը-վել//զըսպ-վել, թըր-ջը-վել//թըրջ-վել, կազմը-վել//կազմ-վել; տանջը-վել//տանջ-վել* և այլն:

Ջը, զգ, շտ, սպ և նման հնչյունակապակցություններով սկսվող հատուկ անունների տողադարձի ժամանակ այդ հնչյունակապակցությունները հաջորդ ձայնավորից չեն անջատվում, որպեսզի հատուկ անվան գրությունը, ի տարբերություն հասարակ անունների, *ը*-ով չսկսվի. հմմտ. *ըգ-բաղվել, ըգ-գույշ, ըշ-տապել, ըս-պասել, ըս-տանալ, բայց՝ Ստե-փան, Սպար-տակ, Ստրաս-բուրգ* և ոչ թե՝ *ըս-տե-փան, ըս-պարտակ, ըստ-րասբուրգ*:

Բարդ և նախածանցավոր բառերը կարելի է տողադարձել նաև առանց վանկատման՝ հաջորդ տողը փոխադրելով արմատը կամ ամբողջական բառը, այսինքն՝ կարդալիս պահելով բառի վանկային ճիշտ արտասանությունը՝ ոչ միայն կարելի է գրել՝ *արա-գընթաց, գերխըն-դիր, ա-նօգուտ, ա-նորոշ, հա-կազդել, ծո-վեզր, գե-տափ,*

ինք-նիշխան, համազ-գեստ, համ-րընթաց, վայ-րէջք, մե-կընդմեջ, ե-րեսու-նեակու և այլն, այլ նաև՝ ըստ բառակազմութեան՝ արագ-ըն-թաց, գեր-խնդիր, ան-օգուտ, ան-որոշ, հակ-ազդել, ծով-եզր, գետ-ափ, ինքն-իշխան, համա-զգեստ, համ-ր-ընթաց, վայր-էջք, մեկ-ընդ-մեջ, երեսուն-երկու:

Բառակազմութեամբ կամ բաղադրիչներով տողադարձված բա-ռերի նախորդ տողի վերջնավանկի և հաջորդ տողն անցնող արմա-տի սկզբնավանկի գաղտնավանկ *ը-ն* չի գրվում. օրինակ՝ *ան-վնաս, ապա-շնորհ, արև-մտյան, բացա-տրական, գրա-քննիչ, դարա-գլուխ, դիմա-դրել, երկնա-սլաց, լեռնա-բնակ, կարգա-դրում, հակա-կղերա-կան, համա-կրանք, հաշվե-տվություն, հեծ-կլտոց, հեղա-շրջում, ճռ-ճռան, նախա-դրյալ, շարա-դրել, չարա-ճճի, վագ-վզել, վառ-վռում, փայլ-փլուն, փոխ-գնդապետ, քաշ-քշել, ապա նաև ակն-կալել, ակն-դետ, հոտն-կայս, ձեռն-տու, ունկն-դրել և այլն: Այսպէս նաև՝ փո-խառյալ օտար բառերում՝ *ցինկո-գրաֆիա, դիա-գրամ, պոլի-գրա-ֆիա, մելո-դրամա, բջջա-պլագմա* և այլն:*

Որոշ բառակապակցություններում հաջորդ տողն անցնող ար-մատի սկզբնավանկի *ը-ն* սղվում է, ուստի բառը տողադարձվում է միայն ըստ վանկատման. օրինակ՝ *գայթակ-դել, գերբ-նական, հա-մալ-սարան, մասնակ-ցություն* և այլն:

Եթե բարդ բառի՝ նախորդ տողում մնացող հնչյունափոխված բաղադրիչը, գաղտնավանկ *ը-ից* բացի այլ ձայնավոր չունի, ապա տողավերջում այդ գաղտնավանկի *ը-ն* գրվում է. օրինակ՝ *դռըն-բաց, ձկըն-կուլ, մթըն-կա, մկըն-դեղ*, այսպէս և՛ զըռ-զռալ, ճըռ-ճռոց, թըր-թիռ, մըր-մուռ և այլն:

4. Տնռային և վանկատառային հապավումները չեն տողադարձվում:

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՇԵՇՏԸ

Շեշտը հնչյունաշղթայում որևէ վանկարար հնչյունի (ձայնավո-րի) կամ նախադասութեան մեջ որևէ բառի ուժգին արտասանութունն է, որը պայմանավորված է խոսքային կամ արտասանական համա-պատասխան հնչերանգով:

Հայերենում շեշտը հիմնականում ուժգնային է, որը գործ է ածվում ինչպես բառերում, այնպես և շարույթներում ու ամբողջական նախադասություններում:

Հայերենում շեշտը լինում է բառային, շարույթային և տրամաբանական:

Բառային շեշտը դրվում է տվյալ բառի որևէ վանկի վրա, երբ բառի մեջ շեշտվում, առանձնացվում է տվյալ վանկը: Ըստ այդմ՝ ամեն մի բառ ունի իր շեշտը, որը սովորաբար ընկնում է նրա վերջին վանկի ծայնավորի վրա, ինչպես՝ *ուսանող* – *ուսանողներ* – *ուսանողական*, *քաղաք* – *քաղաքային* և այլն: Նշենք նաև, որ շեշտը երբեք անփոփոխ չի լինում և բառի ածման դեպքում տեղաշարժվում է և ընկնում նոր բառի կամ բառաձևի վերջին վանկի ծայնավորի վրա: Այս առումով էլ, ինչպես հաճախ նշվում է լեզվաբանական գրականության մեջ, հայերենի շեշտը նաև կայուն-շարժական է: Կան դեպքեր, երբ շեշտն ընկնում է բառի ոչ թե վերջին, այլ վերջընթեր, իսկ երբեմն էլ նույնիսկ առաջին վանկի վրա:

ա) Երբ բառը վերջանում է *ը* գաղտնավանկով, ինչպես՝ *աշակերտը*, *քաղաքը*, *օրը* և այլն:

բ) Բաղաձայնից հետո ստացական, դիմորոշ, ցուցական հոդ ունեցող բառերում՝ *ընկերս*, *գիրքդ*, *աշխարհս*, *քույրդ*, *աշխարհումս* և այլն:

գ) Սեկուկես կամ *ը* գաղտնավանկ ունեցող բառերում՝ *ծանր*, *մանր*, *վաճր*, *կայսր*, *դուստր*, *մեղր* և այլն:

դ) Մի խումբ երկվանկ բառերում, ինչպես՝ *միթե*, *գուցե*, *նույնիսկ*, *դարձյալ*, *թեև*, *հանկարծ*, ինչպես նաև մի քանի բազմավանկ բառերում՝ *մանավանդ*, *վեցերորդ*, *որերորդ* և այլն:

Մի շարք բառեր՝ հատկապես հարադրավոր բարդությունները, երկու շեշտ են ընդունում, սրանք երկշերտ բառերն են, որոնցից մեկը գլխավոր, իսկ մյուսը երկրորդական շեշտ է, ինչպես՝ *լաց լինել*, *ականջ դնել*, *գլուխ բերել*, *աչքով անել* և այլն:

Նման շեշտադրություն ունեն նաև կրկնավոր և բաղիյուսական բարդությունները, ինչպես՝ *կամաց-կամաց*, *կապույտ-կապույտ*, *դատարկ-մատարկ*, *կարգ ու կանոն*, *լաց ու կոծ*, *աղ ու հաց*, *ծիլ ու ծաղիկ* և այլն:

Սովորաբար շարույթային շեշտ է կրում շարույթների կամ միավորյալ բառախմբի գերադաս անդամը: Այսպես՝ *«ես իմ անուշ Հայաստանի արևահամ բառն եմ սիրում»* նախադասության մեկ շարույ-

թային գերադաս անդամը՝ «բառն են» կապակցությունն է, որը և իր վրա է կրում հիմնական շեշտը:

Տրամաբանական շեշտը ամենից առաջ պայմանավորված է խոսքի հնչերանգով, որը նաև կոչվում է ճարտասանական շեշտ: Այս դեպքում նախադասության մեջ այն բառն է շեշտվում, որի վրա խոսողն առանձնակի ուշադրություն է դարձնում և ընդգծում տվյալ պահին այլ բառի կամ նախադասության տվյալ անդամի կարևորությունը:

Տրամաբանական շեշտը ևս սովորաբար ընկնում է բառի վերջին վանկի ծայնավորի վրա և համընկնելով բառային շեշտին՝ դրանից տարբերվում է ավելի ուժեղ արտաբերությամբ: Ինչպես՝ «Արամը գիշերը մեկնում է մայրաքաղաք գնացքով» նախադասության մեջ, եթե խոսողի նպատակն այն է, որ ընդգծվի, թե ով է գնացողը, շեշտվում է Արամը ենթական. (այսինքն՝ գնացողը Արամն է և ոչ թե մեկ ուրիշը): Մեկ այլ դեպքում կարող է շեշտվել, թե երբ է մեկնում (գիշերը), իսկ երրորդ դեպքում՝ ինչով է մեկնում (գնացքով), և տրամաբանական շեշտն ընկնում է տվյալ բառի վրա: Տրամաբանական շեշտը ևս տարբեր արտահայտություններ ունի, երբ նախադասության մեջ մի նոր կամ հայտնի, ծանոթ բան է ասվում, հավասար շեշտվում են նրա բոլոր մասերը, իսկ երբ մի բան կրկնվում կամ հակադրվում է մի այլ բանի, տրամաբանական շեշտ են առնում այն բառերը, որոնցով նրանք են արտահայտվում, ինչպես՝ «Դու միայն այդ գիտես», «Դու կյանքն ես տեսել, դու կյանքն ես հիշում» և այլն:

Տրամաբանական շեշտը իբրև կանոն արտահայտվում է գրավոր խոսքում, իսկ բանավոր խոսքում այն փոխարինվում է համապատասխան հնչերանգով (ինտոնացիա):

ՀՆՉՅՈՒՆԱՓՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հնչյունափոխությունը լեզվական այն իրողությունն է, երբ լեզվի պատմական տարբեր փուլերում միևնույն բառի մեջ լեզվական կամ արտալեզվական գործոնների հետևանքով տեղի է ունենում հնչյունների փոփոխություն:

Այս երևույթը բնորոշ է ինչպես ծայնավորներին, այնպես էլ բաղաձայններին. հնչյունափոխություն է կատարվում հնչյունների փոփոխության, երբեմն նաև նրանց սղման հետևանքով:

Հայերենում բազմաթիվ ու տարբեր են հնչյունափոխության պատճառները. այստեղ առավել կարևոր են շեշտի և նրա դիրքի հետ կապված փոփոխությունները, ինչպես նաև հնչյունների բնույթը, այսինքն՝ թե ինչ հնչյուններ ինչպիսի հնչյունների հետ են կապակցվում, ինչ կողմերով ու հատկանիշներով են նրանք առնչվում ու ընդհանրանում, ինչպիսի արտասանական դիրք ու եղանակ ունեն և այլն:

Քանի որ հնչյունափոխական դեպքերը պայմանավորված են տարբեր հանգամանքներով, ուստի և տարբեր են նաև նրանց դասակարգման սկզբունքներն ու մոտեցումները:

Հայերենում տարբերակվում է հնչյունափոխության երեք խումբ՝ պատմական, դիրքային կամ շեշտից կախված և փոխազդեցական հնչյունափոխություն:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՆՉՅՈՒՆԱՓՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆ

Պատմական կամ ընդհանուր հնչյունափոխություն են համարվում հնչյունական այն փոփոխությունները, որոնք տեղի են ունեցել լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում և սահմանափակվում են ոչ թե մեկ կամ մի քանի օրինակներով ու դեպքերով, այլ ընդգրկում են նույն կամ նման բոլոր դեպքերը և դրանով էլ արտացոլում են լեզվի հնչյունական կազմի պատմական զարգացումը: Պատմական հնչյունափոխության դեպքերը հիմնականում կատարվել են լեզվի զարգացման նախնական փուլերում, և ժամանակակից գրական հայերենում դրանք այլևս չեն գործում: Հնչյունափոխության այս երևույթը նկատելի է ինչպես ծայնավորների, բաղաձայնների, այնպես և երկբարբառների ու եռաբարբառների դեպքում:

Նշենք դրանցից մի քանիսը.

ա) Հին հայերենի բառասկզբի *ե* ձայնավորը, որ հնում արտասանվել է իբրև *է*, ժամանակի ընթացքում դարձել է *յե*, ինչպես՝ *երևալ* (*երևվալ*), *երեկ* (*երէկ*), *ես* (*եսյես*) և այլն:

բ) *է* ձայնավորը, որը բառի բոլոր դիրքերում *հնչվել է* միատեսակ (*եակ*, *էք*, *կէս*, *պարտէգ*, *բազէ*), նույնացել է բառամիջյան *ե*-ին և այլևս չի տարբերվում նրանից, ինչպես՝ *հայերէն* > *հայերեն*, *սէր* > *սեր*, *ոսկէ* > *ոսկե* և այլն:

գ) Բառասկզբի *ո* (*օ*) ձայնավորը, որը նույն կերպ է հնչվել նաև բառամիջում և բառավերջում, հետագայում բառասկզբում արտասանվել է որպես երկհնչյուն՝ *վօ*, ինչպես՝ *որդի* (*վօրթի*), *որ* (*վօր*), *ոսկի* (*վօսկի*), *ոխ* (*վօխ*) և այլն:

դ) *Ա* երկբարբառը բաղաձայնից առաջ դարձել է *օ*, ինչպես՝ *տաւն>տօն, աւդ>օդ, կարատ>կարօտ* և այլն:

ե) *Ե*ա երկբարբառը հիմնականում վերածվել է *յ*ա երկհնչյունի, ինչպես՝ *սենեակ – սենյակ, պատեան – պատյան, վայրկեան – վայրկյան* և այլն:

զ) *Ե*ւ, *ի*ւ երկբարբառները հիմնականում վերածվել էն *յու* երկհնչյունի, ինչպես՝ *ալելւր – ալլուր, արեւն – արյուն, ծիւն – ծյուն, գիւղ – գյուղ, մեծութիւն – մեծոթյուն* և այլն:

է) *Ե*այ երկբարբառը՝ *յ*ա երկհնչյունի, ինչպես՝ *քրիստոնեայ, քրիստոնյա, մարմարեայ – մարմարյա, իսկ եւաւ եռաբարբառը՝ յո* երկհնչյունի՝ *արդեաւք – արդյոք, ընտանեաւք – ընտանյոք* և այլն:

ը) Առանձին բառերում սղվել է գրաբարի *ի* վերջնահնչյունը, ինչպես՝ *տեղի –տեղ, արծուի – արծիվ, հիւսիսի – հյուսիս*:

Գրաբարյան մի շարք միավանկ և բազմավանկ բառերում սղվել է *ն* ձայնորդը, ինչպես *դուռն – դուռ, ծուկն – ծուկ, ուսումն – ուսում, գառն – գառ* և այլն:

ժ) Սղվել է գրաբարի *յ* ձայնորդը բառավերջին *ա, ո* ձայնավորներից հաջորդող դիրքերում, ինչպես՝ *ծառայ – ծառա, քահանայ – քահանա, երեկոյ – երեկո* և այլն:

ի) Գրաբարյան բառասկզբի *յ* հնչյունը վերածվել է *հ* բաղաձայնի՝ *յիսուն – հիսուն, յիշել – հիշել* և այլն:

լ) Պատճառական բայերի *–ուցան(ել)* ածանցը ժամանակակից հայերենում դարձել է *ց (ցն)*, ինչպես՝ *մատուցանել – մատուցել – հատուցանել – հատուցել* և այլն:

խ) Կատարվել է հնչյունների միացում և պարզեցում. այսպես՝ *սեպուհականը* դարձել է *սեփական (պհ=փ), արտասուք – արցունք (տս=ց), ծածանել – տատանել, սասանել (ծ=տս), ճանաչել – ծանոթ, չուառ – թշվառ (չ=թշ)* և այլն:

ԴԻՐՔԱՅԻՆ ԿԱՍ ԵԵՇՏԻՑ ԿԱԽՎԱԾ ՆԵՉՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ

Դիրքային կամ, ինչպես հաճախ անվանում են, ժառանգորդական հնչյունափոխությունը պայմանավորված է հայերենի շեշտի դիրքով: Ինչպես արդեն նշվել է, հայերենում բառի մեջ շեշտն ընկնում է վերջին վանկի ձայնավորի վրա, և այդ դեպքում, բնականաբար, այդ ձայնավորն ուժեղ է, մյուս անշեշտ ձայնավորները շեշտակիր ձայնա-

վորների համեմատ թույլ են ու անկայուն և հեշտությամբ կարող են փոփոխության ենթարկվել: Եվ ահա բառի ածման (հոլովման, խոնարհման, բառաբարդման, ածանցման և հոգնակիի կազմության) դեպքերում, երբ շեշտը տեղափոխվում է իր կայուն տեղը, այսինքն՝ վերջին վանկի վրա, նախկինում շեշտ կրող ձայնավորը շեշտակորույս է լինում, թուլանում է և հեշտությամբ հնչյունափոխվում է:

Բնական է, որ շեշտից կախված հնչյունափոխության են ենթարկվում ձայնավոր հնչյուններն ու երկհնչյունները: Հայերենում հիմնականում հնչյունափոխվում են *է(ե)*, *ի*, *ու* ձայնավորները, *յա*, *ույ* երկհնչյունները, իսկ մասնակի դեպքերում՝ նաև *ա*, *ո(օ)* ձայնավորները:

է(ե) ձայնավորը բառասկզբում և բառամիջում դառնում է *ի` էջ – իջնել, էգ – իգական, էշ – իշուկ, սեր – սիրել, տեր – տիրական, վեպ – վիպասան*:

Է ձայնավորը, որ այսօր գրում է *ե*-ով, չի հնչյունափոխվում բառավերջում, ինչպես՝ *բազե – բազեի, ափսե – ափսեաչափ, թուպե – թուպեական*, թեքման ձևերում ու հոգնակիի կազմության ժամանակ՝ *պարտեզ – պարտեզներ, վեպ – վեպի – վեպեր* և այլն:

Ի ձայնավորը բառասկզբում դառնում է *ը` ինծ – ընծուղտ – ընծենավոր, իղծ – ըղծալի, ինչ – ընչազուրկ*:

Բառամիջում վերածվում է չգրվող *ը* գաղտնավանկի. *սիրտ – ս(ը)րտտտ, միտք – մ(ը)տավոր, գիրք – գ(ը)րքասեր*:

Ը գաղտնավանկի է վերածվում նաև արմատի կրկնությամբ կցական բարդություն կազմելու և բարդ բառերի թեքման դեպքում, երբ բարդության վերջին բաղադրիչը միավանկ է, ինչպես՝ *ծիգ – ձգծգել, կից – կցկցել* կամ՝ *բեռնակիր – բեռնակ(ը)րի, ծրագիր – ծրագ(ը)րի* և այլն:

Բարդության և ածանցման դեպքում բազմավանկ բառի բաց վանկում, այսինքն՝ բառի վերջում *ի* ձայնավորը, միանալով *ա* հոդակապին, դառնում է *ե(է)*. *գինի-ա-գործ – գինեգործ, բարի-ա-կամ – բարեկամ, ոսկի-ա-գույն – ոսկեգույն, այգի-ա-պան – այգեպան*:

Բառավերջում *ակ* վերջածանցով կազմված բառերում *ի* ձայնավորը դառնում է *յ*. *հոգի – հոգյակ, աղավնի – աղավնյակ, պատանի – պատանյակ* և այլն:

Ի ձայնավորը կարող է սղվել հետևյալ դեպքերում.

ա) մի շարք բառերի փակ վանկում. *ծաղիկ – ծաղկել, գեղեցիկ – գեղեցկանալ, սրինգ – սրնգահար*.

բ) բառավերջում. *այգի - այգու, մորթի - մորթու, գինի - գինու (ի > ու):*

Ի ծայնավորը չի հնչյունափոխվում որոշ միավանկ բառերում (*ծի - ծիավոր, թի - թիակ - թիավարել*), ինչպես նաև բարդ բառերի երկրորդ բաղադրիչ համարվող միավանկ այն բառերում, որտեղ այդ բաղադրիչներն իրենց հիմնական իմաստը չեն պահպանել. *հրածիգ - հրածիգի, ջրկիր - ջրկիրի:*

Ու ծայնավորով սկսվող միավանկ բառերում, որոնց թիվը համեմատաբար սահմանափակ է, այն չի հնչյունափոխվում, ինչպես՝ *ուխտ - ուխտել, ուս - ուսեր*, սակայն որոշ բառերում ու ծայնավորը բառասկզբում հնչյունափոխվում է և դառնում *ը, ինչպես՝ ունդ - ընդեղեն, ումպ - ըմպել, ունկ - ընկալել* և այլն:

Բառաբարդման, թեքման և հոգնակիի կազմության դեպքում բառամիջի ու-ն փոխվում է գաղտնավանկ *ը-ի. տուն - տնական, տնային, տներ, տրտունջ - տրտունջներ, տրտնջալ, անուրջ - անրջանալ, մրմունջ - մրմնջալ:*

Ու-ն *ը* գաղտնավանկի է վերածվում նաև, երբ միավանկ բառը, որպես բարդ բառի երկրորդ բաղադրիչ, չի պահպանում իր հիմնական իմաստը, ինչպես՝ *հրոսակախումբ - հրոսակախմբեր, ազատագուրկ - ազատագրկել, զորագունդ - զորագնդի, զորագնդեր* և այլն:

Բառավերջի բաց վանկի ու-ն ծայնավորներից առաջ փոխվում է *վ-ի, ինչպես՝ չու - չվացուցակ, առու - առվակ, մեղու - մեղվապահ, լեզու - լեզվաբան* և այլն:

Որոշ դեպքերում ու ծայնավորը սղվում է (*ամուլ - ամլանալ, ամուր - ամրանալ, դալուկ - դալկանալ, մաքուր - մաքրել*) հատկապես ում ածանց ունեցող բայանուններում. *խոստում - խոստման, ուսում - ուսման, տատանում - տատանման:*

Ու ծայնավորը չի հնչյունափոխվում հոգնակիի կազմության դեպքում, հիմնականում բառավերջի բաց վանկում, ինչպես՝ *մեղու - մեղուներ, ուրու - ուրուներ, ժողովուրդ - ժողովուրդներ*, ինչպես նաև բառի թեքման դեպքերում, երբ իբրև բարդ բառի երկրորդ բաղադրիչ հանդես եկող միավանկ բառը պահպանում է իր հիմնական իմաստը՝ *ջրմուղ - ջրմուղներ, հացթուխ - հացթուխներ:*

Ինչպես արդեն նշվել է, *ա, ռ* ծայնավորները համեմատաբար կայուն են, բայց, այնուամենայնիվ, առանձին դեպքերում նրանք կարող են ենթարկվել հնչյունափոխության կամ սղվել: Որոշ բառերում *ա* ծայնավորը դառնում է *ը, ինչպես՝ թափել - թափթփել, ծակել -*

ծակծկել, պաչել – պաչպչել, իսկ մի շարք բառերում սղվում է. արմատ – արմտիք, քաղաք – քաղքենի, կոճակ – կոճկել, շիտակ – շտկել և այլն:

Առանձին դեպքերում, հատկապես ժողովրդախոսակցական լեզվում հնչյունափոխվում է նաև *ո* ձայնավորը, ինչպես՝ *որկոր – որկրամուլ, ոսկոր – ոսկրախտ, փորել – փորփորել* և այլն:

Բառերի բարդացման կամ ածանցման դեպքում շեշտի տեղափոխության հետևանքով հնչյունափոխվում են նաև որոշ երկհնչյուններ:

Ույ երկհնչյունը վերածվում է *ու* պարզ ձայնավորի. *բույս – բուսաբան, բուսական, գույն – գունավոր, գունատ, ընկույզ – ընկուզենի, ողջույն – ողջունել, ողջունում:*

Մի շարք բառերում *ույ* երկհնչյունը վերածվում է *ը* գաղտնավանկի կամ կարող է սղվել, ինչպես՝ *կապույտ – կապտել, կապտավուն, բույն – բնավեր, պտույտ – պտտահողմ, պտտածող, սառույց – սառցադաշտ, այլուր – ալրավաճառ, արյուն արնաբիծ*, մի քանի բառերում էլ դառնում է *ե*, ինչպես՝ *միություն – միութենական, եղջյուր – եղջերավոր, արյուն – արենակից* և այլն:

Յա երկհնչյունը առանձին դեպքերում հնչյունափոխվում է և դառնում *ե*, ինչպես՝ *պատյան – պատենավոր, պատենազարդ, մատյան – մատենագիր, Սատենադարան, կատարյալ – կատարելագործել, կատարելություն, ատյան – ատենապետ* և այլն:

Յու երկհնչյունը ժամանակակից հայերենում հազվադեպ է հնչյունափոխվում, բայց կան դեպքեր, երբ այն վերածվում է *ը*-ի, ինչպես՝ *ծյուն – ծնաբեր, ծնաբուք, ճյուղ – ճղակոտոր, ճղափայտ, աղբյուր – աղբրաջուր*, կամ՝ սղվում է, ինչպես՝ *արյուն – արնանման, արնագույն, այլուր – ալրադաց, ալրատուն մրջյուն – մրջնանոց* և այլն:

ՓՈՒՍԱԶԴԵՑԱԿԱՆ ՀՆՉՅՈՒՆԱՓՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆ

Փոխազդեցական հնչյունափոխությունն այն երևույթն է, երբ բառի մեջ հնչյուններից մեկն ազդում է իրենից առաջ կամ հետո ընկած որևէ հնչյունի վրա և փոխում տվյալ հնչյունի ձայնային որակը կամ արտասանական տեղն ու եղանակը: Փոխազդեցական հնչյունափոխությունը պայմանավորված է զանազան գործոններով և դրանց համապատասխան ունի տարբեր դրսևորումներ, ըստ այդմ էլ լինում է տարբեր տեսակների՝ հնչյունների առանձնում և տարանա-

նում, դրափոխություն, համաբանություն, տարաբանություն, ամփոփում, հնչյունների հավելում, անկում և այլն:

Առնձանում (ասիմիլյացիա): Առնձանումը հնչյունափոխական այն երևույթն է, երբ հատկապես միևնույն բառի մեջ մի հնչյունը ազդում է մեկ այլ հնչյունի վրա և ամբողջովին կամ որևէ հատկանիշով նմանեցնում կամ մոտեցնում է իրեն: Ըստ այդմ՝ լինում է լրիվ և մասնակի կամ թերի և լիակատար: Եվ քանի որ հնչյունը կարող է ազդել իրենից առաջ կամ իրենից հետո ընկած հնչյունի վրա, առնձանումը լինում է նաև առաջընթաց և ետընթաց:

Առնձանումը լիակատար է, երբ բառի մեջ մի հնչյունը ազդում է մեկ այլ հնչյունի վրա և ամբողջապես նույնացնում իրեն: Այսպես՝ *բոբիկ* բառը լիակատար առնձանման օրինակ է, երբ երկշրթնային ձայնեղ պայթական *բ*-ն ազդել է իրենից առաջ զտնվող ետնալեզվային խուլ պայթական *կ*-ի վրա և ամբողջապես նմանեցրել իրեն, այսինքն՝ նախապես եղել է *բոկիկ (բոկ, բոկոտն)* և դարձել է *բոբիկ*, կամ՝ *ջրցան* բառից հետագայում առաջացել է *ջրցամ* ձևը:

Առնձանումը թերի է, երբ հնչյունը, ազդելով մեկ այլ հնչյունի վրա, ոչ թե նմանեցնում է, այլ որևէ հատկանիշով (ձայնեղությամբ կամ խլությամբ արտասանության տեղով, եղանակով) մոտեցնում է իրեն: Այսպես՝ *բ*-ն, ազդելով առաջնալեզվային ձայնորդ *մ*-ի վրա, դարձնում է *մ*, որը նմանվում է *բ*-ին արտաբերության տեղով, ինչպես՝ *արյուն - արյամբ, ուրախություն - ուրախությամբ - ուրախությամբ, ընդբռնել - ըմբռնել* և այլն:

Ջրողել - սրողել բառում տեղի է ունեցել թերի, ետընթաց առնձանում. առաջնալեզվային ձայնեղ շփական *գ*-ի վրա ազդելով՝ ետնալեզվային շնչեղ խուլ պայթական *թ*-ն խլացրել է՝ դարձնելով առաջնալեզվային խուլ շփական *ս*:

Առաջընթաց առնձանման դեպքում նախորդ հնչյունն է ազդում հաջորդի վրա և մոտեցնում կամ նմանեցնում իրեն, ինչպես՝ *բոբիկ - բոբիկ, գրաս գալ - գրագ գալ, ամպ - ամբ* և այլն:

Տարնձանում (դիսիմիլյացիա): Տարնձանումը առնձանման հակառակ երևույթն է, երբ բառի մեջ հնչյունը, ազդելով նույնական կամ հարաբերակից մեկ այլ հնչյունի վրա, հեռացնում է իրենից:

Տարնձանումը նույնպես լինում է լիակատար և թերի, առաջընթաց ու ետընթաց. այս դեպքում նույնպես ավելի տարածված է ետընթաց տարնձանումը.

Լիակատար տարնմանման դեպքում հնչյունը բացարձակապես փոխում է իր որակը: Այսպես՝ *բորիկ* բառում միաժամանակ նկատելի է նաև տարնմանման երևույթը. բառավերջի ետնալեզվային խուլ պայթական *կ* հնչյունը ազդել է բառամիջի *կ* հնչյունի վրա և ամբողջապես փոխել է նրա որակը՝ դարձնելով *ք* շրթնային ձայնեղ պայթական (*բորիկ*):

Թերի տարնմանումը առավելապես հնչական, արտասանական իրողություն է. *ամպրոպ - անպրոպ, անփոփոխ - ամփոփոխ* և այլն:

Դրափոխություն: Դրափոխությունը փոխազդեցական հնչյունափոխության այն տեսակն է, երբ բառի մեջ, արտասանական ինչ-ինչ գործոններով պայմանավորված, միմյանց վրա ազդելու հետևանքով հնչյունները փոխում են իրենց տեղերը՝ ընկնելով ետ կամ առաջ: Հնչյունափոխական այս իրողությունը կոչվում է նաև տեղափոխություն կամ հնչյունների ետևառաջություն: Դրափոխությունը տեղի է ունենում բառի բոլոր դիրքերում.

ա. բառասկզբում՝ *խստոր - սխտոր, ծգել - զցել, տարգալ - դրգալ - գղալ* և այլն.

բ. բառամիջում՝ *կապերտ - կարպետ, բանալի - բալանի, անալի - ալանի, ականջ - անկանջ* և այլն.

գ. բառավերջում՝ *կրուկն - կրունկ, արմուկն - արմունկ, մեծացուր - մեծացրու, վազեցուր - վազեցրու* և այլն:

Դրափոխությունը հիմնականում հատուկ է խոսակցական լեզվին և հատկապես՝ բարբառներին, ինչպես՝ *ականջ - անկաջ, հարյուր - հայրուր, անծրև - անծվեր, սովորեցնել - սովրեցնել, սպիտակ - սիպտակ* և այլն:

Համաբանություն: Համաբանությունը հնչյունափոխության այն տեսակն է, երբ փոխազդեցությունը տեղի է ունենում ոչ թե նույն բառի կազմում, այլ իրար հետ հաճախ գործածվող տարբեր բառերի և քերականական ձևերի սահմաններում:

Համաբանությունը լինում է բառային և քերականական: Բառային է համարվում այն համաբանությունը, երբ բառն ազդում է մեկ այլ բառի վրա և ինչ-որ կողմով նմանեցնում է իրեն: Այսպես՝ *ցած* բառը *բարձր* բառի ազդեցությամբ արտասանվում է *ցածր, զգույշ* բառի համաբանությամբ իաճախ *քնքուշը* արտասանվում է *քնքույշ, յոթանասուն* բառի ազդեցությամբ՝ *ութանասուն, հոկտեմբեր, դեկտեմբեր* բառերի ազդեցությամբ՝ նաև *սեկտեմբեր, տարեկան* բառի ազդեցությամբ՝ *ամսեկան, օրեկան* և այլն:

Քերականական համաբանության դեպքում քերականական առանձին ձևեր ազդում են իրենց հետ ինչ-որ կողմերով կապված ձևերի վրա և նմանեցնում իրենց: Քերականական համաբանությունն ավելի լայն ընդգրկում ունի և մեծ դեր է կատարել մեր լեզվի քերականական կառուցվածքի մեջ նրա պատմական զարգացման ողջ ընթացքում:

Համաբանության հետևանքով փոխվել է մի շարք բառերի հոլովման պատկանելությունը. *արյուն, անկյուն* և նման բառերը հոլովվում են *ի* հոլովմամբ՝ *արյունի, անկյունի*, ինչպես նաև՝ *ծյուն – ծյունի, օր – օրի, ամիս – ամսի*: Կամ *ն, չ, ան* ածանցներով կազմված բայերի արգելական հրամայականը անցյալում կազմվում էր ներկայի հիմքից (*մի՛ մտնիր, մի՛ մտեք, մի՛ փախչիր, մի՛ փախչեք*), ներկայումս դրական խոնարհման ձևերի նմանությամբ ավելի շատ կազմվում է անցյալ կատարյալի հիմքից, ինչպես՝ *մի՛ մտիր, մի՛ մտեք, մի՛ փախիր, մի՛ փախեք* և այլն:

Որոշ լեզվաբանների կարծիքով, համաբանության հետևանքով է առաջ եկել ժամանակակից հայերենի – *ոք* հոլովումը: Ըստ նրանց՝ եթե գրաբարում այս հոլովով էր հոլովվում միայն *կին* բառը (*կին – կնոջ, տիկին – տիկնոջ*), պապ հետագայում հենց դրա նմանությամբ այսպես են հոլովվել նաև այլ բառեր, ինչպես՝ *քույր – քրոջ, տեր – տիրոջ, ընկեր – ընկերոջ* և այլն:

Տարաբանություն: Հակառակ համաբանության՝ տարաբանության դեպքում իրար հետ հաճախակի գործածվող բառերի սահմաններում որոշ նման հնչյուններ կամ հնչյունախմբեր իրարից հեռանում կամ տարնմանվում են: Այս երևույթը հատկապես նկատելի է կրկնություններում, ինչպես՝ *փառոջ-փառոջ*-ը դառնում է *առոջ-փառոջ, թավալ-թավալը՝ ավալ-թավալ* և այլն:

Տարնմանության հետևանքով երբեմն կարող են նոր բառեր առաջանալ: Այսպես՝ *աղատ* բառի *պաղատ* տարաբանությամբ առաջացել են *պաղատ – պաղատել* նոր բառաձևերը, կամ՝ *բող-բողից՝ բողբոջ, դող-դողից՝ դողդոջ, բառ-բառ –ից՝ բարբառ* և նման այլ ձևեր:

Ամփոփում (հապլոլոգիա): Ամփոփումը փոխազդեցական հնչյունափոխության այն տարատեսակն է, երբ միևնույն բառի մեջ նման վանկերից մեկնումեկը կամ առանձին հնչյունը սղվում է, վերանում:

Սա փաստորեն տարնմանության կամ հնչյունի անկման մի տարատեսակ է, որի դեպքում այն տեղի է ունենում միանման հնչյունների կամ վանկերի փոխադարձ ազդեցությամբ ու ամփոփումով:

Հայերենում կան ամփոփման բազմաթիվ դեպքեր: Նշենք դրանցից մի քանիսը.

ա) Որոշ բառերում սղվում է երկու ձայնավորներից մեկը (*ա* ձայնավորի հետ միասին), ինչպես՝ *մեքենայատար – մեքենատար, փեսայացու – փեսացու, թեկնածություն – թեկնածություն, հոգաբարձություն – հոգաբարձություն:*

բ) Առանձին դեպքերում հապավվում են երկու հնչյուն, ինչպես՝ *աշխարհահայացք – աշխարհայացք, ճարտարասան – ճարտասան, տավարարած – տավարած:*

գ) Սղվում է նաև միանման երկուական հնչյուններից մեկը՝ *տատարակ – տատրակ, օրորան – օրրան, ջրհորդան – ջրորդան* և այլն:

դ) Երբեմն տեղի է ունենում երկու կից հնչյունների միացում, ինչպես՝ *սպանանել – սպանել, սեպուհական – սեփական, արտասունք – արցունք* և այլն:

ե) Սակավ դեպքերում բառը զրկվում է երկու կամ ավելի վանկերից, ինչպես՝ *ծործորակ – ծոծրակ, փեսայահրավեր – փեսահրավեր, մեղվանուշ – մեղուշ* և այլն:

Հնչյունների հավելում և կորուստ: Հավելումը հնչյունափոխական այն իրողությունն է, երբ սղումից կամ կրճատումից պահպանելու համար բառի մեջ նոր վանկ է ավելանում:

Դեռևս գրաբարում միավանկ բառերի անցյալ կատարյալի հիմքից կազմված ժամանակների սկզբից ավելանում էր *ծ* ձայնավորը, ինչպես՝ *հատ(կտրեց) – եհատ, գիտ(գտավ) – եգիտ, արկ(զցեց) – էարկ, տու(տվի) – ետու* և այլն:

Ոգի բառարմատին ավելանալով մեկական հնչյուն՝ ժամանակակից հայերենում առաջացել են *հոգի, շոգի* բառերը, *հ* հնչյունի հավելումով՝ *արբել – հարբել, ածար – հաճար, որթ – հորթ* և այլն:

Ըստ համեմատական քերականության տվյալների՝ *դառն, կաթն, սերմն, ձեռն* և նման միավանկ բառերում *ըն, մըն* վանկերն առաջացել են հավելադրության հետևանքով՝ նշված բառերն ավելորդ կրճատումից զերծ պահելու համար: Հնչյունի հավելում է կատարվել նաև կրկնավոր մի շարք բարդություններում, ինչպես՝ *աղքատ-մաղքատ, աման-չաման, ուրր-մուրր, ամբաղ-գամբաղ* և այլն:

Նույնիսկ այսօր առանձին բառերում դեռևս պահպանվել է *ը* հնչյունի կիրառությունը, ինչպես՝ *սառը, դառը, տասը, նույնիսկ՝ յոթը, խորը, հինգը* և այլն:

Հավելման հակառակ երևույթը հնչյունների կորուստն է, երբ բառի մեջ ընկնում կամ սղվում է որևէ հնչյուն, ինչպես՝ *խարշել – խաշել, քարշել – քաշել, պահս – պաս, խորհել – խոհ* և այլն:

Հնչյունի կորուստ է նկատելի նաև որոշ կրկնավոր և արմատի կրկնությամբ կազմված կցական բարդություններում, ինչպես՝ *առողք-փառողք, ավալ-թավալ, հոտոտել, հայթայթել, փաթաթել, խաղաղ* և այլն, ինչպես նաև՝ պատմական հնչյունափոխության հետևանքով՝ *տեղի – տեղ, հյուսիսի – հյուսիս, ծառայ – ծառա, երեկոյ – երեկո, գառն – գառ, թոռն – թոռ* և այլն:

Կան նաև փոխազդեցական հնչյունափոխության այլ տեսակներ, որոնցից հատկապես տարածված է այսպես կոչված ժողովրդական ստուգաբանությամբ հնչյունափոխությունը, որը, ինչպես նկատել է ակադ. Էդ. Աղայանը, ավելի շատ լեզվին պարտադրվում է խոսողի կողմից, դրանք լեզվական որոշակի հող չունեն, երբ խոսողը դա կատարում է գիտությամբ կամ անգիտությամբ: Այս դեպքում բառը կիրառության գործընթացում ենթարկվում է իմաստային խամրումի, և տեղի է ունենում բառի կիրառության ոլորտի նեղացում: Այսպես՝ *արդուկ* բառը կազմված է *արդ(ձև)* արմատից և *-ուկ* վերջածանցից, բայց հաճախ գրվում և արտասանվում է *հարթուկ* ձևով՝ կապելով *հարթ, հարթել* բառածևերի հետ, որոնց հետ իմաստային առումով ոչ մի կապ չունի: Պարզապես ժողովրդական ստուգաբանությամբ *արդուկել – ձև տալ* բառը կապում են *հարթել, հարթեցնել* ձևերի հետ, որը և սխալ կիրառություն է:

Մեկ այլ ուեպքում դեպքում *վարկաբեկել (վարկը բեկել, հեղինակազրկել, հեղինակությունը գցել)* բառը դարձյալ ժողովրդական ստուգաբանությամբ կապում են *վարք* բառի հետ և գործածում *վարքաբեկել* ձևով:

Կամ՝ *տարկետում* բառը, որը նշանակում է տարբեր կետում (տար+կետում), հաճախ գործ են ածում՝ այն կապելով *տարի* բառի հետ:

ճրագալույց բառը ժողովրդական խոսվածքներում դարձել է *ճրագալույս – ճրագալուս. լույց* գրաբարյան բառի (վառեց) իմաստը չհասկանալով՝ ժողովուրդը դարձրել է իրեն հասկանալի՝ *լույս* կամ *լուս*:

ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ուղղագրությունը՝ որպես լեզվաբանական գիտաճյուղ, ուղիղ գրելու կանոնների ամբողջությունն է, որոնք վերաբերում են բառերի, նրանց բաղադրիչների ու վերջավորությունների կից կամ անջատ գրվելուն, մեծատառերի ու փոքրատառերի գործածությանը, տողադարձին, ինչպես նաև կետադրությանը:

Ուղղագրական կանոնները ձևակերպվում են ըստ լեզվի հնչույթային համակարգի և որոշակի ժամանակի համար ընդհանուր ընդունելություն գտնելով՝ պարտադիր են դառնում բոլորի համար:

Ուղղագրությունը լինում է հնչույթային, ձևաբանական և պատմաավանդական⁶:

Հնչույթային ուղղագրությունը պայմանավորված է գրության և հնչման համապատասխանությամբ: Այսպես՝ մինչև 1922 թվականը *ծառա, տղա, քահանա, երեկո և ա-ով, ո-ով* վերջացող համարյա բոլոր բառերը գրվում էին *յ-ով (ծառայ, տղայ, երեկոյ և այլն)*, բայց քանի որ այդ շրջանում արդեն վերջին *յ-ն* չէր հնչվում, այն գրությունից հանվեց, և դրանով իսկ պատմական ուղղագրությունը վերածվեց հնչույթայինի:

Ձևաբանական ուղղագրության դեպքում որևէ հնչյուն այլ դիրքերում, ինչպես էլ հնչվի, պահպանում է իր սկզբնական գրությունը. օրինակ՝ *մարդ* բառի վերջին *զ-ն* հնչվում է ձայնեղ *զ*, սակայն նաև *մարդ* բառից կազմված *մարդագետին* բառի մեջ այդ *զ-ն* հնչվում է շնչեղ խուլ *ջ*, բայց գրության մեջ այդ *զ-ն* պահպանվում է, որովհետև *մարդ* բառի մեջ այն *զ* է:

Պատմաավանդական ուղղագրությունը հիմնվում է պատմական անցյալի գրության վրա, այսինքն՝ գրում են այնպես, ինչպես գրել է Մ. Մաշտոցն իր ժամանակին: Այս դեպքում արդեն բացարձակապես նկատի չեն առնվում հնչույթային և գրային հակասությունն ու անհամապատասխանությունը: Այսպես՝ *ո* հնչյունը բառասկզբում հնչվում է *վո*, իսկ *ով* բառի սկզբում այն հնչվում է *օ*: Ըստ հնչույթային ուղղագրության՝ *ով-ը* պետք է գրվեր *օվ*, բայց քանի որ Մաշտոցի ժամանակ և նրանից հետո այդ բառը գրել են *ով*, ուստի և պահպանվել է բառի այդ ուղղագրությունը:

Չայնավորների ուղղագրությունը: Ըստ արտասանության և

⁶ Տե՛ս Ջահուկյան Գ. և ուր., Հայոց լեզու, Ե., 1980թ., էջ 170:

գրության համապատասխանության՝ հայերենի ձայնավորները բաժանվում են երկու խմբի⁷:

Առաջին խմբի մեջ մտնում են այն ձայնավորները, որոնց գրությունը համապատասխանում է արտասանությանը, երկրորդ խմբի ձայնավորների գրությունը միշտ չէ, որ համապատասխանում է արտասանությանը:

Ա, ի, ու ձայնավորները բառի բոլոր դիրքերում գրվում են այնպես, ինչպես արտասանվում են:

է, օ ձայնավորներն արտահայտվում են երկու (*է* և *ե, օ* և *ո*) տառով, իսկ *ը* ձայնավորը մի շարք դեպքերում թեև լսվում, բայց չի գրվում:

է ձայնավորը *է* արտասանվելիս *է*-ով է գրվում բառասկզբում՝ *էակ, էժան, էջ, էություն* և այլն. բաղադրյալ բառերի միջում կամ վերջում, երբ իբրև համապատասխան բաղադրիչի սկզբնահնչյուն է գործածվում, ինչպես՝ *առէջ, ելևէջ, դողերոցք, հնէաբան, ինչևէ, որևէ, մանրէ* և այլն, ինչպես նաև սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի եզակի թվի երրորդ դեմքի և անցյալ ժամանակի բոլոր դեմքերի թե՛ դրական, թե՛ ժխտական բոլոր ձևերում, ինչպես՝ *է, էի, էիր, էր, էինք, էիք, էին, չէ, չէի, չէիր, չէր, չէինք, չէիք, չէին*:

Մնացած բոլոր դեպքերում *է* արտասանվելիս գրվում է *ե*-ով, ինչպես՝ *հանդես, ասել, վրեժ, միջօրե, Մանե* և այլն:

Օ ձայնավորը *օ* արտասանվելիս *օ*-ով է գրվում բառասկզբում՝ *օգուտ, օբևան, օրորել, օտարական* և այլն, բաղադրյալ բառերի միջում, երբ համապատասխան բաղադրիչի սկզբնահնչյուն է գործածվում, ինչպես՝ *անօրեն, ապօրինի, առօրյա, նախօրոք, հօգուտ* և այլն:

Օ ձայնավորը *օ* արտասանվելիս *ո*-ով է գրվում մնացած բոլոր դեպքերում՝ բառամիջում և բառավերջում, օրինակ՝ *ակոս, լողորդ, կոհակ, մեծարգո, երեկո, թեթևաբարո* և այլն:

Բառասկզբում *օ* լսվող *օ*-ն, ըստ նախնական գրության, *ո*-ով է գրվում միայն *ով* և դրանից կազմված *ովքեր, ովևէ, ովևիցե* բառերում: *Ո(=վօ)* հնչյունակապակցությունը բառասկզբում գրվում է *ո*-ով, ինչպես՝ *ոգի, ուլորել, ոխերիմ, ողջույն, ոչինչ, որոշակի, Ոսկան, որտորդ* և այլն:

Վո գրությունը պահպանվում է բաղադրյալ բառերում՝ *բարձրավոլտ, մերձվոլգյան, ցածրավոլտ* և այլն:

Ը ձայնավորը իբրև թույլ հնչյուն մի շարք դեպքերում լսվում և գրվում է, մի շարք դեպքերում լսվում, բայց չի գրվում:

⁷ Տե՛ս Ալ. Մարգարյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 1997թ., էջ 189:

Ը արտասանվելիս ը-ով է գրվում բառասկզբում՝ սովորաբար ժ-ից, Թ-ից, Դ-ից առաջ, ինչպես՝ ըմբոստ, ըմբռնել, ընդհանուր, ընկղմվել, ըղծալի, ըղծական և այլն, բաղադրյալ բառերի միջում, երբ իբրև բաղադրիչի սկզբնահնչյուն է գործածվում, օրինակ՝ գործընկեր, խոչընդոտ, ինքնըստինքյան, հյուրընկալ, կրնկնի, չընդունես, չընկնի, նորընծա և այլն:

Ը-ն արտասանվում, բայց չի գրվում բառասկզբում ձայնավորին նախորդող զք, զգ, շպ, սթ, սկ, սպ, ստ, սք հնչյունակապակցություններից առաջ, ինչպես՝ զբոսնել, զգոն, զգաստ, շպարել, շտապ, սթափվել, սկսել, սպասել, ստանալ, սքանչանալ, սքողել և այլն, ինչպես նաև բառամիջում, երբ իբրև գաղտնավանկի ձայնավոր է գործածվում, ինչպես՝ գրիչ, բժիշկ, գնդակ, գրգռել, դժնդակ, քննել, քնքշորեն, խմբագիր և այլն⁸:

Յ կիսաձայնը հաճախ գործ է ածվում երկու ձայնավորների միջև որպես ձայնակապ և արտասանելիս սովորաբար գրվում է ա-ից և ո(օ)-ից հետո, ինչպես՝ նայել, հայացք, հայերի, հոյակապ, խոյանալ, շոյանք, խաղայի, պահածոյի, պողոտայից, Կարոյի, բյուրոյի և այլն:

Յ ձայնակապը արտասանվում, բայց չի գրվում ե(է)-ից, ու-ից, ի-ից հետո, ինչպես՝ էական, գործունեություն, միջօրեական, միակ, միություն, լիանալ, նաև՝ գրեի, գրեինք, սիրեիր, սիրեինք, ձիով, վերարկուի, թեկնածուից և այլն:

Ե(է) ձայնավորից հետո յ է գրվում միայն դրանով վերջացող արմատական բառերի դեպքում, ինչպես՝ թեյ, թեյարան, թեյախոտ. Անդրեյ - Անդրեյի, պլեբեյ - պլեբեյական:

Յ ձայնորդ հնչյունն առկայանում է նաև եվ(=յեվ) հնչյունակապակցության մեջ, այն ընդհանրապես արտահայտվում է փոքրատառով՝ և նշանագրով, որն առաջ է եկել դեռևս միջնադարում ե+ւ(=և) միացությամբ և ստանալով մի գրանշանի (տառի) իրավունք՝ ժամանակակից գրական լեզվում գործածվում է որոշակի ուղղագրական կանոններով: Այս հնչյունը չունի իր մեծատառը և հարկ եղած դեպքում գրվում է երկու տառով՝ Եվ, իսկ այլ դեպքերում՝ մեկ՝ և տառով, ինչպես՝ Եվրոպա, Եվգենիա, եվրոպացի, և, ևս, ևեթ և այլն:

Բառամիջում և բառասկզբում արտասանվում է էվ և մեծ մասամբ գրվում է մեկ՝ և տառով՝ հարևան, երևան, երևալ, օրևան, բարևել, կեղև, անձրև, պարզև, ներքև և այլն. և շաղկապի և դրանից կազմված բաղադրյալ բառերում յեվ կամ էվ է արտասանվում և եր-

⁸ Տե՛ս Ալ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 198-199:

կու դեպքում էլ մեկ տառով՝ *Լ*-ով է գրվում, ինչպես օրինակ՝ *Լ (ես և նա), առևտուր, թերևս, նաև, թեև, այլևայլ, որևէ, ինչևիցե, երթևեկ, ելևէջ* և այլն:

Ի-ով վերջացող սկզբնաբաղադրիչով և *ա* հոդակապով ու *-վոր* վերջածանցով կազմված բառերում, սերելով *ի-ա-վ* հնչյունակապակցությունից, *էվ* է արտասանվում և մեկ տառով՝ *Լ*-ով է գրվում, ինչպես՝ *հոգևոր (հոգի+ա+վոր), կարևոր, ալևոր, ուղևոր* և այլն:

Վ սկզբնահնչյունով արմատական բառերից կազմվող բարդություններում ոչ թե *և*, այլ *եվ* է գրվում, ինչպես՝ *հոգեվարք (հոգի+ա+վարք), կարեվեր (կարի+ա+վեր), տարեվերջ, գերեվարել, ոսկեվառ, բարեվայելուչ* և այլն:

Մեծատառերի դեպքում երկատվում և երկու՝ *ե+վ* տառերով է արտահայտվում, ինչպես՝ ԵՎՐՈՊԱ, ՍԵՎԱՆ (Սևան), ԵՎ(ԵՎ) և այլն:

Երկու տառով է արտասանվում նաև տողադարձի ժամանակ, ինչպես՝ *երե-վակայել, տերե-վաթափ, թեթե-վություն, կարե-վոր* և այլն:

ԲԱՂԱԶԱՅՆՆԵՐԻ ՈՒՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում որոշակի տարբերություններ են նկատվել նաև բաղաձայնական համակարգում առանձին հնչյունների գրության և արտասանության միջև: Այսպես՝ *ք* ձայնեղ բաղաձայնը *ր* ձայնորդից հետո լսվում է *փ*, բայց գրվում է *ք*, ինչպես՝ *երք, նուրք, սրբել, դարբին* և այլն, բացառությամբ մի քանի բառերի, որտեղ լսվում և գրվում է *փ*, ինչպես՝ *արփի, երփն, տարփանք, թարփ, փրփուր, Արփիար*: Ձայնավորից կամ *մ* ձայնորդից հետո լսվող *փ* հնչյունը հետևյալ բառերում գրվում է *ք* տառով. *խաքել, շաքաթ, հարքել, համբերել, համբուրել, Չակոք*, իսկ մնացած դեպքերում լսվող *փ* հնչյունը գրվում է *փ* տառով. *ափ, շամփուր, փամփուշտ, ճամփորդ, փափագ, փափկասուն*: *Ք* հնչյունը լսվում է *փ*, բայց գրվում է *ք* նաև *դ*-ից հետո մի շարք բառերում, ինչպես՝ *աղք, ողք, ողբալ* և այլն:

Պ բաղաձայնը մի շարք դեպքերում բառամիջում ու բառավերջում գրվում է *գ*, բայց արտասանվում է *ք*, նախ՝ *ր* ձայնորդից հետո, ինչպես՝ *երգ, միրգ, կարգ, Սարգիս, պարգև* և այլն, նաև՝ ձայնավորից հետո կամ ձայնավորների միջև, ինչպես՝ *թագավոր, հագուստ, օգուտ, օգնական, ծագ, մուգ, կարագ* և այլն: Նկատելի է նաև, որ շատ բառե-

րում *բ*-ից հետո լսվում և գրվում է *ք*, ինչպես՝ *արքա, բարք, բերք, դիրք, գորք* և այլն: Իբրև կանոն, *մ* ձայնորդից հետո *գ*-ն լսվում և գրվում է *գ*, ինչպես՝ *հրահանգ, եղունգ, գանգ, գանգ, վտանգ, երանգ*. բացառություն է կազմում *անգամ* բառը, որն արտասանվում է *անքամ*:

Դ ձայնեղ բաղաձայնը մի շարք դեպքերում բառամիջում և բառավերջում գրվում է *դ*, բայց արտասանվում է *թ*, ինչպես՝ *ր* ձայնորդից հետո՝ *կարդալ, երդում, որդի, արդար, դրդել, գարդ, մարդ, օրհորդ, ծախորդ, խորհուրդ, բուրդ* և այլն:

Հակառակ սրան՝ մի խումբ, հատկապես գրական ճանապարհով փոխառված բառերում *բ*-ից հետո *դ*-ն գրվում և հնչվում է *դ*, ինչպես՝ *աճուրդ, արդի, գերդաստան, բարդի, խորդենի, հագուրդ, հորդոր, մակարդակ* և այլն:

Դ բաղաձայնը գրվում է *դ*, բայց արտասանվում է *թ* մի շարք բառերում ձայնավորից հետո կամ ձայնավորների միջև, ինչպես նաև *մ* ձայնորդից հետո, ինչպես՝ *օդ, կենդանի, դադար, խնդիր, կենդանի, ընդամենը, ընդունել* և այլն: Բայց մի շարք բառերում *ր* ձայնորդից հետո գրվում և արտասանվում է *թ*, ինչպես՝ *զվարթ, արթուն, թարթել, լուրթ, կարթ, կիրթ, հարթել, փիփերթ, սաղարթ, քերթել* և այլն:

Ձ(ծ) բաղաձայնը մի խումբ բառերում *ր* ձայնորդից հետո գրվում է *ծ*, բայց արտասանվում *ց*, ինչպես՝ *արծակուրդ, արծան, դարծվածք, բարձրանալ, վերադարձ, փորձել, խուրձ* և այլն: Այսպես է արտասանվում նաև որոշ բառերում *դ*-ից հետո՝ *դադծ, դեդծ, բադձանք, շնչահեդծ*, ինչպես նաև *օ*-ից հետո հատկապես *օծ* բառում և նրանից կազմված բարդություններում՝ *օծապտույտ, օծագալար, օծածուկ, օծային* և այլն, մինչդեռ *բ*-ից հետո գրական ճանապարհով փոխառված բառերում *ծ*-ն մնում է նույնը, ինչպես՝ *տնամերծ, հանդերծ, մերծակից, ուղերծ, օծիք, առադծ* և այլն: Այս բոլորով հանդերձ կան դեպքեր, որ *ց* բաղաձայնը *ր* և *դ* բաղաձայններից հետո գրվում և արտասանվում է *ց*, ինչպես՝ *արցունք, ապաթարց, ընթերցել, Արցախ, քաղց, քաղցր, պախուրց, քաղցկեղ, տրցակ* և այլն:

Ջ ձայնեղ բաղաձայնը գրվում է *ջ*, արտասանվում *չ* որոշ բառերում ձայնավորից հետո՝ *աջ, առաջ, մեջ, միջոց, միջատ, գիջել, իջնել, միջակ* և այլն, *ր* ձայնորդից հետո, ինչպես՝ *արջ, վերջ, թրջել, ողջ*, որոշ դեպքերում նաև *դ*-ից հետո՝ *աղջիկ, ողջույն*, իսկ գրական ճանապարհով որոշ փոխառված բառերում *ջ*-ն մնում է անփոփոխ՝

լուրք, ստերք, անուրք, գաղջ: Մի շարք բառերում լսվում և գրվում է չ դարչին, չարչի, փարչ:

ՕՏԱՐԱԶԳԻ ԲԱՌԵՐԻ ՈՒՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ⁹

Անգլերենում, ֆրանսերենում, գերմաներենում բաղաձայնին նախորդող դիրքերում *ս*-ն գրվում է՝ *յու*։ *Յյուզո, Նյուտոն, Նյու Յորք*, իսկ ֆրանս. *սու*, գերմ. *ծ* նույն դիրքերում գրվում է *յո*։ *Գյոթե, Յոժենկ*: Բառամիջում *յե*-ն տառադարձվում է *յե*։ *օբյեկտ, սուբյեկտ*:

Օտարազգի *Լ(և)* տառադարձվում է չ տառով։ *մեղալ, պորտֆել, բուշելի, ասֆալտ, կուլտուրա*, միաժամանակ պահպանվում է նաև հնում ընդունված մի շարք բառերի *ղ*-ով գրությունը՝ *Պողոս, Նիկողոս*:

յա, յե, յս, յո (յ, ue, io, ë) կապակցությունները տառադարձվում են *յա, ե, յու, յո*, ինչպես՝ *Յաֆա, բյազ, բրիլյանտ, տրանսլյացիա, մայոր, յոդ, պարաշյուտ, ալյումին, բյուրո*: *լա, լե, լս, լո* կապակցությունները տառադարձվում են՝ *իա, իե, իու, իո*, ինչպես՝ *մալարիա, պիես, չեմպիոն, Լուիզա*:

Օտարազգի *յա*-ն, ռուսերենի *յա, я* անշեշտ վերջավորությամբ անձնանուններում տառադարձվում է *յա, Ասյա, Ամալյա, Վոլոդյա, Օֆելյա*, իսկ տեղանուններում՝ *իա*։ *Ասիա, Անգլիա, Ֆրանսիա, Գերմանիա*, շեշտակիր *յա*-ն անձնանուններում տառադարձվում է *իա*՝ *Լիա, Մարիա* և այլն:

Վո հնչյունակապակցությունը (ռուսերենում *во*) բառասկզբում արտահայտվում է *վո*-ով, ինչպես՝ *Վոլտեր, Վոլգա, Վոլտ, Վոլեյբոլ*:

Բառամիջում և բառավերջում կրկնակ *ր*-ն արտահայտվում է *ռ*-ով, ինչպես՝ *տեռոր, Մառ*, իսկ ռուսերենից ուղղակի փոխառված բառերում *ե* և *ի* ձայնավորներին նախորդող դիրքերում *ռ*-ն արտահայտվում է *ր*-ով՝ *տերիտորիա*:

Օտարազգի կրկնակ բաղաձայնները հայերենում սովորաբար արտահայտվում են մեկ բաղաձայնով, ինչպես՝ *կլասիկ, կոմունիստ, դոլար, ակորդ, կոլեկտիվ, ապարատ, պասիվ*, որոշ բացառություններով՝ *մասսա, վիլլա*, իսկ օտարազգի *հ*-ն հայերեն արտահայտվում է *հ* տառով՝ *հեգեմոնիա, հիդրոլոգ, հերբարիո* և այլն:

Օտարազգի *չհ*-ն տառադարձվում է *ք*, իսկ մի քանի բառերում՝ *խ*, ինչպես՝ *քիմիկոս, քլոր, քրոմ*, բայց և՛ *խուլերա, սխեմա, մեխանիզմ* և այլն, իսկ *տհ*-ն՝ *թ*-ով, ինչպես՝ *թատրոն, անթուրոգիա, էսթետի-*

⁹ Տե՛ս Ա. Սուքիասյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 2000թ., էջ 88:

կա, մաթեմատիկա, թեոդոր և այլն: *Քի*-ն տառադարձվում է *Ֆ* տառով. *Ֆոնոգրաֆ*, *Ֆոնոլոգիա*, իսկ հին փոխառություններում՝ *փ*, ինչպես՝ *փիլիսոփա*, *Փիլիպոս* և այլն:

Ռուսերենի *ա՛ժ*, *ա՛ծ*, *ա՛ծ*, *ա՛ծ* տառակապակցությունները հայերենում փոխարինվում են՝ *ժո*, *չչո*, *չո*, *չո*, ինչպես՝ *խրուչչով*, *Լիխաչով*, *Տելեչով*, *դիրիժոր* և այլն, իսկ *ա՛ժ*-ն՝ *իժ* կապակցությամբ, ինչպես՝ *Վիետնամ*, *պրեմիեր*, *պրեմիերա*, *ֆելիետոն*, *Սուլիեր*, բացառություն են կազմում *օբյեկտ*, *սուբյեկտ* բառերը:

Արևելյան լեզուներից հայերենին անցած որոշ անվանումներ տառադարձվում են ըստ տեղական արտասանության, ինչպես՝ *Թեիրան*, *Ղազվին*, *Ահմադ*, *Ղուրան*, *էֆենդի* և այլն:

ՍԵԾԱՏԱՌԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Նկատի առնելով բաղադրյալ հատուկ անունների մեջ մեծատառերի գործածության անմիօրինակությունն ու սահմանված կանոնների անհետևողական կիրառությունը, ինչպես նաև բաղադրյալ անունների ու անվանումների ավելացման հետևանքով սրանց գրության ուսուցման և տպագրական գործում ստեղծված դժվարությունները՝ վերջիններս հաղթահարելու և մեծատառերի գրության մեջ միասնություն հաստատելու նպատակով ՀՀ ԿԳՆ լեզվի պետական տեսչությունը սահմանում է հետևյալ կանոնները.

1. *Բոլոր բառերն սկսել մեծատառով.*

Ա. Բոլոր պետությունների պաշտոնական բաղադրյալ հատուկ անուններում.

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ, *Արաբական Միացյալ Ամիրություններ*, *Աֆղանստանի Իսլամական Պետություն*, *Բելառուսի Հանրապետություն*, *Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետություն* (նախկինում՝ *Գերմանական Դեմոկրատական Հանրապետություն* և *Գերմանիայի Ֆեդերատիվ Հանրապետություն*), *Հայաստանի Հանրապետություն* (նախկինում՝ *Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն*), *Մեծ Բրիտանիայի և Հյուսիսային Իռլանդիայի Միացյալ Թագավորություն*, *Ռուսաստանի Դաշնություն* (այսպես նաև *Ռուսաստանի Խորհրդային Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Հանրապետություն* և *Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն*), *Օսեթ-Ալանիայի Հանրապետություն* և այլն:

Պետությունների (պետություն, ամիրայություն, թագավորություն, կայսրություն, խանություն, մելիքություն և այլն) պատմական անուններում մեծատառ է գրվում բաղադրյալ անվան միայն առաջին բաղադրիչը (տե՛ս իր տեղում):

Բ. Բոլոր բաղադրյալ այն անձնանուններում և մականուններում ու ծածկանուններում, որոնց մեջ՝

ա) բոլոր բաղադրիչներն առանձին-առանձին հատուկ անուն են. օրինակ՝ *Ալեքսանդր Սերգեևիչ Պուշկին, Ալեքսանդր Ստեփանի Թևոսյան (Ալսեյ Բակունց), Եղիշե Աբգարի Սողոմոնյան (Եղիշե Չարենց), Խոսե Ռաուլ Կապարլանկա, Կիմ Իր Սեն, Յո Շի Մին, Մառ Տգեդուն, Մելիք-Չակոբյան Չակոբ Մելիք-Միրզայի (Րաֆֆի), Նիկոլայ Անդրեևիչ Ռիմսկի-Կորսակով, Ջորջ Նոել Գորդոն Բայրոն, այսպես նաև՝ Գամառ-Քաթիպա, Նար-Դոս, Սայաթ-Նովա* և այլն.

բ) լրացյալը հատուկ անուն է, իսկ լրացումը (նախադաս թե հետադաս)՝ մականուն. օրինակ՝ *Աշոտ Երկաթ, Արա Գեղեցիկ, Գայոս Սեկունդոս, Դավիթ Անհաղթ, Իվան Ահեղ, Մխիթար Սպարապետ, Պետրոս Առաջին, Պլինիոս Ավագ, Ջորջ Բուշ Կրտսեր, Սահակ Պարթև, Տիգրան Մեծ, Անանիա Շիրակացի, Ներսես Աշտարակեցի, Սողոմոն Իմաստուն, Չայկ Նահապետ, այսպես նաև՝ Առյուծածև Միեր, Գայլ Վահան, Չախտրոյ Փանոս, Չենով Օհան, Սայր Թերեզա, Քաջ Նազար, Անբան Չուռի, Միկիտան Սաքո* և այլն:

Գ. Բոլոր բաղադրյալ այն աշխարհագրական անուններում, որոնց մեջ՝

ա) բոլոր բաղադրիչներն առանձին-առանձին հատուկ անուն են. օրինակ՝ *Անի-Կամախ, Արփա-Սևան, Բաղք-Քաշունիք, Դոնի Ռոստով, Էլզաս-Լոթարինգիա, Խուր-Բռնաշեն, Սայնի Ֆրանկֆուրտ, Վան-Տոսպ, Վոլգա-Դոն* և այլն.

բ) հասարակ անուն լրացումը նախադաս է, իսկ հատուկ անուն լրացյալը՝ հետադաս. օրինակ՝ *Արևելյան Եփրատ, Արևմտյան Բեռլին, Բարձր Չայք, Կենտրոնական Աֆրիկա, Չարավային Ամերիկա, Մեծ Մասիս, Նոր Արեշ, Փոքր Ասիա, Ներքին Թալին, Վերին Արտաշատ, այսպես նաև՝ Չին Չունաստան, Չին Չոնմ* և այլն.

գ) լրացումն ու լրացյալը օտարալեզու, բոլոր բաղադրիչները մեծատառով գրվող (վերոհիշյալ որևէ տեսակի) անուններ են. օրինակ՝ *Ադիս Աբեբա, Ալմա Աթա (այժմ՝ Ալմաթի), Բուենոս Այրես, Իսիկ Կուլ, Խալխին Գոլ, Կրիվոյ Ռոգ, Դարա Բողագ Գյոլ, Մատոչկին Շար,*

Միներալնիե Վոդի, Յասնայա Պոլյանա, Նիժնի Նովգորոդ, Նյու Յորք, Սան Ֆրանցիսկո և այլն:

դ) երկու բաղադրչներն էլ հասարակ անուներ են, բայց պայմանական կամ փոխաբերական գործածությամբ դառնում են հատուկ անվան բաղադրիչ և գրվում մեծատառ. օրինակ՝ *Ծիր Կաթին (աստղակույտ), Նոր Երկիր, Հեռավոր Արևելք, Հին Արևելք, Մերձավոր Արևելք (երկրամասեր), Հայկական Պար (լեռնաշղթա), Մեծ Արջ, Փոքր Արջ (համաստեղություններ)*. այսպես նաև՝ հատուկ անվան և նրան հաջորդող պայմանական գործածության անվան բաղադրություններում. օրինակ՝ *Աֆրիկայի Եղջյուր (թերակղզի), Վիեննայի Անտառ (լեռնազանգված), Բերենիկեի Վարսեր (համաստեղություն) և այլն:*

Դ. *Հոգևոր-պատմամշակութային այն բաղադրյալ հատուկ անուններում, որոնց մեջ բոլոր բաղադրիչներն առանձին-առանձին կամ «Սուրբ» մականվան հետ միասին հատուկ անուն են.* օրինակ՝ *Անգղա Սուրբ Նշան, Արգյազի Սուրբ Ստեփանոս Նախավկա, Դարաշամբի Սուրբ Ստեփանոս, Ընծայից Սուրբ Աստվածածին, Մաստաբայի Սուրբ Հովհաննես, Մուղնու Սուրբ Գևորգ, Վասպուրականի Մուկաց Սուրբ Մինաս, կամ նաև՝ Սուրբ Նշան, Սուրբ Ստեփանոս Նախավկա, Սուրբ Աստվածածին, Սուրբ Հովհաննես, Սուրբ Գևորգ, Սուրբ Մինաս (վանք եկեղեցի):*

Հայերեն և օտարալեզու բաղադրյալ անձնանուններում և աշխարհագրական անուններում գործածված միջադաս և վերջադաս մեկնական-լրացական բառերն ու քերականական-վերաբերական նշանակության բառ-մասնիկները (նախդիր, հոդ, կապ, շաղկապ), ինչպես այլ լեզուներում, այնպես էլ հայերենում, գրվում են փոքրատառ. օրինակ՝ *Արդ էլ Քերիմ, Անդրեա դել Սարտո, Անդրեա դըլլա Ռոբիա, Բողոնեն դե Կուրտենեն, Ժաննա դ'Արկ, Լեոնարդո դա Վինչի, Հարուն ալ Ռաշիդ, Միրզա Մելքում խան (Հովսեփ Մելքոնյան), Միրզո Թուրսուն-գադե, Մուքիմի Մուհամադ Ամին-խոջա, Նուր ադ դին ալ Հալաբի, Շառլ դը Գոլ, Վիլհելմ Ֆոն Հումբոլդտ, Օմար Խայամ Ղիասսադդին Աբու-լ-Ֆաթի իբն Իբրահիմ, Աբու-լ-Ալա, Ադրիան վան Օստադե, Մուհամեդ Սուլեյման օղլի Ֆիզուլի (Ֆուզուլի)*. այսպես նաև աշխարհագրական բաղադրյալ անուններում՝ *Անտիոք առ Եփրատավ, Անտիոք առ Տավրոսիվ, Իլ դը Ֆրանս (պատմական մարզ Ֆրանսիայում), Մեծ կամ Խաղաղ օվկիանոս, Նահր էլ Արդեն (Հորդանան գետի արաբերեն անվանումը), Ռիո դե ժա նեյրո (քաղաք), Սեն Պիեռ և Միքելոն (կղզեխումբ), Տուլլա դե Համդոն, Տալլ իբն Համտուն (Թիլ*

Համտուն բերդավանի ֆրանսերեն և արաբերեն անվանումները), *Ջաբալ ալ Հարիթ* (Ջուդի լեռան արաբերեն անվանումը) և այլն:

Սակայն բաղադրյալ հատուկ անվան սկզբում կամ նախադաս դիրքում (թե՛ հայերենում, թե՛ այլ լեզուներում) այդ կարգի մեկնական-լրացական բառերն ու կապակցական բառ-մասնիկները գրվում են մեծատառ. օրինակ՝ *Իբն էլ Ֆաթի, Լա Կրոզ Սաթյուրեն Վեյսիե, Լա Վալե Պուսեն Շառլ Ժան, Վան Գոգ Վինսենտ, Վան Դեյք Անտոնիս, Օ՛րիորդան Սալբլ, Օ՛նեյլ (Օ՛նիլ) Յուզին, այսպես նաև աշխարհագրական անուններում՝ Լա Մանշ (նեղուց), Լա Պլատա (քաղաք), Լե Կրեզո (քաղաք), Սեն Գոթարդ (լեռնանցք), Սեն Պիեռ (նավահանգիստ) և այլն:*

Հատուկ անձնանվան զբաղմունքը, մասնագիտությունը, պաշտոնը (բանաստեղծ, վիպասան, նկարիչ, երգիչ, ուսուցիչ, երկրագործ, կոշկակար, թագավոր և այլն) և տեղանվան տեսակը (գետ, լիճ, ծով, լեռ, դաշտ, գյուղ, քաղաք և այլն) որոշող հիմնաբառերը բոլոր բաղադրիչները մեծատառով գրվող հատուկ անունների հետ գործածվելիս գրվում են փոքրատառ. օրինակ՝ *Աշոտ երկաթ թագավորը, Խրիմյան Հայրիկ կաթողիկոսը, Դերենիկ Դեմիրճյան վիպասանը, Եղիշե Չարենց բանաստեղծը, Մարտիրոս Սարյան նկարիչը, Անի-Կամախ քաղաքը, Արփա-Սևան ջրատարը, Արևմտյան Եփրատ գետը, Բարձր Հայք աշխարհը, Խալիսին Գոլ գետը, Հայկական Պար լեռնաշղթան, Սեծ Սասիս լեռը, Մաստարայի Սուրբ Հովհաննես եկեղեցին, Վասպուրականի Սոկաց Սուրբ Մինաս վանքը* և այլն:

2. Միայն առաջին բառն սկսել մեծատառով (դրանց կազմում հատուկ անուն լինելու դեպքում պահպանելով նաև այդ անվան մեծատառով գրությունը):

Ա. Ֆիզիկաաշխարհագրական այն բաղադրյալ հատուկ անուններում, որոնց մեջ լրացյալը, առանձին վերցված, հատուկ անուն չէ.

Աղթամար կղզի, Արայի լեռ, Արարատյան դաշտ, Բաղակի քար (բերդ-ամրոց), Գեղամա լեռներ, Լոռու հրաբխային բարձրավանդակ, Կասպից (Վրկանա) ծով, Կովկասի լեռնաշղթա, Հիմալայան լեռներ, Հրազդանի ձոր, Հյուսիսային սառուցյալ օվկիանոս (կամ՝ Սառուցյալ օվկիանոս), Սեծ կամ Խաղաղ օվկիանոս (կամ՝ Խաղաղ օվկիանոս), Որոտանի լեռնանցք, Պարսից ծոց, Սև ծով, Սևանա լիճ, Տրդատի թախտ, Ուրմիա (Կապուտան) լիճ և այլն:

Այս կարգի աշխարհագրական բաղադրյալ հատուկ անունները գրաբարում ունեն այլ շարադասություն, որի հետևանքով հասարակ

անուն լրացյալները լինում են նախադաս և նույնպես գրվում են մեծատառով. այն է՝ *Աթոռ Անահտա(յ), Դուռն Անտիոքա(յ), Քարն Բաղապու, Թախտ Տրդատա(յ)* և այլն:

Բ. Պետությունների վարչատարածքային հին և նոր այն անվանումներում, որոնց մեջ լրացյալը, առանձին վերցված, հատուկ անուն չէ. *Արագածոտնի մարզ, Վայոց ձորի մարզ, Տամբովի մարզ, Կրակովի վոյեվոդություն, Վանի նահանգ, Փենսիլվանիայի նահանգ, Մասյացոտն գավառ, Մուշի գավառ, Կրասնոյարսկի երկրամաս, Ստավրոպոլի երկրամաս, Լանկաշիրի կոմսություն, Քենտի կոմսություն, Դոկայդոյի պրեֆեկտուրա, այսպես նաև՝ պետությունների, ավատական (ֆեոդալական) ինքնավար իշխանությունների պատմական անվանումներում՝ Կիլիկիայի հայկական պետություն (կամ թագավորություն), Կարսի թագավորություն, Սյունիքի թագավորություն, Վասպուրականի թագավորություն (բայց նաև՝ Կարսի Բագրատունիների թագավորություն, Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորություն), Բյուզանդական կայսրություն, Դոմենական կայսրություն, Խամսայի մելիքություն, Դուլխայան միապետություն, Դայաստանի առաջին հանրապետություն կամ Առաջին հանրապետություն, Ֆրանսիայի հինգերորդ հանրապետություն կամ Դինգերորդ հանրապետություն* և այլն:

Գ. Պետությունների խմբերի (դաշինքների, միավորների) այն անուններում, որոնց մեջ լրացյալը (նաև սրան նախորդող միջադաս բաղադրիչը), առանձին վերցված, հատուկ անուն չէ.

Արաբական պետությունների լիգա, Երեք կայսրերի դաշինք, Եռյակ դաշինք, Սրբազան դաշինք, Նավթ արտահանող երկրների կազմակերպություն, Բրիտանիայի ազգերի համագործակցություն (բայց՝ Անկախ Պետությունների Դամագործակցություն) և այլն:

Դ. Չակերտների մեջ առնվող անվանումներում.

ա) գրական, գիտական, արվեստի և այլ երկերի ու ստեղծագործությունների, լրագրերի, պարբերականների բաղադրյալ անուններ՝

«Պատերազմ և խաղաղություն», «Դաշինքի խնդիր», «Իններորդ ալիք», «Ամբոխները խելագարված», «Գրական թերթ», «Դայկական բանակ» (ամսագիր), «Դայոց աշխարհ» (թերթ), «Իմ ընկեր Նեսոն», «Մենք ենք, մեր սարերը», «Մամուլի տեսություն» (հեռուստածրագիր), «Դողի արյուն» (գինի), «Անհաղթ աքլոր» (կոմֆետ), «Արզունենտի ի ֆակտի» (շաբաթաթերթ), «Ռեսպուբլիկա Արմենիա» և այլն.

բ) հիմնարկներին, կուսակցություններին, կազմակերպություններին և զանազան այլ հաստատություններին ու առարկաներին (տարբերանշաններ, շքանշաններ և այլն) տրվող բաղադրյալ անուններ՝

«Սուրճ և մանգաղ» գործարան, «Նահիրիտ» գործարան, «Ազգային միաբանություն» կուսակցություն, «Հանրապետություն» կուսակցություն, «Հզոր հայրենիք» կուսակցություն, «Հող և ազատություն» կուսակցություն, «Միացյալ Հայաստան» կուսակցություն, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցություն, «Օրինաց երկիր» կուսակցություն (բայց նաև՝ «Գերմանիայի սոցիալ-ժողովրդավարական կուսակցություն, Ավստրալիայի լեյբորիստական կուսակցություն, Ճապոնիայի ազատական-ժողովրդավարական կուսակցություն, Հայաստանի ժողովրդական կուսակցություն, Ռուսաստանի Դաշնության կոմունիստական կուսակցություն), «Աշխատանք», «Դինամո», «Ապարտակ» (մարզական ընկերություններ), «Զինվորի մայր» կազմակերպություն, «Պատվո նշան» շքանշան, «Մարտական ծառայությունների համար» մեդալ, «Մայրական փառք» շքանշան, «Գերագանցիկ ֆինանսիստ» կրծքանշան և այլն:

Ե. Համաշխարհային կամ համապետական ճանաչման հաստատության, մրցանակի կամ բարձրագույն պատվավոր կոչման, ինչպես նաև պետություններից շնորհվող շքանշանների և մեդալների բաղադրյալ անուններում.

(Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան) Մատենադարան, (ՀՀ) Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Նոբելյան մրցանակ, ԽՍՀՄ Լենինյան մրցանակ, ՀԽՍՀ Պետական մրցանակ, Հայաստանի Ազգային հերոս, Հերոսուհի մայր, այսպես նաև Հայրենիքի շքանշան, Կարմիր դրոշի շքանշան, Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշան, Փառքի (առաջին աստիճանի, երկրորդ աստիճանի) շքանշան, Հայրենական պատերազմի առաջին աստիճանի շքանշան, Կարմիր աստղի շքանշան, Մարտական խաչի երկրորդ աստիճանի շքանշան, Արիության մեդալ, Պատվո լեգեոնի շքանշան (բայց նաև՝ Անանիա Շիրակացու մեդալ), Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցի շքանշան) և այլն:

Զ. Համաշխարհային կազմակերպությունների, միությունների, հաստատությունների, եզակի քաղաքական, արհմիութենական և հասարակական մարմինների ընդարձակ և համառոտ բաղադրյալ անուններում.

Միավորված ազգերի կազմակերպություն, Անվտանգության խորհուրդ, Խաղաղության համաշխարհային խորհուրդ, Արևել-

տակցական միությունների համաշխարհային ֆեդերացիա, Շախմատի միջազգային ֆեդերացիա, Ազգերի լիգա և այլն:

Է. Բուլոր պետությունների կենտրոնական ղեկավար թրենսդիր, գործադիր և դատական բարձրագույն մարմինների բաղադրյալ անուններում.

ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատ և Սենատ, Բուլղարիայի Հանրապետության ժողովրդական ժողով և Նախարարների խորհուրդ, Լեհաստանի Հանրապետության Սեյմ, Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով և Կառավարություն, ՀՀ Վճռաբեկ դատարան և Սահմանադրական դատարան, Սեծ Բրիտանիայի Պառլամենտի Համայնքների պալատ և Լորդերի պալատ, (ԱՄՆ, ՌԴ) Գերագույն դատարան, Հինաստանի ժողովրդական Հանրապետության ժողովրդական ներկայացուցիչների համաչինական ժողովի Սշտական կոմիտե, ՀԺՀ - Պետական խորհուրդ, Ռուսաստանի Դաշնության Պետդումա (Պետական դումա կամ Դումա), Ֆրանսիայի Ազգային ժողով և այլն:

Պաշտոնական փաստաթղթերում և հաղորդագրություններում մեծատառով գրվող Պառլամենտ, Կոնգրես, Սենատ, Սեյմ, Մեջլիս, Դումա, Ռադա, Խուրալ, հայերեն՝ Կառավարություն և այլ անունները՝ իբրև պետական կենտրոնական ղեկավար մարմնի տեսակ անվանող բառեր գործածվելիս գրվում են փոքրատառ և բառարան են մտնում որպես հասարակ անուն:

Ը. Պատմահասարակական նշանավոր անցքերի ու շրջափուլերի և պաշտոնական ու ազգային-ավանդական տոների անուններում.

ա) պատմահասարակական նշանավոր անցքեր՝

Առաջին համաշխարհային պատերազմ (Առաջին աշխարհամարտ), Երկրորդ համաշխարհային պատերազմ (Երկրորդ աշխարհամարտ), Դիմադրության շարժում, Երեսնամյա պատերազմ, Թոնդրակյան շարժում, (հայկական) Սեծ եղեռն, Հայրենական մեծ պատերազմ, Դոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխություն, Ռուսաստանի 1812 թ. Հայրենական պատերազմ, 1920 թ. Մայիսյան ապստամբություն, Յոթնամյա պատերազմ, 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխություն, 1789-1794 թթ. Ֆրանսիական մեծ հեղափոխություն, Գրիգորյան տոմար, Դուլյան տոմար և այլն.

բ) պետական-պաշտոնական և միջազգային տոներ՝

Թարգմանչաց տոն, Հաղթանակի տոն, Մայիսի մեկ, Ապրիլի յոթ (Մայրության և գեղեցկության տոն), Մարտի ութ (Կանանց միջազգային օր), Նոր տարի կամ Ամանոր, Անկախության օր, Երեխաների

պաշտպանության միջազգային օր, Ռազմաօդային ուժերի օր, Սահմանադրության օր, Երկաթուղայինի օր և այլն.

զ) եկեղեցական-ծիսական և ժողովրդական, ավանդական դարձած տոներ՝

Քրիստոսի հարության կամ պայծառակերպության տոն, Սուրբ ծննդի տոն (Սուրբ ծնունդ), Տյառնընդառաջի տոն, ինչպես նաև՝ Կանաչ կիրակի, Կարմիր կիրակի, Մեծ պաս (տոն օրեր), Ջատկի տոն (Ջատիկ), Ծաղկազարդի տոն (Ծաղկազարդ), Համբարձման տոն (Համբարձում), Ջրօրհնեքի տոն (Ջրօրհնեք), Վարդավառի տոն (Վարդավառ) և այլն:

3. Դիվանագիտական և պաշտոնական փաստաթղթերի ու հաղորդագրությունների մեջ, Հայոց եկեղեցու պաշտոնական լեզվում, հեղինակային վերաբերմունքի՝ քաղաքավարական և մեծարման ոճերում թույլատրվում է մեծատառի ազատ գործածությունը՝ ըստ ընդունված կարգի:

4. Վերոհիշյալ կանոնների մեջ չմտնող բաղադրյալ անվանումները, եթե տեղայնացված չեն, որպես հասարակ անուններ գրել փոքրատառով.

(ՀՀ) արտաքին գործերի նախարարություն, գիտության և կրթության նախարարություն, պետական գիտատնտեսական խորհուրդ, գազի արդյունաբերության գլխավոր վարչություն, լեզվի պետական տեսչություն, գլխավոր դատախազություն, ռազմածովային ուժեր, գրողների միություն, արհեստակցական միությունների կենտրոնական խորհուրդ, երիտասարդության միություն, մարզական ընկերությունների և կազմակերպությունների միություն, պետական համալսարան, բժշկական համալսարան, պետական հումանիտար քոլեջ, կաուչուկի գործարան, քաղաքային դեպարտամենտ, ազգային գրադարան, Ալ. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի պետական ակադեմիական թատրոն, պատմության պետական թանգարան:

Այսպես են գրվում կուսակցությունների՝ չակերտներում չառնվող բաղադրյալ անունները. օրինակ՝ կոմունիստական կուսակցություն, բանվորական կուսակցություն, դեմոկրատական կուսակցություն, սոցիալիստական միասնական կուսակցություն, լեյբորիստական կուսակցություն, քրիստոնեա-ժողովրդավարական կուսակցություն: Այսպես են գրվում նաև պետական, զինվորական, գիտական, պաշտոնների, պատվավոր և այլ կոչումների բաղադրյալ անունները.

օրինակ՝ գերագույն գլխավոր հրամանատար, գլխավոր դատախազ, ավիացիայի մարշալ, ժողովրդական արտիստ, գիտության վաստակավոր գործիչ, վաստակավոր ուսուցիչ, վաստակավոր շինարար, այսպես նաև՝ հանրապետության նախագահ, կուսակցության կենտրոնի քարտուղար, երկրի վարչապետ և այլն:

Եթե բաղադրյալ անվան վերադիր ածականը տեղայնացնող կամ մասնավորող նշանակություն ունի և օտարաբանությամբ գործածված է տեղանվան սեռական հոլովի իմաստով ու կարող է փոխարինվել այդ ձևով, գրվում է մեծատառով. օրինակ՝ *Լեհական (փոխանակ Լեհաստանի) միացյալ բանվորական կուսակցություն, Հայ (Հայկական կամ Հայաստանի) ռամկավար ազատական կուսակցություն*, այսպես նաև՝ *Երևանյան լիճ, Թբիլիսյան խճուղի, Կիևյան փողոց* և այլն:

5. Հապավումների մեջ մեծատառով գրել.

Ա. Հատուկ և հասարակ բաղադրյալ անունների տառային հապավումներն ամբողջությամբ.

ՌԴ, ԱՄՆ, ՉԺՀ, ՄԱԿ, ՀԳՄ, ՀԺԿ, ՀԴԿ, ԳԱԱ (Գիտությունների ազգային ակադեմիա), ՄՏԿ, ՀՕՊ, ՊԱՊ և այլն:

Հասարակ գոյականի արժեք ստացած *բուհ, նեպ, հեկ, զագս* և նման տառային հապավումները գրել փոքրատառով:

Բ. Բաղադրյալ հատուկ անունների ոչ տառային հապավումների միայն առաջին տառը.

(Լեհաստանի Հանրապետության) Պետխորհուրդ, (Ռուսաստանի Դաշնության) Պետդումա, Անդրֆեդերացիա և այլն:

Գ. Հասարակ անվան գործածություն ունեցող բաղադրյալ անունների տեղայնացնող բաղադրիչի առաջին տառը.

Հայկինո, Հայպետհրատ, Գրոզնեֆտ, Լենֆիլմ, Մոսֆիլմ, Հայոսկի և այլն:

Դ. Խառը տիպի հապավումների՝ նաև առանձին բաղադրիչների առաջին տառը.

ԱՄ Նահանգներ, ՌԴ դումա (Պետդումա), ԼԴ հանրապետություն, ՀՀ Կառավարություն, Երևանյան հեկ, ՀամԼԿԵՄ, ՀամԿ(ք)Կ և այլն:

Ե. Օտարազգի տառանուններով հատուկ անունների յուրաքանչյուր տառանվան առաջին տառը.

Այբիեմ, ԲիբիՍի, ԷյՍիԲիեյ, Էֆեմ, Սիեմեմ և այլն:

Գծիկի գործածությունը: ա) Գծիկով են գրվում հետևյալ կարգի բառերը¹⁰.

1) Վերլուծական եղանակով կազմված կրկնավոր բարդությունները. *արագ-արագ, գույն-գույն, զույգ-զույգ, ինչ-ինչ, կամաց-կամաց, մեծ-մեծ, մեկ-մեկ, աման-չաման, բարակ-մարակ, մանր-մունր, պարապ-սարապ, քաղցր-մեղցր, առոք-փառոք* և այլն:

2) Միևնույն խոսքի մասին պատկանող բառերի այն միասնությունները, որոնց բաղադրիչները պահպանում են իրենց հարաբերական անկախությունը՝ լրացնելով իրար և բնութագրելով կամ ներկայացնելով առարկան (անձը, իրը, երևույթը) տարբեր կողմերից՝ ա) *մարքսիզմ-լենինիզմ, հասարակական-քաղաքական, ազիտացիոն-մասսայական, զաղափարական-դաստիարակչական, բ) գեներալ-մայոր, ինժեներ-մեխանիկ, գ) վագոն-ռեստորան, տուն-թանգարան, դ) հարավ-արևելք, հարավ-արևմուտք, հյուսիս-արևելք, հյուսիս-արևմուտք, ե) ասել-խոսել, զնալ-զալ, ուտել-խմել, զ) կիլովատ-ժամ, լիտր-վայրկյան, մարդ-օր, մեքենա-օր, տոննա-կիլոմետր, է) Դուրյան-Արմենյան, Գալկինա-Ֆեդորով, Նիկոլաև-Տերեշկովա, Սալտիկով-Շչեդրին, Գվինեա-Բիսաու, Էլզաս-Լոթարինգիա, Կամենց-Պոդոլսկ, ը) աշակերտ-աշակերտուհի, ուսանող-ուսանողուհի, ուսուցիչ-ուսուցչուհի* և այլն:

3) Բառերի այնպիսի միացությունները (առաջին բառի վերջածանցի կրճատումով), որոնք արտահայտում են տարբեր հարաբերություններ. ա) *հայ-անզլերեն, հայ-ռուսերեն-լատիներեն, ռուս-գերմաներեն, ռուս-մապոնական (պատերազմ), չին-տիբեթական (լեզուներ), թուրք-թաթարական, ֆրանս-գերմանական, բ) սովետա-լեհական, գերմանա-իտալական, եգիպտա-սիրիական, գ) անզլո-ամերիկյան, իբերո-կովկասյան* և այլն:

4) Որևէ անունից (ազգանունից) և *Տեր, Մելիք, Միրզա, Բեկ* ու նման բաղադրիչներից կազմված անձնանունները (կամ ազգանունները), երբ նշված բաղադրիչներն արտասանվում են առանձին, օրինակ՝ *Տեր-Գաբրիելյան, Մելիք-Սուսյան, Միրզա-Ավագյան, Դավիթ-Բեկ*:

5) *Վայ, ուռա* բառերով և գոյականով բաղադրված բառեր, որոնք արտահայտում են հեզմական իմաստ: Օրինակ՝ *Վայ-առաջադիմականներ, ուռա-հայրենասիրություն*:

¹⁰ Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու, 214-218:

6) *Ինչ* դերանունով բաղադրված և անորոշության իմաստ արտահայտող բառերը. *ինչ-որ, փոքր-ինչ, դույզմ-ինչ*:

7) Ավանդաբար գծիկով գրվող հատուկ անունները. *Նար-Դոս, Սայաթ-Նովա, Գամառ-Քաթիպա, Խնկո-Ապեր, Թամարա-խանում, Դաջի-Սուրադ, Շահ-Աբաս*:

8) Կրճատ գրվող բառը, եթե պահպանվում է բառի վերջնահնչյունը: Օրինակ՝ *դ-ր (դոկտոր), պ-ն (պարոն)* և այլն:

9) Թվականների այն կապակցությունները, որոնք արտահայտում են մոտավորության իմաստ. *տասը-տասնհինգ (մարդ), չորս-հինգ (ժամ), քսան-քսանհինգ (գիրք), երեսուն-քառասուն (օր)*:

10) Տառերով արտահայտված պայմանանշանների, այլև բառերի և նրանց հետ գործածվող թվանշանային կապակցությունները: Օրինակ՝ *Ա-93 բենզին, ՏՈՒ-134 ինքնաթիռ, «Սոյուզ-Ճ» տիեզերակայան, «Օրբիտա-2» ուղեծրակայան* և այլն:

11) Անկախ չգործածվող բառամասերը (ածանցներ, վերջավորություններ, հիմքեր, տառեր), այդ թվում՝ այն բառերի առաջին բաղադրիչները, որոնց երկրորդ բաղադրիչը բաց է թողնվում՝ գործածվելով միայն վերջին բառում.

ա) -ից, -ական, -գր-, բ) մակրո-, մեզա-, միկրոաշխարհ:

12) Այն բառաձևերը, որոնց հիմքերը գրված են թվանշաններով, տառային կամ վանկատառային հապավումներ, փոխանուններ են կամ առնված են չակերտների մեջ: Օրինակ՝ *ա) 2-ից, 8-ի, 200-ը, X-ի, XX-ից, բ) ՍՍՅՍ-ում, ՍՍԿԿ-ին, ԱՄՆ-ից, ԴամԼԿԵՄ-ին, ՄԱԿ-ում, ՆԱՏՕ-ի, գ) «Գարուն»-ի վերջին համարը, «Լեոնինյան ուղիով»-ի խմբագրությունը, դ) երեք-ը թվական է, գարուն-ը երկվանկանի բառ է, մարդ-ը գրվում է դ-ով, բայց կարդացվում է թ-ով* և այլն, *ե) այն բաղադրյալ բառերը, որոնց առաջին բաղադրիչն արտահայտված է թվանշանով. 25-ամյա, 100-ամյակ, 2-րդ, 10-ական* և այլն:

բ) Առանց գծիկի՝ միասին են գրվում հետևյալ կարգի բառերը.

1) Գոդակապով բարդ բառերը, այդ թվում նաև համադաս բաղադրիչներով կազմվածները. *լեզվագրական, գիտահետազոտական, դրամաիրային, նյութատեխնիկական, ռազմածովային, ժողովրդատնտեսական, բառաքերականական, ուսումնադաստիարակչական, աղետամոքսային* և այլն:

2) Որևէ անունից (կամ ազգանունից) և *տեր, մելիք, բեկ, միրզա* ու նման բաղադրիչներից կազմված անձնանունները (կամ ազգանունները), երբ նշված բաղադրիչներն արտասանվում են միասին:

Օրինակ՝ *Մելիքսեթ(յան), Մելիքջանյան, Բեկնազարյան, Միրզաբեկյան, Միրզախանյան* և այլն:

3) Արևելյան տեղանունները, որոնց կազմության մեջ կան *քենդ, սու, չայ, դուզ, թափա* և նման բաղադրիչներ. *Շուշիքենդ, Մուրադ-սու, Բոյուքդուզ, Շիշթափա, Այինջաչայ, Կրխբուլաղ*:

4) *Փոխ, էքս, վիցե, օքեր* բաղադրիչներով կազմված բառերը. *փոխգնդապետ, փոխնահանգապետ, փոխծովակալ, փոխարքա, էքսչենմպիոն, վիցեպրեզիդենտ, օքերլեյտենանտ*:

5) Ինքնուրույն բառի վերածված տառային հապավումների թեքված ձևերը. *բուհի, գագսից, հէկի* և այլն:

6) Անջատ գրվող բաղադրյալ տեղանուններից կազմված ածականները. *նորգելանդական, հեռավորարևելյան, նորքարեդարյան, բրոնզեդարյան, փոքրասիական, մերձավորարևելյան* և այլն:

գ) Առանց գծիկի՝ անջատ են գրվում հետևյալ կարգի բառերը.

1) Տարբեր հասկացություններ արտահայտող *դոկտոր* և *պրոֆեսոր* բառերը անջատվում են ստորակետով:

2) Այն կապակցությունները, որոնց առաջին բաղադրիչն արտահայտված է որոշչի դեր կատարող ածականով կամ գոյականով. ա) *ալ կարմիր, բաց դեղին, բաց մանուշակագույն, մուգ կարմիր*. բ) *Նոր Ջելանդիա, Նոր Նախիջևան, Մեծ Պարսի, Վերին Թալին, Չեռավոր արևելք, Մերձավոր արևելք*, գ) *թղթակից անդամ, իսկական անդամ (ԳԱ-ի), տիեզերազնաց օդաչու*:

3) Անձի անվան և նրա գործունեությունն այս կամ այն առումով ետադաս գոյականի կապակցությունը. *Թումանյան քննադատը, Շիրվանզադե դրամատուրգը, Րաֆֆի պատմավիպասանը* և այլն:

4) *Տեր, բեկ, Մելիք* և նման բառերը հատուկ անվան հետ գործածելիս. *Տեր Սահակ, Մելիք Ավան, Խոսրով բեկ* և այլն:

5) Երկու կամ ավելի առանձին բաղադրիչներից կազմված հետևյալ օտարազգի հատուկ անունները. ա) արևմտյան *դա, դը, դե, դել, լա, վան, ֆոն, սան, սենտ* և նման այլ բաղադրիչներ ունեցող անձնանունները *Լեոնարդո դա Վինչի, Լյուդվիգ Վան Բեթհովեն, Անտուան դը սենտ Էքզյուպերի, Վիլհելմ ֆոն Չումբոլդտ*. բ) արևելյան *ալ, էլ, էդ, էն* և նման բաղադրիչներ ունեցող անձնանունները. *Չարուն ալ Ռաշիդ, Նահր էլ Բարիդ, «Ալ Ահրամ» (թերթ), էլ Քաբրիտ, էլ Ջառաֆ, Նուր էդ Դին* և այլն:

դ) Օտարազգի մի շարք բաղադրյալ տեղանուններ, որոնց բաղադրիչների հարաբերությունը հայերենում չի գիտակցվում. *Նյու*

Յորք, Նյու Ջերսի, Բուենոս Այրես, Ալմա Աթա, Լա Մանչ, Լե Կրելո, Սանտ Յագո, Սան Ֆրանցիսկո:

6) Թվականների այն կապակցությունը, որի առաջին բաղադրիչն արտահայտված է բացառական հոլովով. *ութից տասը (տարի), երեքից յոթ (տարեկան), տասից տասնհինգ (սենտ) և այլն:*

**Ի ՎԱՅՐ (ՎԱՐ), Ի ՎԵՐ ՀԵՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ
ԿԱԶՄՎԱԾ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ
ԲԱՌԵՐԻ ԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ**

ժամանակակից հայերենում գոյականներով և *ի վայր (վար), ի վեր* հետադրություններով կազմված կապակցությունների ու բառերի գրության մեջ առաջացել են ավելորդ զուգաձևություններ: Օրինակ՝ *դար ի վեր - դարիվեր, զառ ի վայր - զառիվայր, հիմն ի վեր - հիմնիվեր, լեռն ի վայր (վար) - լեռնիվայր (վար), սարն ի վեր - սարնիվեր* և այլն:

Ուղղագրական այս անհարկի և շփոթեցնող զուգաձևությունները վերացնելու նպատակով անհրաժեշտ է առաջնորդվել հետևյալ կանոններով:

1. Անջատ կամ հարադրությամբ գրվում են.

Գոյականներով և *ի վայր (վար)* ու *ի վեր* հարադրություններով կազմված կապակցությունները: Դրանք են՝

ա) Հատուկ տեղանուն գոյականներով և *ի վայր (վար)* ու *ի վեր* հետադրություններով կազմված կապակցությունները: Օրինակ՝ *Սասիսն ի վեր, Ծովասարն ի վայր* և այլն.

բ) Հոգնակի գոյականներով և *ի վայր (վար)* ու *ի վեր* հետադրություններով կազմված կապակցությունները. օրինակ՝ *սարերն ի վեր, ծորերն ի վար, դաշտերն ի վեր* և այլն.

գ) Գոյականական բառակապակցությամբ և *ի վայր (վար)* ու *ի վեր* հետադրություններով կազմված կապակցությունները, օրինակ՝ *Արայի լեռն ի վայր, ավերակ բերդի պատն ի վեր, դիմացի սարն ի վեր, այդ օրից ի վեր* և այլն:

դ) Բառային անկախություն ունեցող շեշտակիր գոյականներով կամ մակբայներով և *ի վայր (վար)* ու *ի վեր* հետադրություններով կազմված կապակցությունները. օրինակ՝ *գետն ի վայր, կիրճն ի վեր, փողոցն ի վար, վաղուց ի վեր, հնուց ի վեր* և այլն:

2. Անանջատ կամ համադրությամբ գրվում են.

Գոյականներով և *ի վայր (վար)* ու *ի վեր* հետադրություններով բաղադրված այն բարդ բառերը, որոնք ունեն մեկ բառային շեշտ և

մակբայի, երբեմն էլ ածականի կամ գոյականի խոսքիմասային նշանակություն: Դրանք են՝ բերանքսիվայր, բերանքսիվեր (գրվում են նաև՝ բերանսիվայր (վար), բերանսիվեր), գլխիվայր (վար), գլխիվեր, դարիվայր (վար), դարիվեր, երեսնիվայր (վար), երեսնիվեր, զառիվայր (վար), զառիվեր, հիմնիվայր (վար), հիմնիվեր:

Ծանոթություն 1: Ի վայր և ի վար զուգածները (սարերն ի վայր - սարերն ի վար, զառիվայր - զառիվար), գրական-գրքային և խոսակցական և ժողովրդական ոճական տարբերակներ են: Այսպես «Լեռն ի վայր ինչու՝ անուշ կարկաչով վազում է առուն դալարի միջով» (Ռ. Պատկանյան). «Թեթև քամին լեռն ի վար քշում է Ասատուրի այրված տաք մոխիրը» (Խ. Դաշտենց). «Դուրս գալով ծորից՝ ճանապարհը թեքվեցավ դեպի լեռնային զառիվայրը» (Րաֆֆի). «Ողջ գիշեր նա մնաց այդպես բերանքսիվայր» (Ս. Խանգադյան). «Ողջ բանակը ... ընկավ բերանքսիվար գետնին» (Դ. Դեմիրճյան):

Ծանոթություն 2: Թույլատրվում է անանջատ գրության միավորների բաղադրիչների անջատ գրությունը, եթե առաջին բաղադրիչը նույնությամբ անկախ գործածություն ունի՝ դար ի վեր, երեսն ի վայր, հիմն ի վեր, բայց՝ բերանքսիվայր, բերանքսիվեր, գլխիվեր:

Ծանոթություն 3: Անհանձնարարելի է անջատ գրություն ունեցող լեռն ի վայր (վար), լեռն ի վեր, պատն ի վայր (վար), պատնիվեր, սարն ի վայր (վար), սարնիվեր բառերի միասին (լեռնիվայր (վար), լեռնիվեր, պատնիվայր (վար), պատնիվեր, սարնիվայր (վար), սարնիվեր գրությունը:

ՀԱՅԵՐԵՆ ԳՐԱՎՈՐ ԵՎ ԲԱՆԱՎՈՐ ԽՈՍՔՈՒՄ ԴԱՍԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

Նկատի ունենալով, որ պաշտոնական փաստաթղթերում և այլ գրություններում անմիօրինակություն է ստեղծվել արաբական թվանշաններով արտահայտվող դասական թվականները գործածելիս, այսինքն՝ անհրաժեշտ մասնիկները (-ին, -րդ) երբեմն գրվում, երբեմն չեն գրվում (օրինակ՝ 1-ին կետ, 1 կետ, 2-րդ հոդված, 2 հոդված, 3-րդ գլուխ, 3 գլուխ, 4-րդ նկար, 4 նկար և այլն), գործող կանոնների միասնականացման, ճշգրտման և անկանոնության վերացման նպատակով անհրաժեշտ է առաջնորդվել հետևյալ կանոններով.

1. Դասական թվականները արաբական թվանշաններով արտահայտելու դեպքում անհրաժեշտ մասնիկները միշտ գրել. օրինակ՝

1-ին կետ, 2-րդ հոդված, 3-րդ գլուխ, 4-րդ նկար, 5-րդ վարժություն, 6-րդ աղյուսակ և այլն:

2. Թվականների՝ առանց նշված մասնիկների գործածությունը թույլատրելի համարել հետադաս կիրառության դեպքում՝ վերնագրերում, ենթավերնագրերում, հղումներում և այլն. օրինակ՝ կետ 1, հոդված 2, գլուխ 3, մաս 4, «Աշխատանքից ազատվել է հաստիքների կրճատման պատճառով. հիմքը՝ 77 աշխատանքային օրենսգիրք, հոդված 36, կետ 1»:

3. Հետադաս դիրքում անթույլատրելի համարել դասականի իմաստ արտահայտող թվանշանները և տառերը հոլովված ձևերով և հոդերով գործածելը, այսինքն՝ գրել ոչ թե կետ 1-ին, գլուխ II-ով, մաս գ-ից, բաժին 4-րդի, նկար 5-ը, սյունակ VI-ը և այլն, այլ 1-ին կետի, II գլխով, գ մասից, 4-րդ բաժնի, 5-րդ նկարը(ն), VI սյունակը(ն) և այլն:

Ծանոթագրություն 1: Սույն կանոնը չի վերաբերում անձնանունների հետ գործածվող հատուկ անվան արժեք ունեցող թվականներին: Նման դեպքերում հոլովվում և հոդ է ստանում միայն թվականը, օրինակ՝ Տիգրան Առաջինի, Արշակ Երկրորդով, Խոսրով Երրորդը(ն) և այլն:

Ծանոթագրություն 2: Հայոց այբուբենի տառերով արտահայտված դասական թվականները անձնանունների հետ գործածվելիս կարդացվում են ոչ թե տառանվամբ, այլ այնպես, ինչպես դասական թվականները: Այսինքն՝ պետք է արտասանել ոչ թե Տիգրան Ա, Արշակ Բ, Խոսրով Գ, այլ Տիգրան Առաջին, Արշակ Երկրորդ, Խոսրով Երրորդ և այլն:

Ծանոթագրություն 3: Թվարկման դեպքում հայոց այբուբենի տառերով արտահայտված թվականները կարող են կարդացվել նաև ըստ հնչման, այսինքն՝ 1-ին հոդվածի ա (կամ առաջին) կետ, II բաժնի բ (կամ երկրորդ) պարբերություն և այլն:

ՉԱԿԵՐՏՆԵՐԻ ՄԵՋ ԱՌՆՎՈՂ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՀՈՒՈՎԱԿԱՆ ՎԵՐՋԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՀՈԴԵՐԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Չակերտներում առնվող անունների հոլովական վերջավորություններն ու հոդերը գրվում են չակերտներում անվան վերջին բաղադրիչին միացած, ինչպես՝ «Ամուշի» վերջին տարբերակը, «Պեպոյի» գլխավոր դերակատարը, «Գրական թերթի» լավագույն հոդվածներ-

րը, «Շունն ու կատվի» բարբառային բառերը, մի հատված «Սպանված աղավնուց», «Արարատի լավագույն խաղացողը» և այլն:

Չակերտներում առնվող անունների հոլովական վերջավորություններն ու հոդերը գրվում են չակերտներից դուրս, գծիկով անջատված, եթե անվան և վերջավորության կամ հոդի միացած գրությունը առաջ է բերում հայերենի համար անսովոր ձևեր կամ դժվարացնում է բնագրի ընկալումը:

Եթե անունը արտահայտված է ամբողջական նախադասությամբ, ինչպես՝ «Սերմնացանները չվերադարձան»-ից մի հատված. *Թումանյանը «էն Լոռու ծորն է»-ն փոխել է «Այն Լոռու ծորն է»-ով. «Եղբայր ենք մեք»-ը վաղուց է երգվում*, կամ եթե բաղադրյալ անվան դեպքում վերջին բաղադրիչը կամ բառի հոլովածն է, կամ չհոլովվող բառ, կամ անձնական ու ցուցական դերանուն, ինչպես՝ *երգեցին «Ամպի տակից»-ը. Նար-Դոսի «Ես և նա»-ի հերոսը. հատվածներ կարդալ Պ. Դուրյանի «Նէ»-ից* և այլն:

Հոդը կամ հոլովական վերջավորությունը չակերտներից դուրս է գրվում նաև այն դեպքում, երբ անունը բերված է օտար կամ կրճատ գրությամբ, անվան վերջին բաղադրիչը թվանշան կամ բառային հապավում է, ինչպես՝ *հաղորդում «Սոյուզ 31»-ից, «Միզ»-ի օդաչուն, «Պրավդա»-ի սեփական թղթակիցը, „Коммунист”-ի հաջորդ համարը, «Երգ - 2004»-ի հաղթողները* և այլն:

ՈՒՂՂԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ուղղախոսությունը սերտորեն առնչվում է հնչյունաբանության, առավել ևս ուղղագրության հետ, այն տվյալ ժողովրդի կողմից պատմականորեն մշակված, ընդհանուր կիրառություն ստացած, ճիշտ խոսելու ամբողջությունն է, ուղղախոսական ողջ համակարգը, որն ավելի շատ վերաբերում է բանավոր խոսքին և բնականաբար նրանով խոսող հանրությանը:

Ըստ ուղղախոսության ընդունված կանոնների՝ հնչյունները, բառերը, նախադասությունները, խոսքը պետք է արտաբերել համընդհանուրի կողմից ընդունված ու օրինականացված արտաբերության պահանջներին համապատասխան: Ընդհանուրի կողմից պատմականորեն սահմանված ու ընդունված կանոնիկ արտաբերության ամեն մի շեղում ընդունվում է իբրև մերժելի սխալ, որը տարօրինակ է թվում և խանգարում է լեզվի հաղորդակցական կարևոր դերի ճիշտ իրականացմանը, ուստի և ուղղախոսությունը բառի, բառակապակցության, նախադասության, խոսքի ճիշտ արտաբերության կանոնների ամբողջությունն է: Ուղղախոսությունը պատմական կարգ է և ենթակա է անընդմեջ փոփոխության: Ըստ այդ փոփոխությունների էլ լեզվի զարգացման որոշակի փուլում ձևավորվում են ուղղախոսության կանոնները¹¹:

Չայերենի ծայնավորներն արտասանական առումով նույնպես կայուն են. գրեթե բոլոր դեպքերում արտասանվում են այնպես, ինչպես գրվում են, սակայն արտասանական զգալի տարբերություններ են նկատելի բաղաձայնական համակարգում: Կան բաղաձայններ, որոնք բառի տարբեր դիրքերում միշտ կամ գրեթե միշտ արտասանվում են միակերպ և ուղղախոսական դժվարություններ չեն առաջացնում, մինչդեռ մի շարք բաղաձայններ միշտ չէ, որ միատեսակ են արտասանվում և բնականաբար արտասանական որոշակի դժվարություններ են հարուցում. դրանք հիմնականում ծայնեղ պայթականներն ու պայթաշփականներն են:

Ինչպես արդեն նշվել է ուղղագրության բաժնում, հայերենի *թ, գ, դ, ծ, ք* ծայնեղները *ր* և *ղ* բաղաձայններից հետո արտասանվում են

¹¹ Տե՛ս Գ . Բ. Ջահուկյան և ուրիշներ, Չայոց լեզու, Ե., 1980, էջ 176:

ինչպես շնչեղ խուլեր, օրինակ՝ *նրբանցք – նրփանցք, երգել – երքել, գարդ – գարթ, գարդարել – գարթարել, ործ – որց, երջանիկ – երչանիկ, աղբ – ախփ, աղջիկ – աղչիկ, դեղծ – դեղց, արծան – արցան* և այլն: **Գ**-ն **ք** է արտասանվում նաև ձայնավորներից հետո, ինչպես՝ *ավագ – ավաք, էգուց – էքուց, ծագ – ծաք, հոգի – հոքի* և այլն: **Դ**-ն **թ** է արտասանվում *ընդ* նախածանցով կազմված բառերում, ինչպես նաև մի շարք բառերում (հատկապես՝ *Մ*-ից հետո) և դրանցից կազմված բարդություններում, ինչպես՝ *անդամ – անթամ, կենդանի – կենթանի, հաշմանդամ – հաշմանթամ, կենդանություն – կենթանություն, խնդրել – խնթրել, խնդրանք – խնթրանք* և այլն:

Ի տարբերություն պայթական և պայթաշփական բաղաձայնների՝ նրանց համապատասխան խուլերը և շնչեղ խուլերը բառի բոլոր դիրքերում միակերպ են արտասանվում:

Արտասանական առումով ավելի շատ շփման եզրեր ունեն *Մ* և *Ն* ոնգային ձայնորդները, որոնք հատկապես պայթական հնչյուններից առաջ հաճախ արտաբերվում են միմյանց փոխարեն, ինչպես՝ *ամբիոն – անբիոն, ամբարիշտ – անբարիշտ, սմբակ – սմբակ, ամբասիր – ամբասիր, Սանվել – Սանվել, սիմֆոնիա – սիմֆոնիա, տրամվայ – տրանվայ* և այլն: Այս իրողությունն անշուշտ պայմանավորված է փոխազդեցական հնչյունափոխությամբ (տարնմանում):

Տարբեր դիրքերում **դ**-ն **խ** է արտասանվում՝ բառամիջում *պ, կ, տ* պարզ պայթականներից առաջ՝ *կողպեք, կեղտ, նողկանք, պղտոր, գաղտնի, փ, ք, թ* շնչեղ խուլերից առաջ՝ *հղփամալ, շղթա, թուղթ, աղքատ, ճեղքել, մեղք* և ապա՝ *ց, բ, դ, գ, ձ, ջ* բաղաձայններից առաջ, ինչպես՝ *աղցան, քաղցր, աղբ, աղբյուր, եղբայր, ողբալ, խեղդել, շաղգամ, դաղձ, ողջ, աղջիկ, առողջ* և այլն:

Վ բաղաձայնը բառամիջում արտասանվում է, երբ հաջորդում է ձայնավորի, ինչպես՝ *ամենաողորմելի (ամենավողորմելի), ամենաորոշակի (ամենավորոշակի), արջաորս (արջավորս), բարձրաոճ (բարձրավոճ)*, մինչդեռ այն չի հնչվում հին կամ այդ եղանակով կազմված բաղադրյալ բառերում, ինչպես՝ *անորակ, չարորակ, անորոշ, ձկնորս, այտոսկր* և այլն:

Չ հազագ բաղաձայնը չի արտասանվում կամ շատ թույլ է արտասանվում *ր* ձայնորդից հետո որոշ բառերի վերջում և նրանցից կազմված բարդություններում, ինչպես՝ *աշխարհ, աշխարհական, խոնարհ, խոնարհական, ճանապարհ, ճանապարհածախս, շնորհ, շնորհալի* և այլն, մինչդեռ ժողովրդախոսակցական լեզվում այն ո-

որոշ բառերի կազմից դուրս է ընկնում, որը և ոչ գրագետ արտասանություն է և հակասում է հայ գրական լեզվի ուղղախոսությանը, ինչպես՝ *Մախազահ (Մախազա), հերթապահ (հերթապա), վստահ (վստա)* և այլն:

Ժամանակակից գրական հայերենում նկատելի են ուղղագրական մի շարք շեղումներ, որոնք հատկապես պայմանավորված են գրության և արտասանության տարբերություններով:

Դրանցից առաջինը այսպես կոչված գրային կամ գրքային արտասանությունն է, երբ անտեսելով գրության և արտասանության միջև եղած, արդեն իսկ ընդունված և նորմավորված օրինաչափությունները՝ արտասանում են այնպես, ինչպես գրվում է: Այս իրողությունը հատկապես նկատելի է բառամիջում և բառավերջում ձայնեղ բաղաձայնների արտասանության ժամանակ, ինչպես՝ *դադար, հարթել, օգտակար, մարդ, աղջիկ, մեջ, հազնել, խուրձ, օձ, խնդիր, երգ* և այլն:

Հաջորդ շեղումը պայմանավորված է բարբառների ազդեցությամբ. բազմաքանակ հայ բարբառների առկայությունը բացասաբար է ազդում ուղղախոսության վրա: Ամենից առաջ բարբառային արտասանությունը նկատելի է շեշտադրության դեպքում: Հայտնի է, որ մի շարք բարբառներում շեշտը դրվում է ոչ թե վերջին, այլ նախավերջին, երբեմն նույնիսկ առաջին վանկի վրա, և այս իրողությունը հաճախ անցնում է նաև գրական լեզվի արտասանությանը, ինչպես՝ *հարսանիք, հախսանիք, ուսանող, ուրախանալ, մեծանալ, տղանեղը, գիշերը* և այլն:

Բարբառային արտասանության հետևանք է նաև առանձին ձայնավորների տևական արտասանությունը (ձայնի երկարացումը), մի բան, որ բնորոշ է գրական լեզվի արտասանությանը (միիին, որտե՛եղ, եկել ե՛ե՛ս) և այլն: Այս երևույթը, որ հատկապես նկատելի է Լոռվա և Նոյեմբերյանի խոսվածքներում, երբեմն որոշակի ազդեցություն է թողնում նաև գրական լեզվի արտասանական համակարգի վրա: Նշված իրողություններով են հաճախ պայմանավորված նաև հնչյունափոխական որոշ դեպքեր, որոնք դարձյալ բարբառային արտասանության հետևանք են, ինչպես՝ *հրրսանիք, ժրղօվուրթ, ըստեղ, կայնել, ակէլնօրթ* և այլն:

Առանձին բարբառների ազդեցությամբ (հատկապես կը ճյուղի) ձայնեղ պայթականները և պայթաշփականները արտասանվում են կամ որպես խուլեր և շնչեղ խուլեր, կամ՝ ոչ թե խուլ կամ շնչեղ խուլ, այլ որպես պայթականներ ու պայթաշփականներ, ինչպես՝ *բադ - պատ, ջուր -*

ծուր, ծանր – ծանդոր, կաքավ – գաքավ, այլ նաև՝ սուրբ, արդեն, երգ, բարձր, երջանիկ, ուղղախոսական նորմայով ընդունված ու ամրագրված սուրի, արթեն, երք, բարցր, մէջ, երչանիկ ձևերի փոխարեն:

Բարբառային ազդեցության հետևանքով հաճախ *փ* և *ֆ* հնչյուններն արտասանվում են մեկը մյուսի փոխարեն. *ֆակուլտետ* < *փակուլտետ*, *ֆիզիկա* < *փիզիկա*, *քեֆ* < *քեփ*, *դաֆ* < *դափ*, որ նունիսկ երբեմն գրավոր խոսքում է հանդիպում:

Բարբառային ազդեցությունը (այս դեպքում ավելի ճիշտ՝ շեղումը) նկատելի է ոչ միայն հնչյունական, բառային, այլև քերականական ոլորտում: Այսպես՝ արտասանական համակարգում խիստ տարբերակված և կարծեք նորմավորման է ձգտում *ա* ձայնավորի գործածությունը որպես օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի քերականական ձև, որը և՛ մերժելի և՛ անընդունելի կիրառություն է՝ *գնում ա*, *ասում ա*, *բերում ա*, ինչպես նաև քերականական մի շարք անընդունելի ձևեր՝ *լսի* – *լսիր*, *վագի* – *վագիր*, *իրեն հետ* – *իր հետ*, *ասեց* – *ասաց*, *տուժվել* – *տուժել*, *գալի* – *գալիս*, *ուզում է գա* – *ուզում է գալ*, *քո նման* – *քեզ նման* և այլն:

Ուղղախոսական տարածված շեղումներից է նաև օտարաբան արտասանությունը, որը, ցավոք, տարածված է նաև կիրթ և գրագետ մարդկանց շրջապատում: Եթե մինչև անցյալ դարի 90-ական թվականները գերիշխողը ռուսերենի ազդեցությունն էր հայերեն գրական լեզվի ոլորտում, այսօր արդեն իշխող է դառնում անգլերենը: Արտասանական առաջին և հիմնական շեղումը քմայնացումն է, առաջին հնչյունների քմային արտասանությունը, որը բնորոշ չէ գրական հայերենին, բայց նկատելի է հայերենի առանձին բարբառներում (հատկապես Ղարաբաղի):

Պ, *տ* բաղաձայնները ռուսերենի ազդեցությամբ քմայնացվում, փափկացվում են որոշ բառերում՝ *եղիկ* – *էժիկ*, *դինամո* – *ձինամո*, *դիրեկտոր* – *ձիրեկտոր*, *ստադիոն* – *ստաձիոն*, *մատյան* – *մաձյան*, *Պետիկ* – *Պեձիկ*, *արդյունք* – *արցյունք* և այլն:

Այս նույն եղանակով – *ություն* վերջածանց ունեցող բոլոր գոյականներն արտասանվում են – *ուցյուն*-ով՝ *քաջուցյուն*, *միուցյուն*, *ընկերուցյուն*, *համբերուցյուն* և այլն:

Ինչպես նկատել է Գ. Սևակը, հայերի շուրթերից հաճախ կարելի է լսել այսպիսի նախադասություններ. «Առավոտյան Պեձիկը հանդիպեց էժիկին ձինամոյի ստաձիոնի առաջ» կամ՝ «Ես ձիրեկտորին հանձնեցի ծեխնիկայի ավարտական մաձյանը»:

Ռուսերենի անմիջական ազդեցությամբ *-որ* վերջավորություն ունեցող մի շարք փոխառյալ բառեր արտասանվում են *-ըր-ով*, ինչպես՝ *դիրեկտոր, տրակտոր, պրոֆեսոր, սեկտոր, Վիկտոր - Վիկտոր, կամ՝ Զլինթոն - Զլինթոն, Բայրոն - Բայրոն* և այլն:

Նման ազդեցությամբ է պայմանավորված նաև մի շարք բառերի արտասանության հայերենին ոչ բնորոշ շեշտադրությունը, ինչպես՝ *Սոսկվա, Բայրոն, տեխնիկում, օպերատոր, ռեկտոր, դիրեկտոր* և այլն:

Արտասանական շեղումներ են նկատվում նաև ժողովրդական ստուգաբանության հետևանքով, ինչպես՝ *վարկաբեկել - վարքաբեկել, արհամարհել - առհամարել, ամուլ - ամուլ* և այլն:

Զմայնացման հետևանքով այսօր հատկապես երիտասարդության շրջանում և ռադիոհեռուստատեսության հաղորդավարների շրջանում «լավ» բառը հիմնականում արտասանվում է «լավ», «դե լավ»:

ԳՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ¹² (գրաֆիկա)

Գրաբանությունը լեզվաբանության համեմատաբար նոր գիտաճյուղ է, որն ուսումնասիրում է գրային-գծային այն միջոցները, որոնցով արտահայտվում է բանավոր խոսքը, այսինքն՝ այն ուսումնասիրում և նկարագրում է տառերի և հնչույթների (հնչյունների) միջև եղած կապերն ու հարաբերությունները, ինչպես նաև այբուբենի կապը տվյալ լեզվի հնչյունական համակարգի հետ, պարզում, թե որոնք են առանձին տառերի հնչյունական համապատասխանությունները, և կամ ինչպես է կարդացվում այս կամ այն տառը:

Գրանշանների մեջ մտնում են տառերը և կետադրական նշանները: Հայերենի գրային նշանները պայմանական բնույթ ունեն: Տպագիր տեքստում ամեն մի գրանշան գրվում է առանձին, այսպես կոչված ընդհատական շարքում, իսկ ձեռագիր տեքստում գրանշանները գրվում են մասամբ միացած, մասամբ՝ անջատ: Տառը խոսքի հաղորդման գրային նշան է, որը նշում է որոշակի հնչույթ, այն նաև յուրաքանչյուր առանձին հնչույթի կամ հնչյունակապակցության պայմանական նշանն է, հնչյունի գծապատկերը:

Տառերի ընդունված ավանդական շարքը կոչվում է այբուբեն: Այբուբեն բառը կազմված է հայերեն այբուբենի առաջին և երկրորդ՝ *ա* և *բ* տառերի անվանումից (այբ, բեն՝ միացված *աբ* շաղկապով),

¹² Տե՛ս Ա. Սուքիասյան, նշվ. աշխ. էջ 37:

Ա. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 138:

հունարեն համապատասխան *ալֆավիտա* (*ալֆա*, *բետտա* բառի նմանողությամբ):

Հայերենն ունի 36 հնչույթ և 40 տառ (ներառյալ նաև ւ տառը): Մետրոպայան այբուբենն ուներ 36 տառ: Հետագայում, ինչպես արդեն նշվել է, տարբեր ժամանակներում հայերեն այբուբեն են մուտք գործել *օ, ֆ, ու, և* տառերը, և դուրս է ընկել *ւ-ն*:

Հայերենի յուրաքանչյուր հնչյուն (հնչույթ) ունի իր համապատասխան տառը: Որոշ տառեր նշանակում են երկու հնչյուն. *ե* տառը բառասկզբում նշանակում է *յե*, բառամիջում և բառավերջում՝ *է*, *ո* տառը բառասկզբում նշանակում է *յօ*, բառամիջում և բառավերջում՝ *օ*, *և-ը* համապատասխանում է *եվ(յեվ)* կապակցությանը: Տառերն ունեն իրենց անվանումները և թվային արժեքը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՅԲՈՒԲԵՆԻ ՏԱՌԵՐԻ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆ ՈՒ ԹՎԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔԸ

NN	Տառերի անվանումը	Թվային արժեքը	Թվային կարգի արժեքը
1	Ա, ա - այբ	1	1-ին
2	Բ, բ - բեն	2	2-րդ
3	Գ, գ - գիմ	3	3-րդ
4	Դ, դ - դա	4	4-րդ
5	Ե, ե - եչ	5	5-րդ
6	Զ, զ - զա	6	6-րդ
7	Է, է - էյ	7	7-րդ
8	Ը, ը - ըթ	8	8-րդ
9	Թ, թ - թո	9	9-րդ
10	Ժ, ժ - ժե	10	10-րդ
11	Ի, ի - ինի	20	20-րդ
12	Լ, լ - լուն	30	30-րդ
13	Խ, խ - խե	40	40-րդ
14	Ծ, ծ - ծա	50	50-րդ
15	Կ, կ - կեն	60	60-րդ
16	Հ, հ - հո	70	70-րդ
17	Ձ, ձ - ձա	80	80-րդ
18	Ղ, ղ - ղաա	90	90-րդ
19	Ճ, ճ - ճե	100	100-րդ

20	Մ, մ - մեն	200	200-րդ
21	Յ, յ - հի	300	300-րդ
22	Ն, ն - նու	400	400-րդ
23	Շ, շ - շա	500	500-րդ
24	Ո, ո - վօ	600	600-րդ
25	Չ, չ - չա	700	700-րդ
26	Պ, պ - պե	800	800-րդ
27	Ջ, ղ - ջե	900	900-րդ
28	Ռ, ռ - ռա	1000	1000-րդ
29	Ս, ս - սե	2000	2000-րդ
30	Վ, վ - վեվ	3000	3000-րդ
31	Տ, տ - տյուն	4000	4000-րդ
32	Ր, ը - ըե	5000	5000-րդ
33	Ց, ց - ցո	6000	6000-րդ
34	Ու, ու - բռնում է այբուբենի և տառի տեղը, թվային ար- ժեքից զուրկ է:		
35	Ի, ի - վյուն	7000	7000-րդ
36	Փ, փ - փյուր	8000	8000-րդ
37	Ք, ք - քե	9000	9000-րդ
38	Եվ, և - եվ ավելացել է հե- տագայում:		
39	Օ, օ-ն ավելացել է միջին դարերում, թվային արժե- քից զուրկ է:		
40	Ֆ, ֆ - ֆե ավելացել է մի- ջին դարերում, թվային ար- ժեքից զուրկ է:		

Հայկական այբուբենի տառերը թվային արժեքով հետևյալ պատկերն են ներկայացնում.

Միավորներ՝ ա - թ (1 - 9), տասնավորներ՝ ժ - ղ (10 - 90), հարյուրավորներ՝ ճ - ջ (100 - 900), հազարավորներ՝ ռ - ք (1000 - 9000):

ՏԱՌԱԴԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ

Տառադարձությունը որևէ լեզվի հնչույթների (հնչյունների) և արտասանական առանձնահատկությունների հաղորդումն է միջազգային հնչյունական այբուբենի կամ մեկ այլ լեզվի պայմանական գրության միջոցով: Տառադարձության հիմնական սկզբունքն այն է,

որ ամեն մի հնչյուն անպայման պետք է արտասանվի մի տառով, և մի տառն էլ պետք է համապատասխանի մի հնչյունին (հնչյույթին):

Իբրև տառային գրության տարատեսակ՝ տառադարձությունը լինում է գիտական և գործնական¹³:

Գիտական տառադարձությունը կիրառվում է լեզվաբանական գրականության մեջ և նպատակ ունի ճշտորեն ներկայացնելու լեզվի հնչյունները՝ միջազգայնորեն ընդունված օտար տառերով: Հայերենի գիտական տառադարձության համար գործածվում է լատինական այբուբենը, որոշ հավելադիր նշաններով, ինչպես՝ *քաղաք - k' aḡa k' , անուն - anun, բերան - beran, հավասար - havasar* և այլն:

Հայերենի տառադարձություններ են կազմել Ն. Մառը, Հ. Հյուբշմանը: Այժմ ընդունված է և կիրառության մեջ է Հյուբշմանի կազմած և Ա. Մեյեի ու Է. Բենվեդիստի կողմից վերամշակված տառադարձության համակարգը.

ա - a	ը - E	կ - k	ն - n	ս - s	ք - k' (kh)
բ - b	թ - t (th)	հ - h	շ - ž	վ - v	ու - u
գ - g	ժ - ž	ծ - j	ո - o (vo)	տ - t	և - ew
դ - d	ի - i	ղ - ḡ	չ - c'	ր - r	օ - o
ե - e	լ - l	ճ - č	պ - p	ց - c'	ֆ - f
զ - z	խ - x	մ - m	ջ - j	ւ - w	
է - e	ծ - c	յ - y	ռ - r	փ - p' (ph)	

Գործնական տառադարձությունը կիրառվում է լեզվի սեփական այբուբենի տառերի և հարկ եղած դեպքում նաև տարբերակիչ նշանների միջոցով բառերը հնչյունաբանորեն ճիշտ արտահայտելու համար: Նման տառադարձությունը լայնորեն գործ է ածվում հատկապես բարբառագիտական ուսումնասիրություններում, ինչպես՝ *բան > բ'ան, բեն, պան, պեն, փան, բ'օն, բ'ոն, պօն, դնել > դնել, դ'նել, դ'ընել, սիրտ, սիրոդ, սիռտ, սի'ըրոդ, սերտ, սերտտ, սըրտ* և այլն:

Տառադարձության մի այլ տարատեսակ է գրադարձությունը (տրանսլիտերացիա), որի դեպքում մի լեզվի գրանշանները (այբուբենի տառերը) արտահայտում են մի այլ լեզվի գրանշաններով, ինչպես՝ *մատենադարան - математедаран, Հայաստան - Аւաստան, Գոլոս Արմենիւ - «Գօլօս Արմենիի», դեֆակտո - de fakto, դեյուրե - de jure* և այլն:

¹³ Տե՛ս Ա. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 157:

ԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Բառագիտությունը լեզվաբանության այն բաժինն է, որն զբաղվում է բառի և ընդհանրապես բառապաշարի ուսումնասիրությամբ:

Լեզուն որպես համակարգ հենվում է երկու կարևորագույն սյուների վրա՝ բառ, բառապաշար և քերականական կառուցվածք: Բառագիտությունը բառն ուսումնասիրում է որպես ձևի և բովանդակության միասնություն կազմող այնպիսի միավոր, որ անկախորեն և ինքնակա գոյություն ունի խոսողների գիտակցության մեջ: Ըստ այդմ էլ այս ոլորտում բառը քննության է առնվում իր իմաստով և կազմությամբ, դրանց փոփոխությունների ու զարգացման օրինաչափություններով, բառի անվանողական դերով ու առարկայական վերաբերությամբ և այլն:

Բառի ուսումնասիրությամբ զբաղվում են նաև լեզվաբանության այլ բաժիններ, բայց բոլորովին տարբեր տեսանկյունից և տարբեր մոտեցումներով:

Յնչյունաբանությունը բառն ուսումնասիրում է զուտ հնչյունաբանական տեսանկյունից, հիմնականում քննում ու բացատրում է նրա հնչյունական կառուցվածքն ու առանձնահատկությունները: Որքան էլ հնչյունաբանության ուսումնասիրության առարկան լեզվի նյութական, արտասանական նվազագույն միավորն է, հնչյունը (հնչույթը), որն ունի իմաստազատիչ դեր և բառի ձևային բաղադրիչ է, այնուամենայնիվ, յուրաքանչյուր հնչյունական-հնչույթաբանական վերլուծությունը չի կարող կտրված լինել բառից, քանի որ հնչյունն ու հնչույթն իրենց մարմնավորումն են գտնում հենց բառի մեջ: Ձևաբանությունը բառն ուսումնասիրում է ձևաբանական-քերականական կարգերով ու խոսքիմասային հատկանիշներով: Շարահյուսության համար առաջնայինը բառերի կապակցման օրենքներն ու օրինաչափություններն են, դրանց պարզաբանումն ու բացահայտումն իբրև նախադասության անդամ և բառակապակցության բաղադրիչ:

Ոճագիտությունը բառն ուսումնասիրում է իբրև ոճական-արտահայտչական միջոց, ցույց է տալիս խոսքում նրա ունեցած պատկերավորությունը, արտահայտչականությունն ու հուզական երանգավորումը:

Ասվածից պարզ է դառնում, որ լեզվաբանական այդ բաժինների ուսումնասիրության բուն կամ հիմնական նպատակը բառը չէ, դրանք

բառն ուսումնասիրում են իբրև լեզվաբանական գիտության առանձին ճյուղերի, հետապնդած նպատակների ու խնդիրների տեսանկյունից:

Բառի, իբրև լեզվի ինքնուրույն իմաստային կարևոր միավորի ուղղակի ուսումնասիրությամբ զբաղվում է բառագիտությունը՝ նրա տարբեր կողմերով ու դրսևորումներով:

Ըստ այդմ էլ բառագիտությունն ունի հետևյալ բաժինները.¹⁴

ա) **Իմաստաբանություն.** ուսումնասիրում է բառերի իմաստային համակարգը, նրանց արտահայտած իմաստներն ու կրած իմաստային փոփոխությունները, ձևաիմաստային տեսակները, իմաստային կապերն ու փոխհարաբերությունները:

բ) **Ստուգաբանություն.** ուսումնասիրում է բառերի ծագումը և նրանց ընդհանուր պատմական զարգացման ընթացքը:

գ) **Բառակազմություն.** զբաղվում է լեզվի բառակազմական համակարգի քննությամբ, մատնանշում բառակազմական միջոցներն ու կաղապարները, բառերի կառուցվածքային օրենքներն ու օրինաչափությունները:

դ) **Պարծվածաբանություն.** ուսումնասիրում է բառերի կալուն իմաստային կապակցությունները, դարձվածքների համակարգը, նրանց ընդհանուր առանձնահատկությունները, իմաստային միածուլության ու կառուցվածքի տեսակետից դարձվածքների տարբեր խմբերը, նրանց իմաստներին, հոմանշությանը, տարբերակներին, ծագմանն ու գործածությանը վերաբերող հարցերը:

ե) **Բառարանագրություն.** զբաղվում է ոչ միայն բառարանների կազմմամբ, այլ ուսումնասիրում է նրանց տեսակները, կազմության սկզբունքները, որոշում տարբեր բառարանների դերը, նրանց արժեքն ու նշանակությունը:

Բառագիտության շատ կարևոր ու ծավալուն բաժին է նաև բառապաշարի ընդհանուր տեսությունը, որն զբաղվում է նրա տարբեր շերտերի, կրած տեղաշարժերի, կիրառական զանազան նշանակությունների ու գործառությունների ուսումնասիրությամբ:

Սովորաբար տարբերակվում է նաև պատմական և նկարագրական բառագիտություն: Պատմական բառագիտությունը ուսումնասիրում է լեզվի տարբեր շրջանների բառապաշարն ու բառային համակարգը, ցույց է տալիս լեզվի բառապաշարի պատմական զարգա-

¹⁴ Տե՛ս էդ. Աղայան, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Ե., 1984, էջ 5-6: Ալ. Մարգարյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 1993, էջ 5-8:

ցումը, նրա կազմում կատարված տեղաշարժերն ու փոփոխությունները, իսկ նկարագրական բառագիտությունն ուսումնասիրում է լեզվի մի որևէ շրջանի բառապաշարն ու բառային համակարգը՝ իր իրողություններով ու օրինաչափություններով:

ԲԱՌԻ ՍԱՅՍԱՆՈՒՄԸ

Բառագիտության կարևորագույն խնդիրներից մեկը բառի ճշգրիտ, գիտական սահմանումն է, քանի որ այս առումով լեզվաբանության մեջ կան տարբեր, երբեմն նույնիսկ իրարամերժ տեսակետներ ու ըմբռումներ: Ինչպես նկատել է ռուս լեզվաբան Պ. Ն. Շելյովը, բառի սահմանման հարցը շարունակում է մնալ այժմեական ու հրատապ, քանի որ դեռևս չկա բառի սահմանման այնպիսի մոտեցում և ձևակերպում, որ բավարարի եթե ոչ բոլորին, գոնե լեզվաբանների մեծ մասին:

Այնուամենայնիվ, եթե ընդհանրացնենք բառի սահմանման մասին եղած տարբեր մոտեցումներն ու ըմբռումները, կարող ենք նշել բառի սահմանման մի քանի կարևոր և էական հատկանիշներ: Նախ՝ բառի առաջին և կարևոր հատկանիշը նրա արտաքին հնչյունական կազմն է, նրա հնչյունական ձևավորվածությունը: Բառի արտաքին հնչյունական կազմը այն հնչյունն է կամ հնչյունական կապակցությունը, որը որևէ իմաստ կամ նշանակություն է արտահայտում, ինչպես ասենք ու-ն մեկ հնչյուն է, բայց ունի ինքնուրույն բառային արժեք. է-ն մեկ հնչյուն է, բայց ունի *էակ*, երբեմն նաև *Աստված* բառի իմաստ, կամ՝ *տուն*, *ծառ*, *մարդ*, *քաղաք* և այլն: Բառի երկրորդ կարևոր հատկանիշը նրա ներքին բովանդակային կազմն է կամ բառիմաստը: Յուրաքանչյուր հնչյուն կամ հնչյունական կապակցություն պետք է ունենա իմաստ, բովանդակություն, որ արտահայտի շրջապատող իրականության որևէ առարկա, երևույթ, գործողություն, հատկանիշ կամ ընդհանրապես որևէ հասկացություն: Այսպես՝ եթե *տ ու ն* հնչյունակապակցությունը նշանակում է տեղ, բնակավայր, ապա *տ, ն, ու* հնչյունների կապակցությունը որևէ իմաստ չունի, ուրեմն բառ չէ, կամ՝ *քար*, *ծառ*, *քաղաք*, *այգի* և այլն:

Ուրեմն բառը այնքանով է բառ, որքանով որ իմաստ ունի, հնչյունների անիմաստ կապակցությունները բառեր չեն համարվում:

Բառի իմաստը իրականության այս կամ այն երևույթի (առարկայի, հատկանիշի, հարաբերության, եղելության, իրողության) արտա-

ցուումն է բառի մեջ: Բառը լեզվի՝ ձևի և բովանդակության միասնություն կազմող իմաստային միավոր է, որն ունի տարբերակված իմաստ և անկախ, ինքնուրույն գոյություն:

Բառը բնութագրվում է նաև որպես հասկացության նյութակազմված անվանում¹⁵: Հասկացությունն ինքնին վերացական, աննյութական կարգ է, որը նյութական թաղանթ է ստանում լեզվի հնչույթներով և ամրակալվելով մեր ուղեղում՝ դառնում մեր գիտակցության տարրը:

Բառը բառային մակարդակի ինքնուրույն միավոր է: Այս առումով ևս այն տարբերվում է և՛ ձևույթներից, և՛ նախադասություններից, քանի որ ձևույթն այլ կերպ չի կարող հանդես գալ, քան որպես բառ կամ բառի բաղադրիչ, իսկ իրական նախադասությունն այլ կերպ գոյություն չունի, քան միայն խոսքի մեջ, մինչդեռ բառը գոյություն ունի հենց ինքնին, խոսքից դուրս և նրանից անկախ:

Բառի կարևոր հատկանիշներից մեկն էլ նրա գործառական առանձնահատկությունն է. այսինքն այն, որ խոսքի մեջ հանդես է գալիս որպես նախադասության անդամ:

Ինչպես նկատել է ակադ. Էդ. Աղայանը, «Քերականական տեսակետից նախադասության մեջ բառը կարող է որպես նախադասության անդամ հանդես գալ կամ ոչ, սակայն դա չի փոխում նրա բառային բնույթը և գործառական բնութագիրը. կարևորն այն է, որ ամեն մի բառ ազատորեն կարող է գործածվել խոսքի մեջ որպես ինքնուրույն միավոր՝ առանց մի այլ բառի կցորդ դառնալու, ինչպես օրինակ կապերն են (նախդիրներն ու նախադրությունները): Այն բոլոր բառերը, որոնք խոսքի մեջ գործածվում են իբրև ինքնուրույն միավորներ, բայց նախադասության անդամ չեն, ինչպես կոչական բառերը, միջարկությունները, շաղկապները և այլն, շարահյուսական միավորներ են, ուստի և կարող են բնութագրվել ինքնուրույն գործածությամբ խոսքի մեջ կամ այլ կերպ՝ շարահյուսական մակարդակում»¹⁶:

Արտասանական տեսակետից բառը բնութագրվում է որպես արտասանական միասնություն ունեցող հնչյուն կամ հնչյունախումբ, անկախ բառի մեջ եղած հնչյունների կամ վանկերի քանակից, բառն արտասանվում է որպես արտասանական շղթայի առանձին, ինքնուրույն հատված: Արտասանական տեսպնկլյունից բառի այդ առավան-

¹⁵ Տե՛ս Էդ. Աղայան, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Ե., 1984թ., էջ 9:

¹⁶ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 10:

նացումը տարբեր լեզուներում իրականացվում է տարբեր միջոցներով, որոնք կոչվում են բառերի սահմանազատիչ (դելիմիտատիվ) միջոցներ կամ բառի սահմանազատիչ հատկանիշներ:

Հայերենում այդպիսի հատկանիշ է շեշտը, որը, հիմնականում դրվելով բառի վերջին վանկի վրա, մատնանշում է բառի վերջը և դրանով իսկ հանդես գալիս իբրև բառերի սահմանազատման, բառանջատման միջոց: Բառային շեշտը նաև բառի արտասանական միասնությունն ու առոգանական ամբողջությունն ապահովող միջոց է. ամեն մի բառ անպայման պետք է ունենա մի հիմնական բառային շեշտ:

Ելնելով վերոհիշյալ հատկանիշներից՝ կարող ենք ընդհանրացնել, որ բառը հնչյուն է կամ հնչյունների այնպիսի կապակցություն, որն ունի բառային իմաստ, անկախ, ինքնուրույն գոյություն և գործածություն որպես շարահյուսական միավոր և, բնականաբար, նաև՝ բառային շեշտ: Նշված սահմանումից պարզ է դառնում, որ բառի համար կարևոր են հետևյալ հատկանիշները՝

ա) Բառը պետք է ունենա ձևային դրսևորում. այսինքն՝ պետք է կազմված լինի հնչյունից կամ հնչյունակապակցությունից, քանի որ այն նյութականորեն ձևավորված իմաստակիր միավոր է, հնչյունների կայուն միասնություն:

բ) Այդ հնչյունը կամ հնչյունակապակցությունը պետք է արտահայտի որևէ կոնկրետ, ավարտուն իմաստ. ունենա հասկացության նյութական անվանում, քանի որ այն ձևի և իմաստի միասնություններ կայացնող քերականական միավոր է:

գ) Գործառական տեսակետից բառը հանդես է գալիս որպես քերականական, շարահյուսական ինքնուրույն միավոր, այսինքն՝ որպես նախադասության անդամ:

դ) Եվ վերջապես, բառի կարևոր հատկանիշներից մեկը բառային շեշտի առկայությունն է, որով դրսևորվում է բառի արտասանական միասնությունն ու առոգանական ամբողջությունը:

Առանձին լեզուներում (ինչպես ռուսերենում, գերմաներենում և այլն) բառի կարևորագույն հատկանիշ է համարվում նաև նրա քերականական ձևավորվածությունը՝ գոյականների սեռը, ձևակազմական այլ առանձնահատկություններ, որոնք ընդհանրապես հայերենին բնորոշ չեն: Հայերենում կան բառեր կամ բառերի առանձին խմբեր, որոնց վերոհիշյալ բոլոր հատկանիշները բնորոշ չեն: Բառերի այդ խմբերը թեև ինքնուրույն բառային ձև ունեն, բայց գուրկ են ինչպես

բառային իմաստից, այնպես և անկախ, ինքնուրույն գործածությունից: Այդ առումով բառերը բաժանվում են երկու խմբի՝ նյութական իմաստ և ինքնուրույն գործածություն ունեցող բառեր և նյութական իմաստից ու ինքնուրույն գործածությունից զուրկ բառեր: Լեզվաբանության մեջ դրանք հաճախ կոչվում են նաև լիիմաստ և թերիմաստ բառեր:

Լիիմաստ են այն բառերը, որոնք ունեն ինքնուրույն բառային իմաստ, անվանում են առարկա, գործողություն, հատկանիշ, շրջապատող իրականության զանազան հարաբերություններ և հանդես են գալիս որպես նախադասության անդամ: Լիիմաստ են գոյական, ածական, թվական, բայ, մակբայ, դերանուն խոսքի մասերը, ինչպես՝ *մարդ, ծառ, գիրք, դեղին, կանաչ, գեղեցիկ, լավ, վատ, մեկ, երկու, քսան, կարդալ, երգել, վագել, խոսել, արագ, դանդաղ, հաճախ, երբեմն, ես, դու, մենք, այս, այդ* և այլն:

Թերիմաստ կամ սպասարկու բառերը, չնայած ունեն բառային ինքնուրույն ձև, բայց անվանողական դեր, նյութական իմաստ չունեն, գործ են ածվում լիիմաստ բառերի հետ և արտահայտում են զանազան քերականական հարաբերություններ: Այս կարգի բառերը ձևաբանական փոփոխությունների չեն ենթարկվում, չեն հոլովվում, չեն խոնարհվում և նախադասության մեջ ինքնուրույն շարահյուսական պաշտոն չունեն: Անշուշտ, այս բառերն ունեն բառային իմաստ, բայց դրանք առարկայական ու կոնկրետ չեն, այլ ընդհանուր են՝ քերականական կամ վերաբերական: Թերիմաստ կամ սպասարկու բառերը բաժանվում են երկու խմբի: Առաջին խմբի մեջ մտնում են կապերն ու շաղկապները, որոնք արտահայտում են ընդհանուր, վերացական իմաստներ, ինչպես՝ *մասին, համար, դեպի, որ, որպեսզի, եթե*, իսկ երկրորդ խմբի մեջ մտնում են եղանակավորող բառերը (վերաբերականները), որոնք արտահայտում են մտածական և դատողական վերաբերմունքներ, զգացմունքներ և առանձնապես մեծ տեղ չեն զրավում մեր լեզվի բանապաշարում, ինչպես՝ *գուցե, իհարկե, հավանաբար, անշուշտ, ա՛խ, վա՛խ, հե՛յ, վի՛շ* և այլն: Այս խմբի բառերը ևս որոշակի քերականական կարգերով չեն տարբերակվում, ձևաբանական փոփոխությունների չեն ենթարկվում, ուստի այս առումով ևս տարբերվում են նյութական իմաստ ունեցող խոսքի մասերից:

Առանձին խումբ են կազմում նաև այսպես կոչված բնածայնական բառերը, որոնք մարդկանց բացականչությունների, բնության երևույթների ու առարկաների, կենդանիների, թռչունների ձայների,

ճիշերի արտահայտություններ են: Ըստ Գր. Աճառյանի՝ հայերեն բնածայնական բառերը կազմվում են այդ արմատի կրկնությամբ, ինչպես՝ *շուկ, շունջ, շաչել, շառաչել, բզզալ, գլզլալ, կլկլացնել, ծվծվալ, խոխոջել, մայել, մլավել, տզզալ, կարկաչել, վնզստալ* և այլն: Հայերենում բնածայնական բառերի թիվը հասնում է մոտ 200-ի: Այդ խմբի որոշ բառեր իրենց զուգահեռներն ունեն նաև հնդեվրոպական մի շարք ցեղակից լեզուներում և հավանաբար ծագում են նախալեզվից:

ԲԱՌՈՒՅՑ, ԲԱՌԱՉԵՎԵՐ ԵՎ ԲԱՌԻ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ

Ինչպես արդեն նշվել է, բառի ձևը նրա հնչույթային կազմն է, հնչյունների այն կապակցությունը, որն իմաստ է արտահայտում: Բառի ուղիղ ձևը նրա ելակետային ձևն է կամ բացարձակ ձևը, որը բառաձևերի հարացուցային շարքի առաջին կամ ելակետային ձևն է: Այսպես՝ *մայր, քաղաք; ծառ* ձևերը այդ բառերի ուղիղ, Բացարձակ ձևերն են, այսինքն գոյականի ուղղական հոլովածները: Ուղղական հոլովի ձևերը գոյականի բացարձակ կամ ելակետային ձևերն են: Բայի ելակետային ձևերը անորոշ դերբայի ձևերն են, օրինակ՝ *գրել, կարդալ, երգել* և այլն:

Բառի ուղիղ կամ անփոփոխ ձևը նրա բուն, ելակետային ձևն է, որը և կոչվում է բառույթ:

Բառերը խոսքի մեջ ենթարկվում են ձևաբանական տարբեր բնույթի փոփոխությունների. գոյականները հոլովվում են, իսկ բայերը խոնարհվում: Այսպես՝ *քաղաք* բառը հոլովվելիս կարող է լինել *քաղաքի, քաղաքին, քաղաքից, քաղաքով, քաղաքում, քաղաքների* և այլն: Նշված ձևափոխություններից յուրաքանչյուրը մեկ քերականական ձև է: Սրանից բխում է, որ՝ բառն իրականում ունի ոչ թե մեկ, այլ բազմաթիվ ձևեր: Կամ՝ *գրել* բառը դրական կամ ժխտական խոնարհման դեպքում կարող է ունենալ 87 կամ 167 ձև: Ահա միևնույն բառի իրական կամ խոնարհման ձևերը արտահայտվում են քերականական համապատասխան մասնիկներով կամ ձևույթներով (հոլովման, խոնարհման վերջավորություններով և հոդերով):

Իբրև նույն բառի տարբեր արտահայտություններ՝ բառույթներն ու բառաձևերը կարող են ունենալ իրենց տարատեսակները կամ տարբերակները, որոնք իրարից կարող են տարբերվել հնչյունային աննշան փոփոխությամբ: Սրանք ունեն համարյա նույն ձևային

կազմը: Նրանց միջև տարբերությունն այնքան չնչին է, որ չի խախտվում բառային տվյալ միավորի միասնությունը: Նշված զուգահեռ ձևերը բառային տարբերակներ են և հիմնականում ունեն հնչյունային-ուղղագրական տարբերություններ, երբեմն նաև՝ քերականական, ձևաբանական, ինչպես՝ դարպաս - դարբաս, գեղգեղալ - գեղգեղել, ցավել - ցավալ, ցանք - ցանքս, օրորան - օրրան, երեսապատել - երեսպատել, մոթմոթալ - մոթմոթալ, արյունաներկ - արմաներկ և այլն:

Բառային տարբերակներ կարող են առաջանալ նաև արևելահայ, արևմտահայ, ինչպես նաև գրական լեզվի և բարբառային ոլորտներում, ինչպես՝ աչ - աչք, ձեռ - ձեռք, անել - ընել, լինել - ըլլալ, արբել - հարբել և այլն:

ԻՄԱՍՏԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Իմաստաբանությունը բառագիտության այն բաժինն է, որն ուսումնասիրում է բառերի և դարձվածքների իմաստային համակարգը, պարզաբանում բառիմաստի հետ կապված բոլոր իրողությունները, ցույց տալիս բառիմաստային փոփոխություններն ու տեղաշարժերը:

Բառի բառային իմաստը բառի բովանդակությունն է, նրա հնչյունական կազմի և շրջապատող իրականության առարկայի, երևույթի, հատկանիշի միջև եղած հարաբերությունը: Բառի բառային իմաստը տվյալ լեզվով խոսող հանրության գիտակցության մեջ ամրացված իրականության առարկայի, երևույթի նկատմամբ ունեցած բառի վերաբերությունն է, նրա համապատասխանությունը: Բառի բառային իմաստի էական առանձնահատկությունն այն է, որ բառը՝ իբրև լեզվական միավոր, իր բառային իմաստի համար հարաբերակցվում է արտալեզվային նյութի՝ օբյեկտիվ իրականության առարկաների և երևույթների հետ: Այդ վերջիններս հասկացության շնորհիվ անմիջականորեն դառնում են բառիմաստի բաղադրատարր¹⁷:

Չենվելով բառերի իմաստների դասակարգման տարբեր հատկանիշների և մոտեցումների վրա՝ էդ. Ադայանը տալիս է բառիմաստի հետևյալ սահմանումը. «Բառիմաստը բառի իմաստն է, անկախ այն բանից, թե այդ իմաստը հասկացություն է, հասկացություններին հարաբերակցվող վերաբերմունք, զգացմունք, թե միայն որևէ քերականական իմաստ»: Եվ ապա ավելացնում՝ «Ըստ այդմ՝ անխտիր բոլոր բառերն ունեն բառիմաստ: Բառային իմաստը այն բառիմաստն է կամ բառի այնպիսի իմաստը, որի հիմքը առարկայի, հատկանիշի և այլնի հասկացությունն է: Իբրև այդպիսին՝ բառային իմաստը տարբերակված իմաստ է և իր մեջ կրում է նաև առարկայի հատկանիշի, գործընթացության, հատկանիշի և այլնի, այլ կերպ՝ գոյականի, ածականի, թվականի, մակբայի, բայի խոսքիմասային իմաստը»¹⁸:

¹⁷ Տե՛ս Ա. Սուքիասյան, նշվ. աշխ. էջ 117:

¹⁸ Էդ. Ադայան, նշվ. աշխ. էջ 25:

Բառի բառային իմաստը տվյալ բառի նեղ իմաստն է, նրա բառարանային իմաստը, որ արտահայտում է որևէ իրողություն: Այսպես՝ «ուսանող» բառի նեղ, բառարանային իմաստն է. «երիտասարդ, որ սովորում է բարձրագույն ուսումնական հաստատությունում», «աչք» բառինը՝ «տեսողության գործարան», «երակ» բառինը՝ «մարմնի արյունատար խողովակ, որով արյունը գնում է դեպի սիրտը», «ապրել» բառինը՝ «կենդանի լինել» և այլն:

Մինչդեռ բառի քերականական իմաստը նրա ընդհանուր իմաստն է, որը բնորոշ է ոչ միայն տվյալ բառին, այլև տվյալ բառախումբին ընդհանրապես: Ինչպես՝ «ուսանող» բառի քերականական իմաստն այն է, որ ցույց է տալիս առարկա, եզակի թիվ է, ուղղական հոլով, անորոշ առում, և այս հատկանիշները, որ կոչվում են նաև քերականական կարգեր, հատուկ են նաև *ծառ, քար, դուռ* և ընդհանրապես նման կարգի բոլոր գոյականներին, կամ՝ «նվիրել» բառի բառային իմաստն այն է, որ նշանակում է «մեկին մի բան տալ, պարգևել», իսկ նրա ընդհանուր, քերականական իմաստը գործողությունն ցույց տալն է, որ կարող է ունենալ սեռի, դեմքի, թվի, ժամանակի և այլ քերականական հատկանիշներ, որոնք ընդհանրապես բնորոշ են բայ խոսքի մասին:

Հայերենի բառապաշարի գերակշիռ մասը կազմում են լիիմաստ բառերը, որոնց հիմնական առանձնահատկությունը անվանողական (նոմինատիվ) դերն է, մինչդեռ այլ է թերիմաստ կամ սպասարկու բառերի բնույթը: Այս բառերը նույնպես որոշակի բառային իմաստ ունեն, սակայն նրանք կապված չեն օբյեկտիվ իրականության հետ, չունեն առարկայական, կոնկրետ իմաստ և լիիմաստ բառերից տարբերվում են նրանով, որ սպասարկու բառերի իմաստը ոչ թե կոնկրետ է, այլ՝ ընդհանուր:

Սովորաբար տարբերակում են նաև բառի բառային իմաստի երկու խմբեր՝ ուղղակի կամ անվանական իմաստ և դարձվածաբանորեն կապված իմաստ, ինչպես նաև՝ բառի առարկայական (իրեղեն), ածանցային, վերացական և թանձրացական, հիմնական, երկրորդական, փոխաբերական, պատճառաբանված, կողմնակի և այլ իմաստներ:¹⁹

Բառի անվանական կամ ուղղակի իմաստն այն իմաստն է, որ անմիջականորեն կապված է մեզ շրջապատող իրականության առարկաների և երևույթների արտացոլման հետ և պայմանավորված է

¹⁹ Տե՛ս Ա. Սուքիասյան, նշվ. աշխ., էջ 118-120:

նրա անվանողական գործառույթով, ինչպես՝ *ծաղիկ, քար, տուն, մարդ, երգել, խոսել, կարդալ, կապույտ, կանաչ, գեղեցիկ* և այլն:

Դարձվածաբանորեն կապված իմաստն այն է, որ բառը ծեռք է բերում միայն դարձվածաբան իմաստ միավորի կազմում կամ կայուն բառակապակցության մեջ: Ըստ որում, ինչպես նկատում է Ա. Սուքիասյանը, այդ իմաստը պայմանավորված է ոչ թե առարկայական-տրամաբանական հարաբերություններով, այլ հայոց լեզվի բառային համակարգի ներքին օրենքներով: Նշված բառերը խոսքի մեջ գործածվում են խիստ որոշակի բառերի հետ, և դրանց թիվը բառակապակցություններում համեմատաբար սահմանափակ է: Այսպես՝ *աղվեսաքուն, լուսնահաչ* բառերը, առանձին վերցրած, գործածական չեն, դրանց իմաստը դրսևորվում է *աղվեսասատկ տալ, լուսնահաչ տալ, աղվեսաքուն անել*, որ նշանակում է՝ *սուտ քուն անել կամ ձևացնել, իզուր խոսել* և այլն:

Բառի առարկայական իմաստը նրա արտահայտած նյութական իմաստն է, որը համապատասխանում է տվյալ բառի հիմքում ընկած հասկացությանը և ներկայացնում է իրականության առարկան, երևույթը, հատկանիշը և այլն, ինչպես՝ *մարդ, մարդկային, տմարդի, մարդկություն* բառերում առարկայական իմաստն արտահայտված է *մարդ* բառարմատով, որ նշանակում է «խոսելու, մտածելու կարողություններով օժտված անձ, անձնավորություն»:

Բառի ածանցային իմաստն արտահայտվում է բառի ածանցման դեպքում համապատասխան բառակազմական ածանցների միջոցով, օրինակ՝ *դպրոց, հիվանդանոց* բառերի իմաստը պայմանավորված է մի դեպքում *-ոց*, երկրորդ դեպքում՝ *-անոց* ածանցներով, որոնք տեղ են ցույց տալիս, մինչդեռ *տնակ, հյուղակ* բառերի փոքրացուցիչ իմաստն արտահայտվում է *-ակ* նվազական, փոքրացուցիչ ածանցով:

Բառի վերացական իմաստը բառի այն առարկայական, բառային իմաստն է, որ բնորոշ է վերացական նշանակություն ունեցող բառերին, հատկապես՝ գոյականներին և ածականներին, ինչպես՝ *սեր, խանդ, ատելություն, կարոտ, հրճվանք, հերոսություն, բարի, ջերմ, խելոք*, ինչպես նաև դրանցից կազմված բայերին ու բայանուններին՝ *սիրել, ատել, խանդել, հրճվել, ուրախանալ, կատարում, ձգտում* և այլն:

Բառի թանձրացական իմաստն արտահայտում է կոնկրետ առարկա, հատկանիշ, գործողություն և հաճախ նույնանում է բառի

անվանական իմաստի հետ, ինչպես *տուն, գրել, աթոռ, մարդ, կապույտ, կարմիր, սպիտակ, ուտել, խմել, երգել* և այլն:

Բառի հիմնական իմաստն այն իմաստն է, որով արտահայտվում է որևէ հասկացություն, ինչպես՝ *աթոռ - նստելու հարմարանք տուն - բնակվելու վայր* և այլն, մինչդեռ *աթոռ* բառը կարող է ունենալ նաև այլ իմաստներ, ինչպես՝ *պաշտոն, տուն* բառը կարող է ունենալ նաև այլ իմաստներ, ինչպես քառատող և այլն, որոնք տվյալ բառերի երկրորդական կամ փոխաբերական, կողմնակի իմաստներն են, կամ՝ *անկիրթ* բառի հիմնական իմաստն է *չկրթված, կոպիտ*, մինչդեռ այն ունի նաև *անտաշ, բիրտ, անքաղաքավարի, անքաղաքակիրթ* իմաստները, որոնք նշված բառի ոչ հիմնական, կողմնակի իմաստներն են:

Բառի պատճառաբանված իմաստը որոշվում է նրա բաղադրիչների իմաստներով, օրինակ՝ *մարդասեր* բառի իմաստը ձևավորվել է *մարդ* և *սիրել* բառերի իմաստների բաղադրությամբ, *ծկնորս* բառի իմաստը՝ *ծուկ որսացող, ձկան որսով զբաղվող մարդ* իմաստներով:

Բառի փոխաբերական իմաստը նրա ոչ հիմնական, երկրորդական իմաստն է, որ ձեռք է բերում բառը ուղղակի կամ անվանական իմաստի հետևանքով: Բառի փոխաբերական իմաստն առաջանում է փոխաբերությունների և այլաբերությունների միջոցով և կատարվում է առարկաների նմանության, գործողության բնույթի, առարկայի դերի, կցորդության, ինչպես նաև այլ հատկանիշների հիման վրա, ինչպես՝ *աղուհաց* բառը ուղղակի, անվանական իմաստով նշանակում է *աղ և հաց*, իսկ փոխաբերական իմաստը՝ *պատիվ, հարգանք, հյուրասիրություն, խնջույք* և այլն: Կամ՝ *ծաղիկ* բառը նշանակում է բույսի մի տեսակ, մինչդեռ փոխաբերական իմաստը՝ *երիտասարդ, քարմ, մաքուր, անարատ* և այլն:

ՄԵՆԻՄԱՍՏ ԵՎ ԲԱԶՄԻՄԱՍՏ ԲԱՌԵՐ

Բառերն ըստ իմաստի լինում են *մենիմաստ* և *բազմիմաստ*: Մենիմաստ են այն բառերը, որոնք ունեն միայն մեկ իմաստ: Հիմնականում մենիմաստ են բառապաշարի հետևյալ խմբերը.

ա) Գիտաբառերը կամ տերմինները, ինչպես՝ *դերբայ, հնչույթ, ձևաբանություն, վիպակ, դերբայական դարձված, գրական ժանր, ածխաթթու, ծծումբ, մաթեմատիկա, շաքարախտ, թնդանոթ, հայցորդ, մեղսունակ* և այլն:

բ) Մի շարք թռչունների, ընտանի և վայրի կենդանիների անուններ՝ *արտույտ, արագիլ, դեղձանիկ, փայտփորիկ, անտառակաքավ, ռնգեղջյուր, կոկորդիլոս, վագր, գոմեշ, ծի* և այլն:

գ) Տնկելի բույսերի, պտուղների անուններ՝ *լորենի, խորդենի, սալոր, կոտեմ, հաղարջենի, կեռաս, սերկևիլ, բոխի* և այլն:

դ) Հապավումներ, ինչպես նաև բարդ և բաղադրյալ բազմաթիվ բառեր՝ *ուսմասվար, քաղխորհուրդ, բուժքույր, ակնաբույժ, բազկաթոռ, առանձնատուն* և այլն:

Մենիմաստ են նաև դերանունները, որոշ մակբայներ ու ծայնարկություններ:

Բազմիմաստ են այն բառերը, որոնք ունեն մեկից ավելի իմաստներ: Ի տարբերություն մենիմաստ բառերի՝ բազմիմաստ բառերը մեկից ավելի (երկուսից մինչև նույնիսկ վաթսուն) իմաստներ են արտահայտում՝ կազմելով մի դաշտ, որտեղ և դրանք շղթայակցվում են իրար և ամբողջություն կազմում: Բազմիմաստ բառերի իմաստները սերտորեն կապված են իրար հետ և շղթայացման մեջ իրենց սկզբնական կամ հիմնական օղակն են ունենում, որին և հաջորդում են մյուս օղակները: Բազմիմաստ բառի իմաստային շղթայի մեջ առաջին ու գլխավոր օղակն են կազմում այն իմաստները, որոնցից սերուն կամ որոնց հետ զանազան թելերով շաղկապվում են մյուս իմաստները: Բառի այդպիսի հիմնակետային (դոմինանտ) իմաստը կոչվում է հիմնական կամ գլխավոր իմաստ, իսկ բառի հիմնական իմաստին ստորադասվող իմաստը կոչվում է երկրորդական իմաստ:²⁰

Ստ. Մալխասյանի «Հայերեն բացատրական բառարանում» *երես* բառի համար տրվում են 17 իմաստներ, որոնցից միայն մեկն է գլխավոր՝ «մարդու և կենդանիների գլխի առաջակողմը, որտեղ գտնվում են աչքերը, քիթը, բերանը, այտերը, դեմքը», իսկ մնացած 16-ը երկրորդական իմաստներն են, *բռնել* բայի համար՝ 25 իմաստ, *գիծ* բառն ունի մոտ 15 իմաստ, *լավ* բառի համար նշվում է 20 իմաստ և այլն:

²⁰ Տե՛ս էդ. Աղայան, *Գշվ.աշխ.* էջ 37:

Բառապաշարի դասակարգման հաջորդ սկզբունքը նրանց ձևախմբատային հատկանիշն է, այսինքն՝ նրանց խմբավորումն ըստ արտահայտված ձևի, իմաստի և ըստ նրանց փոխհարաբերության:

Նշված մոտեցմամբ բառապաշարը դասակարգվում է հետևյալ խմբերի՝ հոմանիշներ, հականիշներ, համանուններ և հարանուններ:

ՀՈՄԱՆԻՇՆԵՐ, ՆՐԱՆՑ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Հոմանշությունն ընդհանրապես այն իրողությունն է, երբ լեզվական տարբեր ձևերով (բառային և քերականական) արտահայտվում է մոտ կամ երբեմն նույնիսկ նույն իմաստը: Այս առումով էլ հոմանշությունը մի դեպքում բնութագրվում է որպես մոտ իմաստ արտահայտող (մերծիմաստ) լեզվական իրողություններ, իսկ մյուս դեպքում՝ միաժամանակ և՛ մոտիկ (մերծակա), և՛ նույնական իմաստ արտահայտող լեզվական իրողություններ: Ուրեմն հոմանիշները տարբեր հնչյունական, քերականական, կառուցվածքային ձևեր, կիրառության տարբեր ոլորտներ ունեցող լեզվական այն միավորներն են, որոնք արտահայտում են մոտ, մերծակա կամ երբեմն նույնիսկ նույնական իմաստներ: Լեզվի մեջ, ինչպես ընդունված է ասել, չեն կարող լինել ճիշտ նույն իմաստ ունեցող լեզվական ձևեր, ուստի և նույնական արտահայտությունն այս դեպքում կարող է սոսկ պայմանական լինել, քանի որ այս գուգահեռ ձևերը որոշ դեպքերում կունենան առնվազն իմաստային, նրբերանգային կամ կիրառական այլ տարբերություններ: Այսինքն՝ հոմանշության դեպքում բառերը կամ քերականական ձևերը իրենց հիմնական իմաստներով հանընկնում են, բայց արտահայտության ձևերով ու եղանակներով որոշակիորեն տարբեր են: Հոմանիշների տարբերակման ժամանակ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նաև այն, որ բացարձակ հոմանիշներ չկան, լեզվի մեջ չեն կարող լինել երկու կամ մի քանի բառեր, որոնք բացարձակապես ճիշտ նույն իմաստը կամ նույն բովանդակությունն ունենան, նույնիսկ՝ «դեմք» և «երես», «աչք» և «ակն» բառերը, որոնք հիմնականում նույն իմաստն ունեն, տարբերվում են իրենց իմաստային երանգներով և բնականաբար նաև՝ կիրառության ոլորտներով ու հաճախականությամբ: Ուրեմն հոմանիշները սահմանելիս պետք է նկատի ու-

նենալ այն, որ հոմանիշները մերձավոր, մոտիկ, երբեմն նույնական իմաստ ունեցող բառեր են, որոնք արտահայտում են միևնույն հասկացությունը, սակայն միմյանցից տարբերվում են կամ իմաստային նրբերանգներով, կամ ոճական երանգավորումով, կամ այս երկու հատկանիշներով միաժամանակ:

Ուրեմն հոմանիշները միևնույն հասկացություններ (առարկա, հատկանիշ, գործողություն և այլն) արտահայտող այն բառերն են, որոնք ունեն մոտ կամ նույն իմաստները և միաժամանակ կարող են տարբերվել ոճական կիրառությամբ, հուզաարտահայտչական գունավորումով, կիրառության ոլորտով ու հաճախականությամբ, ինչպես նաև ուրիշ բառերի հետ կապակցվելու տարբեր հնարավորություններով:

Նկատի ունենալով բառերի մոտիկ, մերձ կամ նույնական իմաստներ արտահայտելու իրողությունը, հոմանիշների երկու տարատեսակներ են տարբերակվում՝ համանիշներ, որոնք արտահայտում են բառերի մոտ, մերձակա իմաստներ և նույնանիշներ, որոնք արտահայտում են բառերի նույնական իմաստներ:

Բառային հոմանիշների տարբերակման ժամանակ բացի իմաստային մոտիկությունից կամ նույնությունից որոշ լեզվաբաններ կարևոր չափանիշ են համարում այսպես կոչված փոխադարձ փոխարինելիության սկզբունքը, մի բան, որ մեզ համար առանձնապես ընդունելի չէ, քանի որ այն կարող է վերաբերել միայն սահմանափակ թվով հոմանշային զույգերին, հատկապես՝ նույնանիշներին: Նշված իրողությունը կարող է բացառվել նաև այն դեպքում, երբ նկատի ենք ունենում հոմանիշների կիրառության ոլորտները՝ գրական, խոսակցական և չեզոք:

Հոմանիշները դասակարգվում և խմբավորվում են տարբեր մոտեցումներով ու չափանիշներով: Հոմանիշների դասակարգման ժամանակ նախ և առաջ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ այն ժամանակահատվածը, լեզվի զարգացման այն փուլը, երբ նրանք գործ են ածվում: Այս առումով պետք է տարբերակել հոմանիշների երկու խումբ՝ համաժամանակյա, երբ հոմանիշների շարքի մեջ մտնող բաղադրիչները գործ են ածվում լեզվի զարգացման տվյալ փուլում և տարժամանակյա, երբ այդ բաղադրիչները գործ են ածվել լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում (գրաբար, միջին հայերեն, աշխարհաբարի տարբեր շրջաններ և այլն):

Այսպես՝ «արև» բառի համար ունենք «արփի», «արեգակ» հոմանիշները, բայց նախկինում, առանձին դեպքերում, հատկապես գեղարվեստական գրականության մեջ (Բաֆֆի, Սուրացան) գործ է ածվել նաև «տվնջյան լուսատու» բառակապակցությունը, կամ՝ *արևածագ - արշալույս - այգաբաց* շարքում ունենք նաև՝ *վաղորդայն* գրաբարյան ձևը, ինչպես նաև՝ *շինակյան - ռամիկ - ռանչպար - գյուղացի, սնել - կերակրել - ջամբել* և այլն:

Տարժամանակյա հոմանիշների գործածությունը հատկապես գեղարվեստական խոսքում ինքնանպատակ չէ. հաճախ դրանց միջոցով հեղինակը համապատասխան պատմական գունավորում է հաղորդում իր նկարագրությանը՝ վերստեղծելով պատմական ժամանակաշրջանի իրական պատկերը:

Այսպես՝ «Սամվել» վեպի մի փոքր հատվածում Բաֆֆին գործ է ածում տարժամանակյա հոմանիշների մի ամբողջ շարք, որոնց շնորհիվ խոսքը դառնում է ավելի տպավորիչ ու պատկերավոր. «Այնտեղ գեղեցիկ լուսավորում են *արեգակի* պայծառ ճառագայթները... Արփին յուր աստվածային ջերմությամբ կյանք է ներշնչում այդ հրաշագեղ դրախտին, թող այդ հրաշալի բարձրությունների վրա ամեն առավոտ *արևի* ծագման ժամանակ հայ շինականը երկրպագություն տա ելնող ու մտնող *տվնջյան լուսատուին*»:

Այս հատվածում *արեգակ, արփի, արև* հոմանիշների հետ նույն իմաստով գործ է ածվել նաև *տվնջյան լուսատու* հնաբանությունը:

Հոմանիշների շարք ասելով՝ նկատի ունենք բառերի, բառակապակցությունների, դարձվածքների և քերականական այլ ձևերի այնպիսի խմբեր, որոնց մեջ մտնող բաղադրիչները իրար հետ կապված են հոմանշային կապերով ու հարաբերություններով: Հոմանշային շարքի մեջ մտնող միավորները հիմնականում արտահայտում են միևնույն հասկացությունը, բայց իրարից տարբերվում են կամ իմաստային նրբերանգներով, կամ ոճական կիրառությամբ ու հաճախականությամբ:

Քանակական առումով հոմանիշների շարքը կազմված է լինում նվազագույնը երկու բաղադրիչներից և լինում է երկանդամ ու բազմանդամ: Հայերենում ավելի տարածված են ու գերակշռում են բազմանդամ հոմանիշները (տե՛ս Ա. Սուքիասյանի «Հոմանիշների բառաճանր»): Հոմանիշների շարքում սովորաբար առանձնանում է բաղադրիչներից մեկը, որը տվյալ դեպքում հասկացությունն արտահայ-

տող հիմնական, ելակետային բառն է, որն ունի ընդհանուր իմաստ, ոճական առումով չեզոք է և գործածանությամբ ավելի հաճախված, որը և տվյալ հոմանշային շարքի հիմնաբառն է կամ հենաբառը, ինչպես՝ *Մազ - հեր, գես, վարս, ծամ, գեղմ, բուրդ, կամ՝ հիանալի - հրաշալի, սքանչելի - զմայլելի, անզուգական* և այլն:

Հոմանիշների դասակարգման հաջորդ և հիմնական ելակետը իմաստային-իմաստաբանական և ոճական չափանիշներն են: Մ. Աբեղյանն առաջիններից էր, որ տարբերակել է նույնանիշ և համանիշ անվանումներն իբրև առանձին, իրարից նույն ձևով տարբերվող տախտեսակներ:

Նույնանիշները ձևով տարբեր, թայց իմաստով նույնը կամ գրեթե նույն բառերն են, որոնք լեզվի մեջ առաջ են գալիս տարբեր ճանապարհներով, ինչպես՝ *պատուհան - լուսամուտ, համեմատել - բաղդատել, կրակ - հուր* և այլն, որոնք սիվորաբար կազմվում են

ա) բիւմ հայերեն և փոխառյալ բառերով՝ *բանասեր - ֆիլոլոգ, կենսաբանություն - բիոլոգիա, տկաքանակ - տիրած, գործընթաց - պրոցես, գործառույթ - ֆունկցիա, լուլիկ - պոմիդոր, մարզադաշտ - ստադիոն* և այլն:

բ) Գրական լեզվի և բարբառային բառերից. *շուրթ - շրթունք - պռոշ, հովիվ - չոբան, նիհար - լղար, համբուրել - պաչել* և այլն:

գ) Ժամանակակից գրական հայերենի և գրաբարյան բառերով. *աղջիկ - դուռտր, խմել - ըմպել, համար - հանուն* և այլն:

դ) Արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուներին հատուկ բառերով. *գեղեցիկ - աղվոր, ամուսին - էրիկ, փակել - գոցել, սպիտակ - ծերմակ, տղա - մանչ* և այլն:

ե) Համադրական և վերլուծական բարդություններով. *պարել - պար գալ, լալ - լաց լինել, անցնել - անց կենալ, բացել - բաց անել* և այլն:

Որքան էլ նույնանիշներն իրենց իմաստով նույնական լինեն, այնուամենայնիվ, ինչ-որ չափով (թեկուզ աննշան) տարբերվում են միմյանցից: Եվ ինչպես ժամանակին նկատել է Միք. Նալբանդյանը, աշխարհիս երեսին ոչ մի լեզվում չկա երկու բառ, որոնք մաթեմատիկաբար ճիշտ միևնույն նշանակությունն ունենան, նրանցից յուրաքանչյուրը տարբերվում է մյուսից շատ քիչ:

Հոմանիշների երկրորդ խումբը՝ համանիշները, տարբեր հնչունական կազմ ունեցող այն բառերն են, որոնք ոչ թե նույն, այլ իրար մոտ կամ նման իմաստներ են արտահայտում և կոչվում են նաև հարաբերական հոմանիշներ, ինչպես՝ *երազ - անուրջ, բուք - մրրիկ* -

փոթորիկ, քարոզ – կոտորած – նախճիր – սպանող – եղեռն, կատաղել – գայրանալ – մոլեգնել – քղայնանալ – չարանալ – դիվոտել և այլն:

Չամանիչները նույնպես առաջ են գալիս այն նույն աղբյուրներից, ինչ նույնանիչները, սակայն սրբանց շարքի մեջ մտնող բաղադրիչներն ավելի շատ են և նույնանիչներից տարբերվում ինչ ոչ միայն իմաստային կապերով ու հարաբերություններով, այլև ոճական-արտահայտչական տարբեր գործադրություններով ու հատկանիշներով:

Ի տարբերություն նույնանիչների՝ համանիչներն ավելի շատ տարաստիճան իմաստներ են արտահայտում, ունեն կիրառական և գործառական ոլորտների այլ տարբերություններ, հուզաարտահայտչական տարբեր աստիճաններ, ուստի և հաճախ համանիչների շարքի բաղադրիչներից մեկը միայն կիրառության մեկ ոլորտ կարող է ունենալ, ուստի և այս դեպքում արդեն ընդհանրապես բացառվում է փոխադարձ փոխարինելիության սկզբունքը²¹:

Այսպես՝ եթե ցանկացած խոսքաշարում *պատուհան* և *լուսամուտ*, *հուր* և *կրակ* նույնանիչները կարող են մեկը մյուսին փոխարինել, քապա *մազ* բառի *հեր*, *վարս*, *գես*, *գամ*, *գեղմ*, *բուրդ*, *ծար*, *ստև* համանիչ ձևերը իրար չեն կարող փոխարինել, քանի որ սրանցից յուրաքանչյուրը որքան էլ ընդհանուր առմամբ «մազ» է նշանակում, բայց դրանցից յուրաքանչյուրն անվանում է մազի մի տեսակ և ունի իմաստային իր նրբերանգը, ինչպես՝ *հեր* վերաբերում է միայն մարդու գլխի մազերին, *վարս*՝ կանանց գլխի երկար մազերն են. *ծամ*՝ կանանց հյուսած մազը և հյուսքերից յուրաքանչյուրը, *բուրդ*՝ կաթնասունների, առավելապես ոչխարի մազ կամ խուզած մազ, *գեղմ*՝ ոչխարի ընտիր բուրդ, *ծար*՝ *ծիու բաշի և պոչի մազ*, *ստև*՝ *ուղտի կարծ ու բարակ մազ*, *կամ խոզի կոշտ ու փշանման մազը* և այլն:

Լեզվաբանական գրականության մեջ ընդունված է նաև հոմանիչների դասակարգման այլ սկզբունքներ:

Եդ. Աղայանը հիմնականում նշում է հոմանիչների իմաստաբանական, գործառական-ոճական և կապակցական տարբերություններ, որոնք լինում են՝ ծավալային, տեսակային, աստիճանական, հասկացական և արտահայտչական²²:

Չոմանիչների *ծավալային* տարբերություններն արտահայտում են նրանց իմաստների ամբողջական կամ մասնակի նույնությամբ

²¹ Տե՛ս Լ. Եզեկյան, Ռճագիտություն, Ե., 2003, էջ 205:

²² Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Եդ. Աղայան, Չայոց լեզու, Ե., 1980, էջ 237-240:

(մերձավորությամբ), այսպես՝ թև բառը հոմանիշ է կուռ բառին, բայց միայն մեկ նշանակությամբ, այն է մարդու ծեռք, իսկ մյուս բոլոր նշանակություններով տարբեր է, այդպես և թերթ բառը հոմանիշ է լրագիր բառին, բայց միայն մեկ նշանակությամբ, մինչդեռ մյուս բոլոր նշանակություններով տարբեր է: Այսպիսի բառերը մասնակի հոմանիշներ են: Հակառակ սրանց՝ կատար - գազաթ, զգեստ - հագուստ զույգերը նույնական են իրենց բոլոր նշանակություններով, ուստի և դրանք լիակատար հոմանիշներ են:

Տեսակային տարբերությունները ցույց են տալիս համանիշների ընդհանրությունը առարկայի (երևույթի, հատկանիշի և այլն) վերաբերմամբ, այսինքն՝ համանիշային շարքի բոլոր անդամները ցույց են տալիս նույն առարկան կամ հասկացությունը, սակայն նրանցից յուրաքանչյուրը վերաբերում է նույն հասկացության մի տարբեր տեսակին՝ կամ խմբին (ինչպես՝ մազ - հեր - ծամ - վարս - գես - բուրդ, գեղձ - ձար - ստև բառերը, կամ՝ հայերենում «խումբ» բառը վերաբերում է մարդկանց, ինչպես նաև մի շարք այլ առարկաների ու հասկացությունների հավաքականությանը, մինչդեռ տարբեր խմբավորումների համար ունենք նաև մի շարք համանշային տարբերակներ, ինչպես՝ երամ (թռչունների խումբ), պարս (մեղուների խումբ), նախիր (խոշոր եղջյուրավոր անասունների խումբ), հոտ (ոչխարների, գառների խումբ), ոհմակ (գայլերի և այլ գազանների խումբ), վտառ (ծկների խումբ), բոլուկ (խոզերի խումբ) և այլն:

Պարզ է, որ նշված բառերն արտահայտում են *խումբ* ամենաընդհանուր իմաստը, բայց և սրանցից յուրաքանչյուրը ցույց է տալիս տեսակներից միայն մեկը՝ կենդանիների որոշակի խումբ և չի կարող գործածվել կամ փոխարինվել մեկ ուրիշով:

Աստիճանական տարբերությունները բնութագրվում են նրանով, որ համանիշային շարքի անդամներն ընդհանրապես նույն առարկայի, երևույթի, հատկանիշի և այլնի իմաստն ունեն, բայց յուրաքանչյուրը ցույց է տալիս դրա մի տարբեր աստիճանը կամ ուժգնությունը, ինչպես՝ զեփյուռ - քամի - հողմ - փոթորիկ - մրրիկ բառերը հավասարապես նշանակում են «օդի հոսանք», սակայն դրանցից յուրաքանչյուրը բացի այդ ընդհանուր իմաստից արտահայտում է նաև օդի հոսանքի ուժգնության ու արագության աստիճանը՝ ամենամեղմը *զեփյուռն* է, իսկ ամենաուժգինն ու կատաղին՝ *մրրիկը*:

Նման աստիճանական տարբերություններ են նկատվում նաև՝ *ժպտալ – ծիծաղել – քրքջալ – հռհռալ* և այլ շարքերում:

Հասկացական տարբերությունների դեպքում առաջնային են համարվում միևնույն նշանակություններն ու ընդհանուր գաղափարն արտահայտող միևնույն առարկան, երևույթը, հատկանիշը ցույց տվող համանիշների ներքին, հասկացական տարբեր հիմունքները, ինչպես՝ *մտածել – դատել – խորհել – կշռադատել – մտնտալ* և այլն: Կամ՝ եթե *մտտենալ* բառի համար գործածենք *լուռ, անծայն, անլսելի, անշշուճ, անշշուկ* բառերը, ապա բոլորն էլ արտահայտում են միևնույն ընդհանուր գաղափարը, սակայն նրանցից յուրաքանչյուրի հասկացական հիմքը տարբեր է. *լուռ* նշանակում է առանց խոսելու, *անծայն*՝ առանց ծայն հանելու, *անշշուկ* կամ *անշշուճ*՝ առանց շշուկ հանելու, առանց մեղմ, լսելի ծայն հանելու և այլն:

Համանիշների արտահայտչական տարբերությունները ցույց են տալիս բառերի վերաբերմունքային, զգացական երանգները, այսինքն՝ համանիշային շարքի անդամները հաճախ իրարից տարբերվում են իրենց արտահայտած վերաբերմունքով, զգացմունքայնությամբ և գնահատությամբ: Այսպես օրինակ՝ *խժռել* արտահայտում է բացասական վերաբերմունք, նույնը՝ *խմել – կոճել – լակել* և այլն:

Հոմանիշների այս խումբը մենք անվանել ենք նաև կամայական կամ սուբյեկտիվ, քանի որ բոլոր դեպքերում դրսևորվում է խոսողի անհատական, կամայական վերաբերմունքը որևէ անձի, անհատի նկատմամբ: Այսպես՝ Հր. Մաթևոսյանի հերոսներից մեկը՝ կոլտնտեսության նախագահը, իր գյուղի մթերապետի մասին ասում է. «Արիկա՛ շանորդի, ուտելը հասկացամք, ուտել, բայց այդպես էլ լավե՛լ, խժռե՛լ կլի՛նի»:

Սովորաբար հոմանիշների խմբավորման ժամանակ նույնացնում են նաև կապակցական և գործառական, ոճական տարբերությունները: Կապակցական տարբերությունները բնութագրվում են տարբեր բառերի հետ համանիշների ունեցած կապակցելիության սկզբունքով, ինչպես՝ *խիզախ մարդ, խիզախ արարք, խիզախ քայլ* կապակցությունների *խիզախ* բառին համանիշ է *կտրիճ*-ը, որը կարող է նրան փոխարինել միայն առաջին կապակցության մեջ (*կտրիճ մարդ*), մինչդեռ երկրորդ և երրորդ կապակցություններում չի կարող փոխարինել, քանի որ մեր լեզվում գործածական չեն *կտրիճ արարք, կտրիճ քայլ* արտահայտությունները, կամ *դալար* և *կանաչ* համա-

նիշները հավասարապես կարող են գործածվել *ժառ, բույս* բառերի հետ, իսկ *սար, լեռ, պատ* բառերի հետ գործածական կարող է լինել *կանաչ-ը, բայց ո՛չ դալարը (դալար սար, դալար լեռ, դալար պատ* արտահայտությունները գործածական չեն):²³

Յոմանիշների գործառական-ոճական դասակարգման ժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի առնել ոչ միայն հոմանիշների շարքի մեջ մտնող բաղադրիչների գործածությունն ըստ գործառական տարբեր ոճերի, այլև ըստ լեզվի կիրառության ոլորտների (ըստ գործածության): Ըստ այդմ՝ հիմնականում տարբերակվում է երեք ոլորտ՝ գրական, գրքային կամ վերամբարձ, խոսակցական կամ չեզոք և ցածր (բարբառային):

Այսպես՝ *նվիրել* բառը ընդհանուր գործածական է գործառական բոլոր ոճերում և ոճական առումով չեզոք է, մինչդեռ *ծոնել-ը* գրական է, նույնիսկ վերամբարձ և ունի սահմանափակ կիրառություն, ինչպես՝ «սիրած էակին բանաստեղծություն ծոնել», իսկ *ընծայել (բաշխել)* բառն արդեն զուտ խոսակցական երանգ ունի և բնականաբար գործ է ածվում առօրյա-խոսակցական ոճում կամ գեղարվեստական գրականության մեջ: Այս նույն մոտեցմամբ գործածության մեջ ունենք նաև հետևյալ շարքերը՝ *խնջույք – խրախճանք – քեֆ, գաղթական – պանդուխտ – նժոճեհ, ստեղծել – կերտել – շինել, ահավասիկ – ահա – հրես* և այլն:

Յոմանիշների շարքերը հիմնականում ձևավորվում են գրական և խոսակցական լեզուների զուգահեռ տարբերակներով, ինչպես՝ *շրթունք – պռոշ, պարանոց – շիճք, ծերացած – պառաված, այտ – թուշ, մեջք – կռնակ, երեկո – իրիկուն* և այլն:

Մեկ այլ մոտեցմամբ՝ հոմանիշները դասակարգվում են նաև լեզվական և խոսքային խմբերի: Առաջին խմբի հոմանիշներն արդեն իսկ լեզվի մեջ գոյություն ունեցող բառերն են, որոնք կազմում են գործածվել լեզվի տարբեր ոլորտներում կամ գործառական բոլոր ոճերում և այս առումով կոչվում են նաև համագործածական հոմանիշներ:

Խոսքային հոմանիշները համեմատաբար ավելի քիչ են, ունեն գործառության սահմանափակ ոլորտ, ստեղծվում են խոսակցության գործընթացում, խոսքային մակարդակում և հիմնականում գործ են ածվում գեղարվեստական ոճում, երբեմն նաև՝ հրապարակախոսության մեջ, ունեն հեղինակային, անհատական բնույթ և հաճախ

²³ Նշվ. աշխ., էջ 219:

կոչվում են նաև հեղինակային կամ անհատական: Այսպես՝ Ավ. Իսահակյանի հետևյալ քառատողում «կոպիտ» բառի համար տվյալ խոսքաշարում հոմանիշային շարք են կազմում ընդգծված բառերը:

*Ավա՛ղ, լուսնի տակ և վեհ թան չկա,
Ամեն ինչ կոպիտ, քիրտ, անասնական,
վննյուրթ, անձարմին, անկիրք սեր չկա,
Ա՛խ, մաքուր սերը երագ է միայն:*

Յոմանշային շարքեր կարող են կազմվել գրեթե բոլոր խոսքի մասերով. առավելապես տարածված են գոյականներով, ածականներով, բայերով կազմված հոմանիշները, բայց գործածական են նաև այլ խոսքի մասերով կազմված հոմանիշներ, ինչպես՝ դերանուններով՝ *ողջ – ամբողջ – համայն – բոլոր, այլ – ուրիշ – այլևայլ, սա – այս – սույն*, կապերով՝ *տակ – ներքո, մասին – վերաբերյալ – շուրջ(ը), բացի – զատ – առանց, փոխարեն – փոխանակ – տեղ – դիմաց, շաղկապներով՝ և – ու, բայց – սակայն – իսկ, թեև – թեկուզ – թեպետ – թեպետև, եղանակավորող բառերով՝ երևի – հավանաբար – գուցե – թերևս – ըստ երևույթին, իրոք – իսկապես – անշուշտ – արդարև, ծայնարկություններով՝ ա՛խ – քա՛ն – վա՛յ – ու խայ՛ն* և այլն:

Յոմանիշների դերը խոսքում հիմնականում ոճական է. դրանք նպաստում են խոսքի պատկերավորությանը, հաղորդում հուզականություն, իսկ հաճախ նպաստում են խոսքը զերծ պահելու միօրինակությունից, առանձին բառերի ու արտահայտությունների անհարկի կրկնություններից: Այս առումով նշենք Պ. Սևակի հետևյալ հմտվածը, ուր «խելագարվել» բառի համար միևնույն խոսքաշարում գործ է ածում բազմաթիվ համանիշներ.

*-Դե ե՛կ, Վարդապետ,
Մի՛ խելագարվիր...
-Դե՛ ե՛կ, Վարդապետ,
Ե՛կ ու մի՛ ծռվիր...
-Դե՛ ե՛կ, Վարդապետ,
Ու մի՛ ցնորվիր...
-Դե՛ ե՛կ, Վարդապետ,
-Ե՛կ ու մի՛ գժվիր... և այլն:*

Բացի բառային հոմանիշներից՝ խոսքային տարբեր ոլորտներում գործածական են նաև քերականական հոմանիշներ, որոնք ի-

րենց հերթին բաժանվում են երկու խմբի՝ ձևաբանական և շարահյուսական հոմանիշներ:

Ինչպես նկատել է Ն. Պառնասյանը, քերականական հոմանիշները միևնույն քերականական իմաստների, քերականական հարաբերությունների դրսևորումներ են տարբեր քերականական միջոցներով, որոնք հիմքում ընկած են միևնույն առարկայական հարաբերություններ:²⁴

Ձևաբանական հոմանիշների շարքերի՝ գերազանցապես կազմվում են ձևաբանական զուգաձևությունների միջոցով: Այսպես՝ հոգնակիի կազմության դեպքում միևնույն բառը զուգահեռաբար կարող է կազմվել ինչպես՝ *-եր, -ներ, այնպես և ք, այք, ունք*, մասնիկներով՝ *գյուղացի - գյուղացիներ - գյուղացիք, տղա - տղաներ - տղերք, պարոն - պարոններ - պարոնայք, ծաղիկ - ծաղիկներ - ծաղկունք* և այլն:

Ձևաբանական հոմանիշներ են կազմվում նաև հոլովման և խոնարհման համակարգերում, ինչպես՝ *ծագի՛ւմ - ծագումի - ծագման, այրի - այրիի - այրու, ժամ - ժամի - ժամվա, սյուն - սյան - սյունի, արյուն - արյունով - արյամբ, գրե՛ք - գրեցե՛ք, խոսե՛ք - խոսեցե՛ք, մի՛ գարմացնի, մի՛ գարմացրու* և այլն:

Շարահյուսական հոմանիշները ևս ունեն բազմապիսի դրսևորումներ, ինչպես՝

ա) Ներգործական և կրավորական կառույցներ, ինչպես՝ *Անանց կարոտն է իմ սիրտը տանջում և Անանց կարոտից իմ սիրտը տանջվում է:*

բ) Դրական և ժխտական կառուցվածքով նախադասություններ. *Նա այդ մասին պիտի ասեր և Նա այդ մասին չէր կարող չասել:*

գ) Երկրորդական նախադասությամբ և դերբայական դարձվածով: *Այս երեխան, որ քնած էր, արթնացավ: Քնած երեխան արթնացավ:*

դ) Ուղիղ և անուղղակի խոսքերով կառուցված նախադասություններ. *Աշոտն ասաց. «Ես չես կարող մասնակցել այլ հանդեսին» և Աշոտն ասաց, որ ինքը չի կարող մասնակցել այդ հանդեսին:*

Շարահյուսական հոմանիշներն արտահայտվում են նաև միակազմ և երկկազմ, թերի, լրիվ, անդեմ և դիմավոր նախասությունների միջոցով:

²⁴ Ն. Պառնասյան, Շարահյուսական հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1970, էջ 26:

Հականիշները իրար հակադիր իմաստ արտահայտող բառերն ու արտահայտություններն են, որոնք խոսքի մեջ գործածվում են տարբեր նպատակներով և ոճական տարբեր երանգներով:

Հականիշները լինում են բուն, բացարձակ և ժխտական:

Բացարձակ հականիշները ցույց են տալիս տրամաբանորեն իրար հակառակ հասկացություններ (առարկա, հատկանիշ, գործողություն), ինչպես՝ *բարեկամ – թշնամի, գեղեցիկ – տգեղ, հարուստ – աղքատ, հարց – պատասխան, հեռու – մոտիկ, կարճ – երկար, բարձրանալ – իջնել, սիրել –ատել, ծիշտ – սխալ, արագ – դանդաղ, վրատակ և այլն:*

Ժխտական են այն հականիշները, որոնց շարքերի մեջ մտնող բաղադրիչներից մեկը ժխտում է, բացասում մյուսի ցույց տված հատկանիշի առկայությունը: Ժխտական հականիշները սովորաբար կազմվում են *ան, ապ, դժ, տ, չ* ժխտական նախածանցներով, ինչպես՝ *ազնիվ – անազնիվ, վստահելի – անվստահելի, հաճելի – տհաճ, գեղեցիկ – տգեղ, բախտավոր – անբախտ – դժբախտ, կամեցող – չկամ և այլն:*

Նշված զույգերի մեջ առաջինները ներկայացնում են առարկայի կամ հատկանիշի դրական, հաստատական բևեռը, նշված հատկանիշներով նրանց օժտված լինելը, մինչդեռ երկրորդ շարքն արտահայտում է հատկանիշների բացակայությունը, չունենալը կամ ժխտումն ընդհանրապես: Իրենց ձևաբանական և բառակազմական առանձնահատկություններով հականիշները լինում են նույնարմատ և տարարմատ:

Նույնարմատ են այն հականիշները, որոնց կազմում կա առնվազն մեկ ընդհանուր արմատ (ծևույթ), որին ավելացնելով որևէ այլ ձևույթ (արմատ կամ ածանց)՝ ստանում ենք նույնարմատ հականիշների շարք, ինչպես՝ *հաճելի – տհաճ, դուրեկան – անդուր, գիտուն – անգետ, գեղեցիկ – տգեղ, ջրազուրկ – ջրառատ, տնաշեն – տնավեր, ներշնչել – արտաշնչել և այլն, պայմանով, որ հականիշների շարքի մեջ մտնող բաղադրիչները միևնույն խոսքիմասային պատկանելությունն ունենան, քանի որ հաճախ միևնույն արմատով և ժխտական ածանցներով կազմված զույգերը հականիշներ չեն և չեն պատկանում միևնույն խոսքի մասին, ինչպես՝ տուն – անտուն, սեր – անսեր, վախ – անվախ, սիրտ – անսիրտ և այլն:*

Հականիշներ են առաջանում նաև այն դեպքերում, երբ դրական, հաստատական ածանցների փոխարեն դրվում են հականիշ ածանցներ, ինչպես՝ *հոմանիշ – հականիշ, ներլեզվական – արտալեզվական, ներգաղթ – արտագաղթ, գունավոր – անգույն* և այլն:

Տարարմատ հականիշները հակադրական այն հականիշներն են, որոնք կազմվում են տարբեր արմատներով, ինչպես՝ *մեծ – փոքր, երկար – բարակ, ուշ – շուտ, հեռու – մոտիկ, քանդել – շինել, սիրել – ատել* և այլն:

Հականիշների շարքը սովորաբար կազմվում է երկու բառերից, որոնք միևնույն հատկանիշի, երևույթի հակադիր որակներն են և կոչվում են հականիշային զույգեր:

Հականիշները լինում են նաև լեզվական և խոսքային: Լեզվական են այն հականիշները, որոնք, անկախ իրենց համատեքստային կիրառությունից, առանց խոսքային իրադրության արտահայտում են հակադիր իմաստներ և զուտ լեզվական իրողություններ են, ինչպես՝ *բարձր – ցածր, հաստ – բարակ, մեծ – փոքր, բարձրանալ – իջնել, հեռու – մոտիկ, գեղեցիկ – տգեղ, վրա – տակ* և այլն:

Խոսքային կամ համատեքստային հականիշներ են կազմում այնպիսի բառեր և բառաձևեր, որոնք ինքնին, առանձին վերցրած, լեզվական մակարդակում իրար հակադիր իմաստներ չունեն, բայց որոշ կիրառություններում ձեռք են բերում իմաստային բազմապիսի երանգավորումներ, արտահայտում հականշային զույգեր: Այլ կերպ ասած՝ խոսքային մակարդակում հականշություն են ձեռք բերում ոչ միայն բացարձակ առումով միմյանց հակադիր իմաստ արտահատող բառեր, այլև երբեմն նույնիսկ իրար նկատմամբ հակադրական հարաբերություններ չունեցող բառեր, բառաձևեր ու կապակցություններ: Ուրեմն՝ խոսքային են այն հականիշները, որոնք, առանձին վերցրած, խոսքից դուրս միմյանց ուղղակիորեն հականիշ չեն և հականշություն են ձեռք բերում խոսքի մեջ՝ բառային որոշակի շրջապատում, որոշակի համատեքստում²⁵:

Խոսքային հականիշները հատկապես գործածական են գեղարվեստական երկերում, դրանով իսկ ավելի են նպաստում խոսքի հուզականությանն ու պատկերավորությանը: Ահա մի հատված Պ. Սևակի չափածոյից.

²⁵ Տե՛ս Ս. Էլոյան, *ՈՂՎ. աշխ. էջ 157*:

*Եկե՛ք միասին չհարգենք նրանց,
Ովքեր սերտում են, ոչ թե դատում.
Ճառում են, բնավ չեն կշռադատում.
Ովքեր չեն ջոկում ոչ թագը չորից.
Ոչ էլ տարբերում անդունդը ծորից.
Ովքեր գրածի տառն են ընթերցում,
Ովքեր քնածին մեռած են կարծում:*

Հակամիջների հիմնական և կարևոր ոճական արժեքն այն է, որ նրանց գործածության շնորհիվ խոսքի մեջ ստեղծվում է հակադրույթ:

Հակադրույթը (անտիթեզ) ոճական այն հնարանքն է, երբ խոսքի մեջ գործ են ածվում իրար հակադիր, բացասող, իրար ներհակ հատկանիշներ, առարկաներ՝ իրենց համապատասխան հակամիջ բառերով՝ դրանով իսկ արտահայտելով և ավելի ցայտուն դարձնելով խոսողի (գրողի) վերաբերմունքն ու գնահատականը նշված առարկաների, երևույթների ու հատկանիշների նկատմամբ: Ամբողջությամբ հակադրույթի վրա է կառուցված Ֆրիկի «Գանգատը», Յովի. Շիրազի՝ մորը նվիրված հանրահայտ բանաստեղծությունը (*Մեր օրորոցն է մայրս, մեր տան ամրոցն է մայրս*) և այլն: Հաճախ միևնույն համատեքստում իրար հակադիր բառերը հանդես են գալիս միասնաբար իբրև ստորադասական կապակցություն: Այս կառույցը ոճական մի բանադարձում է, որ կոչվում է *օքսիմորոն* (բառացի նշանակում է սրամիտ անմտություն):

Օքսիմորոնը սովորական հակադրությունների արդյունք չէ, այլ այնպիսի բառակապակցություն է, որի բաղադրիչները տրամաբանորեն իրար հակադիր, հաճախ նաև միմյանց բացառող ու անհամատեղելի հատկանիշներ են արտահայտում, ինչպես՝ *անմահացած մահկանացու, կենդանի մեռած, անաստված աստված, անուշ վիշտ, դառը ժպիտ, մահահրավեր լռություն* և այլն:

Օքսիմորոնը հաճախ գործ է ածվում գեղարվեստական երկերում որպես խոսույն և պատկերավոր վերնագիր, ինչպես՝ *«Վշտի ծիծաղ», «Անմեղ մեղավորներ», «Կենդանի դիակ», «Խելոքն ու հիմարը», «Քաղցր թույն»* և այլն:

Հակամիջները գեղարվեստական երկերում հաճախ գործ են ածվում նաև երգիծանք, հումոր ստեղծելու նպատակով, ինչպես՝

Հորս ձեռքին կարծ ու երկար, հաստ ու քարակ մի փետ կար: (Հ. Թ.)

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀԱՄԱՆՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Համանուններն այն բառերն ու քերականական ձևերն են, որոնք իրենց հնչյունական կազմով, գրությամբ և արտասանությամբ նույնն են, բայց իրարից տարբերվում են արտահայտած իմաստներով: Համանունները ժամանակակից գրական հայերենի բառապաշարի ձևային ենթախմբին պատկանող բառային միավորներն են և դասակարգվում են տարբեր սկզբունքներով ու տարբեր մոտեցումներով:

Համանունները լեզվական ընդհանուր իրողություններ են և կարող են լինել ինչպես բառային, այնպես և քերականական՝ ձևաբանական ու շարահյուսական:

Ամենից առաջ համանունները դասակարգվում են ըստ ձևական նույնության. լինում են լիակատար և մասնակի: Լիակատար են այն համանունները, որոնք իրենց ձևով՝ և՛ հնչյունական կազմով, և՛ գրությամբ ու արտասանությամբ նույնական են, ինչպես՝ *հոտ (բույր)* և *հոտ (ոչխարների խումբ)*, *սեր (սիրո զգացմունքը)* և *սեր (սերուցք, կաթի սեր)*, *մարտ (պատերազմ)* և *մարտ (ամսանուն)*:

Մասնակի են այն համանունները, որոնք նույնական են միայն արտասանությամբ և տարբեր են գրությամբ, կամ նույնական են գրությամբ, բայց տարբեր են արտասանությամբ:

Արտասանությամբ նույնը, բայց գրությամբ տարբեր համանունները կոչվում են համահունչ, ինչպես՝ *անզարդ (զարդից զուրկ)* և *անզարթ (անզարթնելի, չզարթնող)*, *անօդ (օդազուրկ)* և *անոթ (աման)*, *ուղտ (կենդանի)* և *ուխտ (նվիրական խոստում)*, *բացօդյա (բաց օդում, դուրսը)* և *բացօթյա (բաց տեղում, բաց երկնքի տակ)* և այլն:

Այն համանունները, որոնք գրությամբ նույնն են, բայց արտասանությամբ տարբեր, կոչվում են համագիր համանուններ, ինչպես՝ *բարդ (խոտի դեզ)* և *բարդ (ոչ պարզ, խրթին)*, *ոզի (արտասանվում է ոքի՝ չար ոզի)* և *ոզի (ոզել բայի ըղծական 3-րդ դեմքը)*, *բազմակնություն (շատ աչքեր ունենալը)* և *բազմակնություն (մի քանի կին ունենալը)* և այլն:

Ըստ ծագման՝ համանունները լինում են համարմատ և տարարմատ:

Համարմատ են այն համանունները, որոնք առաջացել են մինևույն բառի արմատից կամ մինևույն բառի արմատի իմաստափոխությունից, ինչպես՝ *ակ (մատանու ակ կամ որևէ զարդեղենի քար)* և

ակ (անիվ), ակ (ակունք, քրի սկիզբ առնելու տեղ), ակ (թոնրի օղանցք), հարկ (ծածկ), հարկ (տուրք), հարկ (շենքի հարկ), դարման (դեղ, ճար) և դարման (հարդ):

Տարարմատ համանուններն առաջացել են տարբեր արմատներից և հաճախ պատահական հնչյունական զուգահիշություններ են և կազմվել են կամ հնչյունափոխության, կամ փոխառությունների հետևանքով, ինչպես՝ *սեր (կաթի սեր) և սեր (սէր՝ զգացմունք), հոտ (բույր) և հոտ (ոչխարների խումբ), բալ (միրգ) և բալ (պարահանդես), շինել (կառուցել) և շինել (զինվորական վերարկու):*

Համանունները լինում են նաև բառաքերականական և քերականական: Բառաքերականական են այն համանունները, որոնց շարքի մեջ մտնող բաղադրիչներից մեկը ինքնուրույն, անկախ բառ է, բառի ուղիղ ձև, իսկ մյուսը՝ բառի քերականական ձև, ինչպես՝ *տուր (գործիք) և տուր (տալ բայի եզակի հրամայականը), այրի (որբևայրի), և այրի (այր բառի սեռական հոլովածևը) և այրի (այրել բայի խոնարհված ձևը), այգի (պարտեզ) և այգի (այգ բառի եզակի սեռական հոլովածև), արի (քաջ) և արի՛ (զալ բայի հրամայականը) և այլն:*

Քերականական համանունները միևնույն կամ տարբեր բառերի քերականական ձևերով (հաճախ նաև մասնիկներով) արտահայտված համանուններն են, դրանք զուտ բառերի քերականական ձևեր են կամ երկրորդական ձևայիններ: Հայերենի *գրել, սիրել, երգել* և ընդհանրապես ե խոնարհման պարզ բայերի ուղիղ, ելակետային ձևերը միաժամանակ և՛ անորոշ, և՛ վաղակատար դերբայների ձևեր են և կազմում են քերականական համանունների շարքը:

Քերականական համանունություն են կազմում նաև (յոթ հոլովի համակարգով) նմանաձև ուղղականն ու հայցականը, սեռականը, տրականը և հայցականը:

Քերականական համանուններ են կազմում նաև մի շարք քերականական մասնիկներ, բառակազմական և բառահարաբերական ձևայիններ:

Այսպես՝ *ի* մասնիկը ոչ միայն սեռական հոլովածև է կազմում, այլև գոյականակերտ և ածականակերտ մասնիկ է, գործ է ածվում նաև իբրև նախադրություն, ինչպես՝ *սեղան, սեղանի*, բայց նաև *ածելի, սիրելի, ի հեծուկս, ի փառս* և այլն:

-ում ձևայինը կազմում է ներգոյական հոլովածև (*քաղաք – քաղաքում*), բայց միևնույն ժամանակ նաև անկատար դերբայ (*գրել – գրում, կարդալ – կարդում, մի շարք բայանուններ՝ հանդիպում, խոս-*

տում և այլն): Համանունները խոսքի մեջ գործ են ածվում հատկապես ոճական նպատակներով: Միևնույն խոսքաշարում, հարևան տողերում ու նախադասություններում գործածվելիս համանուն բառերն ավելի հուզական ու արտահայտիչ են դարձնում հատկապես բանաստեղծական խոսքը, ինչպես՝

*Սիրտս կաթիլ ու արին,
Ես մարմինն եմ, քո արին,
Ետ արի, մեկ աչքովդ տես,
Թե սիրելուց ինչ արին:*

Համանունների միջոցով խոսքում հաճախ ստեղծվում են հետաքրքիր բառախաղեր, ինչպես՝

Ես աղա, դու աղա, մեր աղունը ո՞վ աղա...

Կամ՝

*Չգիտի բառերը հեզել, բայց տես դու՝ կարդում է Հեզել: Ջիմի
Քարտերը բացում է քարտերը:*

ՀԱՍԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՅՍԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

Համանունները հայերենում, ինչպես նաև այլ լեզուներում կարող են առաջանալ ինչպես լեզվական, այնպես և արտալեզվական գործոնների հետևանքով:

Համանունների առաջացման առաջին և հիմնական աղբյուրներից մեկը բառերի բազմիմաստությունն է: Բազմիմաստությունը տեղի է ունենում ինչպես իմաստների ներքին փոփոխության, այնպես և նոր իմաստների կամ իմաստների զարգացման հետևանքով լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում:

Բազմիմաստության հետևանքով համանուն բառեր կարող են առաջանալ բառիմաստի ընդլայնման կամ նեղացման շնորհիվ, ինչպես՝ *ճակատ (մարդու և կենդանիների գլխի մաս)* և *ճակատ (պատերազմական գործողությունների առաջին մասը)*, *մեկնել (ուղևորվել, հեռանալ)* և *մեկնել (անհասկանալի միտքը պարզաբանել, բացատրել)*, *սուր (հատու)* և *սուր (զենք)*, *քերթել (մաշկել)* և *քերթել (ստեղծագործել, ինչպես՝ քերթություն, ծաղիկ (բույս) և ծաղիկ (հիվանդություն), դալար (խոտ) և դալար (կանաչ))*:

Համանուններ են առաջանում նաև՝

ա) Բուն կամ կամ վաղ շրջանում փոխառյալ հայերեն բառերով՝ *այր (տղամարդ)* և *այր (քարանձավ)*, *բարակ (նուրբ)* և *բարակ (որսաշան տեսակ)*, *կույս (չամուսնացած աղջիկ)* և *կույս (կողմ)* և այլն:

բ) Բառերի հնչյունական կամ ուղղագրական փոփոխության հետևանքով, ինչպես՝ *սեր (կաթի սեր)* և *սեր (<սէր, զգացմունք)*, *հոտ (բույր)* և *հոտ (հոտ) (ոչխարների խումբ)*, *հարկ (տուրք)*, *հարկ (<յարկ՝ շինության մաս)*, *վեր (բարձր)* և *վեր (<վէր՝ ցած, վար)* և այլն:

գ) Հայերեն և փոխառյալ բառերի հնչյունական կազմի նմանության հետևանքով, ինչպես՝ *շինել (կառուցել, սարքել)* և *շինել (ոռու գինվորական վերարկու)*, *տոն (հանդիսավորություն)* և *տոն (/ոռու/ ծայնաստիճան)*, *գոլ (զաղթ, քիչ տաք)* և *գոլ (գոլ, զնդակ խփելը)* և այլն:

դ) Բառակազմական ճանապարհով, նույն և տարբեր բաղադրիչների միացությամբ, ինչպես՝ *բազմակնություն (բազում կին ունեցող)* և *բազմակնություն (բազում աչք ունենալը)*, *այլասեր (ուրիշից սերված)* և *այլասեր (դեպի ուրիշը սեր տածող)*, *լավագույն (լավ գույն ունեցող)* և *լավագույն (ամենալավը)* և այլն:

ե) Արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուների նմանությամբ, ինչպես՝ *հող (կապ)* և *հող (այդտեղ)*, *հոն (ծառի պտուղ)* և *հոն (այնտեղ)*, *սեպել (սեպ խրել)* և *սեպել (համարել, կարծել)*:

զ) Հասարակ և հատուկ անուններով. *գոհար (թանկագին քար)* և *Գոհար (իգ. անուն)*, *անդրանիկ (առաջին)* և *Անդրանիկ (անձնանուն)*, *կարապետ (որևէ գործի առաջին ներկայացուցիչը)* և *Կարապետ (արական անուն)* և այլն:

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀԱՐԱՆՈՒՆԵՐԸ

Հարանուն են կոչվում այն բառերը, որոնք արտաքին՝ հնչյունական կազմով իրար մոտ են կամ նման, իմաստով՝ հարաբերակից կամ առնչակից:

Հարանունների տարբերակման կարևոր չափանիշ կարող է համարվել ինչպես բառերի արտաքին հնչյունական կազմով մոտ կամ նման լինելը, այնպես և դրանց իմաստային որոշակի հարաբերության կամ կապի մեջ գտնվելու հանգամանքը, քանի որ հարանունները ևս որոշվում են միմյանց նկատմամբ ունեցած թե՛ ձևային, թե՛ իմաստային հատկանիշներով կամ ավելի ճիշտ՝ դրանց փոխհարաբերությամբ ու միասնությամբ: Այդ հատկանիշներից մեկնումեկի անտեսումն էլ խանգարում է ճշտորեն որոշելու հարանունները և հարանունության սահմանները, խորապես բացահայտելու հարանունների՝ իբրև բառերի ձևաիմաստային մի առանձին տեսակի իսկական բնույթն ու էությունը, առանձնահատկություններն ու զանազան դրսևորումները²⁶:

Այսպես՝ հարանունների մի ամբողջ շարք արտաքին հնչյունական կազմով կամ ձևով իրար բավականին նման են, երբեմն նույնիսկ մոտ են իրար իրենց արտահայտած իմաստներով, ուստի և հաճախ տարբեր կիրառություններում փոխարինում են միմյանց՝ առաջացնելով իմաստային շփոթ, ինչպես՝ *ցուցում – ցուցմունք, արհեստ – արվեստ, պաշտպանել – պահպանել* և այլն:

Ցուցմունք-ը իրավաբանական տերմին է և նշանակում է «*դատարանում տրված վկայություն*», իսկ *ցուցում-ը*՝ «*վարվելու, գործելու հրահանգ, առաջադրանք, պատվեր*» կամ՝ *հասկացություն*-ը

²⁶ Տե՛ս Ալ. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 119:

«տրամաբանորեն մասնատված գաղափար է, որ արտահայտում է իրականության առարկաների և երևույթների ընդհանուր, էական հատկանիշները, իսկ հասկացողությունը՝ «հասկանալու, ըմբռնելու կարողություն»։ Կան հարանուններ, որոնք իմաստային ոչ մի կապ ու ընդհանրություն չունեն, իրար նմանվում են սոսկ իրենց հնչյունական կազմով, ձևով և հաճախ սխալ կիրառությամբ փոխարինում են միմյանց, ինչպես՝ *ամուլ (լծակից, գութանին լծվող զույգ եզ կամ գոմեշ)* և *ամուլ (չբեր)*, *սպրդել (աչքից վրիպելով՝ պատահաբար մեջ ընկնել, վրիպել)* և *սփրթնել (զույնը զցել, զունատվել)*, *թջել (թևերի օգնությամբ օդի միջով գնալ)* և *թրջել (որևէ բան հեղուկով բացացնել)* և այլն:

Չարանունների շարքերը սովորաբար առաջանում են ձևով մոտ կամ նման և իմաստով հարաբերակից այն բառերից, որոնք հիմնականում կազմվում են համարմատ բառերով, գործածական են նաև տարարմատ հարանունները, ինչպես՝ *անուշ - անհուշ, վանք - վանկ, հույզ - հույս, պայտել - պայթել, գործուն - գործոն, կտրիչ - կտրիճ* և այլն:

Նման դեպքերում հարանուններ կարող են լինել նաև տարբեր խոսքի մասերին պատկանող բառազույգեր, ինչպես՝ *դողդոջուն - դողդոջուն, վաղորդայն (վաղ առավոտ) և վաղորդյան (առավոտյան), առաջի (որևէ բանի տեղը) և առաջին (թիվը, դասը)* և այլն:

Չարանունները խոսքում և առավել ևս՝ գեղարվեստական երկերում ունեն ոճական որոշակի երանգավորում: Նախ՝ բանաստեղծական խոսքում գործածվելով տարբեր հաջորդականությամբ և առավել ևս տողերի վերջում՝ ստեղծում են համապատասխան հանգավորում, ինչպես՝

*Վտարանդի երկրում աղոտ,
Լուսեղ քեզ եմ երագում,
Եվ հնչում է որպես աղոթք
Արքայական քո լեզուն (Վ. Տ.):*

Չարանունների ոճական արժեքը նկատելի է հատկապես բառախաղեր կազմելիս և ժողովրդական ասացվածքներում, ինչպես՝ «*Ուշ լինի, նուշ լինի*», «*Ով ալարի, ոչ դալարի*», «*Չա յ-հայր գնացել, վա յ-վա յն է նմացել*» և այլն:

ԻՍԱՍՏԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ

Լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում առանձին բառեր որոշակի փոփոխությունների են ենթարկվում և հաճախ փոխում են իրենց իմաստը կամ նշանակությունը: Բառերի իմաստափոխությունը հիմնականում պայմանավորված է բառերի բազմիմաստությամբ և նրանց փոխաբերական իմաստներով: Իմաստափոխությունը լեզվի զարգացման պատմական կարգ է, այն նկատելի է լեզվի զարգացման բոլոր փուլերում:

Իմաստափոխությունը կարող է լինել լեզվական և արտալեզվական: Առաջին կարգի փոփոխությունները պայմանավորված են զուտ լեզվական գործոններով և տվյալ լեզվի զարգացման ներքին օրինաչափություններով, մինչդեռ արտալեզվական են բառիմաստի այնպիսի փոփոխությունները, որոնք լեզվաբանական իրողություններ չեն, այլ պայմանավորված են արտալեզվական, համաբանական մի շարք գործոններով:

Բառիմաստի փոփոխությունները հիմնականում տեղի են ունենում երեք եղանակով.

ա) Բառիմաստի ընդլայնում: Սա բառիմաստի այնպիսի փոփոխությունն է, երբ բառը պահում է իր հիմնական իմաստը և, դրանից բացի, ձեռք է բերում նոր իմաստ կամ իմաստներ: Այս դեպքում բառն իր բովանդակության մեջ է ներառում նորանոր առարկաներ, հատկանիշներ, գործողություն և այլն, դրանով իսկ ընդարձակվում է տվյալ հասկացության ծավալը: Այսպես՝ *տուն* բառը նախապես նշանակել է շինություն, կառույց, բնակության վայր, իսկ հետագայում նշանակել է նաև *ընտանիք, գերդաստան, մարդու մշտական բնակավայր, շինություն, շենք, թագավորական տոհմ, ազգատոհմ, ապա նաև՝ չափածո ստեղծագործության կառուցվածքային հատված* և այլն: Քար բառը նշանակում է ոչ միայն *ապար, վեժ, այլև՝ շիրմաքար, գերեզմանաքար, կշռաքար, թանկագին քար, ակ, ապա նաև՝ պինդ, կարծր, ծանր* և այլն: *Կանգնել* նշանակում է ոչ միայն նստած կամ պառկած տեղից վեր կենալ, ոտքի կանգնել, այլ նաև՝ *կանգ առնել, չքայլել, չգնալ, պարսպ, անգործ մնալ, հանգիստ, անշարժ մնալ, ուժի գալ, զորանալ* և այլն:

բ) Բառիմաստի նեղացումն իմաստափոխության այն տեսակն է, երբ աստիճանաբար սահմանափակվում, նեղանում է այդ բառերի արտահայտած հասկացությունների ծավալը, հաճախ դասի կամ սեռի անունը վերածվում է տեսակի կամ անհատի անվանման:

Գրաբարում *քաջ* բառը նշանակել է «լավ» բառին ընդարձակ իմաստով, առհասարակ դրական հատկանիշով բնութագրվող՝ *կտրիճ, անվեհեր, գեղեցիկ, ընտիր, ճարտար* և այլն, մինչդեռ ժամանակակից հայերենում այն ստացել է նեղ իմաստ և նշանակում է *կտրիճ, անվեհեր*: *Չավ* բառը նախապես նշանակել է *թռչուն, թռչող կենդանի ընդհանրապես*, իսկ այժմ նշանակում է միայն *ընտանի թռչունի մարին, էգը*:

Վերարկու բառը նախապես նշանակել է ընդհանրապես այն, ինչ վրայից ձգվում է և համապատասխանել է նաև *ծածկույթ, ծածկոց, վերմակ, գլխի քող, օթոց* և այլն, իսկ ներկայումս գործածվում է միայն մեկ իմաստով՝ *երկարափեշ զգեստ, վերնազգեստ, յուրահատուկ տաք հագուստ*: Բառիմաստի նեղացման արտահայտություն է նաև, երբ հասարակ անունը, վերածվում է հատկանվան, ինչպես՝ *գոհար, թանկագին, ազնիվ քար, աղամանդ, իր տեսակի մեջ ազնվագույնը*, բայց և *Գոհար՝ իզական անուն*: *Կարապետ* նշանակել է *ճանապարհ բացող, ուղևորների առաջընթաց, առաջնորդող*, այժմ՝ *արական անուն*: *Ավագ* նշանակել է *առաջինը, գլխավորը, տարիքով մեծը, կարևորը, նշանավորը*, այժմ՝ *արական անուն*:

գ) Բառիմաստի շրջում կամ բևեռացումը իմաստափոխության այն երևույթն է, երբ բառն իր բուն կամ հիմնական իմաստին հակառակ մի նոր իմաստ է ստանում: Այսպես՝ *դեղ* բառը նախապես նշանակել է *խոտ, բուժական խոտ*, ուստի և *դեղել* նշանակել է *բուժել*, սակայն այն հետագայում, հատկապես ժողովրդախոսակցական լեզվում հակառակ իմաստ է ձեռք բերել՝ *թույն տալ, թունավորել, մահացնող թույն տալ*: *Պարապել* նշանակել է *պարապ մնալ, ոչինչ չանել*, այժմ նշանակում է *մի բանով զբաղվել, մի բան սովորել* կամ *մի բան սովորեցնել*: *Ախոյան* բառը գրաբարում նշանակում էր *քաջ, առաջամարտիկ*, ապա նաև՝ *հանուն մի բանի մարտնչող, պայքարող*, հետագայում՝ ժամանակակից հայերենում ստացել է լրիվ տարբեր իմաստ՝ *թշնամի, ոխերիմ հակառակորդ*, իսկ արևմտահայերենում, պահպանելով իր նախնական իմաստը, նշանակում է *մրցակից, մրցող, չենպիտն* և այլն: Եդ. Աղայանը նշում է նաև իմաստափոխության մեջ այլ երևույթ՝ իմաստների փոխհաջորդում, որ նշանակում է

բառի հին իմաստի կորուստ, «մահացում» և նոր իմաստի ձեռքբերում, այլ կերպ ասած՝ բառի նախկին իմաստի փոխարինումը նոր ուղղակի իմաստով, օրինակ՝ *սեղան* նշանակել է *զոհարան*, *բագին*, այժմ այդ իմաստը չունի, այլ ուղղակի իմաստն է՝ *կահույքի մի տեսակ*, *առարկա*, *ծախել* նշանակել է *սպառել*, *ոչինչ չանել*, այժմ՝ *վաճառել*, *խնդրել* նշանակել է *որոնել*, *փնտրել*, այժմ՝ *դիմելով մի բան ուզել*, *խնդիրք ներկայացնել* և այլն:²⁷

ԲԱՌԵՐԻ ԻՍԱՍՏԱՓՈՒԽՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԸ²⁸

Ինչպես նկատում է էդ Աղայանը, բառերի իմաստային փոփոխությունները հիմնականում տեղի են ունենում խոսքի մեջ, բառագործածության գործընթացում և գերազանցապես փոխաբերական ու համըմբռնական գործածությունների հետևանք են:

Յուրաքանչյուր իմաստային փոփոխություն, անկախ այն բանից, թե ինչ ճանապարհով է առաջնորդվել, ունի իր պատճառը կամ հիմունքը, որոնք կարելի է ներկայացնել հետևյալ հիմնական կետերով:

1. Իմաստափոխություն մեմանության զուգորդությամբ: Առարկաների, երևույթների, հատականիչների միջև եղած որևէ կարգի մեմանությունն առաջ է բերում տվյալ առարկայի, հասկացության անվանման գործածություն՝ որևէ կողմով դրա մեմանությունն ունեցող առարկայի համար:

Արտաքին մեմանության հիմունքով առաջ են եկել մարմնի մաս նշանակող մի շարք բառերի տարբեր իմաստները: Այսպես՝ *գլուխ* բառը, որ նշանակում է *գնդաձև առարկա*, *առարկայի գնդաձև ծայրը*, ձեռք է բերել մի շարք կիրառություններ, որոնք պայմանավորված են դրա մեմանությունն ունեցող առարկաների համար, ինչպես՝ *սոխի գլուխ*, *պանրի գլուխ*, *աչք* բառի մեմանությամբ՝ *դարակի աչք*, *խուրջինի աչք*, *սեղանի աչք*, *բերան* բառի մեմանությամբ, որ նշանակում է՝ *անոթների բացվածք*, *որով մի բան են լցնում մեջը*՝ *կժի բերան*, *կաթսայի բերան*, *սափորի բերան*, *ջրի բերան*, *թև* բառի մեմանությամբ՝ *ինքնաթիռի թև*, *վերարկուի թև* և այլն:

2. Իմաստափոխություն կցորդության հիմունքով: Սա առաջացել է առարկաների միջև եղած կապի և դրա հիման վրա՝ նրանց ան-

²⁷ Տե՛ս էդ. Աղայան, *ԵՂՎ. աշխ.*, էջ 106:

²⁸ Ըստ էդ. Աղայանի *ԵՂՎ. աշխ.*:

վանումների մշտական կամ հաճախակի գործածվելու պատճառով մեկ առարկայի անվանումը մի այլ առարկայի վրա տարածելը, օրինակ՝ *համար* բառը, որ նշանակում է «*առարկայի հաջորդական կարգը նմանների շարքում ցույց տվող թիվ*»՝ գործածվելով հյուրանոցի սենյակների վերաբերյալ (*համար այսինչ սենյակ*) ստացել է «*հյուրանոցի առանձին սենյակ կամ բնակարան*» նշանակությունը: Նույն եղանակով էլ *սեղան* կահույքի առարկան նշանակում է *ուտելիք, ուտելեղեն, հացկերույթ, աթոռ* նստելու հարմարանքը նշանակում է նաև *պաշտոն՝ աթոռից զրկել* նշանակում է *պաշտոնից զրկել* և այլն:

3. Իմաստափոխություն գործառական (ֆունկցիոնալ) հիմունքով: Այս իմաստափոխությունը տեղի է ունենում այն դեպքում, երբ մի առարկայի անվանումն անցնում է նույն կամ նույնանման գործողությանը, դերը կատարող, նույն նպատակին ծառայող մի այլ առարկայի, ինչպես՝ *թռչունի թև և թև՝ ինքնաթիռի քաշող մակերես, որ ծառայում է ինքնաթիռի թռիչքին*, ինչպես *թևը՝ թռչունի, լապտեր* գրաբարում նշանակել է *ճրագ, կանթեղ, ջահ*, իսկ գրական աշխարհաբարում ստացել է նաև *լուսավորման ապակյա անոթ իմաստը, որի մեջ դնում են լույսի աղբյուրը (մոմ, լամպ)*, իսկ այժմ նաև՝ *ավտոմեքենայի, շոգեքարշի առջևի կամ ետևի լուսարձակ, սայլակ* նշանակել է *փոքրիկ սայլ*, իսկ այժմ նաև՝ *ձեռքի կամ այլ հարմարանք՝ բռնելու և տեղափոխելու համար*, ինչպես նաև՝ *դեռևս չքայլող երեխաներին և հաշմանդամներին ման ածելու անվավոր հարմարանք, տարբեր մեքենաներին կցվող նստելու հարմարանք և առանձին մեքենաների զամբյուղածև մաս՝ ժանրություններ տեղափոխելու և բարձրացնելու համար*:

4. Իմաստափոխություն թյուրըմբռնման հետևանքով: Սա այն երևույթն է, երբ իմաստափոխությունը տեղի է ունենում բառերի կամ դրանց բաղադրիչների սխալ հասկանալու, բառերի ճիշտ նշանակությունն ու գործածությունը չիմանալու, բառերի կազմությունն ու ստուգաբանությունը սխալ պատկերացնելու և նման երևույթների հետևանքով, օրինակ՝ *վարկաբեկել* բառը նշանակում է *անվանարկել, մեկին խայտառակել* և կազմված է *վարկ (հեղինակություն)* և *բեկել (կտորել)* բաղադրիչներից: Եվ քանի որ խոսակցական լեզվում *վարկ* բառը գործածական չէ, ուստի և հաճախ խոսողները *վարկաբեկել* բառի առաջին բաղադրիչը կապում են *վարք* բառի հետ և այն դարձնում *վարքաբեկել*: *Արդուկ* բառը կազմված է *արդ արմատից*, որ նշանակում է *ձև*, և *-ուկ* ածանցից և նշանակում է *ձև տալ*: Հետագա-

յում, չիմանալով արձատի բուն իմաստը, այն կապել են *հարթել* բառի իմաստի հետ և հաճախ գրում և արտասանում են *հարթուկ*: Կամ՝ *ծրագալույց* բառը, որ բաղկացած է *ծրագ*, *լույց*, *լուցանել* (*վառել*) բաղադրիչներից, դարձել է *ծրագալույս*:

5. Իմաստափոխություն զգացական-վերաբերմունքային իմաստով: Բառերը, բացի իրենց բուն իմաստներից, կարող են արտահայտել նաև սուբյեկտիվ, կամայական իմաստներ, որոնք գնահատում կամ բնութագրում են բառերի ցույց տված առարկաները, երևույթներն ու գործողությունները: Հենց այդ գնահատականն ու վերաբերմունքը բառի գործածության հետևանքով կարող են ամրանալ բառին, դառնալ նրա մի նոր նշանակությունը կամ ավելի զարգանալով՝ պարզապես փոխարինել նրա հին իմաստին: Այսպես՝ *վարժապետ* բառը նախապես գործ է թծվել շատ սովորական *ուսուցիչ* նշանակությամբ, բայց հետագայում այս բառն աստիճանաբար ձեռք է բերում արհամարհական, բացասական իմաստ. գործ է ածվում «*վատ, տգետ ուսուցիչ*» իմաստով, կամ՝ *ռամիկ*, *գեղջուկ* բառերը սկզբնական շրջանում գործ են ածվել սովորական «*գյուղացի*» նշանակությամբ, բայց հետագայում սրանք աստիճանաբար ձեռք են բերում բացասական, արհամարհական իմաստ և գործ են ածվում վիրավորական իմաստով: Երիտասարդների շրջապատում հաճախ գործածական *գեղո* բառը, որը գյուղացի բառի կրճատված ձևն է, այսօր ավելի շատ ստացել է «*անբարեկիրթ, հետամնաց, անճաշակ*» և այլ բացասական իմաստներ:

Իմաստափոխությունը կարող է ունենալ նաև բազմաթիվ այլ հիմքեր, որոնցից ժամանակակից գրական հայերենում ավելի տարածված է իմաստների բաղարկության (միացման) հետևանքով կատարված իմաստափոխությունը:

Այսպես՝ *մեղանչել* բառը նշանակում է «*մեղք գործել*», բայց խոսակցական լեզվում, որից թափանցել է նաև գրական լեզու, այդ բառը գործածվում է նաև «*խղճալ, գթալ, զղջալ*» իմաստներով՝ *մեղաբառի* և *մեղքը քավել, մեղք գալ* կապակցությունների բաղարկությամբ: *Կատարելիություն*, որ նշանակում է *կատարելի լինել*, գործածում են «*կատարյալ, անթերի լինել*» իմաստով, *պատկանելիություն*՝ «*պատկանելի լինելը*» պատկանելի իմաստով՝ *կատարելություն, պատկանելություն* բառերի բաղարկությամբ և այլն:

Ժամանակակից հայերենի բառապաշարը զարգացման երկարատև ու բազմաստիճան փուլեր է անցել. սկսած նախագրային շրջանից՝ մեր լեզվի բառապաշարը զարգացել, հարստացել և քանակական ու որակական նոր փոփոխություններ է կրել:

Բառապաշարի զարգացումն ու հախտացումը բարդ և երկարատև պատմական գործընթաց է, ուստի և բնութապաշարի քննությունը, նրա դասակարգումը, դասակարգման սկզբունքներն ու մերձեցումները գիտական լուրջ և ընդունելի չափանիշներ են պահանջում: Բառապաշարի ուսումնասիրության առաջին և կարևորագույն խնդիրը նրա դասակարգման սկզբունքների և մոտեցումների ճշգրտումն է: Այս առումով ինչպես հայ, այնպես և ընդհանրապես լեզվաբանության մեջ եղել են և կան տարբեր մոտեցումներ և ձևակերպումներ: Նպատակ չունենալով խորանալ այս հարցի մասին եղած ընդունելի, գիտականորեն բանավիճային հարցադրումների մեջ՝ մեր կարծիքով՝ դասակարգման առաջին չափանիշն ու սկզբունքը բառապաշարի ժագումնաբանական սկզբունքն է, ինչպես նաև բառապաշարի դասակարգումն ու խմբավորումն ըստ առաջացման ուղիների: Մինչև նշված սկզբունքների քննությունը՝ ամենից առաջ նշենք, որ հայոց լեզվի բառապաշարը կազմված է բառային հիմնական ֆոնդից և բառային կազմից:

Բառային հիմնական ֆոնդը բառապաշարի հիմքն է, նրա ամենակայուն շերտը, որի մեջ առաջին հերթին մտնում են նախնական ամենակարևոր և ամենաանհրաժեշտ այն բառերը, որոնք մուտք են գործել այդ լեզվով խոսող ժողովրդի կյանքում: Դրանք ընդհանուր գործածական այն բառերն են, որոնք անվանում են շրջապատող իրականության առարկաները, երևույթները, հատկանիշները, գործողությունները և այլն, ինչպես՝ *հաց, ջուր, մարդ, թև, քիթ, երես, ճակատ, ատամ, մայր, քույր, հնձել, ցանել, մշակել, կառուցել, սև, սպիտակ, կարմիր, երկար, բարակ, խելոք, ուրախ, արագ, դանդաղ* և այլն:

Ըստ այս մոտեցման՝ բառապաշարի առաջին խումբը կազմում են բնիկ հայերեն բառերը: Բնիկ հայերեն են համարվում հնդեվրոպական հիմք լեզվից եկած այն բառերը, որոնք իբրև այդպիսին, Հր. Աճառյանի վկայությամբ կազմում են հայոց լեզվի բառապաշարի հիմնական շերտը, որոնք համեմատաբար ավելի հին ծագում ունեն, և դրանց թիվը հասնում է մոտավորապես 930-ի: Նշված բառերն ըստ նշանակության և տեսակի կարող են ներկայացնել հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտներ, ինչպես.

ա) Մարդու մարմնի մասեր. *աչք, ականջ, լեզու, այտ, ատամ, երես, լիճ, նյարդ, ստինք, սրունք, ազդր, բերան, եղունգ, ուս* և այլն:

բ) Բնություն, կրոն, նախապաշարմունքներ. *արև, աստղ, առու, ամպրոպ, գետ, լույս, լուսին, ծյուն, անծծք, երդում, մեղք, սուրբ, ծոն, քավել* և այլն:

գ) Ընտանիք, ազգակցություն. *ամուսին, այր, դուստր, եղբայր, ընկեր, հայր, մայր, մանուկ, որդի, սկեսուր, տալ, քննի, ուստր, տայգր* և այլն:

դ) Կենդանիների անվանումներ. *այծ, աքաղաղ, գառ, կով, հավ, ձի, աղվես, առյուծ, արջ, բորենի, գայլ, մրջյուն, գորտ, մուկ* և այլն:

ե) Անասնապահություն, երկրագործություն. *արոր, բահ, եղան, այգի, արտ, արածել, հովիվ, տավար, որոճալ, թրիք* և այլն:

զ) Արհեստ, արվեստ, գույներ. *դարբին, ասեղ, թիթեղ, կարթ, ծուլել, երգ, երգել, ուսանել, դեղին, դեղձան* և այլն:

ը) Ուտելիք, ըմպելիք, հագուստ, զարդեր. *ալյուր, թան, կերակուր, մածուն, ջուր, մեղր, անկողին, բարձ, գին, զգեստ* և այլն:

Այս առումով Հր. Աճառյանը մատնանշում է 22 կետ, այդ թվում նաև դերանուններ, շաղկապներ և այլ սպասարկու բառեր:

Ծագումնաբանական առումով հաջորդ շերտը կազմում են այսպես կոչված ստացվածքային բառերը, որոնք այն բառերն են, որոնք հայերենին են անցել այն ժողովուրդների լեզուներից, որոնք ծուլվել են հայերին հայացել լեզվի զարգացման նախնական փուլում:

Ըստ Հր. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանի» տվյալների՝ մեր լեզվի բառապաշարում կա այդպիսի 3680 բառ, որոնք մեր բառամթերքի կարևոր և հաճախակի գործածական մասն են կազմում, ինչպես՝ *աղջիկ, առավոտ, աներ, գազան, գնալ, գարի, երկաթ, երկիր, զավակ, լեռ, լիճ, խաղող, ծաղիկ, հաց, ոսկի, պատ* և այլն: Այս խմբի մեջ են մտնում նաև հաճախակի գործածվող դերանունները, թվականները, շաղկապները, կապերը, ծայնարկություններն ու եղանակավորող բառերը:

Բառային հիմնական ֆոնդը լեզվի ընդհանուր բառապաշարում մեծ թիվ չի կազմում, բայց դրանք կիրառական առումով կայուն են և գործածությամբ՝ տևական: Նրանք երկար ժամանակահատվածում փոխանցվում են լեզվի զարգացման տարբեր փուլեր՝ սերնդից սերունդ:

Հասարակական կյանքում տեղի ունեցած փոփոխությունների հետևանքով նրանք ևս չնայած դանդաղ, բայց և այնպես ենթակա են

որոշակի փոփոխության:²⁹ Բառապաշարի մյուս՝ սովոր մասը, որ անվանում ենք բառային կազմ, իր մեջ ընդգրկում է լեզվի բոլոր բառերը, այդ թվում և բառային հիմնական ֆոնդը:

Ի տարբերություն բառային հիմնական ֆոնդի՝ բառային կազմը քանակապես ավելի ընդարձակ ու փոփոխական է, այն լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում համալրվում է նորանոր բառերով և իմաստային տարբերակներով, այն որակապես փոփոխության է ենթարկվում, կատարելագործվում. այդ խմբից դուրս են մնում բազմաթիվ հին ու հնացած բառեր, հնաբանություններ, դրանց փոխարեն բառապաշար են մտնում նոր բառեր, նորակազմություններ և փոխառություններ:

Բառային կազմում տեղի ունեցող փոփոխությունները հիմնականում պայմանավորված են հասարակական կյանքում տեղի ունեցող պատմական, քաղաքական, հասարակական, գիտական, մշակութային կյանքում տեղի ունեցող փոփոխություններով:

Բառապաշարի հաջորդ շերտը կազմում են փոխառությունները կամ փոխառյալ բառերը:

ՓՈՒՆԱՌՅԱԼ ԲԱՌԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ³⁰

Հայ ժողովուրդն իբրև աշխարհի հնագույն և զարգացած ժողովուրդներից մեկը դարեր շարունակ փոխադարձ շփումների մեջ է եղել իր հարևանների հետ քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և այլ ոլորտներում, որոնք էլ բնականաբար առաջ են բերել լեզվական ազդեցություններ և փոխազդեցություններ, իսկ դրանք առաջին հերթին արտացոլվում են բառապաշարի ոլորտում, բառային փոխառություններով:

Փոխառությունները մի ժողովրդի լեզվից մեկ այլ ժողովրդի լեզվին անցած բառերն ու քերականական իրողություններն են: Բառային փոխառությունները յուրաքանչյուր լեզվի համար կատարվում են անհրաժեշտաբար, ժողովրդի հասարակական, քաղաքական, տնտեսական, մշակութային կյանքի առաջադրած անմիջական պա-

²⁹ Տե՛ս Ա. Սուքիասյան, նշվ. աշխ., էջ 163-164:

³⁰ Տե՛ս Գ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Եր., հ. 1, 2:

Է. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 168-170

Ա. Սարգսրյան, նշվ. աշխ., էջ 147-168:

հանջով: Աշխարհում չկա մի լեզու, որ այս կամ այն չափով հարևան լեզուներից փոխառություններ չունենա:

Փոխառությունները լինում են անմիջական և միջնորդավորված: Անմիջական են տվյալ բառի սկզբնաղբյուրը համարվող լեզվից ուղղակիորեն վերցրած բառերը, օրինակ՝ հայերենը ռուսերենից ուղղակիորեն վերցրել էր *սովետ, բոլշևիկ, սովխոզ, տրակտոր* և նման բազմաթիվ բառեր, որոնցից շատերը այսօր նույնիսկ գործածական չեն: Միջնորդավորված են այն փոխառությունները, որոնք կատարվում են ոչ թե տվյալ բառի սկզբնաղբյուրը հանդիսացող լեզվից, այլ մի ուրիշ՝ միջնորդ լեզվից: Այսպես՝ լատիներենի *կորպուս (գործքի միավոր), կոդեքս, կապիտալ, պլենում* բառերը հայերենին են անցել ռուսերենի միջոցով, այլ ոչ թե ուղղակիորեն լատիներենից, ուստի և դրանք միջնորդական փոխառություններ են:

Այս խմբի մեջ պետք է առանձնացնել այն բառերը, որոնք ցույց են տալիս այս կամ այն երկրին հատուկ երևույթներ, այս կամ այն ժողովրդին հատուկ սովորույթներ, կենցաղային իրեր, արտադրանքներ և այլն: Այսպես՝ մեր լեզվի բառապաշարում գործածական են ռուսերենին բնորոշ *ստեպ, մուժիկ բառերը*, միջինասիական լեզուներից՝ *դշլաղ, ակին, ճապոներենից՝ կիմոնո, գեյշա (պանդոկների պրոֆեսիոնալ պարուհի), հնդկացիներից՝ մոկասին, վրացիներից՝ պուրի* և այլն: Փոխառությունների այս խումբը սովորաբար անվանում են հատկական փոխառություններ:

Հայերենը ոչ միայն փոխառություններ է կատարել բազմաթիվ լեզուներից, այլև միաժամանակ ինքը ևս փոխատու լեզու է: Հայերենից այլ լեզուների են անցել բազմաթիվ բառեր: Հր. Աճառյանն իր «Հայերեն արմատական բառարանի» գլխաբառերի 5-րդ բաժինը նվիրել է հայերենից այլ լեզուներին անցած փոխառություններին: Այդ բառերից են՝ *ադյուս, ավել, գույն, խաչ, խնձոր, պղինձ, նուշ, տաճար, մածուն*, ապա նաև՝ *լավաշ*, և այլն, բնականաբար հնչյունական, արտասանական զգալի փոփոխություններով:

Բառերի զգալի մասը փոխառու լեզվից է անցել շատ հեռավոր ժամանակներում, իսկ որոշ բառեր՝ հետագայում, մեծ մասամբ ազգային գրական լեզուների ստեղծման շրջանում: Ըստ այդմ էլ տարբերակվում են հին կամ հնագույն փոխառություններ և նորագույն փոխառություններ:

Հ. Աճառյանի տվյալներով, հայերենի շուրջ 11 հազար արմատներից փոխառյալ է 4015-ը, որոնք հիմնականում հայերենին են ան-

ցել հայոց լեզվի նախաաշխարհաբարյան շրջանում, և ըստ որում դրանք հատկապես այն ժողովուրդների բառերն են, որոնց հետ հայերը տնտեսական, վարչական, մշակութային և այլ կապեր ու հարաբերություններ են ունեցել:

Պարսկական (իրանական) փոխառություններ: Քանակական առումով հայերենը ամենաշատ փոխառություններ է կատարել պարսկերենից, որոնց թիվը հասնում է 1411-ի: Այս հանգամանքը պայմանավորված է նրանով, որ նախ՝ պարսկերենը նույնպես հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին է պատկանում, հայերենին ցեղակից լեզու է, ապա՝ հայերի ու պարսիկների հարևանությունը շատ ավելի հին է և գալիս է դարերի խորքից, դեռևս մ. թ. ա. 7-րդ դարից:

Պարսկական փոխառությունները վերաբերում են արտաքին աշխարհի, հասարակական կյանքի տարբեր իրողություններին, հատկապես՝ երկրագործությանն ու բուսականությանը, ինչպես՝ *թուփ, արմավ, կաղամբ, մանուշակ, հասմիկ, շաղգամ, պարտեզ, վարդ, վարունգ, օշինդր, նոճի, բրինձ, դրախտ* և այլն, մարդու և մարմնի մասերի անվանումներին՝ *բազուկ, դաստակ, անդամ, գես, դեմք, ճակատ, վարս, բաշ* և այլն, գիտությանն ու արվեստին՝ *աշակերտ, դաստիարակ, գանձ, դերձակ, դպիր, թմբուկ, նկար, մատյան, նվագ, վարդապետ, տավիղ, ճախարակ, քանդակել, զանգակ* և այլն, երկրի, պետության, վարչական անվանումներին՝ *աշխարհ, ասպետ, բղձխ, գումարտակ, դար, զենք, զրահ, թշնամի, իշխան, հրովարտակ, ոստիկան, պատերազմ, սպա, սեպուհ, վպիհան, մարդ, նիզակ, պետ* և այլն, հագուստի, զարդերի, առտնին տնտեսության, տան, հարսանիքի և այլ անվանումներ՝ *ապարանջան, գրատուն, թագ, խույր, կոշիկ, հանդերձ, մուշտակ, բաժակ, բարձ, դուլլ, զամբյուղ, պայուսակ, սրվակ, վանդակ, մոմ, շիշ, ապուխտ, խորտիկ* և այլն:

Հայերենը պարսկերենից փոխ է առել նաև բազմաթիվ անձնանուններ և տեղանուններ, ինչպես՝ *Անահիտ, Արշակ, Երվանդ, Սուրեն, Վարդան, Տիգրան, Արտաշատ, Բագավան, Հրազդան, Վասպուրական, Վաղարշապատ* և այլն:

Պարսկական փոխառությունները բնորոշվում են նաև հնչյունական, ձևաբանական, կառուցվածքային մի շարք ցուցիչներով: Պարսկական ծագում ունեն հայերենի *հրա (հրահանգ, հրաման, հրապարակ), պատ- (պատերազմ, պատգամ, պատկեր, պատվեր, պատկեր, պատերազմ), վ* մասնիկով և *-ակ* վերջավորությամբ (որը նվազական

մասնիկ չէ) կազմված բառերը (*վահան, վանդակ, վարդ, վերմակ, նամակ, սպիտակ, դմակ, փերեզակ, սմբակ* և այլն):

Չևաբանական մասնիկներից պարսկերենից են անցել *ապ և դժ* ժխտական նախածանցներով և *տար, անակ, ան, անդակ, պան, պետ, ստան* վերջածանցներով կազմված բազմաթիվ բառեր, ինչպես՝ *ապերախտ, ապուշ, դժբախտ, դժգույն, տարածամ, բովանդակ, սուրհանդակ, աշտանակ, հանգանակ, պաշտպան, պահապան, նահապետ, սպարապետ, դատաստան, շահաստան* և այլն:

Ինչպես նկատել է Գր. Աճառյանը, պարսկերենի ազդեցությունը հայերենի վրա գոյատևել է մինչև 11-րդ դարը, այսինքն մինչև այն ժամանակ, երբ Հայաստան են ներխուժում թուրքական բարբարոս ցեղերը և իրենց տիրապետությունն են հաստատում հայերի վրա: Այս շրջանից արդեն պարսկերենի ազդեցությունը հայերենի վրա տեղի է ունենում թուրքերենի միջոցով:

Հունական փոխառություններ: Հունական փոխառությունները հայերենին են անցել հատկապես 3-4-րդ դարերում, երբ հայերը 301 թվականին պաշտոնապես ընդունեցին քրիստոնեությունը: Պատահական չէր, որ այս ժամանակահատվածում և դրանից հետո հայերը հունարենից թարգմանեցին Աստվածաշունչը, ինչպես նաև մի շարք քերականական և փիլիսոփայական աշխատություններ: Անհրաժեշտ է նշել նաև այն հանգամանքը, որ հունարենից կատարված փոխառությունները հայերենին են անցել հիմնականում գրական ճանապարհով: Գր. Աճառյանի վկայությամբ՝ հունարենից հայերենին են անցել 918 բառ և հունարենի միջոցով լատիներենից՝ 151 բառ: Հունարենից կատարված փոխառությունները ևս իմաստային տարբեր խմբերի են պատկանում: Հատկապես գերիշխող են մշակութային կյանքին, կենցաղին վերաբերող բառերը, ինչպես՝ ակադեմիա, ամբիոն, ամֆիթատրոն, ակսես, բեմ, գաղափար, գավաթ, եթեր, երգեհոն, զեփյուռ, կիթառ, կլիմա, պնակ, պոետ, տաղանդ, վրձին, ստամոքս, տիտան և այլն, իսկ ապա՝ կրոնական-եկեղացական բառեր՝ եպիսկոպոս, եկեղեցի, թեմ, կաթոլիկ, մատուռ, մեռոն, կիրակի, պատրիարք, փիլոն և այլն: Հաջորդ խմբերը վերաբերում են կենդանիների, բույսերի, հանքերի և այլ անվանումներին, ինչպես՝ դափնի, լիմոն, կեռաս, կիտրոն, հակինթ, նարգիզ, մեղրապոպ (ծմերուկ), դելփին, կետ, տառեխ, կոկորդիլոս, փասիան, ադամանդ, հակինթ, մետաղ, բյուրեղ և այլն:

Հայերենը հունարենից փոխ է առել նաև մի շարք անծնանուններ, ինչպես՝ *Անդրեաս, Բարսեղ, Կիրակոս, Չեղիմե, Մինաս, Ղևոնդ, Պետրոս, Պողոս, Սուքիաս, Վասիլ, Երանոս* և այլն:

Նշենք նաև, որ իբրև օրինաչափություն հունական ծագում ունեն հիմնականում այն բառերը (և հատուկ, և հասարակ), որոնք վերջավորվում են *-ոս* և *-ոն* մասնիկներով, ինչպես՝ *եպիսկոպոս, բարբարոս, հյուսպատոս, մաթեմատիկոս, օվկիանոս, հերետիկոս, ամբիոն, երգեհոն, լիմոն, կիտրոն, մյուռոն, ստադիոն* և այլն:

Ինչպես արդեն նշել ենք, հունարենի միջոցով հայերենին են անցել նաև մի շարք բառեր երայերենից, ինչպես՝ *ալեյուիա, գեհեն, հորեյյան, բոսոր, ղաբբի, ղաբբունի, ովսաննա* և այլն, ինչպես նաև մի շարք անծնանուններ՝ *Աբել, Աբրահամ, Ադամ, Ամնա, Բաղդասար, Դավիթ, Եփրեմ, Ռուբեն, Սահակ, Թամար, Սանվել, Սարիամ, Միքայել, Ռուբեն, Սահակ* և այլն:

Արաբական փոխառություններ: Հայերենին արաբերենից անցած փոխառություններն ավելի ուշ շրջանի լեզվական իրողություններ են՝ 7-10-րդ դարերում, երբ արաբները նվաճում են Հայաստանը, և ապա՝ 12-րդ դարում ու դրանից հետո, երբ արաբներն իրենց իշխանությունն են հաստատում Կիլիկիայում ու Ասորիքում: Արաբերենից հայերենին են անցել շուրջ 700 բառ, որոնց մի մասը գրական փոխառություններ են, իսկ մյուսները հայերենին են անցել բանավոր եղանակով: Արաբական փոխառությունները հիմնականում վերաբերում են գիտությանը, արվեստին և արհեստին (*ալքիմիա, մունեստիկ, պայտար, լպուտ (գզրար), հագամ (սափրիչ)* և այլն), երկրագործությանն ու բուսական աշխարհին (*ափիոն, բակլա, հիմա, սալաթ, ռուզ (բրինձ), խոխ* և այլն), առտնին տնտեսությանը, բժշկությանը (*թաս, խսիր, կողպեք, սնդուկ, նոպա, շարաբ (խմելու դեղ), համատես (հոդացավ)*) և այլն):

Արաբերենից են անցել նաև մի շարք հատուկ անուններ՝ *Ամիր, Ասադ, Ալլի, Դովլաթ, Հասան, Ջալալ* և այլն: Կան նաև բազմաթիվ արաբական փոխառություններ՝ հատկապես բժշկությանը, բույսերին ու կենդանական աշխարհին, առօրյա կյանքին վերաբերող, որոնք վաղուց արդեն գործածական չեն:

Ասորական փոխառություններ: Ասորական հարաբերությունները հայերի հետ սկսվել են հնագույն ժամանակներից՝ դեռևս մ.թ.ա. 2-րդ դարից: Ուշագրավ է, որ հայերեն առաջին գիրքը՝ «Սողոմոնի առակները», թարգմանվել է ասորերենից: Ասորական փոխառությունները հայերենում հասնում են 211-ի:

Ասորական փոխառությունները ևս իրենց արտահայտած իմաստներով բազմաբնույթ են, հատկապես ավելի հաճախակի գործածություն ունեն առտնին տնտեսությանը վերաբերող բառերը՝ *կացին, շամփուր, մախաթ, շղթա, կաթսա, կողով*, գիտությանն ու արվեստին վերաբերող բառերը՝ *մագաղաթ, հաշիվ, փիլիսոփա, ծնծղա, քնար, ուտելիք* և ընպելիք՝ *խավիժ, խմոր, ձեթ, մանանա*, պաշտոններ և զենքեր անվանող՝ *ամիրա, կոմս, աքսոր, գաղութ, մաքս, շեղբ, սվին, սուսեր* և այլն, հագուստ և զարդեր՝ *գուլպա, խանձարուր, շպար*, ժամանակ ցույց տվող բառերը՝ *դար, շաբաթ, ուրբաթ* և այլն, ինչպես նաև մի շարք հատուկ անուններ, անձնանուններ՝ *Աբգար, Ահարոն, Եղիշե, Շամիրամ, Շուշան, Սարգիս* և այլն:

Թուրքական փոխառություններ: Թուրք-թաթարական փոխառությունները հայերենում սկզբնավորվում են դեռևս 11 - 12-րդ դարերից և պայմանավորված են նշված ժամանակաշրջանում Փոքր Ասիա ներխուժած թուրք-թաթարական ցեղերի տիրապետությամբ:

Ինչպես նկատել է Գր. Աճառյանը, այս ազդեցությունը հայերենում հատկապես նկատելի է բարբառների վրա: Եթե հայ բարբառներում թուրքական փոխառությունները հասնում են մինչև 4000-ի, ապա գրական լեզվում դրանց թիվը կազմում է ընդամենը 1700, որոնցից շատ քչերն են տարածում գտել և գործածական են գրական լեզվում: Թուրքերենից անցած մի շարք փոխառություններ միջնորդավորված են, այսինքն՝ դրանք հայերենին են անցել կամ պարսկերենից կամ արաբերենից թուրքերենի միջոցով:

Թուրքերենից կատարված փոխառությունները հիմնականում վերաբերում են տնտեսության, անասնապահության և կենցաղային տարբեր ոլորտներին, որոնք հատկապես գործածական են խոսակցական լեզվում, ինչպես՝ *չորան, օջախ, յարդ, չու, յուլա (յուլա գնալ), բեկ, բիժ, ելակ, թուման, տոպրակ, քութեշ, աթաբեկ, բեդ, վառող, տոպրակ, խանութ, խաթուն (տիկին), խտտոր* և այլն:

Վրացական փոխառություններ: Վրացական փոխառությունները հայերենում ավելի ուշ շրջանի լեզվական իրողություններ են՝ սկսած 12-րդ դարից: Դրանք, ինչպես նշում է Գր. Աճառյանը, անցել են գրավոր և բանավոր եղանակով և ավելի շատ ժողովրդախոսակցական բնույթի են, մոտավորապես 60 բառ, որոնք զանազան նշանակություններ են արտահայտում, ինչպես՝ *խազ (գիծ), թոկ, ծես, ճաղ, ծիտ, տխիլ, մաշիկ, փոցխ, պռոշ, բղավել, ճոն (մուշտակ կարող), խիզան*

(պանդուխտ), թոխրել և այլն: Կովկասյան այլ լեզուներից վրացերենի միջոցով հայերենին են անցել կենցաղին և տնտեսությանը վերաբերող շուրջ 40 բառ:

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Նոր և նորագույն փոխառությունները բացակայում են հայոց լեզվի նախորդ փուլերում՝ գրաբարում, միջին հայերենում, և գործածական են միայն նոր հայերենում: Այս փոխառությունները հիմնականում կատարվել են եվրոպական լեզուներից և գերազանցապես ռուսերենից:

Եվրոպական լեզուներից կատարված փոխառություններն ամենից առաջ միջնորդավորված են ռուսերենի միջոցով, իսկ վերջին տարիներին անմիջական փոխառություններ են՝ հատկապես անգլերենից:

Ֆրանսերենից հայերենին են անցել *կոնֆերանս, պրեֆերանս, թեյ, հայրուկ (Մակ՝ չինարեն), լիվր, պրոպագանդա, կարդիմալ, հորիզոն, մեթոդ, ժեստ*, հունարենից *սկյուռ, փարոս, բուրժուազիա* և այլն: Այսօր մեր գրական և խոսակցական լեզուների բառապաշարի վրա լուրջ ազդեցություն է գործում անգլերենի բառապաշարը հատկապես գիտատեխնիկական, տնտեսության, առևտրի և կենցաղային ոլորտներում, ինչպես՝ *մարկեթ, մարկեթինգ, բուլլինգ, պրեֆինգ*: Նորագույն փոխառությունների մեջ գերիշխող դեր ունի ռուսերենը:

Ռուսական փոխառություններ: Ռուսերենից կատարված փոխառությունները հատկապես նկատելի են 18-րդ դարի առաջին քառորդից, երբ Արևելյան Հայաստանը միավորվում է Ռուսաստանին (1828 թ.): Ռուսական փոխառությունները գերազանցապես կատարվել են գրավոր ճանապարհով և իմաստային տեսակետից բազմաբնույթ են, հիմնականում վերաբերում են վարչական, տնտեսական, քաղաքական, ռազմական, կենցաղային հարաբերություններին, ինչպես՝ *կոլխոզ, սովետ, բորչչ, կոտլետ, պեմենի, պոնչիկ, սապոգ, դրուժինա, տանկ, բոլշևիկ, դումա, ստեպ, կուլակ, տայգա, զազս* և այլն: Խոսակցական լեզվում բավականին գործածական են *բուլվար, մալյար, պալտո, ցեպ* և այլն:

Բազմաթիվ բառեր հայերենին են անցել ռուսերեն բառերի տառացի թարգմանությամբ և ըստ այդմ էլ կոչվում են բառային պատճենումներ, ինչպես՝ *ինքնաթիռ, ինքնագնաց, ինքնահոս, ինքնաեռ, ինքնորոշում, հեղաշրջում, զնդացիր, կիսապաշտ, վերակառուցում*,

բուժքույր, մերկասառույց, թթվածին և այլն: Մի շարք բառեր կազմվել են ռուսերեն բառերի մի մասի թարգմանությամբ, ինչպես՝ *պետրանկ, ռադիոհաղորդում, սանհանգույց, քիմմաքրում, հակազագ, քաղբյուրո, պետավտոտեսչություն* և այլն, որոնք էլ կոչվում են կիսապատճենումներ:

Ռուսերենը հատկապես հանդես է եկել որպես միջնորդ տարբեր լեզուներից բազմաթիվ բառերի փոխառության ժամանակ, ինչպես՝ իսպաներենից՝ *խուդա, սիլոս*, հոլանդերենից՝ *տրապ, հոլ*, ճապոներենից՝ *ժյուդո, սոյա, իքբբանա, իեն*, գերմաներենից՝ *մարկ, կրոն* և այլն:

Փոխառությունները և բառապատճենումները մեր լեզվի բառապաշարում կարող են գործածվել այնքան ժամանակ, քանի դեռ հայերենը չի ստեղծել այդ բառերին համապատասխան ազգային ձևեր:

ՕՏԱՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ինչպես արդեն նշվեց, փոխառությունը յուրաքանչյուր լեզվի համար հարկի, անհրաժեշտ լեզվական իրողություն է, երբ տվյալ լեզուն, քանի դեռ իր սեփական բառապաշարի միջոցով չի կարող այս կամ այն նոր առարկան, երևույթը, որևէ հասկացություն անվանել, բնականաբար տվյալ անվանումը պետք է վերցնի այս կամ այն լեզվից: Այսպես՝ անցյալ դարի 50-ական թվականներին, երբ ստեղծվեց հեռուստացույցը, հայերենում դրա հայերեն անվանումը դեռևս չկար, և այդ իսկ պատճառով որոշ ժամանակ գործածվում էր «տելեվիզոր» բառը, որը ռուսերենից էր անցել հայերենին: Հետագայում մեր լեզուն որպես բառային պատճենում ստեղծեց *հեռուստացույց* բառը, որը գործածական դարձավ և աստիճանաբար դուրս մղեց նախկին ձևը: Այսօր արդեն «տելեվիզոր» բառը ոչ թե փոխառություն է, այլ՝ օտարաբանություն, քանի որ մեր լեզուն ունի իր համապատասխան, համարժեք ազգային ձևը: Այս նույն եղանակով ժամանակին գործածական էին *կուլտուրա, տրադիցիա, ռեսպուբլիկա, սովետ, տուրիստ* և նման բազմաթիվ բառեր, որոնք ժամանակին հայերենի բառապաշար էին մուտք գործել որպես փոխառություններ, այսօր արդեն, երբ մեր լեզուն իր սեփական բառակազմական միջոցներով ստեղծել է դրանց համապատասխան հայերեն՝ *մշակույթ, ավանդույթ, հանրապետություն, խորհուրդ, զբոսաշրջիկ* ձևերը, նախկիններն արդեն վե-

րածվել են օտարաբանությունների: Ուրեմն օտարաբանությունները ոչ թե հարկի, ընդունելի բառային միավորներ են, այլ անհարկի, չպատճառաբանված բառեր կամ քերականական ձևեր:

ժամանակի ընթացքում լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում, ինչպես արդեն նշվեց, փոխառությունների զգալի մասը վերածվում է օտարաբանությունների, որոնք և հանձնարարելի չեն հատկապես գրական լեզվում:

Օտարաբանությունները լինում են բառային և քերականական: Մեր գրական հայերենում բառային օտարաբանությունների հարցը համեմատաբար հեշտ է լուծվում. դրանք գործածությունից աստիճանաբար դուրս են գալիս, երբ գրական լեզուն ստեղծում է դրանց համապատասխան համարժեք ձևերը: Բառարանագիրների վկայությամբ վերջին տասնամյակում գրական լեզվի բառապաշարից դուրս են մնացել ավելի քան 10-15 հազար բառային օտարաբանություններ, և դրանց փոխարեն ստեղծվել համապատասխան հայերեն ձևերը:

Համեմատաբար ավելի դժվար են հաղթահարվում քերականական, հատկապես շարահյուսական օտարաբանությունները, որոնք մեր լեզվին խորթ, անհարիր շարահյուսական կառույցներ են:

Այս մասին կխոսվի դասագրքի համապատասխան բաժիններում:

ԲՆԱԶԱՅՆԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐ

Ծագումնաբանորեն առանձին խումբ են կազմում բնածայնական բառերը, որոնք առարկաների, կենդանիների, բնության առանձին երևույթների, ծայների, ճիչերի նմանությամբ և դրանց հետևանքով են առաջացել: Հր. Աճառյանի վկայությամբ՝ նշված խմբի բառերն իրենց համապատասխան ձևերը կարող են ունենալ ինչպես ցեղակից, այնպես և ոչ ցեղակից լեզուներում: Այսպես՝ հայերենի *կկու*, *հոպոպ*, *բու* և նման բազմաթիվ բառեր իրենց նմանակները (որոշ հնչյունափոխությամբ) ունեն ռուսերեն, պարսկերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, հունարեն և մի շարք այլ լեզուներում:

Հր. Աճառյանի հաշվումներով հայերենում գործածվում են շուրջ 153 բնածայնական բառեր, որոնք հիմնականում կազմված են հենց իրենց առաջին բաղաձայնից, որը և նրանց արմատն է: Ուշագրավ է, որ բնածայնական մեկ արմատից կարող են կազմվել բազմաթիվ նոր

բառեր, ինչպես՝ բզզալ, բզբզալ, բզբզոց, բզզան, ծլվլան, ծլվլացնել, ծլվլոց, ծլվլուն, կչկչալ, կչկչան, կչկչացնել, կչկչոց, կչկչուն և այլն:

Բնածայնական բառերը ևս իրենց ծագումով դասվում են բնիկ հայերեն բառերի շարքը:

ԲԱՌԱՊԱՇՏԱՐԻ ՇԵՐՏԱԲԱՆԱԿԱՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

Վերջին տարիներին ժամանակակից հայոց լեզվի բառապաշարում լուրջ տեղաշարժեր են կատարվել: Հասարակական, քաղաքական կյանքում, գիտության, տեխնիկայի, մշակույթի և այլ ոլորտներում տեղի ունեցած փոփոխություններն իրենց ամնիջական ազդեցությունն են թողել նաև գրական լեզվի բառապաշարի հարստացման և զարգացման վրա:

«Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանը» (քառահատոր), որ հրատարակվել է 1969 – 1981 թվականներին, իր մեջ պարունակում է արդի հայերենի գրական լեզվի ավելի քան 120 հազար բառ և դարձվածքային միավոր: Այն իր մեջ ընդգրկում է մինչև մեր օրերի բառապաշարը, ինչպես նաև գործածական դարձվածքներն ու կայուն բառակապակցությունները:

1976 թվականին լույս է տեսել էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանը», որի մեջ զետեղված են հայերենի 136 հազար բառ և 10 հազար դարձվածաբանական միավոր: Հայոց լեզվի ամբիոնի նախածեռնությամբ, հեղինակային խմբի (ղեկ. պրոֆ. Սուքիասյան, պրոֆ. Ս. Գալստյան) ջանքերով պատրաստվել և տպագրության ընթացքում է «Հայերենի նոր բացատրական բառարանը», որն իր մեջ ընդգրկում է հայերենի շուրջ 250 հազար բառ և դարձվածաբանական միավոր, որտեղ զգալի թիվ են կազմում նաև արևմտահայերենի գրական լեզվի բազմաթիվ բառեր, որոնք արդեն գործածական են արևելահայ գրական լեզվում:

Ահա հայերենի այս ողջ բառապաշարն իր մեջ արտացոլում է հայոց լեզվի զարգացման բոլոր փուլերը, նրա կրած բոլոր տեղաշարժերն ու փոփոխությունները, որոնց հետևանքով այն շարունակ, անընդհատ համարվում ու հարստանում է նոր բառերով ու արտահայտություններով:

Այս առումով կարևոր է նաև ներկայացնել հայոց լեզվի բառապաշարի շերտաբանական դասակարգումը: Ըստ այդմ՝ ընդունված է

բառապաշարը դասակարգել հետևյալ խմբերի՝ գրաբարյան բառեր, միջին հայերեն բառեր, բարբառային բառեր, արևմտահայերեն բառեր և նոր հայերեն բառեր:

ԳՐԱԲԱՐՅԱՆ ԲԱՌԵՐ

Գրաբարյան բառապաշարը ամփոփված է «Նոր հայկազյան բառարանում» (Վիեննա, 1836-1837 թթ.) և պարունակում է շուրջ 51 հազար բառ և ապա՝ «Առձեռն հայկազյան բառարանում», ուր ընդգրկված է ավելի քան 56 հազար բառ: Գրաբարյան բառաչերտ ասելով՝ նկատի ունենք այն բառերը, որոնք ժամանակակից հայոց լեզվին են անցել գրաբարից՝ հիմնականում գրական ճանապարհով: Դրանց մեջ մտնում են ինչպես ընդհանուր հայերեն բառերը, այնպես և գրաբարից անցած բազմաթիվ տերմիններ, գրաբարյան իմաստավորված բառեր և գրաբարյան կազմություններ:

Ընդհանուր հայերեն են այն բառերը, որոնք անցել են հայերենի բոլոր դրսևորումներին (միջին հայերեն, բարբառներ, արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուներ), ինչպես՝ *հայր, մայր, եղբայր, քույր, հաց, քուր, տուն, քար, լեռ, մեծ, փոքր, լավ, վատ, կարմիր, կապույտ, սև, մեկ, երկու* և այլն, որոնք բոլոր տարբերակներում պահպանել են իրենց նախնական, առարկայական իմաստները, բայց տարբեր ուղորտներում ենթարկվել են մասնակի հնչյունափոխության:

Գրաբարից են անցել նաև բազմաթիվ բարդություններ՝ երբեմն մասնակի իմաստափոխությամբ, ինչպես՝ *ասպետ, ասպնջական, աստիճանավոր, աստղագուշակ, աստեղեն* և այլն:

Գրաբարյան որոշ բառեր ժամանակակից հայերենում իմաստափոխվել են, ինչպես՝ *օղապարիկ* նշանակել է *օղի մեջ սավառնող ձի*, իսկ այժմ՝ *օղում թռչող և զազով լցված հատուկ սարք, պահպանողական* գրաբարում նշանակել է *պահող, պահպանող, ժողովրդի կառավարիչ*, իսկ այժմ՝ *ամեն մի նորության հակառակորդ* և այլն:

Գրաբարից արդի հայերենին են անցել բազմաթիվ քերականական, փիլիսոփայական, բժշկագիտական, բուսաբանական, իրավաբանական և այլ ոլորտի տերմիններ, ինչպես՝ *բայ, մակբայ, բառ, գոյական, իմաստասեր, գումարտակ, դասակ, պարետ, դատավոր* և այլն:

Զգալի թիվ են կազմում հատկապես գրաբարյան կազմությունները, որոնք հիմնականում քարացած ձևեր են, ինչպես՝ *առ, գ, ընդ, ըստ, ի, ց* նախդիրներով կազմված բառերը՝ *առայժմ, առանձին, զարմանալ, զգալ, զգեստել, սթափվել, ընդառաջ, ընդարձակել, ըմբռնել, մեկընդմիջտ, ստանձնել, ինքնըստինքյան, իհարկե, իմի-*

քիայլոց, հօգուտ, ցայգ, ցերեկ և այլն, ինչպես նաև գրաբարյան հոլովական և խոնարհման որոշ ձևեր՝ *Վանա, Սևանա, պատվո, արժանվույն, քեռորդի, օրեցօր, իհարկե, ձերբակալել, շնորհիվ, հազիվ, բաղնիս, պաս, հնուց, կառույց, անցյալ, կատարյալ, վերոհիշյալ, որևէ, ինչևէ, որևիցե, բայ, գոյ, ի պատիվ*, ինչպես նաև բազմաթիվ դարձվածքներ, արտահայտություններ և շարահյուսական այլ կապակցություններ:

ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՌԵՐ

Միջին հայերենից արդի հայերենին անցած պետք է համարել այն բառերը, որոնք չեն արձանագրվել 5-10-րդ դարերի գրաբարյան հուշարձաններում և հատուկ են միայն միջին հայերենին: Այդ բառերը հատկապես վերաբերում են ընտանեկան հարաբերություններին, արվեստին ու կրթությանը, զանազան պաշտոններին, ուտելիքին և հագուստեղենին, ինչպես նաև՝ բուսական և կենդանական աշխարհին: Դրանցից կարելի է հիշատակել՝ *ալոճ. բովել, բուժք (սրունք), գաթա, թոկ, լավաշ, խավիժ, կեռ, կոթ, հաք, հաշիշ, հինա, ծուտ, մարկիզ, մելիք, մունեստիկ, պարոն, ռանդա, փոցխ, փնթի, լալա, լալազար* և այլն, հարադրական մի շարք կազմություններ՝ *աղ ու հաց, առ ու փախ, ցույց տալ, ահ ու դող, աջ ու ձախ, երես դարձնել, կերուխում, դուրս գալ, խաղ ասել* և այլն: Միջին հայերենից անցած բառերը հատկապես գործածական են ժողովրդախոսակցական լեզվում, ինչպես՝ *բլուզ, գիժ, լաթ, լաչակ, խալի, խալիչա, ռանչպար, շվաք, սինի, խանչալ, կոտոշ, ծմուռ, պուլիկ, զգիր, գարշ* և այլն:

Միջին հայերենի միջոցով այլ լեզուներից կատարվել են նաև մի շարք փոխառություններ, ինչպես՝ պարսկերենից՝ *արաղ, բլբուլ, դահեկան, յար*, արաբերենից՝ *դալաթ (սխալ), սուրաթ, ֆալաք, զալում* և այլն:

Նշված բառերից մի քանիսը, որոնք նախապես գործածական են եղել ժողովրդախոսակցական լեզվում, հետագայում կարող էին անցնել նաև հայ նոր գրական լեզվին:

ԲԱՐԲԱՈԱՅԻՆ ԲԱՌԵՐ

Բարբառային բառաշերտի մեջ մտնում են բոլոր այն բառերը, որոնք տարբեր ժամանակներում և տարբեր քանակով մուտք են գործել նոր գրական լեզվի բառապաշար և դարձել նրա սեփականությունը: Հայերենի բազմաթիվ բարբառների բառապաշարի ոչ բոլոր բառերն են անցել գրական լեզվի բառապաշար. դրանց թիվը համեմատաբար սահմանափակ է:

Հայերենի բարբառները միշտ եղել և մնում են հայ նոր գրական լեզվի բառապաշարի հարստացման հիմնական և կարևորագույն աղբյուրը:

Բարբառային բառաշերտի մեջ սովորաբար առանձնացնում են այսպես կոչված գավառական բառերը³¹, որոնք անվանում են կենցաղային ու առտնին հարաբերություններին, զանազան զբաղմունքներին, գյուղատնտեսական գործիքներին, բուսական և կենդանական աշխարհին վերաբերող հասկացություններ, ինչպես՝ *աքլոր, ադամորդի, բանջար, դարսել, դեղնուց, ժածիկ, իլիկ, լուլիկ, լղար, լուսնկա, հաղարջ, հավկիթ, մալանշ, մոշ, մուգ, շիտակ, պատառ* և այլն: Ժամանակակից հայերենի բառաշերտը կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ գրականացված և ոչ գրականացված:

Հր. Աճառյանի «Հայերեն գավառական բառարանում» ներկայացված են բազմաթիվ բարբառային բառեր, որոնք գրականացված են և հենց այդպես էլ գործածվում են գրական լեզվում, ինչպես՝ *ալարել, ադաման, աղցան, աչքածակ, աչքաթող, ասուլիս, աքլոր, դես, դեն, եռ գալ, թթված, իրիկուն, լեղամաք, ծնկաչոք, կուլա, կուլ գալ, կծան, պարզաջրել, չքվել, սրտաբաց, տկլոր, պռունկ* և այլն:

Կան նաև շատ բառեր, որոնք լիովին չեն ազատվել բարբառային ազդեցությունից, ինչպես՝ *ապեր, արան, իստակ, կարկած, կողքածառ, բլուլ, բիիր, դիփ, հախռել* և այլն:

Բարբառային բառաշերտի մեջ պետք է առանձնացնել այն բառերը, որոնք մուտք են գործել այլևայլ լեզուներից, և որոնք թիվը բարեախտաբար սահմանափակ է, ինչպես *յար, ջան, յուլա (զնալ), ազիզ* և այլն:

Բարբառային բառաշերտի մեջ զգալի թիվ են կազմում նաև այն բառերը, որոնք բարբառներից անցել են գրական լեզվի տարբեր փուլեր՝ որոշակի հնչյունափոխությամբ, ինչպես՝ *ճամփա (ճանապարհ), արցունք (արտասուք), իրիկուն (երեկո), էտել (հատել), պաս (պահք)* և այլն:

Չուտ բարբառային բառերից բացի՝ տարբերակվում է նաև ժողովրդախոսակցական բառաշերտը, որը ինչպես կիրառական հաճախականությամբ, այնպես և ոճական հատկանիշներով որոշակիորեն տարբերակվում է նախորդ խմբի բառերից: Այս խմբի մեջ մտնող բա-

³¹ Հր. Աճառյանը բարբառային և ժողովրդախոսակցական բառաշերտերի բառարանը անվանել է «Հայերենի գավառական բառարան»:

ռերը համեմատաբար լայն գործածություն ունեն և շատերի համար հասկանալի են. ինչպես՝ *դանդալոշ, բշտել, ալանի, ահել-ջահել, ծիվ, պռատ, մթնդել, քռքռալ* և այլն:

Անշուշտ, հաճախ դժվար է որոշակիորեն տարբերակել բարբառային կամ գավառական և ժողովրդախոսական կամ խոսակցական բառերի սահմանները: Այդ իսկ պատճառով էլ տարբեր բառարաններում տարբեր բարբառային բառեր այս կամ այն կերպ են ներկայացվում:

Բարբառային բառերը գրական լեզու են մուտք գործում կամ խոսակցական լեզվի շնորհիվ, կամ՝ գեղարվեստական գրականության միջոցով՝ այդ կարգի բառերի գործածությամբ ոճական համապատասխան երանգավորում ստեղծելու նպատակով:

ԱՐԵՎՏՏԱԴԱՅԵՐԵՆ ԲՎՈՒՐ

Արևելահայ գրական լեզվի բառապաշարի հարստացման կարևորագույն աղբյուրներից մեկը արևմտահայ գրական լեզուն է: Հատկապես վերջին տարիներին մեր լեզվի բառապաշար են մուտք գործել արևմտահայերենի բազմաթիվ բառեր: Գրական արևմտահայերենը համազգային լեզվի գրական, մշակված ձևերից կամ ճյուղերից մեկն է, որն իր բառապաշարով առանձնապես շատ չի տարբերվում գրական արևելահայերենից: Ինչպես նկատել է Հր. Աճառյանը, հայոց լեզվի բառամթերքը ընդհանրապես նույնն է երկու ճյուղերի մեջ, բայց կան նաև զգալի տարբերություններ, որոնք սակայն «առանձին-առանձին վերցրած մեծ բաներ չեն»:

Ինչպես ենթադրում են որոշ լեզվաբաններ ու բառարանագիրներ, արևելահայերենի և արևմտահայերենի բառապաշարային տարբերությունները չորս տոկոսի չեն հասնում և հիմնականում պայմանավորված են՝

ա) տարբեր բարբառների վրա խարսխվելու, դրանցից տարբեր չափերով օգտվելու

բ) գրաբարից տարբեր չափ ու քանակով բառեր առնելու, գործածելու

գ) այլ լեզուներից տարբեր չափով ու մոտեցումներով փոխառություններ կատարելու

դ) առանձին բառեր տարբեր իմաստներով գործածելու իրողություններով.³²

³² Տե՛ս Ա. Սարգսյան, Արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուներ, Ե., 1985, էջ 157:

Արևմտահայերենից արևելահայ գրական լեզվի բառապաշար անցած բառերը կարող են ներկայացվել հետևյալ կետերով.

ա) Միայն արևմտահայերենին հատուկ բառեր. *աղեկ, աղվոր, աճապարել, այպանել, կաղանդ, պագնել, փաստել, պզտիկ, էրիկ, հոս, հող, ատեն, ընթերցարան, ասանկ, ատանկ* և այլն:

բ) Ընդհանուր հայերեն այնպիսի բառեր, որոնք ավելի շատ գործածական են արևմտահայերենում. *ագի, աղտոտ, ածպարար, բաղդատել, բանել, գոց, գոցել, հանձնախումբ, ճերմակ, պատկան, ձգել, առինքնել, ապահովություն* և այլն:

գ) Բառեր, որոնք գրական լեզվի երկու ճյուղավորումներում տարբեր իմաստներ ունեն. *իմանալ - գիտենալ (արևելահայերեն), լսել (արևմտահայերեն), լաթ - կեղտոտ շոր (արևելահայերեն) և հագուստ (արևմտահայերեն), պտտել - շուռ տալ (արևելահայերեն) և զբոսնել (արևմտահայերեն), վայրկյան - 1/60-երորդական րոպե (արևելահայերեն) և րոպե(արևմտահայերեն), մտիկ անել - դիտել (արևելահայերեն) և լսել (արևմտահայերեն), հով - զով (արևելահայերեն) և քամի (արևմտահայերեն)* և այլն:

Այս խմբին ավելացնենք նաև այն բառերը, որոնք արևելահայ և արևմտահայ լեզուներում իրարից տարբերվում են միայն հնչյունական փոփոխություններով, ինչպես՝ *անել - ընել, ճանաչել - ճանչնալ, լինել - ըլլալ, ընկնել - իյնալ, վայելել - վայլել, վախենալ - վախնալ, եղբայր - ախպեր* և այլն:

դ) Միևնույն հասկացության համար տարբեր բառերի գործածություն արևելահայ և արևմտահայ ճյուղերում. *ափսե - պնակ, բաղրիջան - սմբուկ, գազար - ստեպղիմ, գործարան - գործատուն, թանկ - սուղ, հարբած - գինով, հեռուստացույց - հեռատեսիլ, մեխել - գամել, ծու - հավկիթ, մեխ - գամ, քեռի - մորեղբայր* և այլն.

ե) Օտար բառերին համարժեք բառեր, որոնք արևելահայերենին անցել են իբրև փոխառություններ. *ակադեմիա - կաճառ, ատոմ - հյուլե, կոմունիստ - համայնավար, ռեալիստ - իրապաշտ, ռադիո - ձայնասփյուռ, տանկ - իրասայլ, կոմպոզիտոր - երգահան, դեմագոգ - ամբոխավար, տուրիստ - զբոսաշրջիկ* և այլն:³³

ՆՈՐ ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՌԵՐ

Նոր հայերեն են համարվում այն բառերը, որոնք չեն հանդիպում գրաբարում, միջին հայերենում և որևէ բարբառում: Բառերի այս

³³ Տե՛ս Ա. Սուքիասյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 178-180:

խումբը առաջ է եկել գրական հայերենի սեփական բառակազմության միջոցներով, ինչպես նաև բառային փոխառությունների շնորհիվ: Դեռևս այս բառերի առկայությամբ էլ պայմանավորված են բառային զգալի տեղաշարժերը արդի հայերեն գրական լեզվի բառապաշարում:

Գրական լեզվի բառապաշարի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ վերջին տարիներին բառային կազմի մեջ մտած նոր բառերի մեծագույն մասը նոր բառակազմություններ են՝ հայերենի բառակազմական հնարավորությունների օգտագործմամբ, իսկ սա նշանակում է, որ մեր բառապաշարի հարստացման երկու՝ ներքին և արտաքին ուղիներից հիմնականը բառակազմական ներքին և մշտապես գործուն ճանապարհն է:

Վերջին շրջանում գրական լեզվի բառապաշար են մուտք գործել բազմաթիվ բառեր սեփական բառակազմական միջոցներով, ինչպիսիք են՝ *առերեսել, աշխատատար, գործարկել, բեմարկեստ, ժողովրդագրություն, ծայնադարան, հանրախանութ, ներարկել, շարժունակ, տնկարկել, փորձադաշտ, քննապարկ, տեսագրել, համակարգիչ, տեսահոլովակ, ավանդույթ, զբոսաշրջիկ, գործառույթ, գործառական, գործընթաց, հանրահավաք, խորհրդատուն* և այլն:

Բառապաշարի արագ և անմախադեպ փոփոխությունների գործընթացը ավելի ակնհայտ է դառնում, երբ համեմատում ենք վերջին տարիներին լույս տեսած բացատրական բառարանների ընձեռած տվյալները:

Այսպես՝ «մայր» գլխաբառից մինչև «մանկություն» գլխաբառը Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանում» առկա է 433, 33 ԳԱ Լեզվի ինստիտուտի հրատարակած բառարանում՝ 491, իսկ եղ. Աղայանի «Արդի հայերեն բացատրական» բառարանում՝ 550 բառ: Կամ՝ «բան» գլխաբառից մինչև «բանգիտություն» գլխաբառը «Առձեռն» բառարանում առկա է 105, իսկ արդեն նշված բառարաններում համապատասխանաբար՝ 110, 121 և 145 բառ: Սեկ այլ օրինակ ևս. —*քր* բաղադրիչով կազմված բառերը նշված առաջին բառարանում հասնում են 124-ի, մինչդեռ վերջին բառարանում՝ շուրջ 500-ի. որոնցից շատերը ծնունդ են առել միայն վերջին շրջանում (ինչպես՝ *ջրաբուժություն, ջրագտիչ, ջրամարզանք, ջրացատկորդ, ջրաբափանցիկ, ջրապաշտպան, ջրապտույտ, ջրասավառմակ* և այլն):

Այս խմբի մեջ են մտնում նաև *ինքնաթափ, մեկնարկ, ուղեծիր, հրթիռամիջուկային, լուսնագնացություն, գեղասահք, հրթիռանավ,*

տիեզերագնաց, փետրագնդակ բառերը, ինչպես նաև բոլոր նորագույն հապավումները: Նոր և նորագույն բառերը ժամանակակից գրական լեզվի բառապաշարում նշանակալից թիվ են կազմում՝ շուրջ 40 տոկոս:

Այս բառապաշարի մասն են կազմում նաև ռուսերենից և նրա միջոցով այլևայլ լեզուներից կատարված փոխառությունները, որոնք հաճախ, ցավոք սրտի, նոր բառարաններում չեն արձանագրվում, քանի որ բառարանները, որքան էլ նոր են, այնքան էլ հին են դառնում ժամանակի ընթացքում՝ հատկապես բառապաշարի աննախադեպ արագ զարգանալու պատճառով:

ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱԽՈՍԱԿՑԱԿԱՆ ԲԱՌԱՇԵՐՏԵՐ

Ինչպես արդեն նշվել է, լեզվաբանության կարևորագույն խնդիրներից մեկը բառապաշարի դասակարգման սկզբունքների պարզաբանումն ու ճշգրտումն է, քանի որ լեզվական յուրաքանչյուր մակարդակի համար անհրաժեշտ է ընտրել բառերի դասակարգման ու խմբավորման տարբեր ելակետեր: Բնականաբար ուրույն մոտեցումներ են անհրաժեշտ նաև բառապաշարի ոճաբանական դասակարգման դեպքում:

Բառապաշարը ոճաբանական սկզբունքներով խմբավորելիս նախ և առաջ անհրաժեշտ է հաշվի առնել յուրաքանչյուր բառի ոճաբանական բնութագիրը, նրա ոճական կիրառությունը, այլ կերպ ասած՝ նրա հուզաարտահայտչական երանգավորումը, կիրառական հաճախականությունը, իսկ ապա՝ նաև կիրառության տվյալ ոլորտն ու հաղորդվող նյութի գործառնությունը: Այս դեպքում արդեն բառի անվանողական և քերականական մի շարք այլ հատկանիշներ կարող են նույնիսկ առաջնային կամ էական չլինել:

Եվ պատահական չէ, որ բառապաշարի ոճաբանական դասակարգման ժամանակ լեզվաբանները հիմնականում նկատի են ունեցել երեք սկզբունք. առաջին դեպքում՝ բառապաշարի գործածության ոլորտը (գործառական կամ ֆունկցիոնալ սկզբունք), երկրորդում՝ հաշվի է առնվել բառապաշարի իմաստային-ոճաբանական հատկությունը և երրորդ դեպքում՝ ոճական-հուզաարտահայտչական երանգավորումը:

Ահա այս նշված մոտեցումների դեպքում բառապաշարի դասակարգումն ըստ կենսունակության, գործուն և ոչ գործուն հատկանիշ-

ների, արդեն այնքան էլ էական ու կիրառելի չէ, քանի որ բառագիտության ուսումնասիրության համար կարևորը, էականը բառապաշարի կենսունակ կամ գործուն շերտերի քննությունն է, մինչդեռ ոճագիտության համար բոլոր շերտերն էլ կարևոր են, առաջնային: Ոճագիտության համար ոչ գործուն շերտերն ավելի շատ են ուսումնասիրության կենտրոնում, քան գործուն կամ գրական շերտի բառերը, քանի որ առաջինների ոճական արժեքը համեմատաբար ավելի ակնհայտ է ու բազմապիսի: Ուրեմն՝ նեղ առումով՝ քերականության (բառագիտության) ուսումնասիրության ժամանակ առաջնայինը գերազանցապես գործուն, գրական շերտի բառապաշարն է, իսկ ոճաբանության համար՝ և՛ գործուն, գրական շերտի, և՛ ոչ գործուն բառերը:

Բառապաշարը գործառական, իմաստային-ոճաբանական և հուզարտահայտչական տեսանկյունից դասակարգելիս ամենից առաջ անհրաժեշտ է տարբերակել երկու հիմնական խումբ՝ գրական և ոչ գրական (իր ենթաշերտերով)՝ նկատի ունենալով նաև, որ «ոչ գրական» անվան տակ չի կարելի հասկանալ միայն բարբառային բառերը:

Գրական բառաշերտ: Գրական բառաշերտի մեջ մտնում են այն բառերը, որոնք գործ են ածվում գրական լեզվի նորմայի պահանջներով, նրա կիրառության սահմաններում: Նշված բառաշերտը գործածական է ոչ բոլոր գործառական ոճերում և ոչ հավասարաչափ, քանի որ գործառական որոշ ոճերում և՛ հաղորդվող նյութի պահանջով, և՛ գործառական առումով դրանց կիրառությունը նույնիսկ պարտադիր է և անառարկելի: Գրական շերտի բառերը հիմնականում գործածական են գիտական, վարչական, պաշտոնական, հրապարակախոսական (լրագրային) ոճերում, մասամբ նաև՝ զեղարվեստական գրականության մեջ, առավելապես հեղինակային խոսքում, երբեմն նաև՝ առօրյա-խոսակցական ոճերում՝ առանձին կերպարների խոսքի ոճավորման նպատակադրմամբ: Գրական բառաշերտը, որ հաճախ կոչում են նաև գրքային, գերազանցապես գործ է ածվում գրավոր-գրքային ոլորտում, դրանք երբեմն կարող են հանդիպել նաև խոսակցական լեզվում՝ հաղորդելով նրան գրքային երանգավորում: Ռուս լեզվաբաններից ոմանք գրական-գրքային բառաշերտի մեջ տարբերակում են նախ առանձին «գրքային» ենթաշերտը, իսկ ապա նաև՝ «գրական և պաշտոնական-գործնական», «գրական և գիտական», «գրական և բանաստեղծական»:³⁴ Ըստ այդմ էլ գրական

³⁴Տե՛ս М. Кожина, Стилистика русского языка, М., 1971:

բառաշերտի ենթատեսակները պետք է տարբերակել հրիմնականում երկու ուղղությամբ՝ կիրառության ոլորտով և հուզաարտահայտչական երանգավորմամբ: Առաջին խմբավորումը հիմնականում վերաբերում է գործառական ոճերին, ըստ որի՝ տարբերակվում են պաշտոնական-գործավարական, գիտական, հրապարակախոսական: Այս շերտերին առնչվում են հատկապես այն բառախմբերը, որոնք կարող են գործածական լինել նաև այլ բառաշերտերին զուգահեռ, հատկապես գեղարվեստական գրականության մեջ, ինչպես ասենք՝ ավանդական-բանաստեղծական կամ գրքային-բանաստեղծական, ժողովրդական-բանաստեղծական և այլն: Երկրորդ խմբավորումը կամ դասակարգումը՝ ըստ հուզական-արտահայտչական երանգավորման, գործառական ոճերի հետ համարյա չի առնչվում, քանի որ այս բառախմբի ոճական-արտահայտչական գունավորումը բավականին բազմազան է:

Որքան էլ առանձին լեզվաբաններ բառապաշարի շերտերի ոճական երանգները քննելիս գրական բառաշերտին չեն անդրադառնում, գտնելով, թե իբր նշված շերտի մեջ մտնող բառերը ոճական առումով չեզոք են, որը, անտարակույս, ընդունելի չէ: Նշենք, որ գրական-գրքային բառերը տարբեր կիրառություններում, ըստ հեղինակի նպատակադրման, կարող են ունենալ և՛ վերամբարձ, և՛ հանդիսավոր, և՛ պաշտոնական, և՛ ծաղրական, և՛ փաղաքշական, և՛ մտերմիկ երանգավորումներ:

Այսպես՝ դիվանագիտական, վարչական փաստաթղթերում *մեծարգո*, *վսեմաշուք*, *նորին մեծություն*, *վեհաժողով*, *պայծառափայլություն* և նման բառեր խոսքին կարող են հաղորդել միայն ու միայն վերամբարձություն, պաշտոնականություն, մինչդեռ *քաղցրիկ*, *բալիկ*, *անուշիկ*, *աղավնյակ*, *հոգյակ* և նման բառերը՝ *սեր ու փաղաքշանք*, իսկ *մեղմանուշ*, *ժաճանչագեղ*, *ծիծաղախիտ*, *չքեղապանծ*, *հեզաճկուն*, *տխրաթախիծ* և նման բառերը՝ բանաստեղծական, քնարական տրամադրություններ, արտահայտչականություն, հուզականություն, պատկերավորություն և այլն: Հիշյալ բառաշերտի մեջ են մտնում նաև ընդհանուր գործածական և համագիտական տերմիններ, որոնք արտահայտում են ոչ միայն գիտության, տեխնիկայի, տնտեսության, հասարակական-քաղաքական, գրասենյակային-պաշտոնական և այլ ոլորտներին բնորոշ հասկացություններ և իբրև այդպիսիք մտնում են գրական լեզվի բառապաշար, այլև կենցաղի մեջ մտնելուն զուգահեռ հաճախ դառնում են նաև հասարակության

համար գործածական բառեր՝ երբեմն վերածվելով նաև չեզոք շերտի սովորական բառերի: Նշված բոլոր բառերը սովորական հայերեն բառեր են՝ հայերենի բառակազմական միջոցներից և եղանակներից համապատասխան, և գործ են ածվում հատկապես այն դեպքերում, երբ խոսողը ձգտում է գեղեցիկ, բարձր գրական ոճին բնորոշ բառեր գործածել:

Բառապաշարի այս մասնաշերտի համար որպես լեզվաբանական ընդհանուր բնութագիր էդ. Աղայանը նշում է այն, որ դրա մեջ մտնող բառերը հատուկ են ստեղծագործական ոճերին՝ բանաստեղծ թե վիպասան, գիտնական թե հրապարակախոս, պաշտոնյա թե բանվոր, մի խոսքով՝ յուրաքանչյուր մարդ խոսելիս կամ գրելիս ձգտում է ոչ միայն տվյալ լեզվի նորմային համապատասխանեցնել իր խոսքը, այլև հնարավորին չափ գեղեցիկ, պատկերավոր, ներագողոջ խոսքով արտահայտվել: Այս տեսակետից մոտենալով էլ՝ լեզվաբանը բառերի այս մասնաշերտը անվանում է նաև բառապաշարի ստեղծագործական մասնաշերտ, բայց քանի որ ստեղծագործական ոճը ամենից ավելի ցայտուն ու անսահմանափակ դրսևորումն ունի բանաստեղծական լեզվաոճում, ուստի և միաժամանակ այս շերտին տալիս է նաև բանաստեղծական անվանումը³⁵: Այնուամենայնիվ, «բանաստեղծական» կոչված բառերի խումբը և՛ իրենց արտահայտչականությամբ, և՛ կիրառական ոլորտով ու հաճախականությամբ որոշակիորեն տարբերվում է գրական-գրքային բառաշերտից նաև նրանով, որ սրանք ավելի նեղ և յուրահատուկ բնույթ ունեն, քանակապես ավելի քիչ են և համեմատաբար օժտված են բառիմաստային սահմանափակությամբ, որոշ չափով իրենց վրա կրում են նաև հնության կնիք և հաճախ առօրյա-խոսակցական ոճում ունեն չեզոք համարժեքներ կամ հոմանիշներ, ինչպես՝ *սյուք* – *քամի*, *անրջանք* – *մուրագ*, *զմայլելի* – *հիանալի*, *շքեղապանծ* – *շքեղաշուք* – *շքեղ*, *գեփյուռ* – *զով* և այլն³⁶:

Գրական կամ գրքային բառապաշարը, բնականաբար, չի մտնում համագործածական շերտի բառերի մեջ և հիմնականում պատկանում է լեզվի գրավոր գործառության որևէ առանձնակի ոլորտի, չնայած սրանք կարող են ունենալ նաև կիրառության բանավոր դրսևորումներ՝ բանավոր զեկուցումներ, դասախոսություններ, գիտական բանավեճեր, ելույթներ և այլն: Եվ քանի որ այս բառախմբե-

³⁵ Տե՛ս է. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 143:

³⁶ Տե՛ս Ա. Մուքիասյան, ժամանակակից հայոց լեզու, էջ 192:

ըը բնորոշ են կանոնավորված և նորմավորված գրական խոսքին, ուստի և նրանք գործ են ածվում գիտական, հրապարակախոսական, պաշտոնական-գործավարական և գեղարվեստական գրականության ոճերում, իսկ եթե նույնիսկ գործ են ածվում առօրյա-խոսակցական ոճում, բանավոր խոսքում, այնուամենայնիվ, չեն կորցնում իրենց գրքային ոճական երանգը, գրային-գրքային ոճական դրոշմը³⁷:

Ոճական, կիրառական առումով այս բառաշերտում անհրաժեշտ է առանձնացնել, այսպես կոչված, նեղ գրքային բառերը, որոնք սահմանափակ գործածություն ունեն, առաջացել են զուտ գրական ճանապարհով և առավելապես գործ են ածվում գեղարվեստական, հրապարակախոսական և գիտական ոճերում: Ս. Էլոյանը նեղ գրքային բառերի շերտին է վերագրում.

ա) խիստ սահմանափակ կիրառություն ունեցող բառեր՝ *արբշիռ, հորջորջել, վեմ, ջամբել (սնել, ներարկել), ոստան, սինլըր, ժուժկալ, դիտապաստ, նկրտում, անտրիտուր (անփոխհատույց)* և այլն,

բ) հնացած բառեր և բառածևեր, որոնց մեծ մասը գալիս է հին հայերենից, ինչպես՝ *այր, գայթել (սայթաքել), նավազ (նավաստի), ոթել (թափել), հանգույն (նման), սատար (օգնական, հենարան)* և այլն,

գ) բանաստեղծական բառեր՝ *հրահրում, հմայուն, շուշանաբույր, ոսկեհուր, բիլ, լաջվարդ, պուրպուր, սքանչելագեղ* և այլն,

դ) արևմտահայ գրական լեզվի բառեր՝ *առինքնել, շենշող* և այլն:

Գրական բառապաշարն ունի նաև գործառական լայն կիրառություններ և ըստ լեզվի հասարակական գործառության ոլորտների՝ բաժանվում է գիտական ոճի, ուր տեղ է գրավում մասնագիտական բառապաշարը, հրապարակախոսական ոճի բառեր, որոնք ընդգրկվում են քաղաքական-գաղափարական, զուտ հրապարակախոսական, լրագրային, հռետորական և այլ ոլորտներում, պաշտոնական-գրասենյակային, գործավարական, վարչական-դիվանագիտական ոլորտներում, գեղարվեստական գրականության մեջ և այլն: Ըստ որում՝ գեղարվեստական գրականության մեջ կիրառվում են ոչ միայն գրական, համալեզվական-բանաստեղծական բառերը, այլև առանձին հեղինակների կողմից ստեղծված մեծ թվով հեղինակային նորակազմություններ, որոնք օժտված են անհատական ինքնատիպ դրոշմով և դեռևս մնում են իբրև անհատական իրողություններ³⁸:

³⁷ Տե՛ս Ս. Էլոյան, Ժամանակակից հայերենի բառային ոճաբանություն, էջ 141:

³⁸ Տե՛ս Ս. Էլոյան, նշվ. աշխ., էջ 54:

Նշված գործառական ոճերին բնորոշ բառաշերտերի ոճական երանգավորման մասին հանգամանալի նշվել է գործառական ոճերին նվիրված մեր ուսումնասիրության համապատասխան բաժիններում:

Գրական բառապաշարում սովորաբար առանձնանում են նաև բառային այն միավորները, որոնք առավելապես գործ են ածվում բանավոր, խոսակցական լեզվում:

Բառապաշարի գրական շերտին սովորաբար հակադրում են բարբառային, ոչ գրական բառաշերտերը՝ հաճախ հաշվի չառնելով այն հանգամանքը, որ ոչ գրական ասելով չի կարելի հասկանալ միայն բարբառային կամ, ինչպես ընդունված է նաև անվանել, «գավառական» բառերը, քանի որ ոչ գրական անվան տակ հավասարապես պետք է նկատի ունենալ և՛ բարբառային, և՛ ժողովրդախոսակցական բառաշերտերը:

Եվ ահա այդ մասին ինչ է գրում Ս. Սելքոնյանը, «Բոլոր այն բառերն ու ձևերը, որոնք գրական չեն, խառը անվանումով կոչվում են բարբառային, գավառական, ժողովրդական, խոսակցական և այլն: Հարցը միայն այն չէ, որ տերմինների օգտագործման ժամանակ «շռայլում» է թույլ տրվում, այլև այն, որ համապատասխան երևույթի էության ըմբռման գործում չի ցուցաբերվում հստակ մոտեցում: Գեղարվեստական գրականության մեջ օգտագործվող բոլոր այն բառերն ու ձևերը, որոնք գրական չեն, պայմանականորեն կարելի է կոչել «բարբառային» տերմինով: Հեշտ է նկատել, որ նման մոտեցմամբ բարբառայինն ըմբռնվում է բավական լայն իմաստով և, որպես այդպիսին, հակադրվում է գրականին: Ինչ որ գրական չէ, բարբառային է»³⁹: Նման մոտեցում է դրսևորում նաև Ռ. Իշխանյանը՝ նշելով, որ «բարբառային, ժողովրդական, ժողովրդական-բարբառային ածականները գործածվում են հիմնականում ժողովրդական խոսքից եկող, այդ խոսքի երանգն ունեցող իմաստով»:

Նշված բնութագրումներից պարզ է դառնում, որ բարբառային և ժողովրդախոսակցական բառաշերտերի նույնացումը հանգեցնում է նրան, որ բարբառային բառաշերտն ըմբռնվում է բավականին լայն իմաստով և հակադրվում միայն գրականին, մի բան, որ ոճաբանական, կիրառական առումով համոզիչ չէ, քանի որ ճիշտ չի ներկայացնում բառապաշարի ոչ գրական ոլորտին պատկանող բառերի խմբավորումը և նրանց ոճական երանգավորումը, մանավանդ որ

³⁹ Տե՛ս Ս. Սելքոնյան, նշվ. աշխ., էջ 107:

Ս. Մելքոնյանը նույն ուսումնասիրության մեջ ավելացնում է նաև, որ «բարբառային բառերն ու ձևերը իրենց էությամբ, գրական նորմայի նկատմամբ ունեցած առնչությամբ միատեսակ չեն. դրանց մի մասը նեղ տեղային բնույթի է, անմատչելի հանրության համար և բավակահին հեռու գրական նորմայից, իսկ մյուս մասը համեմատաբար ավելի ընդհանրական նշանակություն և կիրառություն ունի»⁴⁰: Ուստի և, այնուամենայնիվ, տարբերակելով այդ բառախմբերն իրարից՝ առաջին խմբի բառերն ու ձևերը անվանվում են *գավառաբանություններ*, իսկ երկրորդները՝ *հասարակաբանություններ*, ինչպես ընդունված է նաև ռուս լեզվաբանության մեջ: Որքան էլ նշված բառաշերտերը ծագման ակունքով մոտ կամ գուցե ինչ-որ չափով նույնական լինեն իրենց ժողովրդական խոսքի երանգներով, բայց և այնպես սրանք որակապես, կիրառության ոլորտներով և մանավանդ՝ ոճական արժեքով լեզվական տարբեր իրողություններ են, ուստի և ոճաբանական առումով պետք է տարբերակվեն և ուսումնասիրվեն առանձին-առանձին՝ իբրև իրար հետ սերտորեն կապված և միմյանցով պայմանավորված տարբեր բառաշերտեր, քանի որ ժողովրդախոսակցական բառաշերտը (կամ հասարակաբանությունները), ի տարբերություն բարբառների, տարածքային նեղ սահմանափակում չունի, ավելի մոտ է գրական լեզվին և մատչելի տարբեր բարբառներով խոսող հանրությանը, և ապա՝ այս բառաշերտի բառերը, ինչպես նկատել է Ա. Ի. Եֆիմովը՝ «լեզվական այնպիսի միջոցներ են, որոնք նախ և առաջ գործ են ածվում համազգային խոսակցական կենցաղային լեզվի տարբեր ոճերում և դուրս են եկել գրական արտահայտության համընդհանուր ճանաչում գտած միջոցների ու նորմաների սահմաններից»⁴¹:

Գեղարվեստական տարբեր երկերում նշված բառաշերտի գործածությունն ամենից առաջ պայմանավորված է տվյալ երկի բովանդակությամբ, նյութի թելադրանքով, տվյալ միջավայրին համապատասխան երանգավորում ստեղծելու, իսկ առանձին դեպքերում՝ կերպարների խոսքի ոճավորման անհրաժեշտությամբ, ինչպես նաև հեղինակի լեզվամտածողությամբ ու նրա ոճի անհատականությամբ:

Առօրյա-խոսակցական բառաշերտը բնորոշ է նաև առանձին գրողների հեղինակային խոսքին, որով և ավելի է ընդգծվում նրանց ժողովրդական լեզվամտածողությունը: Կան հեղինակներ (Խ. Աբով-

⁴⁰ Նույն տեղում:

⁴¹ А. И. Ефимов, *նշվ. աշխ.*, էջ 220:

յան, Հովհ. Թումանյան, Հր. Մաթևոսյան և ուրիշներ), որոնց հեղինակային խոսքը հաճախ մոտենում է կերպարների խոսքին՝ կազմելով ոճական մի սերտ ամբողջություն: Այսպես՝ «Վերջ Հայաստանի» վեպում Խ. Աբովյանը ոճական այլևայլ նպատակներով գործ է ածում ժողովրդախոսակցական բառաշերտի տարբեր ենթախմբեր, որոնցից գերակշռողը մեր ժողովրդի կյանքը, կենցաղը, բարքերն ու սովորույթները անվանող ու նկարագրող բառերն են, այսպես կոչված՝ *կենցաղագրական բառաշերտը*, հատկապես վեպի՝ գյուղական կենցաղը վերարտադրող հատվածներում: Նշված բառախումբը այս վեպում գործ է ածվում նախ և առաջ այս բառերի առաջին և հիմնական՝ անվանողական գործառույթով, իսկ ոճական երանգավորումը տվյալ դեպքում ինչ-որ չափով դառնում է ոչ առաջնային:

Այս բառաշերտի հիմնական առանձնահատկությունն այն է, որ անվանում և ավելի պարզորոշ է դարձնում այն առարկաներն ու երևույթները և այնպիսի հասկացություններ, որոնք բնորոշ են տվյալ ժամանակաշրջանի հայ մարդուն, նրա կենցաղին ու ապրելակերպին: Բարեկենդանի ծիսակատարության գեղեցիկ նկարագրության ընթացքում տեսանելի ու հանգամանորեն է ներկայացվում հայ նահապետական գյուղացին, «գյուղի իշխաններն ու քեղխուղաները», նրանց կենցաղն ու ապրելակերպը, ավանդական սովորույթները, քեֆն ու խրախճանքը, նրանց հումորն ու զվարճալիքները՝ ընդգծելով նրանց բարությունն ու հյուրասիրությունը, մարդկային վեհ հատկանիշները, որ դարեր շարունակ հարատևել են մեր ժողովրդի կյանքում: Այս նկարագրությունները, նաև հեղինակային խոսքը անմասն չեն բարբառային բառերից ու արտահայտություններից, այսինքն՝ հեղինակային խոսքը հիմնականում ներկայացվում է ժողովրդախոսակցական բառամթերքով, բայց երբեմն համեմվում է նաև բարբառային տարրերով: Ահա Բարեկենդանի նկարագրությունը.

«Բարեկենդան էր: Հին՞ եկել, դիզվել, սար ու ծոր բռնել էր: Պարզկա գիշերը էնպես էր գետինը սառցրել, որ ամեն մեկ ոտը կոխելիս հազար տեղից տրաքտրաքում, ճոճում, ճքճքում էր ու մարդի ջանը սրտացնում, ծեն տալիս:

Արեգակը էս առավոտ որ գլուխը քնի տեղիցը ու աղոթարանիցը չի բարձրացրեց ու աչքը աշխարհի վրա գցեց, շողքը սարերի գագա-

* Նշենք, որ յու>ի, այ>է հնչյունափոխությունը մենք ավելի շուտ համարում ենք ժողովրդախոսակցական լեզվի իրողություն, քան բարբառային:

թին, դաշտերի գլխին էնպես էր պեծին տալիս, պսպղում, փայլում ու սառցի, ձնի հետ խաղում, ծիծաղում, կանաչ ու կարմրին տալիս, որ հենց իմանաս, թե ալմազ, զմռութ, յաղութ ու հազար տեսակ-տեսակ անգին քարեր ըլեին դաշտերի, սարերի գլխին, երեսին, դռշին փռած...» (էջ 9):

Ժողովրդախոսակցական հարուստ բառապաշարով է օժտված նաև Գովի. Թումանյանի հեղինակային խոսքը հատկապես «Մերոնք» պատմվածաշարում, «Գիքորը» պատմվածքում և մի շարք այլ ստեղծագործություններում: Գովի. Թումանյանը իր հեղինակային խոսքն ավելի պատկերավոր, սեղմ ու արտահայտիչ դարձնելու նպատակով հաճախ դիմում է առօրյա խոսքում լայն գործածություն ունեցող, ժողովրդական լեզվամտածողությանը բնորոշ և նրա ազգային կերպարանքը բնութագրող բազմաթիվ բառերի ու արտահայտությունների, որոնք ոչ միայն սովորական բառակապակցություններ ու ամբողջական նախադասություններ են, այլև թևավոր արտահայտություններ ու դարձվածաբանական միավորներ, ինչպես՝ «Կնկա աչքերում յուղ կա, գլուխը քարը, խոսք կռվացնել, մեր գլխին մի նոր կրակ է բերում, կռիվ է տալիս հազար ցավի հետ, նրա արինը կարմիր է մերից, խելքս չի կտրում, ես աչքի լուսը կհանեմ գողի, կուլ չի գնացել թավադին...» և այլն: Կամ՝ բազմաթիվ հարադրություններ՝ միտք է անում, միտն եկան, միտն ընկան, մտքումը դրեց, ձեն էր տալիս, զրույց էին անում, չեմ ու չեմ արավ, սե՛ր արա, պայման կապեցին, մութն իջավ, գետինն առավ, քահել-քիվան, օր ու կյանք, ցավ ու դարդ, գործի տա, առ ու փախ, քարեքար ընկան, աշխատանք արին, մեռնող-ապրող, օր ու արև և այլն:

Ժամանակակից գեղարվեստական արձակում հաճախ նշված բառաշերտին է դիմում նաև Գր. Մաթևոսյանը և՛ հեղինակային, և՛ առանձին կերպարների խոսքում, ինչպես՝ «Անդրոն սայլ է սարքում, տնին տաշի՝ լուծը պիտի խանձի. լծի ծակերն անելը թոպեի գործ է, բայց դեռ մի քանի ճաղ պակաս է: Տնաշեններն էնպես են բանեցնում, կարծես ամեն անգամ երկնքից է ընկնում: Եհշտն ասած, լավ էլ անում են. աշխօրն աշխօր է, իսկ ահա ուրիշները չարչարվում են բարկ արևի տակ: Իրիկումը պիտի գյուղամեջ իջնել, եզ խնդրել Մանասից, փայտը սարում պիտի որ վերջացած լինի: Կգնա, կովերը կտեսնի: Աշխենը լավ մածուն կունենա, մածուն կուտի...» («Օգոստոս»): Ժամանակակից գեղարվեստական արձակում հաճախ կերպարների խոսքը ոճավորվում և անհատականացվում է ժողովրդախոսակցա-

կան բառաշերտի և ընդհանրապես ժողովրդական լեզվամտածողությանը բնորոշ տարրերով: Ահա մի օրինակ. «... Դա, բայց ի՞նչ օգուտ, ասա տղան լավ լինե՞ր, տղա՛ն... էդ էշի քուռակը,- բա ինչ ասեմ, էշի քուռակ չասեմ,- դու մի ասա խմող – հարբեցող է՛ քիչ է, դումարբազ է՛ քիչ է, հլը, դու դրան տես, սիրողություն էլ է անում: Մի մարդատեր ու երեխատեր դուրսընկածի հետ է կապված: Աննա, դու Աննա, էդ բանն իմանաս ու մյուս՝ օրը գնաս էդ առ ու ապուռը կորցրած լի՞րք կնկա խեղճ ու խաբված ամուսնու հիմնարկ, գտնես դրան ու, ոչ էս կողմ, ոչ էն կողմ, երեսին ասես...»: (ՅՄ)

Որքան էլ իրավացի և ընդունելի է Գ. Սևակի այն հայտնի դրույթը, թե ժողովրդայնություն տվողը բառերը չեն, այլ լեզվամտածողությունը, որ տրվում է հարազատ ժողովրդի կենդանի խոսքի ուշադիր դիտումով ու հմուտ օգտագործմամբ, այնուամենայնիվ, ժողովրդախոսակցական բառաշերտը մեր լեզվի՝ դարերով ձեռք բերված արտահայտչական հարուստ հնարավորությունների դրսևորումն է, որն ունի հուզական ընդգծված երանգավորում, բազմաձայն ելևէջներ, կենդանություն և անմիջականություն, ազգային լեզվամտածողության անաղարտ ձևեր:

Ժողովրդախոսակցական բառաշերտի հիմնական կորիզն են կազմում նաև մեր ժողովրդի կենցաղը, սովորույթներն անվանող բառերն ու արտահայտությունները, ինչպես հաճախ նաև անվանում են «էկզոտիկ» բառերը, կենցաղագրական բառերը, հարադիր, հարադրավոր և կրկնավոր բարդությունները, բնածայնական բառերը, ծայնարկությունները, և հատկապես՝ դարձվածքները և դարձվածաբանական արժեք ունեցող բառակապակցությունները (անեծքներ, օրհնանքներ և այլն):

Ինչպես արդեն նշել ենք, ժողովրդախոսակցական բառաշերտի բաղադրիչներ ենք համարում նաև *այ>է* հնչյունափոխված տարբերակները՝ հատկապես դերանվանական համակարգում (*էս, էղպես, էնպես, էստեղ* և այլն), որոնցից շատերը այսօր ևս (դեռևս) համարվում են բարբառային իրողություններ, քանի որ մենք ունենք նաև այս ձևերին համարժեք զուտ բարբառային համանիշներ՝ *ա-ով, ք-ով, ի-ով*, ինչպես՝ *ասիկ, իսիկ, ըդիկ* և այլն: Այս բառաշերտի մեջ յուրահատուկ տեղ ունեն բարբառներից եկող և այժմ էլ խոսակցական նշված ոլորտում գործածական բազմաթիվ բառեր ու բառակապակցություններ, որոնք սովորաբար բնորոշ են առօրյա-խոսակցական ոճին և կազմում են հասարակաբանական-խոսակցական բառաշերտը: Դրանց մեջ մտնում են նաև արևելյան լեզուներից անցած մի շարք փոխառություններ:

Այսպիսով՝ ժողովրդախոսակցական բառապաշարը «իր մատչելիությամբ, համահասկանալիությամբ յուրահատուկ տեղ է գրավում գրքային, ինչպես և տարածական սահմանափակություն ունեցող առանձնացված, մեկուսացված բարբառային խոսքի նկատմամբ՝ վերջիններիս հանդեպ ունենալով ակնհայտ առավելություն, թեև հնարավոր չէ լեզվի գործառության գրքային ոլորտների լիակատար գործառույթ առանց խոսակցական ոճի հուզաարտահայտչական երանգ ունեցող և բարբառային բառերի ոճական ինքնատիպ կիրառության, որ ոճական արդյունավետություն և դիպուկություն է հաղորդում գրքային ոճերին: Խոսակցական բառապաշարն առավել լայն ժողովրդական զանգվածների առօրյա հաղորդակցման միջոց է, որ դրսևորվում է լեզվի բանավոր գործառության ոլորտում՝ հիմնականում զրույցների և երկխոսությունների ձևով: Խոսակցական ոճը լեզվի փոփոխվող և զարգացող ոլորտն է, որտեղ փոխադարձաբար ներգործում են և՛ լեզվական, և՛ արտալեզվական, և՛ գրական ու ոչ գրական, և թե՛ լեզվի տարբերակային ձևերի տարրերն ու իրողությունները»⁴²:

Բառապաշարի ժողովրդախոսակցական շերտը միջին տեղ է գրավում բարբառների և գրական լեզվի բառապաշարի միջև և անմիջականորեն նպաստում է գրական լեզվի բառապաշարի համալրմանը: Բարբառային բառերը աստիճանաբար հղկվում, մշակվում, հաճախ նաև գեղարվեստական գրականության միջոցով լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում անցնում են գրական լեզվի բառապաշար նախ բանավոր, ապա՝ գրավոր դրսևորումներում: Հայոց լեզվի պատմության տարբեր փուլերում կան բազմաթիվ դեպքեր, երբ այդ բառաշերտի մի շարք բառեր գրական լեզվի բառապաշար են անցել հիմնականում գեղարվեստական գրականության միջոցով և նույնիսկ մոռացվել է դրանց կիրառության նախկին ոլորտը (ինչպես՝ *մրմուռ*, *մարմանդ*, *էտ*, *էտել*, *չնուշկ* և այլն): Եվ պատահական չէ, որ Շարլ Բալլին խոսակցական լեզուն դիտել է իբրև նորմա, իբրև լեզվի մյուս տարբերակային ձևերի գնահատման չափանիշ:

Ի տարբերություն ժողովրդախոսակցական բառաշերտի՝ բարբառային բառերն ունեն որոշակի տարածքային սահմանափակում, նեղ տեղային բնույթի են, այդ իսկ պատճառով էլ դրանք մատչելի չեն մյուս տարածքներում բնակվող հանրությանը:

Բարբառային բառերը պատկանում են բառապաշարի ոչ կենսունակ (ոչ գործուն) ոլորտին, ուստի և, սովորաբար, գրական լեզվի

⁴² Ս. Էլոյան, նշվ. աշխ., էջ 40:

նորմայի սահմաններից դուրս են և, բնականաբար, գործածական չեն, նորմատիվ բնույթի այնպիսի գործառական ոճերում, ինչպիսիք են գիտական, պաշտոնական, գրասենյակային ոճերը: Նշված բառաշերտին պատկանող բառերը հիմնականում գործ են ածվում առօրյա-խոսակցական և գեղարվեստական ոճերում՝ ոճական որոշակի երանգներով և հեղինակային նպատակադրմամբ:

Բարբառային բառերի գերակշռող մասը գեղարվեստական երկերում հանդիպում է կերպարների խոսքում՝ ոճական զանազան նպատակադրումներով, իսկ երբեմն էլ հենց այնպես, առանց որոշակի միտումի և դիտվում իբրև լեզվական շեղումներ: Նշված ձևերը չեն բացառվում նաև հեղինակային խոսքում, մասնավորապես նաև այն դեպքում, երբ դրանք նեղ, տեղական բնույթի առարկաների, երևույթների կամ ընդհանրապես տարբեր հասկացությունների անվանումներ են, հատկապես՝ կենցաղագրական բառեր, որոնց համարժեքները կամ փոխարինողները մեր լեզվի տվյալ փուլում ընդհանրապես բացակայում են: Այսպես՝ Խ. Աբովյանն իր հեղինակային խոսքում գործ է ածում *դաստուր* (ընդմիջում), *կատեպան* (այգեպան) նեղ բարբառային բառերը, որոնք գործածական ու հասկանալի են միայն Քանաքեռի խոսվածքում: Կամ Զր. Մաթևոսյանն իր պատմվածքներում հաճախ է գործածում բարբառային *«տորք»*, *«առնաուտ»*, *«շաշ»* և նման մի շարք բառեր, որոնք զուտ տեղական բնույթ են կրում: *«Տորք»* բառը որոշակի զբաղմունքի, արհեստի հատուկ հասկացություն է անվանում և նշանակում է *«փայտե մեծ շրջանակ, որի վրա հենում և գործում են գորգ կամ կարպետ»*, գրական լեզվում չունի իր համապատասխան համարժեքը, կարող է փոխարինվել *«դազգահ»* կամ *«ոստայնակի դազգահ»* բառերով, որոնք, սակայն, ամբողջովին և ճիշտ չեն արտահայտում նրա իմաստը, ուստի և հեղինակը նախընտրում է խոսակցական և միակ ձևը. *«Դեռտո ինչ եղավ. տասներեք հոգով չորս պատի մեջ՝ ծմեռը բերեցին, տորք էլ տնկեցին տանը... ծիծաղեցին, երբ տեսան տորքի տակ նստել էր ու հանգույց անել չգիտի Աղունը»*: Կամ՝ *«առնաուտ»* բառը գրական լեզվում, ըստ բացատրական բառարանների, նշանակում է *«ալբան»*, *«ալբանացի»*, իսկ բարբառներում՝ *«վիթխարի»*, *«հսկա»*, *«հաղթանդամ»*: Ահա հենց այս իմաստով էլ գործ է ածվում Զր. Մաթևոսյանի պատմվածքում՝ *«Երկու տարեկան Վազգենը, երբ խոսել սովորեց, առաջ ասաց ապի, երկրորդ բառը առնաուտն էր»*: *«Փոխուտուրս»* գործածվում է միայն Լոռու բարբառում, նշանակում է «մի բան տալ, առնել,

փոխադարձություն» և արտահայտվում է հենց «փոխ» արձատով և «տուրս» գրաբարյան հիլովական ձևով («տուրք» բառից), որ անցել է բարբառին, այն ունի զուտ տեղական, նեղ բարբառային բնույթ և, բնականաբար, մատչելի չէ մյուս տարածքներում: Խ. Աբովյանն իր խոսքը տվյալ ժամանակի ընթերցողներին մատչելի դարձնելու նպատակով իր հեղինակային նկարագրություններում, մանավանդ, երբ նկարագրում է հայ ժողովրդի կենցաղը, նրա նիստուկացը, հիմնականում դիմում է բարբառային բառերին ու արտահայտություններին: Սա միաժամանակ արվում է ոճական այլ նպատակներով. հաճախ նա կամեցել է իր խոսքը տեղայնացնել, մոտեցնել կերպարների խոսքին՝ առաջնությունը տալով բարբառային ձևերին, ինչպես՝ *«Տանը դռնադ որ էն սիաքը նրա դռանը վեր գային, սաղ ամիս ուտեին-խմեին, կոտրեին, ջարդեին, փչացնեին նրա տան խերն ու բարաքյաքը հա՛ կար ու յաբանի յադն էլ նրանց դռնովը անց կենար, իրանք թևիցը կքաշեին, տուն կկանչեին, որ նրանց սուփրի համն առնի ու էնպես ճամփա ընկնի: Շատ անգամ եկեղեցու՞ր որ մեկ դարիք օքմին կտեսներ, եկեղեցու դուռը կկալներ, որ սֆթա ինքը նրան իր տունը տանի...»*: Եվ իրոք, ինչպես նշում է Ս. Մելքոնյանը, հասկացությունը սեղմ, ճշտորեն ու ժողովրդական մտածողությունը հարազատ ոգով արտահայտելու շնորհիվ այս և նման բառերն անփոխարինելի են: Այնուամենայնիվ, բարբառային բառերի հիմնական ոճական արժեքը ինչպես տվյալ միջավայրի, տեղի երանգավորում ստեղծելն է, այնպես և առանձին կերպարների խոսքի ոճավորումը:

Գրողի վարպետությունը նաև այն է, որ յուրաքանչյուր կերպարի խոսքի ոճավորման համար կարողանում է ճիշտ գտնել ու ընտրել համապատասխան լեզվական միջոցներ, որոնք բնութագրում են տվյալ տարածքը ներկայացնող անհատների: Շատ բնորոշ ու համոզիչ գույներով և լեզվական համապատասխան միջոցներով է ներկայացրել Ս. Արմենը *«Յեղնար աղբյուր»* վիպակում իր գյումրեցի հերոսին, ինչպես՝ *«Սարդու մեջ մե բանըմ կա, օր իրան հետ չպիտի մեռնի, օր մարդու մեռնելեն ետև պիտի փրկըվի: Կուզեք հոգի ըսեք էդոր, կուզեք՝ անուն, կուզեք՝ գործ, կուզեք՝ շունչ... Ըշտը ես ախպուրս կշի՛նեմ էդ մի բանի փրկության համար...»*:

Ինչպես երևում է բերված հատվածից, հեղինակը, հավատարիմ մնալով Կարնո բարբառին, կերպարի խոսքն այստեղ անհատականացնում է գերազանցապես տվյալ բարբառի բառերով ու արտահայտություններով: Բացի նշված բարբառային բառերից՝ կերպարի

խոսքն անհատականացնում է նաև բարբառային քերականական մի շարք ձևերով ու իրողություններով (հողեր, դերանվանական ձևեր, հոլովման, խոնարհման ձևեր, բարբառային կառույցներ և այլն): Այս դեպքում արդեն բարբառային իրողությունները ծառայում են ոչ միայն որպես տվյալ կերպարի հաղորդակցման միջոց, այլև նրա խոսքի երանգավորմանը նպաստող տարրեր: Կերպարի խոսքի անհատականացման նշված եղանակին են դիմել նաև ժամանակակից մի շարք գրողներ, մասնավորապես գեղարվեստական արձակում, չնայած այս միջոցները ոճական որոշակի նպատակադրմամբ չեն բացառվում նաև չափածո ստեղծագործություններում: Ըստ որում, ինչպես նկատել է Ս. Մելքոնյանը, «Բարբառն այդ քնարական հերոսի խոսքի համար դիտվել է որպես երանգավորման միջոց, այն էլ, հասկանալի է, հատկապես այնպիսի բանաստեղծություններում, որոնց հիմնական նպատակաուղղվածությունը, ոգին ժողովրդային է: Բարբառային բառերն ու ձևերը այս և նման ստեղծագործություններում օգտագործված են հիմնականում նույն սկզբունքով, ինչ վիպական երկերում»:⁴³ Այս առումով խիստ ուշագրավ են Դովի. Թումանյանի «Անուշ», «Մարո», «Հառաչանք» պոեմները, Ավ. Իսահակյանի 90-ական թթ. մի շարք չափածո ստեղծագործությունները, «Ալագյազի մանիներ» շարքը, Դովի. Շիրազի ուշ շրջանի բանաստեղծությունները և այլն: Մի հատված Ավ. Իսահակյանի չափածոյից (1891 թ. «Երգեր ու վերքեր»).

*Բարով քեզի, ազիզ յար,
Ախր ի՞նչըդ ինձ մոռցար,
Դուն խիղճ չունե՞ս, այ նամարդ,
Դարդու սրտիս մխիթար...
Յար ջան, երթանք մեր այգին,
Նստինք ուռու շվաքին,
Ձեն-ձենի տանք ու կանչենք
Վարդ-Շիրազի բայաթին...*

Սակայն միշտ չէ և պարտադիր չէ, որ հեղինակները կերպարի խոսքը անհատականացնելիս ամբողջովին դիմեն բարբառին (ինչպես նկատեցինք նախորդ դեպքերում, Մ. Արմենի «Հեղնար աղբյուր»-ում), երբեմն կերպարի խոսքն անհատականացվում է տվյալ կերպարին բնորոշ մեկ-երկու բարբառային արտահայտություններով

⁴³ Նշվ. աշխ., էջ 124:

(ինչպես Հովհ. Թումանյանի պոեմում «օխտը» թվականը, Հր. Մաթևոսյանի արձակում՝ «շաշ», «շաշավուն» բառերը և այլն): Յուրաքանչյուր գրող կարող է բարբառներին դիմել առանց վարանելու, բարբառներից վերցնելու այն, ինչը անհրաժեշտ է ու մատչելի, ոճական որոշակի նպատակադրում ունի, չկա կամ գործածական չէ գրական լեզվի մյուս ոլորտներում, և որ հետագայում կարող է դառնալ ընդհանուր գործածական, համաժողովրդական-խոսակցական, իսկ ապա նաև՝ կարող է անցնել գրական լեզվի ոլորտ: Որքան էլ բարբառային բառերն ու քերականական ձևերը գեղարվեստական ոճում թույլատրելի, հանձնարարելի իրողություններ են ոճական այս կամ այն նպատակներով, այնուամենայնիվ, բարբառային տարրերի գործածության ժամանակ գրողը պետք է դրսևորի չափի, ճաշակի գեղագիտական զգացում և, ինչպես ժամանակին նկատել է Ղ. Աղայանը, ամենից առաջ պետք է ունենա նաև երաժշտական լսողություն, որ ըմբռնի, թե ո՞ր բառը որտեղ կարող է ճիշտ և տեղին հնչել, որտեղ՝ ավելորդ ու անախորժ:

Բարբառային բառերի ու քերականական ձևերի գործածությունն ավելի ակնհայտ է այն դեպքում, երբ դրանք ընդհանրապես գործ են ածվում ոճավորման ժամանակ: Ոճավորումը գրական, գեղարվեստական այն հնարանքն է, երբ որևէ գրող կամ ընդհանրապես ստեղծագործող փորձում է հետևողականորեն վերստեղծել անցյալի որևէ խոշոր գրողի կամ նույնիսկ պատմական որոշակի դարաշրջանին բնորոշ գեղարվեստական բովանդակության, լեզվի ու ձևի այլ տարրերի գիտակցված նմանությունն ու կրկնությունը: Նման դեպքերում, ինչպես նկատել է Էդ. Ջրբաշյանը, «գրական ոճավորման դիմող գրողն ամենից առաջ մտահոգված է անցյալում մշակված այս կամ այն գեղարվեստական ոճի որոշ էական կողմերի վերարտադրությամբ, որի օգնությամբ նա կենդանացնում է աշխարհագագացողության և գեղագիտական մտածողության տվյալ տիպը, լեզուն, ժամանակի և ազգային միջավայրի կոլորիտը: Գրողի սեփական ոճը այս դեպքում հանդես է գալիս ոչ իր ուղղակի և ամբողջական տեսքով, այլ զգալի չափով գտնվում է այն ոճի շրջանակներում, որին նմանվում է նա, ենթարկվում է և կախված է այդ ոճից»⁴⁴:

Ոճավորումը սոսկ որևէ գրողի թեմայի, ոճի, ժանրային առանձնահատկությունների մեխանիկական ընդօրինակումը չէ, ոչ էլ նրա նմանակումը, ինչպես նկատել են որոշ ուսումնասիրողներ:

⁴⁴ Էդ. Ջրբաշյան, Աշխարհայացք և վարպետություն, Ե., 1987, էջ 197:

Ոճավորման դասական օրինակ է տվել Ե. Չարենցը իր հանրահայտ «Տաղարան»-ում. սայաթնովյան երգերի նմանողությունն ավելի շատ ակնհայտ է դառնում արտաքին գործոնների միջոցով (բառեր, արտահայտություններ, քերականական ձևեր և այլն), այնուամենայնիվ, դրանց ներքին կողմը, բանաստեղծության բուն ոգին ու էությունը հենց իրենն են՝ զուտ չարենցյանը:

«Տաղարան» շարքում Սայաթ-Նովայի լեզվի, մտածողության և ոճի պատրանքը հիմնականում ստեղծում են երկու տասնյակի հասնող բարբառային բառեր ու արտահայտություններ, որոնք բնորոշ են նաև արևելյան, զուսանական խոսքարվեստին: Ահա մի քառյակ «Տաղարան»-ից.

*Կուզեմ հիմի փչի զուռնեն – հարբած ըլիմ մինչև էգուց,
Ընկերներիս սուփրին գինի ու հաց ըլիմ մինչև էգուց,
Ճայտոն նստած քուչովն անցնիմ, պատուհանից վրես նայես...*

Դրանցից են նաև *յար, զոզալ, բաղ, թաս, քամանչա, դուքան, էյթիրար, բախչա* և այլն: Ոճավորմանն առավել ևս նպաստում և մեծ երգչի տաղերին յուրահատուկ զուսավորում են հաղորդում հատկապես թիֆլիսի բարբառում գործածական բառերը, ինչպես՝ *օթախ, քուչա, սուփրա, խալի, նոքար, չինի, դափ ու զուռնա* և այլն:

«Տաղարան»-ում ոճական համապատասխան զուսավորում են ապահովում նաև բարբառային կամ խոսակցական մի շարք քերականական ձևեր (հոգնակիի կազմություն, հոլովման, խոնարհման, հնչյունափոխական իրողություններ), որոնք բնորոշ են թիֆլիսի բարբառին՝ *խալիչեք, աղեք, պատկերք, կու մեռնիմ, էրեց, ըլիմ, մեկէլը, կը-ով ներկայի ձևեր՝ կասի* (բարբառում նաև՝ կոսե), *չէր ասե, ըլին շարած, ուներ շարած* (վերջին ձևերը հատկապես վաղակատարի իմաստով): Ոճական որոշակի երանգավորում ունեն նաև ժողովրդական լեզվամտածողությանը բնորոշ և խոսակցական ծագում ունեցող մի շարք դարձվածքներ ու հարադրություններ, ինչպես՝ *սիրտս դնեմ ոտքերիդ տակ, սրտիցս արյուն է հոսում, ականջ արա, ատլաս ու խաս, խաս-խալիչեք, դափ ու զուռնեն, սազով-քամանչով* և այլն:

Բարբառային բառերը գեղարվեստական երկերում հաճախ գործ են ածվում նաև երգիծական նպատակով: Դիշենք Թումանյանի «Շունն ու կատուն», «Մի կաթիլ մեղրը», Չարենցի «Կապկազ թամաշան» և այլն:

*Ժամանակով կատուն ճոն էր,
Շունն էլ գլխին գդակ չուներ,
Միայն գիտեմ ոչ որդիանց որդի
ճանկել էր մի գառան մորթի...*

Կամ՝ «Հառաչանք» պոեմում ծերունու խոսքը ոճավորվում է նաև նշված լեզվամիջոցների գործածությամբ

*Եկած կլինի, որ խաբար տանի,
Թե խելքը գլխին դեռ քանի գյուղ կա...
Ով իր դռանը անասուն ունի,
Կամ որդի՝ կնգա աչքերում յուղ կա...
Բաց արին տեսան գրած զակոնում,
Թե չորան Չատին Սիրիր է գնում:*

Այսպիսով, եթե ընդհանրացնենք բարբառային բառերի ու քերականական ձևերի մասին ասվածը, նկատելի է դառնում, որ բարբառային բառերը առօրյա-խոսակցական ոճում և գեղարվեստական երկերում կարող են հանդես գալ հետևյալ դրսևորումներով:

ա) բարբառային բառեր, որոնք բնորոշ են, գործածական ու հասկանալի միայն տվյալ տարածքում, ունեն տարածքային որոշակի սահմանափակում, ինչպես՝ *դաստուր, կատեպան, դուքան, դավթար, օքմի, եկահալ, առուզ, կոնակ, դոչաղ, թեփշի, չափուլաղ, փոխտուրս, դուման* և այլն,

բ) բառեր, որոնք բարբառին են անցել գրական լեզվից՝ որոշ հնչյունափոխված և փոփոխված տարբերակներով, ինչպես՝ հավող, ֆորթ, ֆող, խաց և այլն,

գ) բառեր, որոնք օտարաբություններ են, նախապես անցել են և գործ են ածվում բարբառներում և նույնպես համարվում են բարբառային բառեր, ինչպես՝ *չկոլ, կլաս, քուչա, խիյար* և այլն,

դ) հնչյունաբանական, ձևաբանական, շարահյուսական, բարբառային իրողություններ (հողերի կիրառություններ, հոգնակիի կազմության ձևաբանական, շարահյուսական բարբառային իրողություններ):

Եվ ապա՝ բարբառային բառերն ու քերականական ձևերը գեղարվեստական, առօրյա-խոսակցական ոճերում հիմնականում գործ են ածվում տեղի, միջավայրի համապատասխան երանգավորում ստեղծելու, կերպարի խոսքի անհատականացման, նրանց հաղորդակցումն ու՝ լեզվի ժողովրդայնությունն ապահովելու, ոճավորման, իսկ երբեմն էլ՝ երգիծական և այլ նպատակներով: Ավելացնենք նաև,

որ բարբառային բառերի ու քերականական ձևերի նշված նպատակադրումները զուտ բարբառով գրված ստեղծագործություններում (ինչպիսիք են Գ. Սունդուկյանի, Սայաթ-Նովայի ստեղծագործությունները, Ռաֆ. Պատկանյանի արծակի որոշ գործեր և այլն) ոճական առումով ժրոշակի արժեք չունեն: Այստեղ դրանք առավելապես ունեն զուտ հասկացություն արտահայտող անվանողական գործառույթ:

ԺԱՐԳՈՆԱՅԻՆ ԲԱՌԵՐ ԵՎ ԳՈՆԴԿԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բառապաշարի դասակարգման կարևոր չափանիշներից մեկն էլ բառերի գործածության հասարակական կամ սոցիալական սկզբունքն է, երբ հաշվի է առնվում այն հանգամանքը, թե տվյալ բառը կամ բառախումբը հասարակության ո՞ր մասի կամ ո՞ր անդամների համար է գործածական, և այդ բառերի կիրառությունն ունի՞ արդյոք որևէ սոցիալական սահմանափակում, քանի որ բառապաշարի ոչ բոլոր միավորներն են, որոնք հավասարապես կամ անխտիր գործ են ածվում հասարակության բոլոր անդամների կողմից:

Ուրեմն բառապաշարի մեջ անհրաժեշտ է տարբերակել բառերի մի խումբ, որոնք հատուկ են որոշակի ոլորտների ու գործածական տվյալ հանրության որոշակի խմբերի կողմից:

Բառապաշարի այս շերտը սովորաբար անվանում են բառապաշարի հասարակայնորեն տարբերակված շերտ: Այս շերտի մեջ, ինչպես արդեն նշել ենք, մտնում են նաև հայերենի տարածական տարբերակներին բնորոշ բարբառային բառերը, որոնք ամենից առաջ միավորվում են տարածքային տարբերակման հատկանիշով:

Այս շերտի մեջ են նաև այն բառերը, որոնք բնորոշ են հասարակության առանձին սոցիալական խմբերին և գործ են ածվում նրանց կողմից՝ որոշակի նպատակներով: Այս բառերը, բնականաբար, կիրառության նեղ, սահմանափակ ոլորտ ունեն և սովորաբար անվանում են այնպիսի առարկաներ ու երևույթներ, որոնք իրենց համարժեք անվանումներն ունեն նաև լեզվի հասարակայնորեն չտարբերակված կամ ընդհանրական շերտի մեջ: Պատահական չէ, որ ժարգոնային բառերը սովորաբար բնորոշ են հասարակության մեկուսացած խմբերի լեզվին՝ որպես ծածկաբանություններ և հաճախ օգտագործվում են ուրիշներին անհասկանալի լինելու նպատակով:

Այս բառաշերտի մեջ ամենից առաջ մտնում են, այսպես կոչված, ժարգոնային կամ ծածկալեզվային բառերն ու գռեհկաբանություննե-

րը, որոնք գործ են անելու անհամաձայն խմբերի հաղորդակցական գործընթացում և հիմնականում ունեն անվանողական գործառույթ, իսկ երբեմն նաև՝ գեղարվեստական երկերում նպաստում են անհամաձայն անհատների խոսքի ոճավորմանը:

«Ժարգոնային-ծածկալեզվյան բառերը հիմնականում խոսակցական բնույթ ունեն և հասկանալի են այն խավերի ու խմբերի համար, որոնք գաղտնիության կամ մի այլ նկատառումով «ստեղծել» ու գործածում են դրանք»⁴⁵:

Սովորաբար ժարգոնային բառերը վերագրում են գողերին, կամ հասարակության մեջ առկա այլ հանցագործ խմբերին, չնայած այդպիսի ժարգոնային բառապաշարից կարող են օգտվել ոչ միայն քրեական հանցագործները, բանտարկյալները, կոնծաբանները, այլ երբեմն նաև՝ անհամաձայն մասնագիտությունների տեղ մարդիկ՝ վարորդներ, զինվորականներ, նավաստիներ, առևտրական-չարչիներ և այլն, նույնիսկ՝ երիտասարդության որոշ խավեր՝ դպրոցականներ, ուսանողներ և այլն, այսպես՝ *գողական գնալ, աթանդա, ճինգո (սիրած), քսիվ, հարիֆ, մենթ, խոխմա, պսիխ, լուլ*, իսկ ուսանողների խոսակցական լեզվում հաճախ են լսվում՝ *դուխով, մանթրաժ ընկնել, շվացնել, քաշվել, շուխուր օգել, քյուլել-համոզել, թոնել-դասից փախչել, կայֆ, թույն* ժարգոնային բառերը ոչ իրենց բուն, բառարանային իմաստով:

Ժարգոնային բառերի մի մասը գրական լեզվում գործածական բառեր են, բայց հիմնականում ոչ իրենց բուն, այլ տարբեր իմաստներով, ինչպես՝ *քաշվել-փորձանքի, շառի մեջ ընկնել, շվացնել-գողանալ, փախցնել, զլխին քաշել-խմել, հարբել* և այլն, մյուսները անցել են այլ լեզուներից որպես օտարաբանություններ. ինչպես՝ *պսիխ, խոխմա, կայֆ, հարիֆ* և այլն: Աշակերտների, դպրոցականների շրջապատում ընդունված է բառերի կրճատ ձևերի գործածությունը. ինչպես՝ *անզլ չկա=անզլերեն դաս չկա, մաթեմ-մաթեմատիկա, աշխ-ից ուշացել եմ=աշխարհագրությունից ուշացել եմ* և այլն. իսկ փոքրիկների լեզվում՝ *տիտիկ անել - նստել, չոփ-չոփ անել-լողանալ, կակամիրոզ, կոնֆետ* և այլն: Ոմանք ժարգոնային-ծածկալեզվյան բառերի տարատեսակ են համարում նաև գոեհկաբանությունները կամ հասարակաբանությունները, որոնց մեջ հիմնականում մտնում են արհամարհական, անարգական, հայիոյական բառերը, ինչպես՝ *դանդալոշ, չաչ, ռեխ, զխկտվել, շնթել, լակել, լափել, սեպերը բացել (ծի-*

⁴⁵ Ա. Մարգարյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 1993, էջ 203:

ծաղել), խժռել, ոնդել (ուտել) և այլն: Նշված բառերը որոշակիորեն տարբերվում են խոսակցական բառապաշարից իրենց ոճական-արտահայտչական գունավորմամբ, սրանք հիմնականում արտահայտում են բացասական երանգավորում: «Հասարակական բառապաշարի հիմքը ժամանակակից հայերենում կազմում են գլխավորապես բարբառային-գավառական բառերը, մասամբ նաև գրական լեզվի այն բառերը, որոնք իրենց ձեռք բերած փոխաբերական նոր իմաստների շնորհիվ հուզաարտահայտչական տարբեր երանգներ են արտահայտում, ինչպես օրինակ՝ *ռեխ, կարկաժ* և այլն: Հիշյալ բառապաշարի մեջ առանձնանում է նաև բառերի մի խումբ, որի մեջ մտնող բառերը զուրկ են վառ արտահայտված բացասական գունավորումից և գտնվում են գրական գործածության կողքին, ինչպես՝ *ծլկել, ծիկրակել, ակռել, պռոշ, մռութ* և այլն: Սովորաբար այս կարգի բառերը գրական լեզվի նորմայից դուրս են և բնորոշում են հասարակացման, պարզեցման, ցածրացման, կոպտության երանգներով, որ հաճախ գեղարվեստական ստեղծագործություններում և խոսակցական լեզվում գործածվում են իբրև արտահայտչական տարբեր՝ խոսքին հատուկ արտահայտչական երանգ տալու, խոսքը ոճավորելու կամ գեղարվեստական գրականության մեջ գործող անձանց անհատական բնութագրման համար»:⁴⁶ Գռեհկաբանությունների բազմաթիվ կիրառություններ կան ևս. Աբովյանի «Վերջ Հայաստանի» վեպում, ոչ միայն կերպարների խոսքում, այլև հեղինակային նկարագրություններում: Նշված բառաշերտերով կերպարների խոսքի ոճավորման լավագույն օրինակներ է տալիս Հր. Մաթևոսյանը ժամանակակից հայ գեղարվեստական արձակում.

«- Երկու ժամ է, քրի ես գնացել, շան քած... Դե ռեխդ հավաքած պահիր, հա...»:

Կամ՝ «- Ինչու՞ ես ուզում սպանել, տո իշի տղա՛... Ես քեզ ի՞նչ վատություն եմ արել, տո տավարի ցավ... գնացեք, շնորհակալ եղեք, որ լեշներդ չեմ փռում...»:

Որքան էլ գռեհկաբանությունները ոճական որոշակի նպատակադրում ունենան, այնուամենայնիվ, նրանց գործածությունը շատ քիչ դեպքերում կարող է գեղարվեստական առումով արդարացում ունենալ, խոսքը վերաբերում է այն դեպքերին, երբ դրանք ունեն գուտ անվանողական գործառույթ, երբ նկարագրվում են բանտը,

⁴⁶ Ա. Սուքիասյան, ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 1989, էջ 194:
156

գաղութը, կալանավայրը և նման միջավայրերն ու այդտեղ գործող մարդիկ, նրանց մտածողությունն ու հաղորդակցության գործընթացը, իսկ մնացած դեպքերում դրանք բացասաբար են անդրադառնում ոչ միայն գեղարվեստական երկի խոսքարվեստի, նրա լեզվական մշակույթի վրա, այլև նրանց երբեմնի գործածությունը խրախուսելի չէ և՛ դաստիարակչական, և՛ ուսուցողական, և՛ առավել ևս՝ գեղարվեստական նկատառումներով (հիշենք Ե. Չարենցի «Կապկազ թամաշան»-ն և այլ ստեղծագործողություններ):

Չոքեհկաբանությունները սովորաբար գործածական չեն, մերժելի են գործառական մյուս ոճերում, ուստի և դրանք կարող են հանդիպել միայն գեղարվեստական, առօրյա-խոսակցական ոճերում և մասամբ՝ հրապարակախոսության մեջ:

Իր վեպում Խ. Աբովյանը, փորձելով հստակ վերարտադրել կենցաղագրական պատկերները, հաճախ դիմում է նաև Չոքեհկաբանություններին. «Ամենուր, հո ամենուր, – գրում է Խ. Աբովյանը, – իլլահի՞մ մեր մեղրաբերան տանուտերը անատամ ռեխը որ բաց չէր անում, պատերը դողում էին, կատվըները մլավում, հավերը կոկոռում յա կչկչում... էջը գոռում էր, գոմեջը տրտնգում, էծը մկկում, կովը բառաչում, հորթը բղավում, որը ֆշշացնում, որը փստացնում, որը վզզացնում, որը վղզացնում... գարի, դարման կերած տավար, հայտնի բան ա, որ ինչ ասես նրանցից դուս կգար... էսպես նախրխանի ու մուզկի ծեն շահի դռանն էլ չէր լսվում...»:

Կամ՝ կերպարների խոսքում. «---Տո՛ փողո՞ղ էլ քիանդամը գնա, դու էլ, տո՛ Ղուռումսաղ... տո՛ քավթառ, իմ ցավս հերիք չի. դու էլ մեկ կողմիցն ես միսս ծամում: Ի՛նչ ես բերնիդ կապը կտրել ու լեզուդ քեզ չես անում: Չենըդ կտրի, թե չէ էնպես քացի կտամ, որ ատամներդ փորդ կթափվի: Սաղ օրը աթար ես թխում, էսօր էլ ի՛նչ ես գլուխս տանում...»:

Ինչպես երևում է նշված օրինակներից, Չոքեհկաբանությունների գործածությունը, միշտ չէ, որ գրական լեզվի համար թույլատրելի է, երբեմն որպես Չոքեհկաբանություններից խուսափելու միջոց առաջարկվում են առանձին բառեր ու արտահայտություններ, որոնցով փոխարինվում են կոպիտ, անթույլատրելի, տհաճ բառերն ու արտահայտությունները, ինչպես *մեռել*-ի փոխարեն՝ *ննջեցյալ*, *մեռնել*–ու փոխարեն *վախճանվել* և այլն:

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐՆ ԸՍՏ ԳՈՐԾՈՒՆ ԵՎ ՈՉ ԳՈՐԾՈՒՆ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԻ

Հայերենի բառապաշարի ոչ բոլոր շերտերն են, որոնք նույն կիրառությունն ու գործածությունն ունեն: Բառեր կան, որոնք խիստ կենսունակ են և մասնակցում են հաղորդակցման գործընթացին մարդկային գործունեության տարբեր բնագավառներում, իսկ մյուսներն, ընդհակառակը՝ լայն գործածություն չունեն և մասնակցում են հաղորդակցմանը խիստ սահմանափակ դեպքերում:

Լեզվի գործուն բառաշերտն իր մեջ ընդգրկում է բառային հիմնական ֆոնդը, ամենօրյա գործածություն ունեցող և հաճախակի գործածվող համագործածական բառերը (*մարդ, կին, քույր, եղբայր, տուն, գիշեր, ցերեկ, ուտել, խմել, քնել*), թվականները, դերանունները, շաղկապները, կապերը և այլն:

Բառապաշարի ոչ գործուն շերտին են պատկանում հնարանությունները, նորաբանությունները, տերմինները, ժարգոնային-ծածկալեզվյան բառերը և զոեհկաբանությունները:

ՀՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՆՐԱՆՑ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Հնաբանություններն այն բառերն են, որոնք գործ են ածվել լեզվի զարգացման նախորդ փուլերում և հետագայում տարբեր պատճառներով՝ լեզվական և արտալեզվական, դուրս են մնացել գործածությունից, բայց անհրաժեշտության դեպքում կարող են գործածվել կամ գործածվում են արդի հայերենի բառապաշարում հաղորդակցական կամ ոճական տարբեր նպատակներով, հատկապես գեղարվեստական գրականության մեջ:

Հնաբանություններն իրենց ծագումով, ոճական նրբերանգներով ու կիրառական հաճախականությամբ տարբեր քնույթի են լինում: Ըստ այդմ բաժանվում են երկու խմբի՝ պատմաբառեր և հնաբառեր:

Պատմաբառեր կամ իստորիզմներ են համարվում այն բառերը, որոնք լեզվի զարգացման որոշակի փուլում անվանել են տվյալ ժամանակաշրջանին բնորոշ առարկաներ, երևույթներ, ընդհանրապես տարբեր հասկացություններ և ժամանակի ընթացքում վերացել են, երբ այդ իրողությունները տարբեր պատճառներով դուրս են եկել գործածությունից: Բնականաբար, գործածությունից

դուրս են մնացել նաև դրանք անվանող բառերն ու արտահայտությունները:

Պատմաբառերը հնաբանություն են դարձել տարբեր ժամանակներում՝ հասարակական, քաղաքական, մշակութային կյանքում և այլ ոլորտներում տեղի ունեցող զանազան փոփոխությունների հետևանքով: Այսպես՝ հնում գործածական են եղել *նիզակ*, *աշտե*, *տեգ* և այլ զենքեր, որոնք հետագայում փոխարինվել են այլ. նոր զենքերով: Բնական է, որ այդ զենքերի դուրս գալու հետ գործածությունից դուրս են մղվել նաև դրանց համապատասխան անվանումները: Կամ՝ հնում եղել են *սեպուհ*, *սենեկապետ*, *բոջխ* պաշտոնները և դրանց համապատասխան բառերը, որոնք արդեն գործածական չեն:

Պատմաբառերը հիմնականում արտահայտում են տվյալ ժամանակաշրջանին յուրահատուկ անվանումներ:

ա) Ռազմական, պատերազմական տարբեր հասկացությունների, զենքերի, սարքերի անվանումներ, ինչպես՝ *գարգմանակ*, *գեղարդ*, *աշտե*, *կապարճ*, *նիզակ*, *պարսատիկ*, *սաղավարտ*, *տապար*, *գայիսոն*, *սակր* և այլն:

բ) Տարբեր պաշտոնների, վարչական միավորների, հասարակական տարբեր խմբերի պատկանող անձանց անվանումներ՝ *մարզպետ*, *սեպուհ*, *զզիր*, *սպարապետ*, *ախոռապետ*, *մոզպետ*, *սոլակալ*, *կուսակալ*, *փոխարքա*, *կուլակ*, *ենթակուլակ*, *նէպման*, *մոզպետ* և այլն:

գ) Պետական մարմինների, հիմնարկ ձեռնարկությունների, կազմակերպությունների և այլ անվանումներ, ինչպես՝ *բանֆակ*, *լիկկայան*, *պատկոմ*, *գավիեղկոմ*, *գավլուսբաժին*, *բանգյուղտեսչություն*, *ՅՕԿ* և այլն:

Պատմաբառերը լեզվի զարգացման տվյալ փուլում չունեն իրենց փոխարինող համարժեք, հոմանիշ ձևերը, ուստի և հաճախ նրանք տերմինի նշանակություն են ձեռք բերում:

Պատմաբառերի դերը խոսքի մեջ հատկապես ոճական է, դրանք առավելապես գործածվում են գեղարվեստական ոճում, պատմական թեմայով գրված երկերում որպես գեղարվեստական պատկերավորման միջոց, ոճական հնարանք՝ անցած պատմական ժամանակաշրջանին յուրահատուկ երանգավորում ստեղծելու, տվյալ շրջանին բնորոշ հասկացություններ անվանելու, պատմական տվյալ դարաշրջանը պատկերելու, ինչպես նաև այդ ժամանակաշրջանի և միջավայրի մարդկանց անհատականացնելու և նրանց խոսքը ոճավորելու նպատակով: Առանց պատմաբառերի գործածության պատմական թեմայով գրված որևէ գեղարվեստական երկ ստեղծել հնարավոր չէ:

Ընդունված է հայերենի պատմաբառերը բաժանել երկու խմբի՝ նախաաշխարհաբարյան և աշխարհաբարյան: Առաջինների մեջ տարբերակում են գրաբարյան (*բղեշխ, մարգպան, սեպուհ, դրանիկ, աշտե, գեղարդ, դպիր* և այլն), միջին հայերենյան (*պայլ, գունդստարլ, մարաջախտ, սենեկալ, ապուր*) և աշխարհաբարյան (*մելիք, քոխվա, ստարշինա, ուրյադնիկ, ճակատանոց, նէպ, լիկկայան, չեկա*):

Պատմաբառերի շարքին կարելի է դասել նաև աշխարհագրական որոշ անվանումներ, տեղանուններ և անձնանուններ, ինչպես՝ *Կրկուռ, Նեմրուք, Ողական, Նոյ, Սեմ, Քամ* և այլն:

Որոշ պատմաբառեր աստիճանաբար մուտք են գործում արդի գրական լեզվի բառապաշար նախկինի իմաստային որոշ տեղաշարժերով, ինչպես՝ *Նախարար, ատենակալ, մարգպետ* և այլն:

Չնաբառերը (արխաիզմ) այն հնաբանություններն են, որոնք ամենևին չեն հնացել և արդի գրական հայերենում ունեն իրենց համարժեք ձևերը, բայց այս կամ այն նպատակներով (հատկապես ոճական) դեռևս գործ են ածվում: Օրինակ՝ Ե. Չարենցը իր պոեմներից մեկում գործածել է գրաբարյան *լյառն* բառը («Դեպի լյառն Սասիս»), որը գրական հայերենում ունի իր համապատասխան *լեռ* ձևը, մեկ այլ դեպքում՝ *մարմարոնյա* բառը՝ *մարմարյա* բառի փոխարեն, Պ. Սևակը գրում է. «Եվ այր մի Սաշտոց», *այր* բառը գործ է ածում *մարդ՝ տղամարդ* բառի փոխարեն ոճական որոշակի երանգով: Ուրեմն՝ ի տարբերություն պատմաբառերի, հնաբառերն անփոխարինելի չեն, ունեն իրենց համարժեք ձևերը գրական հայերենում և հեշտությամբ կարող են դրանցով փոխարինվել: Այսօրվա գրական լեզվում հաճախակի են հանդիպում գրաբարյան *զի, քանզի, մամլո, նախարարաց* և այլ ձևեր, որոնց գործածությունը հանձնարարելի չէ, քանի որ ունենք արդեն իսկ ընդունված *որ, որպեսզի, մամուլի, նախարարների* և այլ համարժեքներ:

Չնաբանությունները լինում են՝ բառային-բառույթային (*այրուծի – հեծելագոր, քերթող – բանաստեղծ, զվարակ – արջառ և այլն*), բառահնչյունային (*տեսպիցել – տեսնել, թաքուցանել՝ – թաքցնել, երդումն – երդում, սյավ-սև, վերա-վրա* և այլն), քերականական (*չեմ գրիլ – չեմ գրի, հրամանավ – հրամանով, թափվեցավ – թափվեց, Սևանա – Սևանի, մամլո – մամուլի* և այլն):

Տարբերակվում են նաև իմաստային հնաբանություններ, որոնք, բացի իրենց բուն, հիմնական իմաստներից, գործ են ածվում նաև իրենց հին իմաստներով: Այսպես՝ *արքանյակ* նշանակում է «մուրակի

շուրջը պատվող երկնային մարմին(դեպի տիեզերք արձակված սարք), իսկ երբեմն նաև՝ *ժառա, սպասավոր, մատյան* նշանակում է *հաշվենմատյան*, բայց գործ է ածվում նաև՝ *թուղթ*, որի վրա գրում են, հատկապես պատմական բովանդակությամբ գիրք, *վայրագ* նշանակում է *դաժան, անգութ, կատաղի, մոլեգին*, բիրտ, կոպիտ, իսկ հին հիմաստով՝ *վայրաբնակ, բաց վայրում ապրող, վայրենի* և այլն:⁴⁷

Հնաբանությունները ևս զեղարվեստական խոսքում ունեն որոշակի ոճական արժեք. նախ՝ օգնում են վերականգնելու տվյալ դարաշրջանի պատմական երանգավորումը, խոսքին հաղորդում են հանդիսավորություն, հուզաարտահայտչական երանգավորում, հեղնական, երգիծական, զավեշտական տպավորություն, ինչպես նաև զեղարվեստական խոսքում նպաստում են կերպարների խոսքի բնութագրմանն ու անհատականացմանը:

ՆՈՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՆՐԱՆՑ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Նախ և առաջ անհրաժեշտ է պարզել, թե ինչ է նորաբանությունը, որ բառերն են մտնում նշված բառաշերտի մեջ, և որոնք են նորաբանությունների տարբերակման չափանիշներն ու սահմանները, քանի որ լեզվաբանության մեջ նորաբանությունների տարբեր սահմանումներ ու ըմբռնումներ կան. երբեմն շատ են լայնացնում նորաբանությունների ընդգրկման սահմանները: Պարզ է, որ նորաբանությունները նոր բառերն են, նոր արտահայտությունները, ինչպես նաև բառային նոր իմաստները: Գ. Ջահուկյանի, Ֆ. Խլղաթյանի «Հայոց լեզու» դասագրքում նշված է, որ լեզվի մեջ նոր մուտք գործող բառերն ու արտահայտությունները կոչվում են *նորաբանություններ*, օրինակ՝ *համալիր, մասնաշենք, տիեզերանավ, լուսազնաց* և այլն: Բայց արդյո՞ք նշված բառերը այսօրվա մեր պատկերացմամբ համարվում են նորաբանություններ: Իհարկե՞ ո՛չ: Հենց այստեղ է, որ կարևոր է ու անհրաժեշտ ճշգրտել «նոր բառեր» արտահայտության ըմբռնումը և հատկապես՝ նրա սահմանները: Այս հարցի պարզաբանման համար ամենից առաջ կարևոր է նկատի ունենալ լեզվի զարգացման տվյալ փուլը, լեզվի զարգացման խիստ որոշակի և շատ կարճ ժամանակահատվածը, այլապես ոճանք նորաբանություն են համարում ոչ միայն 60–80-ական թվականներին բառապաշար

⁴⁷ Տե՛ս Ալ. Մարգարյան, նշվ. աշխ. էջ 208:

մուտք գործած բառերն ու արտահայտությունները, այլև դրանից էլ ավելի շուտ ընկած ժամանակաշրջանում (նույնիսկ պատերազմական շրջանում և դրանից առաջ): Այս հանգամանքները նկատի ունենալով՝ էդ. Աղայանը նախ և առաջ նորաբանությունների երկու մեծ խմբեր է տարբերակում՝ *Նորաբանություններ լայն առումով* և *Նորաբանություններ նեղ առումով*: Առաջնորդվելով այն սկզբունքով, որ ամեն մի նոր բառ՝ սեփական, թե փոխառյալ, նախապես հանդես է գալիս որպես նորաբանություն՝ լեզվաբանը լայն առումով նորաբանություն է համարում տվյալ լեզու մուտք գործած լեզվական բոլոր իրողությունները, իսկ նեղ առումով, բառագիտական առումով, նորաբանություն է ամեն մի նոր բառ, կայուն բառակապակցություն, դարձվածք, առանձնահատուկ արտահայտություն, բառի մոր իմաստ, բառագործածության նոր իրողություն:

Այնուհետև էդ. Աղայանը, նկատի ունենալով բառապաշարի մեջ նորաբանությունների ունեցած դերը, դրանք բաժանում է երկու ենթաշերտերի՝ *ընդհանրացնող և մեկուսացած*:

Ընդհանրացնող նորաբանություններ են համարվում բոլոր այն նոր բառերը, որոնք կարճատև, թե երկար ժամանկամիջոցում անընդհատ կրկնվող գործածությունների հետևանքով անցնում են բառապաշարի գործուն շերտին և հենց դրանով էլ դադարում նորաբանություն լինելուց: Այդ շարքի նորաբանությունների թվին են դասվում՝ *հեռուստացույց, տիեզերանավ, խաղավար, տեսագրել, ներդնել, երեսպատել, հատույթ, որակակնիչ, անվադող* և նման այնպիսի բառեր, որոնք մեր պատկերացմամբ ևս արդեն իսկ նորաբանություններ չեն, քանի որ այդ բառերն այժմ մեր գրական լեզվի ու նրա այս կամ այն տերմինահամակարգի գործուն շերտի բառեր են:

Սեկուսացած նորաբանություններն այն բոլոր նոր բառերն են, որոնք գործածվում են այս կամ այն գրվածքում, բայց կրկնվող գործածություններ չեն ունենում, ուստի և չեն անցնում բառապաշարի գործուն շերտին: Այդ խմբի մեջ կարող են մտնել դիպվածական բառերը, բանաստեղծական նորակերտ բառերի մի մասը՝ հեղինակային նորակազմությունները, անհարկի փախառությունները, (օտարաբանությունները) և այլն:⁴⁸ *Նորաբանությունները* բառային այն միավորներն են, այն նոր բառերը, արտահայտությունները և իմաստները, որոնք լեզվի տվյալ փուլում գիտակցվում են իբրև նոր իրո-

⁴⁸ Տե՛ս էդ. Աղայան, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, էջ 169-170: 162

դություններ, դեռևս չեն մտել գործուն բառապաշարի մեջ, դեռևս չունեն ընդհանուր տարածում, լայն և հաճախակի կիրառություններ, իսկ առանձին դեպքերում նույնիսկ չեն արձանագրվել տվյալ լեզվի համապատասխան բառարաններում: Ուրեմն՝ նորաբանություններ պետք է համարել բոլոր այն նոր բառերը, որոնք դեռևս չեն ծուլվել տվյալ լեզվի ակտիվ բառապաշարի մեջ, և զգացվում է նրանց թարմությունն ու անսովորությունը, նույնիսկ որոշակի ժամանակահատվածում կարող են անհասկանալի ու ոչ մատչելի լինել շատերի համար: Ուստի և այսօրվա մեր ըմբռնմամբ՝ *սառնարան, հեռուստացույց, տիեզերանավ, տիեզերագնաց, խաղավար, շարժունակ, տեսագրել, հատույթ, գեղասահք* և նման բառերը չեն կարող լինել նորաբանություններ, քանի որ դրանք վաղուց անցել են բառապաշարի գործուն շերտ, ունեն կիրառական բազմապիսի ոլորտներ, մեծ հաճախականություն և բառարաններում արդեն արձանագրված են:

Ըստ մեր մոտեցման՝ լեզվի զարգացման այս փուլում նորաբանություններ կարող ենք համարել *տարարժույթ, գազաթաժողով, օրհներգ, հիմնադրամ, ասուլիս, ճեպագրույց, հրասայլ, խորհրդարան, հանրաքվե, տեսահոլովակ, տեսավարժույթ, տեսնախոսություն, սեղմագիր* և նման բազմաթիվ բառեր: Նորաբանությունները հիմնականում առաջանում են երկու եղանակով (այս դեպքում նկատի չունենք փոխառությունները):

Առաջին. Երբ անհրաժեշտություն է առաջանում անվանելու հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտներում ու բնագավառներում նոր կիրառություն ստացած առարկաներ, երևույթներ ու իրողություններ: Այսպես՝ 60-ական թվականներին, երբ ստեղծվեց դեպի տիեզերք թռչող նոր սարքավորում, բնականաբար այն պետք է ունենար իր համապատասխան անվանումը, ուստի և անմիջապես ստեղծվեց *տիեզերանավ*, իսկ ապա նաև՝ *տիեզերագնաց, տիեզերագնացություն* և նման բազմաթիվ նորաբանություններ: Բառակազմական նույն իրողությունը կատարվել է նաև *հեռուստացույցի* և նման բազմաթիվ իրույթների ստեղծման առիթով, երբ գործածության մեջ դրվեցին *հեռուստացույց, հեռուստատեսություն, հեռուստադիտորդ, հեռուստակայան, հեռուստաներկայացում* և այլ բարդություններ:

Նկատենք նաև, որ նման դեպքերում մինչև ազգային համարժեք ձևերի ստեղծումը հնարավոր է, որ ժամանակավորապես կիրառության մեջ դրվեն նաև որոշ փոխառություններ, որոնք հետագայում վերածվում են օտարաբանությունների: (Ինչպես՝ *телевизор, космос*,

video և այլն): Վերջին ժամանակներս լայն կիրառություն ստացած «տեսա» (*video*) արմատով արդեն կազմվել են բազմաթիվ նորաբանություններ՝ *տեսախցիկ, տեսահոլովակ, տեսավարժույթ, տեսաժապավեն*, իսկ ապա նաև լայն կիրառություն են ստանում *գազաթափողով, խորհրդարան, անկախ պետությունների համագործակցություն, գերձայնային հրթիռ* բառերն ու արտահայտությունները: Նորաբանությունների երկրորդ խումբն առաջանում է այն դեպքում, երբ արդեն իսկ գործածության մեջ գտնվող իրույթը, առարկան, երևույթը կամ հասկացությունն ընդհանրապես (հատկապես փոխառությունները) անվանվում են նոր բառերով ու արտահայտություններով, ինչպես՝ *օրհներգ, հիմնադրամ, խորհրդարան, խոսնակ, հրասայլ, արտարժույթ, սեղմագիր, ատենախոսություն, ճեպագրույց* և այլն: Եվ վերջապես, ի տարբերություն բուն կամ լեզվական նորաբանությունների, անհրաժեշտ է տարբերակել նաև *հեղինակային* կամ *անհատական նորակազմություններն* իրենց ենթատեսակներով, որոնք հիմնականում ստեղծվում են գեղարվեստական ոճում և մասամբ հրապարակախոսական ենթաոճերում՝ ոճական տարբեր նպատակներով: Նորակազմությունների խմբավորումն ըստ ենթատեսակների ամենից առաջ պայմանավորված է նրանց առաջացման ուղիներով, այն ուղիներով, որոնց մասին արդեն նշվել է:

Առաջին խումբը, ինչպես արդեն նկատեցինք, լեզվական նորաբանություններն են, որոնք առաջանում են անհրաժեշտաբար, հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտներում կատարված փոփոխությունների հետևանքով: Նշված ենթախումբը, որ մենք անվանում ենք նաև բուն նորաբանություններ, հիմնականում անվանողական դեր ունի, և այս դեպքում արդեն նրանց արտահայտչական երանգավորումը առաջնայինն ու կարևորը չէ, ուստի և ոճաբանական ուսումնասիրության համար առանձնակի հետաքրքրություն չեն ներկայացնում, քանի որ սրանք միայն ու միայն որոշակի հասկացություններ անվանող բառային միավորներ են և գործ են ածվում տվյալ նյութի թելադրանքով: Նորաբանությունների երկրորդ խումբը, այսպես կոչված, *խոսքային* կամ *անհատական նորաբանություններ* են, որոնք նպատակահարմար է անվանել *հեղինակային նորակազմություններ*, քանի որ սրանք ունեն միայն անհատական բնույթ և իրենց ծագումով պատկանում են միայն տվյալ հեղինակին: Նշված բառերը ստեղծվում են որոշակի շարժառիթներով և կազմվում տվյալ գրական լեզվում գործող բառակազմական միջոցներով: Ժամանակակից

գրական հայերենում հեղինակային նորակազմությունները հիմնականում ստեղծվում են բարդության ու ածանցումների միջոցով, իհարկե, վերջիններս այստեղ համեմատաբար ավելի քիչ դեր ունեն, քան բարդությունները, որոնք ոճական բազմապիսի նպատակներով են ստեղծվում, հայտնի են արդեն մեր լեզվի զարգացման հնագույն շրջաններից: Դեռևս 10–11-րդ դարերում Գր. Նարեկացին իր հանճարեղ պոեմում կերտել է բազմաթիվ նորաբանություններ, որոնք ոչ միայն ոճական որոշակի երանգավորում են հաղորդում երկին, այլև իմաստալի են, թարմ ու խիստ անհատական, որոնք հետագայում ևս, առավելապես բանաստեղծական խոսքում լայն կիրառություն են ստացել, ինչպես՝ *ժիծադախտիտ, անմահարծան, գիսախոփ, անասնակենցաղ* և այլն:

Չեղինակային նորակազմությունների առումով ևս անգերազանցելի է Չոփի. Թումանյանը: Նրան են վերագրվում բազմաթիվ նորաստեղծ բառեր ու արտահայտություններ, ինչպես՝ *քաղցրահուշիկ, ծաղկադալար, հայրենատենչ, սիրանվեր, սիրազուրկ, սիրատանջ, սիրատու, վշտակոտոր, ահեղասաստ, վարդափայլ, տխրահնչյուն, նրբադոտ* և այլն: Վ. Տերյանի նուրբ գրչին են պատկանում *նրբահյուս, ցնորոտ, հրդեհավառ, քնքշարույր, անրջանք, հոգեթով, հուսաշող, լուսակարկաչ, նրբանուրբ* և այլն: Գիշտ է նկատել Ս. Մելքոնյանը, որ նորակազմությունների գնահատման հիմնական չափանիշը պայմանավորված է համապատասխան խոսքային միջավայրում դրանց ունեցած արտահայտչական արժեքով: «Եթե կոնկրետ կիրառության մեջ նոր բառը հանդես է գալիս ոճական-արտահայտչական որոշակի արժեքով, նշանակում է՝ միանգամայն արդարացվում է դրա ստեղծումը անկախ այն բանից, թե դա հետագայում ընդհանրանալու միտումներ կցուցաբերի, թե ոչ: Նոր բառի ստեղծման ժամանակ գրողի նպատակը ոչ թե գրական լեզուն հարստացնելն է, այլ զգացմունքը, միտքը անհրաժեշտ նրբերանգներով, ոճական պատշաճ որակով արտահայտելը»⁴⁹:

Ուրեմն՝ հեղինակային նորակազմությունները նախ ստեղծվում են խոսքի արտահայտչականության, պատկերավորության նպատակով, ապա՝ անշուշտ նաև նպաստում են գրական լեզվի բառապաշարի հարստացմանը:

⁴⁹ Ս. Մելքոնյան, նշվ. աշխ., էջ 174:

Գրական լեզվի բառապաշարի հարստացման գործում անուրանալի են և ակնհայտ Հովի. Շիրազի և Պ. Սևակի, Հ. Սահյանի ժառանգությունները: Որքան հուզականություն և արտահայտչականություն են հաղորդում բանաստեղծական խոսքին անհատական նորակազմությունները Հովի. Շիրազի հետևյալ քառատողում.

*Կրծքիս սալին սեր է կոփում սեր սիրամոտ իմ սիրտը,
Սիրաշշունջ, սիրամրմունջ, սիրատրյուկունջ իմ սիրտը,
Սեր-սիրաշունջ, սեր-սիրափունջ, սիրամռունջ սիրտս սեր,
Հազար սրտի սիրաքաժին սիրականուրջ իմ սիրտը:*

Ոճական նման և այլևայլ նպատակներով են ստեղծվել Հովի. Շիրազի հետևյալ նորակազմությունները՝ *աստղադիր, բյուրասար, գինեխենթ, գաղտնալաց, դատատանջ, եղնկաոտ, թխազարդ, կարապնավիզ, կանթեղվել, հոգնափրփուր, մայրաժպիտ, մեղմածյուն, սրտափչուզ* և այլն: Հեղինակային, անհատական նորաբանությունները որքան էլ պայմանավորված են յուրաքանչյուր հեղինակի անհատականությամբ և ոճական առանձնահատկություններով, այնուամենայնիվ, բխում են նաև տվյալ խոսքային իրավիճակից, ուստի և դրանք հիմնականում պատճառաբանված են, քանի որ հաճախ դրանք հնարավորություն են ստեղծում ավելի տեսանելի, ամբողջական և արտահայտիչ ընկալելու տվյալ գեղարվեստական պատկերը:

Պ. Սևակը ամենասովորական և ամենագործածական բառային միավորներով ստեղծում է բավականին արտահայտիչ, պատկերավոր և դիպուկ նորակազմություններ, որոնք ինչ-որ տեղ նույնիսկ կարող են անսպասելի կամ ոչ սովորական թվալ:

Այսպես. սովորաբար *ամեն(ա)* ձևությոն իր բառակազմական արժեքով դրվում է ածականների կամ բայերի վրա, հատկապես ածականների ուղիղ ձևի վրա դրվելով՝ կազմում է գերադրական աստիճան (*զեղեցիկ-ամենազեղեցիկ, բարձր - ամենաբարձր*), բայց Պ. Սևակը իր բանաստեղծություններից մեկում այն գործ է ածում գոյականների հետ և ստեղծում շատ հետաքրքիր նորակազմություններ*, ինչպես՝

* Հիշենք Ե. Չարենցի «Ամենապոեմը», Ն. Զարյանի «Ամենագագանը» և այլն:

*Նորից երգում, մորմոռում է աստվածային Կոմիտասը,
Կախարդում է ու մոգում է աստվածային Կոմիտասը...
Ամենամեծ դու նահատակ, ամենահայր, ամենահայ,
Գինու կարասն ուրիշներիս: մեզ հերիք է քո մի թասը:*

Այս մի փոքրիկ հատվածում թեկուզև միայն ընդգծված երկու նորաբանությունների (*ամենահայր* և *ամենահայ*) գործածության շնորհիվ ավելի ընդգծվում, ամբողջանում և ավելի տեսանելի ու բնութագրական է դառնում մեծ Կոմիտասի կերպարը: Մեկ այլ դեպքում, ինչպես Ճիշտ նկատել է Արտ. Պապոյանը, բանաստեղծը կարծես «քանդում է» դարերի գործածություն ունեցող բարդությունների բաղադրամասերը և այս կամ այն տարրը փոխելով՝ ստեղծում է «*անշահագետ*» բառ-միավորը (*«Անշահագետ օգնություն եք թե ցույց տալիս... ես հպարտ եմ այդ օգնությամբ*):

Նկատենք նաև, որ հեղինակային նորակազմությունները հիմնականում ստեղծվել են մամողության (անալոգիայի) սկզբունքով:

Այս առումով ուշագրավ են «*դուլ*» բաղադրիչով կազմված «*սիրադուլ*», «*բառադուլ*» նորաբանությունները, որոնք ստեղծվել են «*հացադուլ*», «*գործադուլ*» բառերի մամողությամբ.

*Ներսս հացադուլ է հայտարարել հիմա,
Ու սիրադուլ՝ սիրտս:
Եվ ոտներս եմ միայն, որ չեն հայտարարում
Իրենց գործադուլը...*

Եվ ապա՝ մեկ այլ տեղ՝

«Լեզուս բառադուլ է հայտարարել՝ ազատվելու ականջ խոցող և միտք ցեխտող «ցեխ» բառից»:

Թվարկենք սևակյան նորակազմություններից մի քանիսը՝ մանավանդ նկատի ունենալով, որ հայ գրողներից անհատական նորակազմությունների կերտման առումով, ըստ Սևակի չափածոյին նվիրված բառարանի տվյալների, ամենամեծ դերը պատկանում է նրան: *Դրանցից են՝ աշխարհագրոս, բառակեր, տրտմահաճդես, խաչստեղծ, նվագարար, պատժապարտելի, գինեհարույց, կնակարոտ, կեռմանաշատ, հոգեսրբիչ, թռնօրոր* և այլն:⁵⁰

⁵⁰ Տե՛ս Արտ. Պապոյան, Պ. Սևակի չափածոյի բառարան, Ե., 1988թթ:

Բառակազմական այս եղանակով նոր բառեր են ստեղծվում ոչ միայն չափածոյում, այլև գեղարվեստական արձակում, հրապարակախոսության մեջ և հատկապես՝ մամուլում:

Դեռևս 19-րդ դարի 60-80-ական թվականներին նշանավոր վիպասան Բաֆֆին, օգտագործելով նոր ձևավորվող գրական աշխարհաբարի բառակազմական միջոցները, ստեղծել է բազմաթիվ անհատական նորակազմություններ, ինչպիսիք են՝ *բախտահմա, ծայնահմա, ուրախչեք, երեքկնել, («կրկնել»* բառի նմանողությամբ), իսկ ապա նաև՝ *հպավորություն, գոգարան, պարթևազն, համեստուհի, պարկեշտասուն, սրտապարար, նախաարփյան, մեծահրաշ, խայտաճամուկ, դիցանվեր* և այլն: Ժամանակակից հայ գեղարվեստական արձակում այս առումով անուրանալի է Հր. Մաթևոսյանի դերը: Նրա ստեղծած բազմաթիվ նորակազմությունները հարստացնում են մեր գրական լեզվի բառապաշարը: Հաճախ նյութի թելադրանքով և անհրաժեշտաբար բարդությունների կամ ածանցման շնորհիվ նա ստեղծում է նոր բառեր ու արտահայտություններ՝ դրանով իսկ ավելի համոզիչ դարձնում իր ասելիքը, ճշտորեն արտահայտում իր մտքերն ու դատողությունները և առանձին հասկացությունների համար ստեղծում նորանոր բառաձևեր, որոնք մինչ այդ չեն եղել: Նկատենք նաև, որ հեղինակային նորակազմությունների ստեղծման բառակազմական հիմնական եղանակներից մեկը, որ նկատելի է դեռևս Գր. Նարեկացու և ապա՝ Հովհ. Շիրազի, Հ. Սահյանի և ուրիշների ստեղծագործություններում, գոյականներից բայեր կազմելն է, որը այս դեպքում ևս հիմնականում կատարվում է լեզվական նմանողության (անալոգիայի) սկզբունքով, որոնք ինչ-որ տեղ նպաստում են նաև խոսքի սեղմությանը և, կարելի է ասել, որ բառակազմական այս եղանակը առավել բնորոշ է խոսակցական ոճին: Գիշտ է նկատել պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը, որ գոյական և ածական անունների բայացումը հայոց լեզվի համար շատ արդյունավետ և օրինաչափ երևույթ է: Ահա նշված բառակազմական եղանակը Հր. Մաթևոսյանի սիրած հնարանքներից է: Նա ոչ միայն գործ է ածում ոչ այնքան կենսունակ *ուսել, ծնկել, ոտքել* ձևերը, որոնք հաճախ գործ են ածվում հարադիր բարդությունների կամ որոշ բառակապակցությունների փոխարեն, այլև նույնիսկ՝ *վալսել (վալս պարել), թնել, բոնցքել, արմնկել, ծուղուրուղուել* և այլն, որոնք հիմնականում սեղմ ու ամփոփ արտահայտում են տվյալ հասկացությունների իմաստը և ինչ-որ տեղ իրենց գործածությամբ արդարացվում տվյալ խոսքաշարում: Ահա մեկ-երկու օրինակ բնագրային կիրառությամբ.

«Դատախազը նրան մուր է քսում, իսկ նա Իշխանին *արմնկում է*»:

- *Իշխան, հլա տե՛ս է, աթոռը տակին պուճուր է*»: Պարզ է, որ *արմնկել* բայը գործ է ածում «*արմունկով խփել*», «*արմունկով բռթել*» արտահայտությունների փոխարեն:

Կամ. «*Լեյտենանտը թափով մոտեցավ և ուսեց պարանը*»: «*Մի թոպե արծանացան, եզը ծնկեց*»:

Յր. Սաթևոսյանը բայեր է կազմում նույնիսկ որոշ ածականներից, ինչպես՝ *բարձրածայնել, ընտանիքավորվել* և այլն: Բացի գոյականներով և ածականներով բայեր կազմելու եղանակից՝ Յր. Սաթևոսյանի արծակում տեղ են գտել նաև այլ նորակազմություններ, որոնք աստիճանաբար կարող են լայն կիրառություն ստանալ, ինչպես՝ *կորստատիրուհի, տիրոջական, անարու (վիզ), անահուդող, անտառամիջբար, սրանցավարի, վարունգավար, ովություն* և այլն:

Հանդիպում են նաև անհաջող նորակազմություններ, որոնք հետագայում լայն գործածություն չեն գտնում և ոճական որոշակի երանգավորում չունեն: Ասվածը հատկապես վերաբերում է առանձին գոյականներից «չ» մասնիկով նոր բառեր կազմելուն, որոնք խիստ անսովոր և անգործածական ձևեր են, ինչպես՝ *չընկեր, չբանտարկություն* և այլն:

Հեղինակային նորակազմությունների մեջ անհրաժեշտ է տարբերակել բառապաշարի մեկ այլ շերտ, որը ընդունված է անվանել *դիպվածային* կամ *օկազիոնալ* բառեր:

ԴԻՊԿԱԾԱՅԻՆ ԲԱՌԵՐ

Հեղինակային, անհատական նորակազմությունների համակարգում իրենց ոճական երանգավորումով և կիրառական հաճախականությամբ որոշակիորեն տարբերակվում են, այսպես կոչված, *դիպվածային բառերը*, որոնք լեզվաբանական գրականության մեջ գործ են ածվում նաև տարբեր անվանումներով, ինչպես՝ անհատական բառեր, անհատական-հեղինակային նորաբանություններ, ինքնաստեղծ բառեր, համատեքստային նորաբանություններ կամ՝ պարզապես *օկազիոնալ բառեր*: Հայերեն «դիպվածային» անվանումը պայմանավորված է հենց լատիներեն *occasio* (օկազիո) բառի իմաստով, որ նշանակում է «առիթ, դիպված»: Մենք ավելի նպատակահարմար ենք գտնում բառերի այս խումբը անվանել *համատեքստային* կամ *իրավիճակային նորակազմություններ*: Նախապես նշենք, որ դիպվածա-

կան բառերը խոսքում ավելի շատ ոճական, գեղարվեստական նպատակադրում ունեն, քան անվանողական, չնայած առանձին կիրառություններում նրանց անվանողական արժեքը կարող է ավելի առաջնային լինել:

Դիպվածային բառերը հեղինակային այն նորակազմություններն են, որոնք գործ են ածվում բանավոր-խոսակցական լեզվում, հրապարակախոսության մեջ, գեղարվեստական ոճում և հատկապես մամուլում, խոսքային տվյալ իրավիճակում՝ նյութի թելադրանքով կամ հեղինակի ոճական որոշակի նպատակադրումով՝ խոսքն ավելի համոզիչ, պատկերավոր դարձնելու համար: Ըստ որում, այս կարգի նորաբանությունները կարող են միայն մեկանգամյա գործածություն ունենալ խոսքային տվյալ միջավայրում, իսկ հետագայում ընդհանրապես դուրս մնալ բառապաշարի ոլորտից: Դեմք այս առումով էլ արանք պատեհային, դիպվածային (օկագիոնալ) կազմություններ են: Ինչպես նշում է Պ. Պողոսյանը, սրանք «սովորաբար ստեղծվում են գեղարվեստական երկում բովանդակության ներքին թելադրանքով, հրոնք խոսքային տվյալ միջավայրում ծառայում են հաղորդակցության գործառույթյանը, ունենում են երբեմն նաև գեղագիտական լիցքավորում, սակայն ոչ մի տվյալ չունեն դառնալու ընդհանուր գործածական բառ»: ⁵¹ Ահա հենց այս առումով էլ, նկատի ունենալով նշված բառերի կիրառության միջավայրը, նրանց ստեղծման նպատակադրումը, դիպվածային բառերը հաստատվում են նաև «հնարած», տվյալ պահին «թխված», «էքսպրոմտային» բնույթի:

«Այս տիպի բառերի ստեղծման առիթային, վայրկյանի մղումով կամ էքսպրոմտային բնույթը, պայմանավորված կոնկրետ համատեքստային իրադրության պահանջով, իր հետ ներմուծում է նաև ինչ-որ չափով «հնարած», «թխած» լինելու արտասովորության որակ, որից և բխում է այսօրինակ բառերի ոճական արդյունավետությունը և ընդգծված անհատական դրոշմը... Այս է պատճառը, որ դիպվածական բառերը... մշտապես պահպանում են թարմության, նորության, ինքնատիպության ու անհատականության դրոշմը» ⁵²:

Դիպվածային բառերը, ահա, ակադ. էդ. Աղայանի բնութագրած մեկուսացած նորաբանություններն են, որոնք գործածվում են այս

⁵¹ Պ. Պողոսյան, նշվ. աշխ., էջ 161:

⁵² Ա. Էլոյան, Ժամանակակից հայերենի բառային ոճաբանություն, Ե., 1988, էջ 198:

կամ այն գրվածքում, բայց կրկնվող գործածություններ չունենալու պատճառով չեն ընդհանրանում և չեն անցնում բառապաշարի գործուն շերտին:

Էդ. Աղայանը մեկուսացած նորաբանությունների շարքին է դասում նաև անհարկի փոխառությունները (*վելոսիպեդ, վերտոլյոտ, սպուտնիկ, շուբա, տելեվիզոր* և այլն) և ավելացնում, «որ թեև մեկուսացած փոխառությունները գործուն շերտին չեն անցնում, բայց նրանց մի մասը, առանձնապես հեղինակային նորաբանությունները, մնում է, այնուամենայնիվ, բառապաշարի ոչ գործուն շերտում՝ որպես բառագանձի տարր, ու կարող են ազատորեն գործածվել ըստ անհրաժեշտության և ինչ-որ ժամանակ անցնել գործուն շերտին»⁵³:

Դիպվածային բառերը բնութագրվում են մի շարք տարբերակիչ առանձնահատկություններով: Մեր կարծիքով՝ ամենակարևորն ու առաջնայինն այն է, որ սրանք պատկանում են ոչ թե լեզվի, այլ խոսքային ոլորտին, այսինքն՝ այս շարքի բառերը լեզվի բառապաշարում գոյություն չունեն և ստեղծվում են խոսքի տվյալ պահին, խոսքային որևէ իրավիճակում: Սա բավականին լուրջ և կարևոր հատկանիշ է, որով էլ պայմանավորված են դիպվածային բառերի մյուս տարբերակիչ հատկանիշները: Այսպես՝ հայերենի բառապաշարում չի եղել ասենք *ովություն, ցրտերեն, լեզվասպան, օսմանացու, շիրազավարի, տերյանոտ, աշնանացում* և նման բազմաթիվ բառեր, որոնք ստեղծվել են առանձին անհատների կողմից այս կամ այն առիթով, խոսքային տվյալ միջավայրում նյութի անմիջական թելադրանքով, որոնք հետագայում կարող են և որևէ կիրառություն չունենալ, բայց տվյալ պահին անհրաժեշտ են եղել հաղորդվող նյութը ավելի համոզիչ, առավել ևս պատկերավոր դարձնելու համար, բնականաբար նման դեպքերում նրանց 'դերը ավելի ոճական է, քան անվանողական: Նշված բառերը որոշակի իմաստ կարող են արտահայտել միայն տվյալ բնագրում, ինչպես՝ «Ձկնուհին, ձկան բաց կրծքին փարված, պղպջակներ էր բարբառում շրթից» (4.2.83), «Երանի մարդիկ ավելի շատ զբաղվեն հողագործությամբ, քան փողագործությամբ» (մամուլ): «Կան շատ ջանավաճառներ»: Պահի և իրավիճակի թելադրանքով այսպիսի բազմաթիվ դիպվածային բառեր է ստեղծել Ե. Չարենցը իր «Երկիր և Իրի» վեպում, որոնք ընդհանրապես հետագայում ոչ մի գործածություն չունեցան, ինչպես՝ *Կենտրոնաուղեղասարդի*

⁵³ Էդ. Աղայան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 170:

տեղական գլխավորաթելի՝ Համո Համբարձումովիչի – Սազութի Համոյի կողմից...: Գավառապետի տակլիզատորների լակած «Սադերը» չէր նրա նրա մոսյլության պատճառը... Մենք կասեինք՝ «նավթամագութահամոյական գարու, որ ըստ նաիրյան անեկդոտի տեսել էր մի անգամ»: Ի դեպ, Չարենցի նշված երկում «Նաիրի» բառով կազմված համարյա բոլոր նորակազմությունները դիպվածային բառեր են (ինչպես՝ նաիրադավաճան, նաիրուրաց, նաիրամագութական և այլն): Դիպվածային բառերի առկայությունը միաժամանակ յուրաքանչյուր լեզվի բառակազմական հնարավորությունների խոսքային իրականացումն է, բառակազմական այն միջոցների իրականացումը, որ գոյություն ունեն լեզվի զարգացման տվյալ փուլում, բառակազմական գործուն կամ պատրաստի եղանակների ու միջոցների՝ նմանողությամբ կամ համաբանությամբ: Ի տարբերություն սովորական կամ, ինչպես արդեն նշել ենք, կանոնական բառերի՝ դիպվածային բառերի առկայությունը տվյալ խոսքաշարում կարող է և պարտադիր չլինել, դրանք կարող են հեղինակային նախասիրության արդյունք լինել կամ ինչ-որ մի տեղ նույնիսկ՝ պատահական ու անսպասելի: Այսպես՝ Ե. Չարենցը Շամիրամին նվիրված բանաստեղծություններից մեկում գործ է ածել «Համբշոտաշուրթ» նորակազմությունը, որն ավելի տեսանելի, բնութագրող ու համոզիչ է դարձնում պագշոտ ու ցանկասեր թագուհու կերպարը.

Դռն է խորհուրդը սիրո, Համբշոտաշուրթ Շամիրամ...

Դժվար թե լեզվի մեջ արդեն իսկ եղած մեկ այլ բառով կամ արտահայտությամբ ավելի տեղին ու դիպուկ բնութագրվեր Շամիրամը, քան նշված բանաստեղծության մեջ, բայց և այնպես, այս անհատական նորակազմությունը հետագայում աստիճանաբար մոռացվեց և կիրառության ոլորտներ չունեցավ, (բացառությամբ Հովհ. Շիրազի, որը մեկ անգամ մոտավորապես ոճական նույն նպատակով գործ է ածել այս բառը): Որքան էլ դիպվածային բառերը պատահական են ու անսպասելի, գործածության առումով զուցեն ոչ նորմատիվ, այնուամենայնիվ, բառակազմական առումով յուրօրինակ են, ինքնատիպ, տվյալ կիրառության մեջ արտահայտիչ ու պատկերավոր, կարողանում են արտահայտել հեղինակի տպավորությունը, պատկերացումներն ու վերաբերմունքը, դրանով իսկ ամբողջական դարձնում նկարագրությունն ու գեղարվեստական պատկերը: Դիպվածային բառերի խոսքային առանձնահատկությունը պայմանավորված է նրանց

մեկ այլ հատկանիշով՝ մեկանգամյա գործածությամբ, որը նույնպես նշված բառաշերտի համար պարտադիր ու կարևոր հանգամանք է:

Քանի որ դիպվածային բառերը խոսքի մեջ սովորաբար գործ են անվում միայն մեկ անգամ, ուստի և այս խմբի մեջ մտնող բառերն ունեն, այսպես կոչված, «բացարձակ թարմություն», ինչպես հաճախ նշվում է լեզվաբանական գրականության մեջ: Այս առանձնահատկությամբ ևս նշված բառախումբը հակադրվում է սովորական, կանոնական բառերի վերարտադրելիությանը (կրկնվողությանը), ուստի և ավելի համոզիչ է դառնում նրանց ստեղծովի, կերտովի անվանումը: Եվ ինչպես իրավացիորեն նշում է ռուս լեզվաբաններից մեկը, սովորական բառը, որը ստեղծվում է հասարակայնորեն, ինչ-որ մի ժամանակաշրջանում, այնուհետև ապրում է իր լեզվական, պատմական կյանքով, բազմիցս վերանում է այդ լեզուն կրողների հիշողությունից՝ որպես նույն լեզվական միավոր, և գործ է անվում որպես այդպիսին լեզվական տարբեր դրսևորումներում և խոսքաշարերում, մինչդեռ դիպվածային բառերը, որոնք չեն վերարտադրվում, այլ կերտվում են, ստեղծվում յուրաքանչյուր կոնկրետ գործածության դեպքի համար, նորից վերածնվում են, նույն թարմությամբ ինչ-որ առաջին անգամ, քանի որ այս շարքի բառերի համար յուրաքանչյուր կոնկրետ գործածություն սկզբունքորեն համարվում է միակ եզակի և անկրկնելի կիրառություն իր խոսքային իրողության մեջ (ego речевою реализация)⁵⁴:

Դիպվածային բառերը սովորական, կանոնական բառերից տարբերվում են նաև նրանով, որ սրանք ոչ թե ընդհանուր, հասարակական իրողություններ են, այլ՝ անհատական, հեղինակային: Որպես կանոն՝ դիպվածական բառերը անհատական նորակազմություններ են և պատկանում են այս կամ այն անհատին, չնայած միշտ չէ, որ հստակորեն հնարավոր է որոշել կամ տարբերակել այս կամ այն նորակազմության պատկանելությունը որևէ անհատի՝ անկախ դրանց կիրառության ոլորտից:

Դիպվածային բառերը հավասարապես կարող են ստեղծվել և՛ գրավոր, և՛ բանավոր խոսքում՝ առօրյա-խոսակցական, հրապարակախոսական ոճերում և հատկապես՝ գեղարվեստական գրականության մեջ: Երբեմն նույնիսկ որոշակիորեն տարբերվում են օկազիոնալ բառերը, նրանց գործածությունը բանավոր, խոսակցական և գրավոր խոսքի

⁵⁴ Ст' у „Грамматику и норма“, М., 1977, էջ 67:

մի շարք տարբերակներում, չնայած դրանք լեզվական-բառակազմական առումով որպես խոսքային միավորներ նույն իրողություններն են, բայց որոշ դեպքերում, կիրառական այս կամ այն ոլորտում կարող են տարբեր լինել դրանց ոճական, արտահայտչական երանգները:

Դիպվածային բառերի ստեղծման և գործածության հիմնական ոլորտը գեղարվեստական գրականությունն է: Այստեղ է հենց, որ նշված բառաշերտը ավելի շատ ոճական երանգավորում և նպատակադրում ունի, քան անվանողական (նոմինատիվ): Այս բառաշերտի միջոցով է, որ հեղինակը հաճախ կարողանում է արտահայտել ոճական նրբերանգներ, պատկերավոր, դիպուկ դարձնել իր խոսքը:

Ինչպես արդեն նշվել է, Հովհ. Շիրազը ոչ միայն սովորական, անհատական նորակազմությունների հեղինակ է, որոնք արդեն վաղուց է, ինչ մեր գրական լեզվի բառապաշարի սեփականությունն են դարձել, այլև ստեղծել է բազմաթիվ դիպվածական բառեր, որոնք հիմնականում ունեցել են մեկանգամյա կիրառություններ և գրական լեզվի բառապաշար չեն անցել: Հ. Շիրազի բառակազմական նախասիրություններից մեկը հատուկ անուններից և մասնավորապես անձնանուններից բայեր կազմելու եղանակն է, որը համեմատաբար նոր իրողություն է հայերենի բառակազմական համակարգում: Այս առումով վերջին տարիներին առավել տարածված են «վել» կրավորական իմաստով կազմված դիպվածաբառերը, ինչպես՝ *Անդրանիկվել, Աքիլեսվել, Կոմիտասվել, Լենկթեմուրվել, Նարեկվել, Չինգիզվել, Ասորեստանվել* և ապա՝ *հեթանոսվել, հարեմվել, հանկարծակվել, թանգարանվել, կակազվել* և այլն: Հանդիպում են նաև «անալ» բայակերտ ածանցով կազմված դիպվածային նորակազմություններ, ինչպես՝ *դանթեանալ, դերվիշանալ, աղավանալ, լուսնանալ* և այլն: Հր. Մաթևոսյանի գեղարվեստական արձակում ստեղծված հեղինակային-անհատական նորակազմությունների շարքում զգալի են նաև դիպվածային բառերը: Ոճական-արտահայտչական տարբեր նպատակներով գրողը կերտել է՝ *խառնածինային, սրանցավարի, ովություն, ումնություն, եվրոպաբար, նավթիադա, սիրիբիադա, անտառամիջարար, վարունգաբար* և այլ բառային կառույցներ: Նշենք դրանցից մեկ-երկուսը բնագրային կիրառության մեջ.

«...Ապացուցում է, որ ինքը ռուսական չէ, տափաստանային խառնածինային է:

Անպիտան վարունգը իր գլխից դուրս, վարունգաբար ցանկացել էր ուրիշի տեղը մտնել...

Ինքն իր ասածին չհավատալով՝ երեխան սրանցավարի ժպտում էր»:

Ի դեպ, բառակազմության և հատկապես նորակազմությունների առումով, նշենք Չր. Մաթևոսյանի ոճին յուրահատուկ բառակազմական մեկ իրողություն ևս: Հեղինակի նախասիրություններից մեկը կցական բարդությունների գործածությունն է: Հաճախ Մաթևոսյանի արձակում հարադրական կամ բաղիյուսական բարդությունների փոխարեն նախապատվությունը տրվում է կցական բարդություններին, և ստեղծվում են բառակազմական նոր կաղապարներ, ինչպես՝ *խոսքուզրույց, քիթուբերան, խոսքուծիծաղ, կամուչկամ, ձեռուտտ, խեղճուկրակ, հերուտղա, խոտուփետ, կոշտուկոպիտ* և այլն: Հարադիր բարդություններից սովորաբար կցական են կազմվում այն դեպքերում, երբ այդ բաղադրիչներից յուրաքանչյուրը աստիճանաբար կորցնում է իր բառային իմաստը և մեկ այլ բառի համադրությամբ արտահայտում է նոր իմաստ, հաճախ նաև՝ փոխաբերական իմաստ: Բառակազմական այս իրողությունը բավականին տարածված է մեր լեզվի ժողովրդախոսակցական ոլորտում և պայմանավորված է ժողովրդական լեզվամտածողությամբ: Այս մասին Գ. Սևակը գրում է. «Բաղիյուսական հարադրություններից շատերը, մանավանդ երբ նրանք իրենց բաղադրիչների իմաստների վերառմամբ մի նոր ընդհանուր կամ փոխաբերական իմաստ են արտահայտում, հակվում են դեպի կցական բարդությունները և այդպիսով վերածվում մեկ բառի»⁵⁵:

Սա նշանակում է, որ Չր. Մաթևոսյանի կերտած հեղինակային նորակազմությունները, որոնց մի մասը դիպվածային բառեր են, անկախ փոխաբերական իմաստ ունենալ-չունենալուց, աստիճանաբար կարող են վերածվել համադրական բարդությունների և ունենալ մեկ բառի արժեք (ինչպես՝ *խոտուփետ, պարտքուպահանջ* և այլն): Դիպվածային բառերը լայն կիրառություն ունեն նաև բանավոր-խոսակցական լեզվում, մամուլում և հրապարակախոսության մեջ: Նշված ոլորտներում դիպվածային բառերը հաճախ ստեղծվում են լեզվական մանողության (անալոգիայի) սկզբունքով, բարդության կամ անժանցման եղանակով, լեզվի բառակազմական կաղապարների համաբանությամբ: Այստեղից էլ դիպվածային բառերի մեկ այլ առանձնահատկություն ևս. որպես կանոն՝ այս շերտի բառերը կազմությամբ միշտ բաղադրյալ են, բազմածևույթ և հիմնականում կազմված են լինում երկու բաղադրիչներից:

⁵⁵ Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Ե., 1955, էջ 169:

Առօրյա, սովորական գրույցի ընթացքում են ձևավորվել *թեյիստ, սրճիստ, նարդիստ, կարճիստ, տոկոսացավ, տոկոսախեղդ, դուլարացավ, աղքատավարձ* դիպվածայինները, իսկ մամուլում՝ *կրթամաֆիա, կրպակախեղդ, նահանգացիություն, վայրենուհի, նախագահամերժ, մտաբորիկ* և այլ դիպվածային բառեր, որոնք սովորաբար միշտ պատկերավոր են, արտահայտիչ: Սա նույնպես նշված բառաշերտի առանձնահատկություններից մեկն է, ըստ որում, դիպվածային նորակազմություններում համեմատաբար ավելի թույլ է անվանողական գործառույթը, քան արտահայտչականը, մինչդեռ կանոնական բառերում հակառակն է նկատվում:

Լեզվաբանական գրականության մեջ դիպվածային բառերը ընդհանրապես բնորոշվում են նաև այլ հատկանիշներով: Այսպես՝ այս բառաշերտի համար կարևոր և «շատ դժվար նկատելի» հատկանիշ են համարում նրանց համաժամանակյա-տարժամանակյա ներթափանցումը:⁵⁶ Սա նշանակում է, որ ինչքան էլ դիպվածային բառերը գործ են ածվում խոսքի տվյալ պահին, որը և նրանց իրական գործածության միակ ձևն է, այնուամենայնիվ, այս բառերը միաժամանակ և համաժամանակյա (սինխրոն) են, և՛ տարածամանակյա (դիախրոն): Այս երկակիությունը յուրահատուկ է միայն դիպվածային բառերին, իսկ սովորական, կանոնիկ բառերին այն յուրահատուկ չէ, քանի որ համաժամանակյա և տարժամանակյա մոտեցումը այս դեպքում արդեն հարաբերական է և ինքնատիպ: Դիպվածային բառերի այս յուրահատկությունը, որ դրանք անմիջապես տվյալ պահին խոսքային դրսևորում ունեն (ոչ լեզվական), դիտվում է որպես նրա մշտական, բայց դեռևս չմերված, չհարմարված «թարմությունը»: Այստեղից էլ հենց մասնավորապես գտնվում են դիպվածային բառերի կերտման արտահայտչական հնարավորությունները: Դիպվածային բառերը մշտապես կապված են իրենց համատեքստին, խոսքաշարին, որը և նպաստում է այդ «թարմության» խտացմանը և պայմանավորված է այդ բառերի իմաստային-բառակազմական անսովոր (ոչ բնական) կառուցվածքով՝ որպես լեզվի բառակազմական միավորի:

Որոշ լեզվաբաններ (Ա. Գ. Լիկովը և ուրիշներ) դիպվածային բառերի տարբերակիչ առանձնահատկություն են համարում նրանց ոչ նորմատիվ բնույթը՝ նշելով, թե իբր նշված բառերը կանոնական բառաշերտին հակադրվում են հենց նորմավորման առումով: Ըստ այս

⁵⁶Տե՛ս „, Грамматика и норма“, էջ 68:

տեսության՝ բոլոր դեպքերում դիպվածային բառերի առկայությունը քերականական, բառակազմական, իմաստային նորմաների խախտում է, շեղում, նույնիսկ՝ սխալ, բայց դա «ոչ թե բնական օրինական սխալ է, որը կարող է պայմանավորված լինել լեզվական նորմայի չիմացությամբ. այլ այդպիսի (ոչ ճիշտ կամ սխալ) դրսևորումները նախապես ունեն հատուկ նպատակադրում, այսպես կոչված, «ծրագրավորված» բնույթ, այլ կերպ ասած՝ դա պատկերավոր, արտահայտիչ խոսքի մի դրսևորում է: Մեր կարծիքով, դիպվածային բառերը ոչ սխալ, ոչ էլ նորմատիվ իրողություններ են և ոչ էլ շեղվում են բառակազմական ավանդական օրինաչափություններից ու լեզվական նորմայից, ինչպես նշում են որոշ լեզվաբաններ, այլ իրար հետ անհամատեղելի, ոչ սովորական ու ոչ կենսունակ կաղապարներով կազմված բարդություններ են՝ ստեղծված որևէ հեղինակի այս կամ այն նպատակադրմամբ: Այստեղ բառակազմական որևէ շեղում չկա, քանի որ բարդությունը կամ ածանցումը կազմում է գրական լեզվում գործող բառակազմական միջոցներով ու կաղապարներով, պարզապես տվյալ դեպքում երկու ոչ համատեղելի բաղադրիչների համադրումը իմաստային առումով անսովոր է, դեռևս ոչ ընդունելի: Այսպես՝ եթե *-ուհի* գոյականակերտ ածանցը շատ սովորական ու բնականոն է *ուսուցչուհի, բանվորուհի, բժշկուհի, աշակերտուհի* և նման բարդություններում, ապա մի շարք այլ դեպքերում, ինչպես՝ *տնօրենուհի, պետուհի, վարիչուհի* և այլն, նրանք դեռ անսովոր են, քիչ կենսունակ, քանի որ այստեղ առկա է բաղադրիչների անհամադրելիությունը:

Վերջին տարիներին մասնավորապես ռուս լեզվաբանության մեջ (Վինոկուր, Սմիռնիցկի և ուրիշներ) հեղինակային նորակազմությունների շարքում տարբերակվում են նաև, այսպես կոչված, *պոտենցիալ բառերը*: Այս բառաշերտը՝ որպես նորակազմությունների առանձին ենթաշերտ, տարբերակվում են նաև Ս. էլոյանի «ժամանակակից հայերենի բառային ռճաբանություն» ուսումնասիրության մեջ:

Մեր կարծիքով, նշված բառաշերտի տարբերակումը դիպվածային բառերից անհամոզիչ է և չունի գիտական որևէ հիմնավորում: Պոտենցիալ կոչված բառերը և՛ իրենց կազմությամբ, և՛ գործածությամբ, և՛ մասնավանդ՝ ոճական-արտահայտչական առումով ու կիրառական հաճախականությամբ, նույն դիպվածային բառերն են և իրենց իսկ վերագրվող բոլոր հատկանիշներով նման են այս բառաշերտին:

Ինչպե՞ս են սահմանվում կամ բնութագրվում պոտենցիալ բառերը: Ահա դրանցից մեկ-երկուսը: «Պոտենցիալ բառերը լեզվի այն

հնարավոր բառերն են, որոնք կարող են կազմվել (ուշադրություն դարձնենք՝ նույնիսկ կարող են դեռ նոր կազմվել – Լ. Ե.) կամ կազմվել են լեզվի կենսունակ բառակազմական կադապարներով և դեռևս չեն հասցրել մտնել և ընդունվել լեզվի մեջ»:

Ըստ Վինկուրի՝ պոտենցիալ բառերը «դեռևս գոյություն չունեցող, սակայն հնարավոր, կազմվելու ենթակա բառեր են: Մեկ այլ սահմանմամբ (Ա. Սմիռնիցկի) պոտենցիալ բառը և՛ այն է, ինչ կարող է կազմվել ու հնարավոր է, որ կազմվի, և՛ թե այն, ինչը կազմվել է լեզվի բառակազմության միջոցով, սակայն դեռևս չի մտել լեզվի մեջ»:⁵⁷

Շարունակելով իր դատողություններն այս առիթով՝ Ս. Էլոյանը ավելացնում է, որ պոտենցիալ բառերի առկայությունը լեզվի բառակազմական օրինաչափությունների իրականացումն է, որոնց կազմությունը բխում է տվյալ գրական լեզվի բառակազմական համակարգերից և նորմայից, այնուամենայնիվ, այս կարգի բառերը անհատական նորակազմություններ են, խոսքային իրողություններ, գտնվում են լեզվական նորմայի սահմաններում, նրանց մի մասը կարող է թափանցել լեզվի բառապաշարի մեջ և դառնալ լեզվական իրողություն, այդ դեպքում միայն նրանք դադարում են պոտենցիալ լինելուց և վերածվում համալեզվական բառերի:

Սակայն պոտենցիալ բառերի մեծ մասը կարող է չընդունվել լեզվի կողմից և մնալ իբրև խոսքային իրողություն:

Պոտենցիալ բառերը բուն նորաբանություններից տարբերվում են նաև նրանով, որ վերջիններս ստեղծվում են արտալեզվական գործոնների հետևանքով, նոր առարկաների, երևույթների հասկացություններ անվանելու նպատակադրումով (հմտ. *ջրարկում, հրթիռարկում, լողարկում, հեղուկանալ* և այլն) և ունեն գերազանցապես անվանողական արժեք:

«Ուստի և,– շարունակում է լեզվաբանը,– իբրև զուտ խոսքային իրողություններ՝ պոտենցիալ բառերը անսովոր են թվում և առավել են հակված լեզվի բառապաշարի մեջ մտնելու... պոտենցիալ բառերը լեզվի բառակազմական պոտենցիալ հնարավորությունների իրականացումն ու հաստատումն են և պոտենցիալ են այնքանով, որ դեռևս չեն հասցրել մուտք գործել լեզվի մեջ ու վերարտադրվել, սակայն լինելով կանոնական կազմություններ և գտնվելով լեզվական

⁵⁷ Մեջբերումներն ըստ Ս. Էլոյանի նշվ. աշխ., էջ 185:

նորմայի սահմաններում՝ դրանց մեծ մասը կարող է ընդհանրանալ լեզվի մեջ և դառնալ համալեզվական իրողություն...»:

Պոտենցիալ բառերն իրենց կանոնականությամբ և սպասելիությամբ, անշուշտ, խիստ ընդգծված և ցայտուն ոճական արժեք չունեն խոսքի մեջ, սակայն իրավիճակային պահանջով ոճական արդյունավետություն ստեղծում են համապատասխան համատեքստում (հմմտ. *ջրաշոյանք, ջրականչ, ջրախոսք* և այլն), թեև առավել ակնառու է նրանց անվանողական արժեքը:

Ամփոփելով պոտենցիալ բառերի մասին ասվածը՝ նշենք անհատական-ոճական և բուն նորաբանությունների հետ նրանց ունեցած հետևյալ ընդհանրություններն ու տարբերությունները.

ա) Բուն նորաբանությունների նման կանոնական, սովորական բառեր են, համապատասխանում են լեզվական նորմային և բխում են լեզվի համակարգից.

բ) Խոսքային ոչ վերարտադրելի լեզվական միավորներ են և այս տեսակետից ընդհանրանում են դիպվածային ու հեղինակային բառերի հետ.

գ) Բուն նորաբանությունների նման չունեն որոշակի հեղինակային դրոշմ, ինչպես որ դիպվածային և հեղինակային բառերը.

դ) Առավելապես հակված են լեզվի բառապաշար մուտք գործելու, քան դիպվածային և հեղինակային բառերը:

Ահա այս առանձնահատկությունները նշելով՝ մեկ անգամ ևս կարելի է համոզվել, որ նշված «պոտենցիալ բառերը»՝ որպես անհատական նորաբանություններ, իրենց իմաստային, ոճական հատկանիշներով նույն դիպվածային բառերն են՝ կիրառական տարբեր հաճախականությամբ, որոնք էլ ավելի նպատակահարմար է անվանել համատեքստային կամ խոսքաշարային նորակազմություններ:

ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ

Բառակազմությունն իբրև բառագիտության ենթաճյուղ ուսումնասիրում է լեզվի բառակազմական համակարգը, բառերի կազմության, նրանց կառուցվածքի եղանակներն ու օրինաչափությունները: Այս առումով բառակազմությունն իր առջև նպատակ է դնում բացահայտել, թե ինչպիսի կառուցվածք ունի և ինչ բաղադրիչներից է կազմված բառը, ինչ իմաստ են արտահայտում բառի բաղադրիչ մասերը և ինչպիսի իմաստային հարաբերությամբ են կապված միմյանց հետ և վերջապես՝ որոնք են տվյալ լեզվի բառակազմական եղանակները, և ինչ չափով են դրանք հարստացնում լեզվի բառապաշարը:

Բառը լեզվի ինքնուրույնաբար գործածվող իմաստային հիմնական միավորն է, ձևի և իմաստի միասնություն արտահայտող հնչյուն կամ հնչյունակապակցություն, որն ունի իր բաղկացուցիչ տարրերը: Ձևի և իմաստի միասնություն կազմող այդ տարրերը ձևույթներն են (մորֆեմա), որոնց շնորհիվ բառի մեջ արտահայտվում են շրջապատող իրականության, արտաքին աշխարհի երևույթները, իրողություններն ու եղելությունները և դրանց միջև դրսևորվող կապերն ու հարաբերությունները:

Ինչպես նկատել է ակադ. Գ. Սևակը, ձևույթի ձևը նյութականն է, այն հնչյունը կամ հնչյունախումբը, որը դրսևորում է իմաստ, որին կառչած է այս կամ այն իմաստը, իսկ բովանդակությունն այն իմաստն է, որ դրել է հասարակությունը այս կամ այն հնչյունի կամ հնչյունախմբի մեջ, որը դրսևորվում է այդ ձևով, առանց որի նա գոյություն չունի: Ձևույթը, որպես ձևի և իմաստի միասնություն, բառի չտարրալուծվող, իմաստային ամենափոքր կամ նվազագույն միավորն է:

Ի տարբերություն բառերի, որոնք կոնկրետ իմաստ են արտահայտում, ձևույթների իմաստն ընդհանուր է, բառերն օժտված են քերականական ձևավորվածությամբ, իսկ ձևույթները՝ ոչ և ապա՝ ձևույթները զուրկ են ինքնուրույն գործածությունից, մտնում են բառի մեջ և կազմում նրա մի մասը:

ՁԵՎՈՒՅԹՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Ըստ իրենց իմաստային և քերականական հատկանիշների՝ ձևայինները բաժանվում են երկու խմբի՝ հիմնական և երկրորդական:

Հիմնական ձևայինները նյութական իմաստ ունեն և արտաքին աշխարհի երևույթները, իրողություններն ու հատկանիշներն արտահայտում են ընդհանուր առմամբ, նրանք հիմնականում հանդես են գալիս իբրև հնչյունափոխված կամ չհնչյունափոխված արմատներ: Ինքնուրույն գործածություն ունեցող ձևայինները հիմնականում արմատական բառերն են կամ արմատի հնչյունափոխված ձևերը՝ արմատի տարբերակները, ինչպես՝ *մարդ, քար, տուն, ծառ, քաղաք, կարմիր, կանաչ, արագ, դանդաղ*, ինչպես նաև՝ *ջր(ջուր), տն (տուն), գր (գիր), զին (զեն)* և այլն:

Ի տարբերություն հիմնական ձևայինների՝ երկրորդական ձևայինները զուրկ են նյութական իմաստից և արտահայտում են տարբեր բնույթի (բառակազմական և քերականական) կոնկրետ հարաբերություններ: Երկրորդական ձևայինները բաժանվում են երկու խմբի՝ բառակազմական և բառահարաբերական:

Բառակազմական ձևայիններն այն մասնիկներն են, որոնք, դրվելով բառի արմատի վրա, նոր բառ են կազմում կամ փոխում են տվյալ բառի իմաստը: Այլ կերպ ասած՝ երկրորդական բառակազմական ձևայիններն ածանցներն են:

Բառակազմական ձևայինները (ածանցները), հիմնական ձևայինների կամ բառահիմքերի հետ բաղադրվելով, առարկաների, երևույթների և իրողությունների տարբեր հարաբերություններ են ցույց տալիս:

Այսպես՝ *-ավոր* ածանցը, դրվելով բառահիմքերի վրա, ցույց է տալիս մի բան ունենալու հատկանիշը, ինչպես՝ *լուսավոր – լույս ունեցող, գունավոր – գույն ունեցող, բժավոր – բիծ ունեցող*, իսկ երբ ասում ենք *անբիծ – ան* ձևությամբ կազմված բառը արտահայտում է *-ավոր* ածանցի հակառակ իմաստը, այսինքն՝ որ չունի այդ հատկանիշը: Ուրեմն *-ավոր, -ան* երկրորդական բառակազմական ձևայինները ցույց են տալիս առարկաների, իրերի հարաբերություններ, ուրեմն և իրահարաբերական իմաստ ունեն, այդպես են նաև մյուս բոլոր ածանցները:

Երկրորդական ձևայինների մյուս խումբը նույնպես ձևական իմաստ ունի և ցույց է տալիս ոչ թե իրերի, առարկաների, այլ բառերի տարբեր հարաբերություններ և կոչվում են բառահարաբերական ձևայիններ: Սրանք, դրվելով բառերի վրա, փոխում են ոչ թե նրանց բա-

ռային իմաստը, այլ՝ քերականական իմաստը: Բառահարաբերական ձևույթները կոչվում են նաև բառափոխական կամ շարահյուսական ձևույթներ, քանի որ նրանք այս կամ այն ձևով փոփոխում են բառը (հոլովում, խոնարհում), որպեսզի ցույց տան նրանց հարաբերությունը այլ բառերի, նախադասության այլ անդամների հետ, իսկ նախադասության անդամների կապը կամ հարաբերությունը շարահյուսական արժեք ունի և ուսումնասիրվում է շարահյուսության մեջ:⁵⁸

Այսպես՝ եթե *քաղաք* բառի վրա դրվում է *-ական* ածանցը, անմիջապես փոխվում է բառի և՛ բառային իմաստը, և՛ խոսքիմասային պատկանելությունը, մինչդեռ նույն բառի վրա երբ ավելացնում ենք *-ներ* հոգնակերտ, *-ից*, *-ով*, *-ում* հոլովակերտ վերջավորությունները, այսինքն՝ բառահարաբերական ձևույթները, բառիմաստի փոփոխություն տեղի չի ունենում, այլ փոխվում է միայն տվյալ բառի քերականական իմաստ (հոգնակի թիվ, բացառական, գործիական, ներգոյական հոլով և այլն): Կամ՝ երբ ասում ենք *ես և դու*, այստեղ *և* շաղկապը ցույց է տալիս *ես ու դու* առարկաների միջև եղած հարաբերություն (միասին լինելու), որը դրսևորվում է նրանց բառային արտահայտությամբ: Այսինքն՝ *և* ձևույթը (շաղկապը) ցույց է տալիս նշված երկու բառերի (դերանունների) հարաբերությունը կամ կապը:

Բառահարաբերական ձևույթներ են հոլովման, խոնարհման բոլոր վերջավորությունները, հոդերը, բոլոր շաղկապներն ու կապերը:

Բառի ձևային կառուցվածքում իբրև առանձին բաղադրիչ հանդես է գալիս նաև *ա* հոդակապը, որը, երկու կամ ավելի ձևույթներ իրար կապելով, կազմում է նոր բառեր՝ *արևածագ*, *վարդագույն* և այլն: Ոմանք *ա* հոդակապը համարում են որոշակի իմաստ ունեցող բառակազմական ձևույթ, իսկ ուրիշները գտնում են, որ այն երբեք բառակազմական ձևույթների բնորոշ իմաստ կամ նշանակություն չի արտահայտում և բաղադրյալ բառերի կազմում հանդես է գալիս սուկ իբրև իմաստազուրկ միավորիչ տարր:

Ինչպես նկատել է Մ. Աբեղյանը, հոդակապը իրոք իմաստազուրկ միավոր է, որն օժտված է հիմնական ձևույթներն իրար կամ երկրորդական բառակազմական ձևույթների հետ միավորելու հատկությամբ և հանդես է գալիս ընդհանրապես բաղաձայնով սկսվող ձևույթից առաջ՝ կապելով դա մի այլ ձևույթի հետ, ինչպես՝ *մարդասեր*, *արևավառ*, *արտահերթ* և այլն, կամ՝ *ի*-ով վերջացող բառաձևույթի հաջոր-

⁵⁸ Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Ե., 1955, էջ 206:

դելու դեպքում սովորաբար միանում է նրա հետ և տալիս *б (ի+ա)*, ինչպես՝ *այգի+ա+պան>այգեպան, բարի+ա+կամ>բարեկամ* և այլն: Այս առումով *б* ձայնավորը նշված դեպքերում հոդակապ չէ, ինչպես կարծում են ոմանք, այլ պարզապես *ա* հոդակապի հնչյունափոխված մի տարատեսակն է, որը զուրկ է ինքնուրույն կենսունակությունից և հանդես է գալիս *ի*-ով վերջացող նախադաս բառով կազմված բարդություններում:⁵⁹

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱԿԱԶՍՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

Ինչպես արդեն նշվել է, գրական լեզվի բառապաշարի հարստացման երկու եղանակ կա. առաջինը օտար լեզուներից կատարված և կատարվող բառային փոխառություններն են, իսկ երկրորդը՝ գրական լեզվի բառակազմական տարբեր միջոցների շնորհիվ նոր բառերի ստեղծումն է:

Մեր գրական լեզուն այսօր ունի բառակազմության երեք եղանակ՝ ածանցում, բարդություն և հապավում:

ԱԾԱՆՑՈՒՄՆ ԻԲՐԵՎ ԲԱՌԱԿԱԶՍՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑ

Ածանցումը բառակազմական այն եղանակն է, երբ բառին, արմատին կամ բառահիմքին ավելանում են բառակազմական տարբեր ձևություններ (ածանցներ) և դրանով իսկ կազմվում նոր բառեր, ինչպես՝ *տուն-տնակ, տնային, անտուն* և այլն: Ածանցումը որպես բառակազմության հնագույն եղանակ բառակազմական մեծ դեր ունի մեր լեզվի բառապաշարի հարստացման գործում:

Հայերենը հարուստ է բազմաթիվ ածանցներով, որոնք առաջացել, ձևավորվել են լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում, տարբեր եղանակներով:

Ակադ. Գ. Սևակի կարծիքով, ածանցների առաջացման առաջին և ամենահիմնական ուղին արմատի իմաստի մթագնումն է, երբ լեզվի զարգացման ընթացքում որոշ արմատներ, որոնցից կազմված բարդությունները շարունակում են մնալ լեզվի մեջ, առաջ են բերում ածանցի գիտակցում: Նշենք մեկ-երկու օրինակ. հայերեն *օրիորդ*

⁵⁹ Տե՛ս Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, 1965, էջ 190:

բառը կազմված է երկու բաղադրիչներից, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի ինքնուրույն նյութական իմաստ՝ *օրի* նշանակում է *իշխան* և *որդ՝ որդի*, ուստի և *օրիորդ* նախապես նշանակել է *իշխանի որդի*: Չետագայում այս բաղադրիչը կորցրել է իր նյութական իմաստը և հեռացել այդ նշանակությունից և վերածվել սովորական ածանցի, ինչպես՝ *սայլորդ, հաճախորդ, հետևորդ, լողորդ* և այլն: Կամ՝ *-ավոր* ածանցը նշանակում է մի բան ունեցող, առաջացել է *բոր* արմատից, որը նույն իմաստն է ունեցել, ինչ որ այսօրվա *բեր* արմատը *բերել, բերք* և նման բառերում, իսկ *ա-*ն հոդակապ է: Չետագայում համապատասխան հնչյունափոխության հետևանքով (*ք>վ, բոր>վոր* և այլն) նախորդ ձևերից առաջացել է *-ավոր* ածանցը (*գինավոր, լուսավոր, գունավոր* և այլն): Նման եղանակով են առաջացել նաև հայերենի *-արար, -արդ, -բար, -որեն (-որեն* ածանցն առաջացել է *օրենք* բառից հետագա հնչյունափոխությամբ) և մի շարք այլ ածանցներ:

Ածանցներ են առաջանում նաև հոլովի իմաստի մթագնումով, երբ հոլովական վերջավորությունը գիտակցվում է իբրև ածանց: Ուշագրավն այն է, որ այսօր էլ մեր լեզվում սեռական հոլովով դրված գոյականը հաճախ արտահայտում է ածականի իմաստ, ինչպես՝ *բրոնզի արծան, քարի դար, պողպատի կամք* և նման արտահայտություններն ունեն *բրոնզյա, քարե, պողպատե* հարաբերական ածականների իմաստ: Նույն եղանակով *աղի հաց, ջրի կերակուր* արտահայտությունների մեջ *ի* ձևությոն ածանց է, որն առաջացել է սեռականի *-ի* վերջավորությունից: Նույն եղանակով գրաբարի *հագիվ, խստիվ* բառերի գործիականի *-իվ* վերջավորությունը դիտվում է իբրև մակբայակերտ ածանց, *-ու* վերջավորությունը *ահու, ջգրու* բառերում գոյականակերտ ածանց է, *ուց* վերջավորությունը մակբայակերտ ածանց է (*փոքրուց, վաղուց, մանկուց* և այլն): Ածանցների առաջացման հաջորդ եղանակը արմատների հնչյունափոխությունն է: Չայերենի *-ոտ* ածանցն առաջացել է *հոտ* բառից համապատասխան հնչյունափոխությամբ (*հ*-ի անկում), *-ատ* վերջաածանցը՝ *հատ* (*հատանել*) արմատից ինչպես՝ *պոչատ* նշանակում է *պոչը հատած, քնատ>քնահատ>քունը հատած, գլխատել>գլխահատել>գլուխը կտրել* և այլն: Նման եղանակով են առաջացել նաև հայերենի *արտ, ներ* նախածանցները՝ *արտաքին, ներքին* բառերի համապատասխան հնչյունափոխությամբ, ինչպես նկատել է Գ. Սևակը՝ «նշված բառերից արիեստական կերպով որոշ հնչյուններ հերծելու, կտրելու միջոցով»:

Ի դեպ, նշված ածանցները ստեղծվել են դեռևս 5-6-րդ դարերում հունաբան դպրոցի (Դավիթ Անհաղթ) ներկայացուցիչների կողմից: Այս շրջանում են ստեղծվել նաև հայերենի շուրջ 23 նախածանցներ (*ապ, արտ, գեր, դեր, ենթ, հակ, մակ, հոմ, ստոր, տրամ, վեր* և այլն): Ենթեք նաև, որ մինչև հունական դպրոցի հրապարակ գալը հայոց լեզուն բացի ժխտականներից ուրիշ նախածանցներ չի ունեցել: Մի խումբ ածանցներ առաջացել են երկու ածանցների միացումից, երբ դրանք ստանում են նոր իմաստ և ըմբռնվում իբրև մեկ ածանց. *կոտ* ածանցը (*վախկոտ, պարծենկոտ* և այլն) առաջացել է *ուկ* և *ոտ* ածանցների միացումից, *ակի* ածանցը՝ (*ուղղակի, մասնակի, թեթևակի*) *ակ* և *ի* ածանցներով, *անակ* ածանցը (զսպանակ, մրցանակ, շրջանակ և այլն)՝ *ան* և *ակ* ածանցներով: Հայերենի ածանցների առաջացման մյուս աղբյուրը քերականական ձևույթներն են՝ գրաբարի հոլովական և խոնարհման, դերբայական ձևերը, հոգնակիի կազմության մասնիկները և այլն: Այսպես՝ գրաբարյան *ք* հոգնակերտ մասնիկը արդի հայերենում գիտակցվում է իբրև ածանց, ինչպես՝ *գիրք, հավք, վազք, հայրենիք* և այլն:

Չնայած ածանցների փոխառությունը լեզվի մեջ հազվադեպ երևոյթ է, այնուամենայնիվ, հայերենում կան ածանցներ, որոնք լեզվի մեջ են անցել փոխառյալ բառերի կազմում: Գրաբարյան շրջանից հայերենում գործածական են պարսկերենից փոխառյալ *-ուհի* և *դժ* ածանցները, իսկ ռուսերենից և նրա միջոցով *-իզմ, -խստ, -իա, -(ա)ցիա* ածանցները, որոնց միջոցով հետագայում կազմվել են հայերենի բազմաթիվ բառեր:

ԱԾԱՆՑՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

Ածանցները նախ և առաջ դասակարգվում են ըստ իրենց բառակազմական գործունեության, այսինքն՝ ըստ այն հանգամանքի, թե որքանով են նրանք մասնակցում արդի գրական հայերենի բառակազմության գործընթացին:

Ըստ նշված հատկանիշների՝ ածանցները բաժանվում են երկու խմբի՝ կենսունակ և ոչ կենսունակ (անկենսունակ) կամ՝ գործուն և ոչ գործուն (ակտիվ և պասիվ):

Կենսունակ են այն ածանցները, որոնք ավելի գործուն մասնակցություն ունեն ածանցմանը և բնականաբար նոր բառերի ստեղծմանը: Ժամանակակից հայերենի ածանցների գերակշիռ մասը (և՛ նա-

խածանցները, և՛ վերջածանցները) հիմնականում կենսունակ է, ինչպես՝ *-ան, -գեր, -հակ, -համ, -ներ, -յան, -ական, -ություն, -ուհի, -որեն, -բար, -որդ* և այլն:

Անկենսունակ (ոչ գերծուն) են այն ածանցները, որոնք լեզվի զարգացման ժամանակակից փուլում չեն մասնակցում կամ հազվադեպ են մասնակցում նոր բառերի կերտմանը: Անկենսունակ ածանցներից են՝ *դժ (դժբախտ, դժգոհ), -աշ (մատղաշ, թթվաշ), ապ (ապերախտ, ապարախտ, ապուշ), -եք (նշանդրեք, ջրօրհնեք), -չյա (ավետչյա, առհավատչյա), -ունի (ծերունի, տերունի, արքունի), -ունջ (անտերունջ, անմռունջ)* և այլն:

Հաջորդ դասակարգումը ձևաբանական հատկանիշն է, այսինքն, թե տվյալ ածանցով ինչ խոսքի մասեր են կազմվում: Ըստ այդմ՝ նրանք բաժանվում են գոյականակերտ, ածականակերտ, մակբայակերտ, մասամբ թվականակերտ և բայակազմական ածանցների:

Գոյականակերտ են այն ածանցները, որոնք, դրվելով տարբեր հիմքերի վրա, կազմում են գոյականներ:

Գոյականակերտ ածանցները հիմնականում վերջածանցներն են, ինչպես՝ *-ալիք, -ելիք (խաղալիք, ըմպելիք), -անակ (ժամանակ, ցուցանակ), -անք (կշտամբանք, հարգանք), -արք (գործարք, լուծարք), -իք (կեղծիք, չարիք), -ուհի (տիրուհի, ուսանողուհի), -պան (ուղտապան, ծիապան)* և այլն:

Ածականակերտ են այն ածանցները, որոնք, դրվելով տարբեր հիմքերի վրա, կազմում են ածականներ: Դրանք և՛ նախածանցներ են, և՛ վերջածանցներ, ինչպես՝ *դժ (դժգոհ, դժբախտ), ապ (ապերջանիկ, ապարախտ), տ (տգետ, տմարդի), -ալի, -ելի (հիանալի, զմայլելի), -իմ (հավատարիմ, մտերիմ), -ոտ (ժանգոտ, խանդոտ), -վետ (սիզավետ, ծաղկավետ), -լիկ (թխլիկ, կարճլիկ), -վուն (հիմարավուն, կլորավուն)* և այլն:

Թվական անուններից դասական թվականներ են կազմվում *-որոր, -երորդ* ածանցներով (*երկրորդ, երրորդ, հինգերորդ, հազարերորդ*), իսկ բաշխական և կոտորակային թվականներ՝ *-ական* ածանցով, ինչպես՝ *երկուական, տասական, երկու երրորդական* և այլն:

Մակբայակերտ են այն ածանցները, որոնք, դրվելով տարբեր հիմքերի վրա, կազմում են մակբայներ: Դրանք են՝ *-բար, -պես, -որեն, -գին, -ովին, -իվ, -պատիկ (միասնաբար, ապօրինաբար, մոտավորապես, ջերմորեն, կարոտագին, հիմնովին, կամովին, խստիվ,*

մեղմիվ, հնգապատիկ, բազմապատիկ և այլն):

Ժամանակակից հայերենի բայական ածանցները հիմնականում միջածանցներ են (կամ՝ ներածանցներ): Դրանք են՝ *ան, են, չ, ն* սուկածանցները (*հագենալ, պարծենալ, զարմանալ, գտնել, մտնել, փախչել, թռչել*, և այլն), *ացն, եցն, ցն* պատճառական ածանցները (*խաղացնել, բարկացնել, պարեցնել, թոցնել, փախցնել*), *ատ, ոտ, տ* բազմապատկական ածանցները (*կտրատել, ցատկոտել, կտրտել* և *վ* կրավորական ածանցը (*սպանվել, գանգատվել, հագնվել*), որոնք բոլորն էլ գործուն են:

Որոշ ածանցներ հանդես են գալիս մեկից ավելի խոսքի մասերի կազմության մեջ: Դրանք հիմնականում լինում են միաժամանակ գոյականակերտ, ածականակերտ ու մակբայակերտ: Գոյական ու ածական են կազմում հետևյալ ածանցները՝ *-ածո՝ չափածո, պահածո, հանածո* և *բրածո, պեղածո, շինածո*, *-ակ՝ գնդակ, նոնակ* և *գիտակ, ներդաշնակ*, *-ան՝ իշխան, փական, խթան* և *դուրեկան, ծղճղան*, *-ացի՝ քաղաքացի, գյուղացի, երևանցի* և *իրավացի, տառացի, բառացի*, *-ի՝ ծիրանի, հայելի, ունելի* և *երբեմնի, բռնի*, *-իչ՝ կտրիչ, սրիչ, սափրիչ* և *հմայիչ, բուժիչ, զովացուցիչ*, *-որդ՝ վարորդ, սայլորդ* և *նախորդ, հաջորդ*, *-ուչ՝ ընկալուչ, տեսուչ* և *սրտառուչ, վայելուչ*, *-ուն՝ փայլուն, հասուն* և *սողուն, ցողուն* և այլն, *-ուստ՝ ապրուստ, հագուստ* (գոյ.) և *արտաբուստ, ներքուստ* (մակբայ): Ածականներ և մակբայներ են կազմում՝ *-ակի՝ եզակի, որոշակի, կողմնակի* (ած.) և *թեթևակի, հաճախակի, հանկարծակի* (մակբայ), *-ին՝ դժվարին, դյուրին, մթին* (ածական) և *տակավին, ինքնին, ամեննին* (մակբայ), *-իվ՝ լրիվ, ժշտիվ, մեղմիվ* (ածական, մակբայ), *առթիվ, շնորհիվ* (կապ) և այլն:

Ածանցները խմբավորվում են նաև ըստ դիրքի, այսինքն՝ բառարմատի կամ հիմքի նկատմամբ գրաված տեղով, այն բանով, թե նրանք բառահիմքի որ մասին են կցվում: Ըստ այդմ լինում են՝ նախածանցներ, վերջածանցներ, միջածանցներ (ներածանցներ):

Նախածանցները լինում են դրական, հաստատատական (ինչպես՝ *անդր, արտ, բաղ, բաց, գծր, դեռ, ենթ, ընդ, թեռ, հակ, համ, մակ, նախ, ներ, ստոր, վեր, տրամ* և այլն) և ժխտական (*ան, ապ, դժ, տ, չ*), որոնք ոչ ժխտական, դրական ածանցներից տարբերվում են ոչ միայն իրենց նշանակությամբ, այլև ծագումով և պատմական տարբեր հանգամանքներով. սրանք ավելի շուտ են ստեղծվել և գալիս են նախագրաբարյան շրջանից: Վերջածանցները դրվում են արմատի վերջում և նոր բառեր են կազմում: Մոտավոր հաշվումներով հայոց լեզվում վերջածանցները հասնում են շուրջ 900-ի, որոնց հիմ-

նական մասը գրաբարյան ժառանգություն է, իսկ որոշ ածանցներ բարբառային կամ ժողովրդախոսակցական ծագում ունեն:

Հայերենի վերջածանցներից են՝ *-բան, բար, գին, գործ, ակ, ական, ակի, ային, ան, անի, անոց, անք, պան, ավոր, վետ, ավետ, ավուն, ատ, արան, արք, եղ, եղեն, ենի, ացի, եցի, ացու, ցու, ենք, անք, ին, ի, եստ* և այլն:

Հայերենի միջածանցները հիմնականում բայական ածանցներն են, որոնք դրվում են բայահիմքի և վերջավորության միջև: Դրանք են՝ *ն, չ, ան, են, ացն, եցն, ցն, վ, տ, ատ, կոտ* և այլն:

Ածանցները խմբավորվում են նաև ըստ իրենց իմաստային, ձևաիմաստային հատկանիշների:

Իմաստային առումով և նշանակությամբ ածանցները բազմաբովանդակ են: Նրանք արտահայտում են տեղ, ինչպես՝ *-անոց, -ոց, -արան, -ստան (հյուրանոց, մեղվանոց, լսարան, ննջարան, այգեստան, մենաստան, Հայաստան)*, գործողության կատարման ձև, ինչպես՝ *բար, պես, որեն, ովին, ին (բարեբախտաբար, փառավորապես, հոգեբանորեն, հապճեպորեն, լիովին, կամովին, ուժգին)*, նվազական, փաղաքշական իմաստ, ինչպես՝ *ակ, ուկ, իկ (ծովակ, լճակ, փոչնակ, աղջնակ, մանկիկ, թաթիկ, կաքավիկ, գառնուկ, ձագուկ, ծերուկ, ծնճողուկ)* և այլն, որակական, (ժամանակային տարածական զանազան հարաբերություններ՝ *-ե, -յա, -ական, -յան (փայտե, մարմարյա, ծմեռային, հյուսիսային, գյուղական, ուսանողական, երևանյան* և այլն), մի բան անողի, զբաղվողի իմաստ՝ *-արար, -րար (գյուտարար, ներկարար, նորարար, հայտարար)*, հավաքական գոյականներ՝ *-ենք, -անք, -ոնք (Տիգրանենք, Վարդանանք, մերոնք, խնամոնք)*, վերացական գոյականներ՝ *ություն, ում (մենություն, լավություն, քաջություն, ոռոգում, առևանգում* և այլն), իզական սեռ ցույց տվող անձեր՝ *-ուևի (տիրուևի, ուսանողուևի, բժշկուևի)* և այլն:

Իբրև ձևի և իմաստի միասնություն կազմող լեզվական միավորներ (ծևույթներ)՝ ածանցները որոշակի ձևային և իմաստային կապեր են դրսևորում միմյանց նկատմամբ, ուստի և բառային միավորների նման նրանք ևս բաժանվում են ըստ ձևաիմաստային հատկանիշների և լինում են համանուն, հոմանիշ և հականիշ ածանցներ:

Համանուն ածանցները հնչյունական կազմով նույն, իմաստով տարբեր ածանցներն են: Այսպես՝ *-անի* ածանցը արտահայտում է մի բան ունեցողի նշանակություն՝ *լեզվանի, գեղանի* և ունի նաև հոգնակիի, հավաքականի իմաստ՝ *նամականի, տեսականի, -ոց* ածանցն

ունի տեղի, գործիքի նշանակություն (*դարբնոց, մատնոց, ակնոց, հյուսնոց*) և հոգնակի սեռականի նշանակությամբ (*հայոց, Վայոց, գյուխգործոց*), *-անակ*՝ գործողության արդյունքի, հետևանքի նշանակությամբ (*հաղթանակ, մրցանակ*) և *-անակ*՝ կերպ նմանության նշանակությամբ (*շեղջանակ, քրդանակ*) և այլն:

Չոմանիչ ածանցները հնչյունական կազմով իրարից տարբեր, իմաստով նույն կամ մոտ ածանցներն են: Այսպես՝ *-բար, -պես, -որեն* ածանցներն ունեն միևնույն ձևի նշանակությունը (*հարազատաբար - հարազատապես - հարազատորեն*), *-իկ, -ակ, -ուկ* ածանցները՝ փոքրացուցիչ, փաղաքշական նշանակություն (*սիրունիկ, աղջնակ, արջուկ*), *-արան, -ստան, -անոց, -ոց, -ուտ* ածանցները՝ տեղի նշանակություն (*լսարան, Չայաստան, հիվանդանոց, դպրոց, շամբուտ*) *-իչ, -ող, -որդ, -պան, -արար, -վոր* ածանցները՝ մի բան անողի, կատարողի նշանակություն (*երգիչ, ուսանող, որսորդ, այգեպան, գործարար, բանվոր*), *-ային, -ական*՝ վերաբերական, հատկացական նշանակություն (*տոնային, տնտեսական, տնական*) և այլն: Չականիչ ածանցները հակադիր իմաստ են արտահայտում, ինչպես՝ *-ավոր*-ը մի բան ունեցողի՝ *գունավոր, պոչավոր*, իսկ *-ան* նախածանցը և *-ատ* վերջածանցը՝ հակադիր՝ չունեցողի իմաստ՝ *գունավոր - անգույն, գունատ, պոչավոր - անպոչ - պոչատ* և այլն:

ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆ ԻՐԵՎ ԲԱՈՎԿԱԶՍՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑ

Բարդությունը բառակազմության այն եղանակն է, երբ երկու կամ ավելի հիմնական ձևայինների (արմատների) կամ առանձին, ինքնուրույն բառերի միացումով՝ կցումով կամ հարադրությամբ, նոր բառեր են կազմվում:

Ըստ բարդության բաղադրիչների միմյանց նկատմամբ ունեցած հարաբերակցության և նրանց շարահյուսական կապակցության՝ բարդությունները բաժանվում են երկու խմբի՝ վերլուծական և համադրական:

ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՆՐԱՆՑ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Վերլուծական են համարվում այն բարդությունները, որոնց բաղադրիչները հանդես են գալիս անկաղապար, վերլուծական եղանակով, ունեն մեկ գլխավոր բառային շեշտ և գիտակցվում են իբրև բա-

ռային մեկ միավոր, ինչպես՝ տեսակ-տեսակ, տխուր-տրտում, դես-դեն, գիշեր-ցերեկ, թույլ տալ, հանդես գալ, խաղ ու պար, առ և տուր և այլն: Վերլուծական բարդությունները լինում են երեք տեսակ՝ կրկնավոր, հարադրական և բաղիյուսական բարդություններ:⁶⁰

Կրկնավորները նույն բառի կրկնությամբ կազմված հարադրական բարդություններն են, որոնք վերլուծական բարդության ամենապարզ տեսակն են և ծնունդ են առել լեզվի զարգացման վաղ անցյալում: Սովորաբար կրկնավոր բարդությունները կազմվում են կարճ՝ միավանկ կամ երկվանկ բառերի հարադրությամբ, ինչպես՝ մեկ-մեկ, թույլ-թույլ, ետ-ետ, զույգ-զույգ, հինգ-հինգ, արագ-արագ, փաթիլ-փաթիլ, տեսակ-տեսակ, երամ-երամ և այլն:

Կրկնավոր բարդություններ կազմվում են համարյա բոլոր խոսքի մասերով, բայց համեմատաբար ավելի հաճախված են ածականներով կազմված կրկնավորները, որոնք ավելի շատ սաստակական երանգավորում են հաղորդում, ինչպես՝ սև-սև, ընտիր-ընտիր, այլ-վան-այլվան, մանր-մանր, տաք-տաք և այլն: Տարածված են նաև գոյական, մակբայ, դերանուն, թվական խոսքի մասերով կրկնավոր բարդությունները, ինչպես՝ խումբ-խումբ, գույն-գույն, ծով-ծով, կաթիլ-կաթիլ, արագ-արագ, քիչ-քիչ, հինգ-հինգ, հազար-հազար, իրեն-իրեն, ինչ-ինչ, քանի-քանի, ուրիշ-ուրիշ և այլն:

Կրկնավոր բարդություններում հաճախ բաղադրիչներից մեկը հնչյունափոխվում է, ինչպես՝ բարակ-մարակ, խունջիկ-մունջիկ, սուսիկ-փուսիկ, առոք-փառոք, ձեն-ձուն, լեփ-լեցուն, կաս-կարմիր և այլն:

Հարադրական են այն բարդությունները, որոնք կազմված են մեկից ավելի բաղադրիչներից և զբվում են անջատաբար:

Հարադրությունները լինում են անվանական և բայական:

Անվանական հարադրական բարդություններ են կոչվում որևէ առուն խոսքի մասի պատկանող տարբեր բառերի հարադրությամբ կազմված բարդությունները:⁶¹

Անվանական հարադրական բարդություններ կարող են կազմվել նյութական իմաստ արտահայտող գրեթե բոլոր խոսքի մասերով, հատկապես այնպիսի բառերով, որոնք իրար հետ կապված են ինչ-ինչ կողմերով և իրար հետ առնչվող երևույթներ, իրողություններ և հատկանիշներ են ցույց տալիս: Անվանական հարադրություններ կարող են կազմվել հոմանիշ, հականիշ և իրար հետ իմաստով առնչակից բառերով, ինչպես՝ աղմուկ-աղաղակ, կոշտ-կոպիտ, բուք-

⁶⁰ Տե՛ս Ա. Սուքիասյան, նշվ. աշխ. էջ 232:

⁶¹ Ալ. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 65:

բորան (հոմ.), գիշեր-ցերեկ, ներս-դուրս, հեռու-մոտիկ (հակ.) թև-թիկունք, աչք-ունք, տուն-տեղ, քիթ-մուտք, դուռ-դրկից, հինգ-վեց, զենք-զրահ և այլն:

Հարադրական բարդություններ են կազմվում գոյականների ինչպես ուղիղ, այնպես և թեք հոլովածներով, ինչպես՝ *աղմուկ-աղաղակ, բութ-բորան, արյուն-քրտինք, աչքով-ունքով, տնով-տեղով, տնից-տեղից, ոտով-գլխով, սարեր-ծորեր, երգի-պարի, հորով-մորով* և այլն, որակական և հարաբերական ածականների հարադրությամբ, ինչպես՝ *անթիվ-անհամար, կիսատ-պռատ, լուռ ու մունջ, ծանր ու թեթև, հեռու-մոտիկ, անտես-անցման, հրեղեն-փարեղեն*, անձնական-ընտանեկան և այլն: Վերջին տարիներին հատկապես տարածված են այսպես կոչված հատվածական բարդություններով կազմված հարադրությունները, երբ երկու հարաբերական ածականներից առաջինը հանդես է գալիս կրճատաբար, ինչպես՝ *պատմա-բանասիրական, ռոմանա-գերմանական*, որոնք հետագայում աստիճանաբար վերածվում են համադրական բարդությունների:

Հարադրական բարդություններ են կազմվում նաև թվականների, մակբայների, մասամբ նաև շաղկապների և եղանակավորող բառերի հարադրությամբ, ինչպես՝ *երկու-երեք, հազար ու մեկ, ետ ու առաջ, դես ու դեն, վեր ու վար, ապա թե ոչ, միայն թե, կարծես թե, ինչպես որ, ասես թե, մանավանդ որ* և այլն:

Բայական հարադրությունները կազմվում են որևէ գոյականով, մակբայով և մեկ բայի կապակցությամբ, ինչպես նաև երկու բայերի զուգադրությամբ, որոնք ունեն բառային առանձին իմաստ և մեկ ընդհանուր շեշտ:

Բայական հարադրությունները հիմնականում բաժանվում են երեք խմբի.⁶²

ա) Բարդություններ, որոնք կազմված են որևէ հարադրից (գոյական կամ մակբայ) ու բայից և ըմբռնվում են որպես գործողության ընդհանուր նշանակություն արտահայտող ինքնուրույն բայական միավորներ, ինչպես՝ *միտք անել, զլխի ընկնել, դուրս տալ, հանդես բերել, կանգ առնել* և այլն: Այս կարգի բարդությունները կոչվում են հարադիր բայեր:

բ) Բարդություններ, որոնք կազմված են երկու և ավելի բայերից և արտահայտում են իրար հետ սերտորեն կապված գործողություն-

⁶² Տե՛ս Ա. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 84:

ներ մի ընդհանուր նշանակությամբ և կոչվում են զուգադրական բայեր, ինչպես՝ *բռնել-բերել, ելնել-կանգնել, ուտել-խմել* և այլն:

զ) Բարդություններ, որոնք կազմված են անորոշ դերբայից և տալ բայից և միասնաբար արտահայտում են պատճառականություն: Այսպես են կազմվում պատճառական ձևերի այն բայերը, որոնք սովորաբար պատճառական ածանցներ չեն ստանում, ինչպես՝ *ազատել տալ, բերել տալ, գողանալ տալ, փորել տալ* և այլն: Այս խմբի բարդությունները կոչվում են պատճառական հարադիր բայեր:

Հարադրավոր բայերի զգալի մասն ունի համապատասխան համադրական ձևեր, ինչպես՝ *միտք անել – մտածել, կանգ առնել – կանգնել, կռիվ անել – կռվել, լող տալ – լողալ, պար զալ-պարել, պատառ-պատառ անել – պատառոտել, իմաց տալ – իմացնել* և այլն: Հաճախ հարադրավոր բայերը այլաբերական, փոխաբերական իմաստ են արտահայտում և հանդես են գալիս որպես դարձվածային միավորներ, ինչպես՝ *ականջ դնել, խելքից հանել, երես առնել, սիրտ տալ, ականջի ետևը զցել, գլխի ընկնել, աչքով տալ, աչքը մտնել, ձեռք առնել* և այլն:

Բաղիյուսական բարդություններ են կոչվում այն հարադրական բարդությունները, որոնք բաղադրիչները իրար նկատմամբ համազոր են և միանում են ու կամ և շաղկապներով, ինչպես՝ *ահ ու դող, ցիր ու ցան, անց ու դարձ, նիստ ու կաց, առ և տուր, ջարդ ու բուրդ* և այլն:

Բաղիյուսական բարդության բաղադրիչները սովորաբար իրար հետ առնչակից կամ հարաբերակից բառեր են, որոնք կարող են արտահայտել զանազան կապեր ու հարաբերություններ: Դրանք կարող են կազմվել հոմանիշ, հականիշ, երբեմն էլ իմաստով առնչակից կամ հարաբերակից բառերի հարադրությամբ:

ա) Հոմանիշ բառերի հարադրությամբ. *ահ ու դող, բան ու գործ, լաց ու կոծ, դեղ ու ճար, ծեծ ու կռիվ, ցիր ու ցան, փակ ու խուփ, շառ ու շառաչ* և այլն:

բ) Հականիշ բառերի հարադրությամբ. *թանկ ու էժան, առ ու ծախ, հաստ ու բարակ, ծանր ու թեթև, չար ու բարի, ետ ու առաջ, աջ ու ձախ, մութ ու լույս* և այլն:

զ) Իմաստով առնչակից բառերի հարադրությամբ. *տուն ու տեղ, կարգ ու կանոն, աղ ու հաց, ազգ ու բարեկամ, զենք ու զրահ, նետ ու աղեղ* և այլն:⁶³

Սովորաբար որպես բաղիյունական բարդության բաղադրիչներ հանդես են գալիս ավելի կարճ՝ միավանկ և երկվանկ բառերը, սա նշանակում է, որ բաղիյունական բարդությունների ձևավորման գործում կարևոր դեր է խաղում ոչ միայն իմաստային մերձությունը կամ սերտ առնչությունը, այլև նրանց հնչյունական, ձևաբանական կառուցվածքը: Բաղիյունական բարդության բաղադրիչներից յուրաքանչյուրը ստանում է ինքնուրույն, անկախ շեշտ, տվյալ բարդությունը կարող է վերածվել համադրական, կցական բարդության, ինչպես՝ *առ և տուր և առևտուր*.

Ասել են առ և տուր, չեն ասել առ և կուլ:

Առևտուրն ավարտվեց բարեհաջող:

Նույն սկզբունքով *կեր ու խում, եռ ու զեռ, ջարդ ու բուրդ* և նման բաղիյունական բարդություններ (կարող են գործածվել նաև որպես կցական բարդություններ՝ *կերուխում, եռուզեռ, ջարդուբուրդ* և այլն):

Բաղիյունական բարդությունները կարող են գործածվել նաև դարձվածաբանական իմաստով: Այսպես՝ *աղ ու հաց* նշանակում է *երաշխիք, բարեբարություն, թև ու թիկունք՝ հովանավոր, ապավեն, պաշտպան, գրող ու ցավ (անեծք), խեղճ ու կրակ (խեղճ, թշվառ, անկարող)* և այլն:

Հոլովման դեպքում բաղիյունական բարդությունները դիտվում են իբրև մեկ բառ, և հոլովվում են միայն նրանց վերջին բաղադրիչները (*եռուզեռ, եռ ու զեռի, եռ ու զեռից, եռ ու զեռով* և այլն):

ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Համադրական են կոչվում այն բարդությունները, որոնց բաղադրիչները հանդես են գալիս միասնաբար, սերտ, ամբողջական, միաձույլ բառային միավորներ են և ունեն մեկ ընդհանուր բառային շեշտ: Իբրև ամբողջական, միաձույլ բառային միավորներ՝ նրանց բաղադրիչների կապակցելիությունը, շարահյուսական կապը միանման չէ. կան համադրական բարդություններ, որոնց բաղադրիչներն ավելի սերտորեն են կապված իրար հետ և կան բարդություններ, որոնց բաղադրիչները թև միացած են, բայց թույլ կերպով են կապված իրար հետ և առանց բարդության իմաստը խախտելու կարող են միմյանցից բաժանվել: Ըստ նշված հատկանիշների՝ համադրական բարդությունները բաժանվում են երկու խմբի՝ կցական և իսկական:

Կցական են այն համադրական բարդությունները, որոնց մեջ մտնող բաղադրիչները հանդես են գալիս միասնաբար, ունեն բառային մեկ շեշտ, գրվում և արտասանվում են իբրև մեկ բառ, բայց բաղադրիչ-

⁶³ Տե՛ս Ալ. Մարգարյան, նշվ. աշխ. էջ 76:

ների շարահյուսական կապը համեմատաբար թույլ է, և ցանկացած դեպքում նրանցից յուրաքանչյուրը կարող է առանձին գործածություն ունենալ առանց իր բառային իմաստը կորցնելու, ինչպես՝ *այսօր, կեսօր, հորեղբայր, նույնչափ, ինչևէ, երբևէ, առևտուր* և այլն:

Կցական բարդությունները կարող են առաջանալ ինչպես կրկնավոր և հարադիր, այնպես և բաղիյուսական հարադրություններից:

Կրկնավորներից առաջացած կցական բարդությունները կարող են լինել և՛ բայական, և՛ անվանական գործածությամբ, ինչպես՝ *բեկբեկ - բեկբեկուն, զեղզեղ - զեղզեղալ, բարբառ - բարբառել, դողդողալ, շողշողալ* և այլն:

Ըստ որում, նշված դեպքերում հաճախ կատարվում են ձայնավոր և բաղաձայն հնչյունների փոփոխություններ, ինչպես՝ *փայլփլել (փայլփայլել), ծակծկել, թափթփիել, կակիծ (կիծ-կիծ), թրթիռ* և այլն:

Բացի սրանցից՝ հատկապես ածականների իմաստը ուժեղացնելու նպատակով, արմատի կրկնությամբ կցական բարդություններ կազմելու ժամանակ հաճախ առաջին բաղադիրը միաժամանակ և՛ հնչյունափոխվում, և՛ հնչյունների զգալի կորուստ է ունենում, որով և դառնում է անճանաչելի, այսպես՝ *կարմիր կարմիր՝ կասկարմիր, լեցունլեցուն՝ լեփլեցուն, կանաչ կանաչ՝ կակիկանաչ, դատարկ դատարկ՝ դափդատարկ* և այլն:⁶⁴

Մի շարք կցական բարդություններ (հատկապես բայեր) առաջացել են բնածայնական բառերից, ինչպես՝ *բզբզալ, տզտզալ, մշմշալ, վշվշալ, մոմռալ, թթթալ, վզվզալ, ճվճվալ* և այլն:

Հայերենում բավականին տարածված են հարադրական բարդություններից կազմված կցականները, ինչպես՝ *գործածել, ակնածել, հորեղբայր, քսանհինգ, երբևէ* և այլն: Կցականներ են կազմվում նաև բաղիյուսական բարդություններից, մասնավոր, երբ այդ բաղադրիչների իմաստների վերառմամբ մի նոր ընդհանուր կամ փոխաբերական իմաստ է արտահայտվում: Այսպես՝ *աղ ու հաց* բաղիյուսական բարդությունից ունենք *աղուհաց* կցականը, որ նախապես նշանակել է հենց *աղ ու հաց* առարկաները, սակայն վաղուց արդեն *աղուհացը* նշանակում է *բարեկամություն, հավատարմություն, երաշխիք* և գրվում է իբրև մեկ բառ: Նույն ձևով ունենք նաև *նիստուկաց, առևտուր, կերուխում, ասուլիս, այբուբեն, այրուծի, եռուզեռ, երթենկ, խաղուպար, բառուբան* և այլն: Այս խմբի բարդություններն առաջացել են շարահյուսական տարբեր հարաբերություններ ցույց տվող հարադրական կապակցություններից, ինչպես՝

⁶⁴ Տե՛ս՝ Գ. Սևակ, նշվ. աշխ., էջ 165:

ա) Ենթակա-ստորոգյալի հարաբերությունն ցույց տվող՝ *էջմիածին* բառը կազմված է *էջ* (=իջալ) ստորոգյալից և *միածին* ենթակայից, *ուրևէ, ինչևէ* բառերը՝ *ուլ, ինչ* ենթականերից և *է* ստորոգյալից: Նմանապես նաև՝ *ուլկիցե, ինչևիցե* և այլն:

բ) Որոշիչ-որոշյալի հարաբերությունն ցույց տվող բարդություններ, որտեղ իբրև որոշիչ հանդես են գալիս և՛ ածականներ, և՛ գոյականներ, և՛ դերանուններ՝ *կեսօր, կեսգիշեր, տղամարդ, այսօր, այնչափ, ինչպես, որպես, որչափ* և այլն:

գ) Հատկացուցիչ-հատկացյալ կցական բարդությունները համեմատաբար քիչ են, դրանցից են՝ *հորեղբայր, տանտիկին, մորեղբայր, տանտեր, քեռայր, քեռորդի* և այլն:

Որոշ քերականներ կցական բարդություն են համարում նաև *հորաքույր, մորաքույր, հորապապ* և նման հոդակապ ունեցող բարդությունները: Բայց ինչպես նկատել է Գ. Սևակը, եթե նույնիսկ ընդունենք, որ սրանց մեջ հոդակապը մտել է հետագայում՝ իսկական բարդությունների նմանակությամբ, այնուամենայնիվ, սրանք կցական բարդություններ չեն, նախ նրա համար, որ առկա է հոդակապը, որն այլևս նրանցից անբաժանելի է, և երկրորդ՝ քանի որ սեռական հոլովով դրված բառաձևից և կազմվում են իսկական բարդություններ և նույնիսկ ածանցումներ: Հետևաբար միայն սեռական հոլովի առկայությունը բավարար չէ այդպիսի բարդությունը կցական համարելու:

ԻՍԿԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բարդությունները դասակարգելիս Գ. Սևակը, նկատի ունենալով նրանց բաղադրիչների շարահյուսական հարաբերությունը, դրանք բաժանում է երկու խմբի՝ անիսկական և իսկական: Ըստ որում՝ անիսկական են համարվում այն բարդությունները, որոնց բաղադրիչների շարահյուսական հարաբերությունը կայուն է, և նրանք հեշտությամբ կարող են առանձնանալ և առանց բառային իմաստը կորցնելու գործածվել ինքնուրույնաբար՝ որպես առանձին բառային միավորներ: Բարդությունների այս խումբը մեր իսկ կողմից ներկայացված վերլուծական բարդություններն են:

Իսկական են համարվում այն բարդությունները, որոնք կազմվում են մեկից ավելի հիմնական ձևույթներից (արմատներից) կամ իբրև արմատ գիտակցված բառերից, որոնց միջև եղած շարահյուսական հարաբերությունը մթազնած է կամ ձևաբանորեն համապատասխան վերջավորություններով դրսևորված չէ. օրինակ՝ *ջրկիր, դրկից, հացթուխ* և այլն:

Իսկական բարդություններում միայն վերջին վանկն է պահպանում

իր բառային շեշտը, իսկ նրանից առաջ եղած բաղադրիչները զրկվում են շեշտից. այսպես՝ *քաղաք, քաղաքաբնակ, գիր, գրասեր, գրաբեր* և այլն⁶⁵:

Իսկական բարդության բաղադրիչները հիմնականում կորցնում են իրենց իմաստային անկախությունը: Ըստ որում՝ բաղադրության ընդհանուր իմաստն ավելի լայն է, քան նրա բաղադրիչների առանձին իմաստները, օրինակ՝ *հացթուխ* չի նշանակում *հաց* և *թխել*, այլ՝ *հաց թխող մարդ*՝ *մասնագետ, որ հաց է թխում, գրասեղան*՝ *ոչ թե գիր և սեղան*, այլ՝ *սեղան, որի վրա գիր են անում*:

Այսպիսով, բարդությունն ամբողջությամբ արտահայտում է մի այնպիսի նոր իմաստ, որը չի բխում բաղադրիչների առանձին, անկախ իմաստներից:

Իսկական բարդության բաղադրիչները միշտ միացած, միաձույլ են հանդես գալիս, և հաճախ նկատելի է այդ բաղադրիչների հնչյունափոխություն, որը կապված է շեշտի տեղափոխության հետ, ինչպես՝ *ջրկիր, գրագետ, սրտաբուխ, լրտես, մշտախոհ* և այլն:

Իսկական բարդությունները կարող են լինել հոդակապով և անհոդակապ, ինչպես՝ *հացթուխ, լրտես, հրձիգ*, բայց և՛ *նորահարս, արևածագ, ամրակազմ, հրածին* և այլն: Հոդակապի առկայությունը պայմանավորված է ոչ թե որևէ օրենքով կամ անհրաժեշտությամբ, այլ ավանդությամբ, սովորության ուժով: Այսպես՝ *ջուր բառից* ունենք *ջրկիր, ջրմուղ*, բայց և՛ *ջրաբեր, ջրատար, ջրատեղ*:

Ինչպես նկատել է Գ. Սևակը, միևնույն արմատներից կազմված հոդակապով և անհոդակապ բարդությունները երբեմն ստանում են իմաստաբանական տարբերակում և արտահայտում տարբեր իմաստներ, ինչպես՝ *հրաձիգ (զինվոր)* և *հրձիգ (հրդեհող)*, *քարհատ (մուրճ)* և *քարահատ (քարտաշ)* և այլն:

Ինչպես նշում է Մ. Աբեղյանը, *ա* հոդակապի ծագումը կապվում է բառահիմքի վերջին *ա* ձայնավորի հետ: Հայերեն մի շարք բառերում *ա* ձայնավորը սկզբնապես եղել է արմատական, հանդես է եկել բաղադրություններում, ինչպես՝ *մեծատուն* բառի մեջ: Այս բարդության առաջին բաղադրիչը նախապես ոչ թե *մեծ* արմատն է, այլ՝ *մեծա*: Հետագայում արմատական այդ *ա* ձայնավորի անկման հետևանքով *մեծա* բառարմատի ուղիղ ձևը դառնում է *մեծ*, և *մեծատուն* բարդության մեջ *ա*-ն՝ իբրև հոդակապ, այլևս չի գիտակցվում, որը և համաբանությամբ տարածվում է հայերեն բաղադրյալ բառերի կազմության մեջ:

Մի շարք բառերում բառակազմության ժամանակ, *ա* հոդակապը,

⁶⁵ Տե՛ս Գ. Սևակ, նշվ. աշխ., էջ 170:

միանալով նախորդ բաղադրիչի վերջնահնչյուն *ի* ձայնավորին, դառնում է *ե*, ինչպես՝ *այգի+ա+գործ - այգեգործ, բարի+ա+կամ - բարեկամ, տա-րի+ա+թիվ - տարեթիվ*:

Իսկական բարդության մեջ ևս գոյական բաղադրիչը կարող է հանդես գալ տարբեր հոլովների, կապերի արտահայտած իմաստներով, ինչպես՝ *սրտամեռ, լեղասպատառ (ուղղ.), ջրատար, գայլակեր (սեռ.), ծյունասպար, ձեռագործ (գործ.), խավարաբնակ, մոխրաթավալ (ներգ.)* և այլն:

ՀԱՊԱՎԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հապավումը բառակազմության այնպիսի եղանակ է, երբ որոշ բաղադրյալ բառերի կամ անվանումների ու տերմինների տարբեր կրճատված մասերի կամ առանձին բաղադրիչների միավորումով նոր բառեր են կազմվում, ինչպես բուհ-բարձրագույն ուսումնական հաստատություն, ժողկրթբաժնավար-ժողովրդական կրթության բաժնի վարիչ, ՄԱԿ-միավորված ազգերի կազմակերպություն և այլն: Հապավումները, հատկապես տառայինը, լայն տարածում են ստացել 20-րդ դարի սկզբներին և հիմնականում գործածվել են տեղի և ժամանակի խնայողության նպատակով:

Ինչպես նկատել է Էդ. Աղայանը, հապավումները սկզբնապես առաջացել են համառոտագրությունների հիմքի վրա. նախապես գրել են, օրինակ բզմ («Բազմավեպ»), Ն. Դ. («Նոր Դար»), Հ. Ա. («Հանդես ամսօրեայ»): Այդ նույն համառոտագրությունները հետագայում սկսել են գրել առանց կետերի, որոնք կրճատման կամ համառոտագրության նշանների դեր էին կատարում: Կետերի բացթողումն էլ հետագայում հանգեցնում է համառոտագրությունների նոր եղանակի համառոտագրված բառերի սկզբնատառերի միասին գրելուն, դրանով իսկ առաջին քայլն է կատարվում հապավումների, իբրև յուրատեսակ համառոտագրության, զարգացման գործընթացում⁶⁶:

Հասարակական, քաղաքական, մշակութային, գիտատեխնիկական ոլորտների վիթխարի առաջընթացի, ու բուռն զարգացման հետևանքով առաջ եկած նոր երևույթների անվանումները բաղադրյալ անուններ են և ներկայացվում են հապավումների միջոցով և՛ գրավոր, և՛ բանավոր խոսքում:

Բնականաբար, դրանք առավել ևս ներկայացվել են նշված անվանումների սկզբնատառերի, այսինքն տառային հապավումների միջոցով,

⁶⁶ ՉԱԱ, Էդ. Աղայան և ուրիշներ, Հայոց լեզու, Երևան, 1980, էջ 456:

ինչպես ԱԻՄ, ՖԻՖԱ, ՄՕԿ, ԲՀԿ, ՈՒԵՖԱ, ՄԱԿ, ՀԱՊ, ԲՄԴԸ և այլն:

Հապավական բարոդությունները դասակարգվում են ըստ իրենց բաղադրիչների բնույթի և դրանցով բաղադրվող բառային միավորումների:

Այսպես՝ սոցապ և բուհ բառերը առաջացել են հապավական բարոդություններից, քանի որ կազմվել են սոցիալական ապահովագրություն և բարձրագույն ուսումնական հաստատություն բաղադրյալ անվանումների բաղադրիչները կրճատված մասերով, ըստ որում՝ առաջինը կազմվել է բաղադրիչների բառամասերով, իսկ երկրորդը՝ բաղադրիչների սկզբնատառերով:

Ուրեմն՝ թե՛ առաջինում, թե՛ երկրորդում հապավական բարոդությունների բաղադրիչները կրճատված, հապավորված բառերի մասեր են:

Ըստ բաղադրիչների հարաբերության՝ հապավումները լինում են սկզբնատառային (կամ տառային), բառամասային կամ վանկային և հատվածական կամ խառը (վանկատառային և վանկաբառային):

ա. Տառային հապավումները կազմվում են հապավող բառերի սկզբնատառերով, ինչպես՝ ՄԱԿ (միավորված ազգերի կազմակերպություն), ԷՀՄ (էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենա), բուհ (բարձրագույն ուսումնական հաստատություն), բշգ (բնակարանային շահագործման գրասենյակ), հօպ (հակաօդային պաշտպանություն) և այլն:

բ. Վանկային կամ բառամասային հապավումները կազմվում են բառերի սկզբնատառերով կամ սկզբնավանկերով, ինչպես՝ ժողկրթբաժար-ժողովրդական կրթության բաժնի վարիչ, զինկոմ-զինվորական կոմիսար, տեղարդ-տեղական արդյունաբերություն և այլն:

գ. Խառը հապավումները լինում են

ա) վանկատառային, որը կազմվում է որևէ վանկի և առանձին տառերի միասնությամբ, ինչպես՝ պաջը - պաշտպանության աջակցության ընկերություն, Համ ԼԿԵՄ - համամիութենական լենինյան կոմունիստական երիտասարդական միություն. Հայ գտ-Հայաստանի գյուղտեխնիկա (ժիավորում) և այլն:

բ) վանկատառային, որը կազմվում է որևէ վանկի և բառի միացումով, ինչպես՝ պետհամալսարան, ժողդատարան - ժողովրդական դատարան, պետօպերա-պետական օպերա և այլն:

Պրոֆ. Էր. Աղայանը առանձնացնում է նաև սիմվոլային հապավումներ, որոնք կազմվում են բոլոր բաղաձայնական տառային հապավումներով, ինչպես նաև մի քանի բաղաձայն հապավումների ու միայն մեկ ձայնավորից բաղկացած հապավական բարոդություններով, ինչպես՝ ՈԲՖ, ԲՇԳ, ԽՍՀՄ և այլն:

Սեր լեզվի բառապաշարը հարուստ է նաև բազմաթիվ փոխառյալ հապավումներով, որոնք հիմնականում կատարվել են ռուսերենից կամ

նրա միջոցով որևէ օտար լեզվից, ինչպես նեւ-նэп (новая экономическая политика) զագս-загс (запись актов гражданского состояния) չեկա-չэка (черезвычайная комиссия) գլավլիտ-главлит (главное управление по делам литературы и издательства) և այլն:

Իսկ ռուսերենի միջոցով փոխառվել են հետևյալ հապավումները ԱՍՏՕ, ՅՈՒՆԵՍԿՈ, ՍԵՆՏՈ անգլերենից, ՖԻՖԱ, ՖԻԴԵ ֆրանսերենից և այլն:

ՅՈՒՆԵՍԿՈ- Միավորված ազգերի՝ կրթության, գիտության և մշակույթի կազմակերպություն:

ԱՍՏՕ- Հյուսիսատլանտյան դաշինքի կազմակերպություն:

ՍԵՆՏՈ- Կենտրոնական դաշինքի կազմակերպություն:

ՖԻՖԱ-Ֆուտբոլի միջազգային ֆեդերացիա:

ՖԻԴԵ - Միջազգային շախմատային ֆեդերացիա:

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԴՈՂՉՎԱԾՔՆԵՐԸ

Ինչպես արդեն նշվել է, դարձվածքները առօրյա, ժողովրդախոսակցական ոճին բնորոշ բառային միավորներ են, որոնք յուրաքանչյուր ժողովրդի ազգային մտածողությունը, տվյալ ժողովրդի լեզվամտածողությունը դրսևորող լեզվական միջոցներ են, որոնց միջոցով արտահայտվում են տվյալ ժողովրդի բարքերն ու սովորույթները, կենցաղն ու ապրելակերպը, ինչպես նաև նրան բնորոշ հոգեկան, հոգեբանական խառնվածքն ու կենսափիլիսոփայությունը: Դարձվածքները միևնույն ժամանակ յուրաքանչյուր անհատի ազգային մտածողությունն են արտահայտում: Հենց այս առումով էլ դարձվածքները նպաստում են լեզվի ժողովրդայնությանը:

Դարձվածքները կայուն և ամբողջական բառակապակցություններ են և՛ իրենց բաղադրիչների կազմով, և՛ քերականական-շարահյուսական որոշակի կաղապարներով: Դարձվածքները նաև լեզվի պատկերավորման միջոցներ են, խոսքին հաղորդում են պատկերավորություն, հուզական երանգավորում, միաժամանակ նպաստում խոսքի սեղմությանն ու հակիրճությանը: Դարձվածքների կարևոր հատկանիշներից մեկը պետք է համարել փոխաբերական-այլաբանական իմաստը, ուստի և դարձվածքների մասին եղած բազմաթիվ բնութագրումների մեջ մեզ համար ընդունելի է այն, որ դարձվածքը փոխաբերական-այլաբանական միասնական իմաստ ունեցող կայուն, բառային անբաժանելի, պատրաստի վերարտադրելի կապակցություն է:

Դարձվածքը երկու և ավելի բառերի այնպիսի կայուն, պատրաստի բառակապակցություն է, որի բաղադրիչները վերաիմաստավորված

են, այսինքն՝ դարձվածքի բաղադրիչներից յուրաքանչյուրն այդ կապակցության մեջ չի պահպանում իր բառային, բառարանային բուն իմաստը և ձեռք է բերում նոր նշանակություն, ուրեմն և՛ տվյալ դարձվածքի արտահայտած ընդհանուր իմաստը այդ բաղադրիչների մեխանիկական գումարը չէ: Եվ անշուշտ, դարձվածքի համար կարևորը նաև փոխաբերական-այլաբանական իմաստ արտահայտելն է: Մեր կարծիքով, եթե դարձվածքը չունի փոխաբերական իմաստ, ապա այն սովորական, ազատ, ոչ կայուն բառակապակցություն է: Ինչ խոսք, դարձվածքների նման բնութագրում տալիս անհրաժեշտ է նկատի ունենալ դարձվածքի մեջ մտնող բաղադրիչների շարահյուսական կապը, նրանց հարաբերությունն ու իմաստային միաձուլության աստիճանը, ըստ որի էլ կատարվում է դարձվածքների իմաստային-շարահյուսական դասակարգում: Հետևելով ռուս լեզվաբանության մեջ իշխող տեսակետներին՝ սովորաբար դարձվածքները բաժանում են երեք խմբի.

ա) *Դարձվածաբանական սերտաճում*. այս խմբի մեջ մտնում են այն դարձվածքները, որոնց իմաստը չի բխում դարձվածքի մեջ մտնող բաղադրիչ բառերի իմաստներից:

Դրանք իմաստային տեսակետից այնպիսի անբաժանելի, միասնական բաղադրիչներ են, որոնց մեջ բառերը, կորցնելով արդեն իրենց ունեցած, հանրորեն ընդունված իմաստը, տվյալ բառակապակցության մեջ վերաիմաստավորվում են և արտահայտում բոլորովին նոր իմաստ, ինչպես՝ *գլխի ընկնել, գլուխը կորցնել, աչքից ընկնել, աչքով տալ, երես առնել, սիրտը շահել, աչքի գորոզ* և այլն: Դարձվածաբանական սերտաճման հիմնական հատկանիշը նրա բառային անբաժանելիությունն է, բաղադրիչների իմաստային բացարձակ սերտաճումը, որը միաժամանակ մեծ մասամբ համարժեք է բառին և համանշանակ բառերի հետ գտնվում է հոմանշային հարաբերության մեջ: «Այս դարձվածքները,-նշում է Ա. Սուքիասյանը,- որոշակի քերականական կարգերի (խոսքի մասերի) պատկանող բացարձակապես անբաժան, միաձույլ իմաստային միավորներ են: Նրանց բաղադրիչների մեջ կենդանի, գործող շարահյուսական կապի բացակայության պատճառով նախադասության մեջ հանդես են գալիս իբրև մեկ ամբողջական, անբաժանելի անդամ: Դարձվածքի բաղադրիչ հանդիսացող յուրաքանչյուր բառ ոչ միայն չունի հանրորեն գիտակցված և ընդունված իր բառային իմաստը, այլև ընդհանրապես գուրկ է որևէ ինքնուրույն, առանձին բառային իմաստից»:⁶⁷

բ) *Դարձվածաբանական միասնություն*. այս խմբի մեջ մտնում են

⁶⁷ Տե՛ս Ա. Սուքիասյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 1999, էջ 302, ինչպես նաև Գ. Ջահուկյան, Էդ. Աղայան և ուրիշներ, «Հայոց լեզու», Ե., 1980, էջ 475:

այն դարձվածքները, որոնք չնայած իմաստաբանորեն նույնպես անբաժան են և ամբողջական, բայց, ի տարբերություն նախորդների, սրանց դարձվածքային ընդհանուր իմաստը որոշ չափով պատճառաբանված է դարձվածքը կազմող բաղադրիչ բառերի առանձին փոխաբերական իմաստներով: Այս դեպքում դարձվածքի իմաստը բխում է առանձին բաղադրիչների բառային իմաստների միավորումից, բայց այն տարբերությամբ, որ բաղադրիչները հանդես են գալիս փոխաբերական իմաստներով, դարձվածքը ամբողջապես ստանում է վերաիմաստավորված, ընդհանրացված բովանդակություն:

Դարձվածքների այս կարգին առաջին հերթին բնորոշ է պատկերավոր իմաստը: Դարձվածքային միասնությունները հիմնականում պատկերավոր արտահայտություններ են, որով և տարբերվում են նույն կազմությունն ունեցող բառերի ազատ կապակցություններից: Դրանցից են *աչք գցել, գլխին տալ, արյունը թափել, երես դարձնել, վիզ ծռել, ոտքերը ընկնել, դուռը երեսին փակել* և այլն: Այս խմբի դարձվածքները կոչվում են նաև *իդիոմներ* կամ *իդիոմատիկ արտահայտություններ*:

զ) *Դարձվածքային կապակցություն*. Դարձվածքային կապակցությունները այն միավորներն են, որոնց ընդհանուր իմաստը ամբողջովին բխում է նրանց բաղադրիչ բառերի իմաստներից: Դրանք այնպիսի դարձվածքներ են, որոնց կազմի մեջ մտնող բառերն ունեն ինչպես ազատ, այնպես և դարձվածաբանորեն կապված գործածություն: Այս կարգի դարձվածքներում բաղադրիչները հիմնականում պահպանում են իրենց իմաստային ինքնուրույնությունը, բայց իրենց կապերով, այնուամենայնիվ, մնում են կախյալ վիճակում, բաղադրիչներից մեկը հաճախ հանդես է գալիս փոխաբերական իմաստով: Այլ կերպ ասած՝ սրանց ընդհանուր նշանակությունը լիովին կախված է բաղադրիչների նշանակությունից, ուստի և հաճախ կազմվում են ազատ և դարձվածաբանորեն կապված բաղադրիչներից, ինչպես՝ *հոնքերը կիտել, գլուխը կախել, կանաչ ծանապարհ, քիթը ջարդել, ատամները սրել* և այլն: Որոշ լեզվաբաններ տարբերակում են նաև չորրորդ խումբը՝ *դարձվածքային արտահայտությունը*, որոնց մեջ գետնդում են այն բառակապակցությունները, որոնք իմաստային տեսակետից ոչ միայն բաժանելի են, այլև կազմված են ազատ իմաստ ունեցող բաղադրիչ բառերից: Այս դեպքում դարձվածքի ընդհանուր իմաստը ամբողջապես կախված է և բխում է դարձվածք կազմող բաղադրիչների բառային իմաստից, դարձվածքի բառային կազմը և դարձվածքային իմաստը կայուն են:

Դարձվածքային արտահայտությունները սովորական, ազատ բառակապակցություններից հիմնականում տարբերվում են իբրև լեզվի իմաստային պատրաստի միավորներ, ինչպես՝ *լինել, թե՛ չլինել, կենդանի*

դիակ, պատենավոր մարդ, ոսկե միջակություն և այլն:

Ներկայացնելով դարձվածքների դասակարգման նշված մոտեցումները՝ հարկ է նշել, որ դարձվածքների կիրառությունը գեղարվեստական խոսքում, նրանց ոճական արժեքը ամենից առաջ պայմանավորված է նրանց բաղադրիչների իմաստային և շարահյուսական կապակցության եղանակով:

Մեծ է ու բազմաբնույթ դարձվածքի ոճական արժեքը գեղարվեստական խոսքում, այն նախ և առաջ պատկերավոր ու տպավորիչ է դարձնում խոսքը, նպաստում նրա հակիրճությանն ու սեղմությանը, ազգային երանգավորում հաղորդում և՛ հեղինակի, և՛ կերպարների խոսքին, բացահայտում նրանցից յուրաքանչյուրին բնորոշ լեզվամտածողությունը:

«Դարձվածքները խտացված խոսքի անզուգական արտահայտություն են,- նշում է Ս. Մելքոնյանը,- դրանց սեղմությունը պայմանավորող հանգամանքը բառը ընդհանրացման մեծ ուժով օգտագործելն է, որտեղ «հասարակ» բառերը հանդես են գալիս որպես խոր բովանդակության կրողներ, որպես խորհրդանիշ: Դրա շնորհիվ էլ դարձվածքները հատկանշվում են վերաբերության լայն շրջանակով, լսողին, ընթերցողին ազատ հնարավորություն են տալիս խոսքի բովանդակության ընկալման հարցում ակտիվ լինել, իրողությունը յուրովի ըմբռնել»:⁶⁶

Չայ գեղարվեստական խոսքը, առավելապես արձակը հարուստ է թարմ ու ինքնատիպ, գեղեցիկ ու պատկերավոր դարձվածքներով, որոնք, կարելի է ասել, գեղարվեստական երկի ժողովրդայնությունն ապահովող լեզվական անգերազանցելի միջոցներ են:

Դարձվածքների լավագույն շտեմարան է Խ. Աբովյանի «Վերք Չայաստանի»-ն, ուր դարձվածքի առաջին և հիմնական ոճական արժեքը խոսքի պատկերավորությունն ու արտահայտչականությունն է: Մի շարք թարմ ու ինքնատիպ դարձվածքների գործածությամբ ավելի տեսանելի ու ամբողջական է դառնում հեղինակի պատկերավոր մտածողությունը՝ խոսքին հաղորդելով հուզականություն ու ժողովրդայնություն: Այսպես՝ *«Դենց մի փոքր մտքիս արևը երևաց թե չէ, էլի սև-սև ամպերը գլխդները բարձրացրին, էլի կայծակն ու որոտումն սրտումս մեյդան բաց արին...Ախր են ազգը, որ են լեզվովը չի խոսում, են լեզուն չի հասկանում, սաքի հենց բերնիցը էլ ոսկի վեր ածիր, ո՛ւմ պետք է ասես...»*:

Ինչպես երևում է նշված հատվածից, ընդգծված դարձվածքները ոչ միայն թարմ են, պատկերավոր, բնորոշ են ժողովրդախոսակցական լեզվին, այլև ինքնատիպ են, նորաստեղծ, որ նույնիսկ կարելի է կոչել զուտ արվյանական:

⁶⁶ Ս. Մելքոնյան, նշվ. աշխ., էջ 193:

Դարձվածքները հաճախ նպաստում են ավելի տեսանելի դարձնելու և բացահայտելու առանձին անձանց, կերպարների հոգեվիճակը:

Դարձյալ դիմենք Խ. Աբովյանի անմահ ստեղծագործությանը: Հենց վեպի սկզբում, երբ հեղինակը ներկայացնում է Կրեստո թագավորի համր որդու հոգեվիճակը, որը զգում է իր հոր մոտալուտ վախճանը, ստեղծում է մի հետաքրքիր գեղարվեստական պատկեր, որ կառուցվում է մի շարք պատկերավոր ու ինքնատիպ դարձվածքների գործածությամբ. «*Իր ազիզ հոր մահը որ առաջին տեսավ,- գրում է Խ. Աբովյանը,- սիրտն էլ իր խոսքը ետ գցեց, պապանձած լեզուն էլ իր կապը կտրեց, փակ բերանը իր իր կսկիծը հայտնեց, կարոտի վերջին թելն ընկած հերը իր որդու ձեռքը լսեց, որ լսողի սիրտն էսօր էլ ա կրակն ընկնում, երբ մտածում ա թե որդիական սերն էր, որ բնության դրած գնջիլը ջարդեց ու փշրեց*»:

Հերոսների որոշակի հոգեվիճակ են ներկայացնում նաև Հր. Մաթևոսյանի արձակում գործածած հետևյալ դիպուկ դարձվածքները. «*Մինչև թաթի ծայրերը լարված այդ մարդը շուռ է տալիս մի բան, որ իրենից քսան անգամ ծանր է*»: «*Բանը որ հասնում է մի քիչ լուրջ խոսելուն՝ լեզուները կուլ են տալիս*»: «*Նա մի որոշ ժամանակ ոտքից ոտք էր փոխում* (այսինքն՝ տատանվում էր) և հետո ասում է»:

Հր. Մաթևոսյանի արձակում շատ են հանդիպում նաև նորաստեղծ, հեղինակային դարձվածքներ, ինչպես՝ «*Գեներալը իրեն չի զբաղեցնելու այդպիսի մանր գործերով, դա մի տեսակ մտքին մաստակ ծամել տալ է, պարզ է, որ ծամել չի տա*», (այսինքն՝ ինչ-որ անտեղի չի մտածի): Կամ «*Բերանը բացում է և առաջին հերթին մի լավ շուլալում է աստծու բեղմնորուբը*»:

«*Ամուսնացնել*» բառի փոխարեն հաճախ է հանդիպում «*զլուխը յուղել*» կապակցությունը, որը նույնպես ժողովրդախոսակցական երանգ ունի և կարող է գործածվել նաև «*համոզել*»-ու իմաստով:

Դարձվածքները նպաստում են նաև խոսքի սեղմությանը, ինչպես՝ «*Բջջի քարտուղարին ու կոմիտեի անդամներին կանչեցին կենտրոն հուպ տալու: Այնտեղից նրանք վերադարձան զլուխները կախ*» (ՀՄ):

Այս առումով խիստ բնորոշ են Հ. Թումանյանի ստեղծագործությունները: Հովհ. Թումանյանը նաև դարձվածքների գործածության մեծագույն վարպետ է և պատահական չէ, որ մի առիթով նա նշել է «*Ազնիվն ու գեղեցիկը կենդանի ժողովրդի կենդանի լեզուն է, որ հազար ու մի ոճերով ու ձևերով է խոսում, որ հազարավոր տարիների ընթացքում հավաքել է հազարավոր գանձարաններից ու պահել, զարգացրել, ճոխացրել, գեղեցկացրել, որ ամբողջովին հոգի է ու հոգեբանություն, պատկեր ու տրամադրություն, շունչ է ու զգացմունք*» (ՀԹ, 6):

Դարձվածքներին բնորոշ ոճական, արտահայտչական արժեքներ-

րից մեկն էլ հեզմական, երգիծական վերաբերմունք արտահայտելն է:

Ինչպես նկատել է Ս. Մելքոնյանը, խոսողի բացասական վերաբերմունքը դարձվածքներով կարող է բազմազան արտահայտություն ունենալ: Այդպիսի դարձվածքներն արտահայտում են հեզմանք, արհամարհանք, հանդիմանություն՝ նպաստելով խոսքի համապատասխան երանգավորմանը: Հեզմական կամ երգիծական բնույթի դարձվածքներով արտահայտվում է խոսողի հեզմական վերաբերմունքը խոսքի առարկա հանդիսացող անձի կամ երևույթի նկատմամբ: Ընդ որում, այդ վերաբերմունքն ունենում է ուղղակի և բավական սուր արտահայտություն, ինչպես՝ «Այ ջրատար, ես քեզ լավություն եմ անում, դու բախտիդ քացի ես տալիս»: «Սպիտակ ծյունով պատել էր Սասունը»: (ԱԻ, 3) «Լեռին ջուր կտրեց, կապ ընկավ լեզուն»: (ՀԹ, 2) «Նրանից սպասելիք չունենամ, էժերը եկել են (մամուլ): Նշված դարձվածքների թվին են պատկանում նաև՝ խելքը հացի հետ ուտել, մկան ծակը հազար թումանով առնել, հալած յուղի տեղ ընդունել, գրպանում մկներ խաղալ և այլն: Կարող են արտահայտել նաև խոսողի արհամարհական, անարգական, հանդիմանական վերաբերմունքը խոսքի առարկայի և հատկապես՝ անձի նկատմամբ: Այսպես՝ «Ղուկասը Կարոյին համարում էր ու հռչակում բախտախնդիր, անտուն-անհայտի մեկը... պատի տակե ելած, թոկե փախած»: (ԱԴ)

-Ո՞ւր կորար Անու՜շ, այ մազդ կտրած: (ՀԹ)

«Պետական գործ է,- խնամի-խնամի չենք խաղում, ամոթի-չամոթի ի՞նչ կա...»: (ՀԱ)

Դարձվածքների սաստկական երանգավորումն ավելի ակնհայտ է դառնում մանավանդ այն կայուն բառակապակցություններում, ուր դարձվածքների բաղադրիչները հակամիշ բառեր են, ինչպես՝ ծուռը նստել, շիտակ խոսել, ծանր ու թեթև անել, գլուխը հաստ, ծուծը բարակ, լավ վատ յուր գնալ, ջրի սևն ու սպիտակը ջրկել (չջրկել) և այլն⁶⁹:

Դարձվածքների ոճական արժեքը ներկայացնելու, նրանց արտահայտչական հնարավորություններն ավելի ամբողջական դարձնելու նպատակով անհրաժեշտ է անդրադառնալ մեկ հարցի ևս: Հաճախ, նույնիսկ մեր օրերում, լեզվաբանության մեջ վեճերի տեղիք է տվել այն հարցը, թե արդյոք առածները, ասացվածքները, թևավոր խոսքերն ու արտահայտությունները պե՞տք է դարձվածքներ համարել, թե՞ ոչ: Ումանք հակված են կարծելու, որ դրանց մեջ, անշուշտ, կան որոշ ընդհանրություններ, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ դրանք ամենից առաջ լեզվական պատրաստի միավորներ են և ոչ թե ստեղծվում են խոսքային, հաղորդակցական գործընթացում, ինչպես ազատ բառակա-

⁶⁹ Տե՛ս Ս. Մելքոնյան, *Ոճի աշխ.*, էջ 190-198:

պակցությունները և ապա՝ դրանք պատկերավոր արտահայտություններ են, թևավոր խոսքեր, և, այնուամենայնիվ, դրանց բաղադրիչներն արտահայտում են պատկերավոր, փոխաբերական իմաստ:

Բայց և մյուս կողմից կարծում են, որ սրանք «չի կարելի դարձվածք համարել առաջին հերթին այն պատճառով, որ շարահյուսորեն վերլուծելի կառուցվածքներ են, և դրանց բաղադրիչները բառային տեսակետից ինքնուրույն են: Դրանք բառային առանձին միավորներ են, մինչդեռ բուն դարձվածքների բաղադրիչները չունեն բառային անկախություն... և ապա՝ առածները և ասացվածքները որոշակիորեն նախադասություն են, որոնց իմաստը համապատասխանում է բաղադրիչների իմաստին, իսկ դարձվածքը բառային մի ամբողջություն է և տարրալուծելի չէ իմաստային և շարահյուսական տեսակետից»⁷⁰:

Այլ կերպ ասած՝ ինչպես նկատելի է բերված բնութագրումից, «առածների ու ասացվածքների բովանդակությունը՝ որպես կանոն, մեկ բառով հնարավոր չէ արտահայտել»⁷¹:

Որքան էլ այս տեսության հետևորդները նշում են առածների, ասացվածքների և թևավոր խոսքերի տարբերությունը դարձվածքներից, բայց և այնպես, ի վերջո, չեն կարող անտեսել այն հանգամանքը, որ դրանք բավականաչափ շփման եզրեր ունեն. դեռ ավելին՝ մի շարք դեպքերում կարող է անցում կատարվել առածից դեպի դարձվածք (ինչպես առհասարակ լեզվական բազմաթիվ իրողություններից կարող են կազմվել դարձվածքները), ինչպես՝ *ավագի վրա տուն շինել, մկան ծակը հագար թունանով առնել, կաղ էշով քարավանի խառնվել* և այլն: Չպետք է մոռանալ նաև, որ և՛ առածների, և՛ ասացվածքների, և՛ թևավոր խոսքերի կազմում կարող են լինել մի շարք դարձվածներ. ինչպես՝ «*Պատիկի լեզուն կարճ կլինի*», «*Կալ մտնող աղվեսը արյունն աչքի տակ կառնի*», «*Գինին մարդուն չի մեռցնի, բայց շան օրը կզցի*», և ապա՝ մի շարք դարձվածքներ էլ առաջացել են հենց առածների և ասացվածքների հիման վրա, ինչպես՝ *պղտոր քրում ծուկ բռնել, ձեռքը փրփուրին գցել, ջուր ծեծել* և այլն⁷²:

Մեր իսկ մոտեցմամբ՝ առածները, ասացվածքները, թևավոր խոսքերն ու արտահայտությունները՝ մանավանդ նրանց ոճական երանգավորումներով ու արտահայտչականությամբ, պետք է դասել դարձվածքների շարքը և դիտել իբրև դարձվածքային արտահայտություններ, որոնք իմաստային տեսակետից ոչ միայն անբաժանելի են, այլև կազմված են ազատ իմաստ ունեցող բաղադրիչ բառերից: Այս կարգի բառա-

⁷⁰ Գ. Զահուկյան, Եդ. Աղայան և ուրիշներ, «Վայոց լեզու», 1980, Ե., էջ 478:

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 478-479:

⁷² Նույն տեղում, էջ 480:

կապակցությունների շարքին կարելի է դասել գրական ծագում ունեցող թևավոր խոսքերը, հեղինակային դիպուկ արտահայտությունները, զանազան ասույթներ: Ժողովրդական, խոսակցական մաղթանքները, օրինանքներն ու անեծքները, որոնք պատկերավոր բնույթ ունեն և հենց փոխաբերական իմաստ ստանալով՝ վեր են ածվել դարձվածների, ինչպես՝ *կարապի երգ, ավզյան ախոռ, Քաջ Նազար, Չախորդ Փանոս, ծայն բարբառոյ յանապատի, լինել, թե՛ չլինել, մի բաժակ ջրում փոթորիկ* և այլն:

Առածներն ու ասացվածքները՝ որպես ժողովրդական բանահյուսության ժանրեր, խոսքի մեջ նույնպես հանդես են գալիս իբրև լեզվի իմաստային պատրաստի միավորներ, այսինքն՝ ստեղծվում են ոչ թե անմիջապես հաղորդակցման ընթացքում, այլ, ինչպես և մյուս դարձվածքները, փոխանցվում են պատրաստի վիճակում: Դրանք, իրենց բովանդակությամբ և ժանրային առանձնահատկություններով արտահայտելով ժողովրդի դարավոր իմաստությունը, իրենց կառուցվածքով, լեզվական տեսակետից փաստացի դարձվածքային արտահայտություններ են: Ըստ ժանրային սահմանման՝ առածները խրատական, իսկ ասացվածքները ոչ խրատական բնույթի պատկերավոր, դիպուկ արտահայտություններ են, կյանքի այս կամ այն երևույթի ընդհանրացումներ:

Դարձվածքների կառուցվածքային-ոճական յուրահատկություններից մեկը նրանց բաղադրիչների կայունությունն է, անփոփոխելիությունը: Սակայն միշտ չէ, որ ոճական այս կամ այն նպատակադրմամբ կամ պարզապես հեղինակային այս կամ այն նախասիրությամբ արդեն իսկ ընտրված և գործածական որոշ դարձվածքներում գրողները կատարում են զանազան բնույթի փոփոխություններ՝ ինչպես բառային կազմի, նրանց արտահայտած իմաստի, այնպես և բաղադրիչների շարադասության առումով:

Այս երևույթը բավականին տարածված է Խ. Աբովյանի արձակում: Երբեմն գրողը արդեն իսկ ծանոթ, ժողովրդական լեզվում գործածական առանձին դարձվածքների (կամ առած, ասացվածքների) բաղադրիչներից մեկը որոշակի միտումով (հավանաբար որոշ դեպքերում խոսքին ավելի մեղմ բնույթ հաղորդելու կամ գուցե և գեեհկաբանություններից խուսափելու նպատակով, փոխում է, դրանով իսկ, անտարակույս, թուլանում են տվյալ դարձվածքի կամ արտահայտության ուժգնությունն ու պատկերավորության աստիճանը: Այսպես՝ ժողովրդախոսակցական լեզվում բավականին տարածված *«էշ կերել է, էշ մեծացել»* պատկերավոր արտահայտությունը գրողը վերածել է *«հոտաղ կերել, հոտաղ մեծացել»* արտահայտության, ինչպես՝ *«Յոտաղ կերել են, հոտաղ մեծացել, պարտական մնամ, որ իմ մեկ լավ ծանփա ցույց տվեց»*: Բնական է, որ նշված տարբերակում բավականին թուլացել է արտահայտության

ուժգնությունը: Կամ՝ «ամենքն իրենց էշն են քշում» ժողովրդական հայտնի արտահայտության փոխարեն վեպում գործ է ածում «ամենն էլ իրանց ծին են քշում» դարձվածքը: Մեկ այլ դեպքում մարդկանց ծայրահեղությունը, ինչ-որ մի բանի ամհնարիմությունն ընդգծելու նպատարով գործածվող «Եզր վեր են քաշում, տեսնեն տակին հորթ կա՞, թե՛ չէ՞» ասացվածք-դարձվածքում Արուսյանը փոխել է դարձվածքի բաղադրիչներից մեկը և տվյալ դեպքում կարևորը՝ դրանով իսկ թուլացրել ողջ արտահայտության պատկերավորությունն ու ուժգնությունը, ինչպես՝ «Յրմեկ կովը վեր են քաշում, որ տեսնեն, թե տակին յարաբ ֆորթ կա՞, թե չէ: Սատկած ծիու նալնի են ման գալիս, էլ ո՞ւմ ասես դարդդ»:

Նման, փոփոխված բաղադրիչներով բազմաթիվ դարձվածքներ են հանդիպում նաև Հովի. Թումանյանի չափածոյում: Ինչպես՝

*Դարձել է աշխարհքն, ախպեր առ ու փախ,
Սերը դարձել սուր ու ջուրը-արին...*

Կամ՝

*Դե մարդիկ երբ որ կռիվ են անում,
Սեջտեղը փղլավ իրար չեն բաժանում...*

Ավելացնենք նաև, որ դարձվածքները հիմնականում կառուցվում են մարդու մարմնի մասերի անուններով և կոչվում են նաև *սոմատիկ դարձվածքներ*:

Սա ընդհանուր լեզվաբանական իրողություն է և ունի իր իրական հիմքը. խոսքի պատկերավորության և արտահայտչականության համար յուրաքանչյուր ոք աշխատում է գործածել առավել մատչելի, առօրեական բառեր, իսկ այդպիսի բառերն ամենից առաջ մարմնի մասերի անուններն են: Ի դեպ, այս խմբի մեջ դարձվածքներն իրենց արտահայտած իմաստներով աշխարհի մի շարք լեզուներում համընդհանուր են:

Հաշվումների համաձայն՝ հայերենում «զլուխ» բառով կազմվել է՛ն 650, «աչք»-ով՝ 350, «բերան» բառով՝ 260, «երես» բառով՝ 180 դարձվածք և այլն:

Գեղարվեստական գրականության մեջ լայն տարածում ունեն նաև, այսպես կոչված, *միջազգային դարձվածքները*, որոնք գործածական են համարյա բոլոր լեզուներում և ավելի շատ աստվածաշնչյան, առասպելաբանական ծագում ունեն կամ բխում են պատմական հին աղբյուրներից, խոսքին տալիս են վսեմություն, հնության փայլ և այն դարձնում պատկերավոր ու վեհաշուք: Այդպիսի դարձվածքներից են *Լինջի դատաստան, արջիլեսյան գարշապար, լուկուլլոսյան խրախճանք, պրոկրուստեսյան մահիճ, տրոյական ծի, դամոկլյան սուր, պլուտոսյան հաղթանակ, Ռուբիկոնն անցնել, քավության նոխազ, Արիադնայի թել, ավգյան ախոռ, Ամուրի նետ* և այլն: Ավելորդ չենք համարում այստեղ

ներկայացնել գեղարվեստական գրականության մեջ հաճախակի գործածական մեկ-երկու դարձվածքների ծագումը: Այսպես՝ «*Ռուբիկոնն անցնել*» դարձվածքը ծագել է շուրջ 2000 տարի առաջ Իտալիայում, երբ Յուլիոս Կեսարը, հակառակ Սենատի կամքի, իր զորքով անցնում է Ռուբիկոն գետը, որով և սկիզբ է դնում քաղաքացիական պատերազմի՝ Սենատի և Յուլիոս Կեսարի միջև, որի հետևանքով Կեսարը գրավում է Հռոմը: Ռուբիկոն գետն անցնելու այդ քայլը դիտվել է որպես հանդուգն արարք և նշանակել է «համարձակ, վճռական, անդառնալի քայլ կատարել»՝ թույլատրելիության սահմանն անցնելով»: «*Աքիլլեսյան զարշապար*» դարձվածքը նշանակում է թույլ, խոցելի տեղ: Այս դարձվածքի առաջացման հիմքում ընկած է հետևյալ առասպելը. *Աքիլլեսը հին հունական դիցաբանության ամենաքաջ և ամենաուժեղ հերոսներից էր: Նրա մայրը՝ Ժուվերի աստվածուհի Թետիսը, իր որդուն անխոցելի դարձնելու նպատակով լողացնում է Ստիքս սուրբ գետում, և Աքիլլեսի ամբողջ մարմինը դառնում է անխոցելի, բացի զարշապարից, որից բռնել էր մայրը, և այն սուրբ ջրով չէր թրջվել: Այսպիսով, զարշապարը դառնում է Աքիլլեսի միակ խոցելի տեղը, որտեղից և նա մահացու վիրավորվում է Պարիսի նետով ու մահանում:*

«*Պրոկրուստեսյան մահիժ*» դարձվածքը նույնպես ծագել է հին հունական դիցաբանությունից, ըստ որի՝ ավագակ Պոլիպեմոնը մահճակալին էր պառկեցնում իր մոտ եկողներին. իր մահճակալից երկարների ոտքերը կտրում էր, իսկ կարճերի ոտքերը ձգում մահճակալի չափ դարձնելու համար: Պոլիպեմոնի մականունն էր Պրոկրուստես, որ հունարեն նշանակում է «տանջարար»: Այս դարձվածքը գործածվում է արտահայտելու համար այնպիսի չափանիշ, որին բռնի կերպով, հարկադրաբար ենթարկում են մեկին կամ մի բանի: Այսպիսիք են նաև՝

Բարելոնյան աշտարակաշինություն – խիստ խառնակ վիճակ

Տորիչեյան դատարկություն - անօդ տարածություն, փոխաբերաբար՝ տեղ, ուր ոչ մի էական բան, ոչինչ չկա:

Ավզյան ախոռ - անպետք բաներով լեցուն տեղ, խառնափնթոր ու բարձիթողի վիճակ:

Հոմերական քրքիջ - շատ բարձր, որոտալից ծիծաղ, որպիսին նկարագրում է Հոմերոսը «Իլիականում»:

Տրոյական ծի – թաքցված վտանգ՝ ընծայի տեսքով:

Պլատոնական սեր – իդեալական, ոչ ֆիզիկական սեր:

Տեսական ուսումնասիրությունները սովորաբար առանձնացնում են նաև հոմանիշ, համանուն և հականիշ դարձվածքները: Սովորաբար դարձվածքային տարբերակներ են համարում նույն իմաստը և բաղադրիչների միևնույն, հաստատուն կազմ ունեցող այն դարձվածքները, ո-

որոնց բաղադրիչները նույն բառի քերականական տարածներն են կամ - բարբառային և կամ էլ փոխառյալ համագործներն ու համանշանակները: Այսպես՝ գեղարվեստական գրականության մեջ հաճախ զուգահեռաբար գործ են ածվում «գլուխը յուղել», «գլուխը յուղ քսել», «գլուխը քարը տալ», «գլուխը քարովը տալ», «արյունը աչքն առնել» և «արյունը աչքերն առնել» և նման բազմաթիվ տարբերակներ, որոնք որոշակի ոճական, երանգային տարբերակումներ կարող են արտահայտել: Ժամանակակից գրական հայերենում «լռել» բառի իմաստն արտահայտելու համար կարող են գտնվել բազմաթիվ դարձվածքներ, որոնք բոլորն էլ պատկերավոր արտահայտություններ են, ինչպես՝ *բերանին կապ դնել, բերանը կապել՝ նստել, լեզուն պարկը դնել, լեզուն ծակը կոխել (զռեհկ.), լեզուն փորը քաշել, լեզուն փորն ընկնել, լեզուն կպչել, լեզուն կտրվել, լեզուն բունը դնել, ծայրը փորը գցել, ծայրը փորն ընկնել* և այլն, որոնցից յուրաքանչյուրը մի որոշակի, յուրահատուկ վերաբերմունք է արտահայտում խոսքի առարկայի նկատմամբ:

Դարձվածքային տարբերակներ կարող են դիտվել նաև գրական, խոսակցական, արևելահայերեն և արևմտահայերեն, երբեմն նաև՝ աշխարհաբար-գրաբար տարբերակները, ինչպես՝ *արջ խաղացնող և արջ պար ածող, աչքերին փոշի փչել և աչքերին թոզ փչել, գլխի գցել, գլխի ձգել, ատամները կտրել և ակռաները կտրել, խելքից դուրս, մտքից դուրս, խելքը պառկել և խելքում պառկել, աստված ընդ քեզ և աստված քեզ հետ* և այլն:

Կան նաև բուն հոմանիշ դարձվածքներ, որոնք նույն կամ մոտ իմաստներ ունեն, բայց կարող են տարբերվել ոճական տարբեր կիրառություններով և արտահայտչական նրբերանգներով ու սաստկությամբ, ինչպես՝ *ծալը պակաս – ծուծը բարակ, ծուծը պակաս, կապից փախած – թոկից փախած – կապը կտրված, գլուխ ծռել – բերան ծռել – վիզ ծռել – կոկորդ բռնել* և այլն: Մի խումբ դարձվածքային միավորներ իրենց հնչյունային, բառային կազմով, բառային բաղադրիչներով բացարձակապես նույնն են, բայց արտահայտած իմաստներով տարբեր են և դիտվում են իբրև տարբեր դարձվածքային միավորներ: Այսպես՝ «*ծեռք տալ*» դարձվածքը կարող է ունենալ.

ա) մեկին դիպչել, նեղացնել, վնասել, խլել, յուրացնել,

բ) օգնել, սատարել՝ ի նշան բարեկամության, հաշտության ձեռքը սեղմել, բարևել,

գ) ձեռնտու, շահավետ լինել, փոխադարձ համաձայնության գալ:

Կամ՝ «*գլխով անցնել*» դարձվածքը կարող է արտահայտել՝ *մտածել, ծրագրել, բաղձալ, տեղալ, ցանկանալ, պատահել, հանդիպել* և այլն: Խոսքին որոշակի երանգավորում են հաղորդում նաև հակամիջ դարձվածքները և հիմնականում բայական, մասամբ նաև՝ ածականա-

կան ու մակբայական դարձվածքային միավորները: Սովորաբար հականշային հարաբերության մեջ են մտնում նույն բառաքերականական կառուցվածքով այն դարձվածքները, որոնք ունեն բաղադրիչների նույնական կազմ՝ բացառությամբ մեկական բաղադրիչի: Այս դեպքում դարձվածքային հականշությունը առաջանում է տարբեր բաղադրիչ բառերի հականիշ իմաստների շնորհիվ, ինչպես՝ «աչքը դռանը» նշանակում է *ամուսնական ուխտին չդավաճանող, ամուսնական կյանքին հավատարիմ տղամարդ*, իսկ «աչքը դուրս»՝ *ամուսնական ուխտին դավաճանող, ամուսնական կյանքին անհավատարիմ, «ծեռքը բաց» - առատածեռն, «ծեռքը փակ» - ժլատ, «աչքի լույս» - սիրելի, պաշտելի, թանկագին և «աչքի գրող» - ատելի, անտանելի, «Աստծու գառ» (խելք, հեզ) և «Աստծու կրակ» (չար, անհանգիստ) և այլն:*

Դարձվածքները՝ որպես զուտ ժողովրդական ծագում ունեցող, նրա ոգին, նրա էությունն ու կենսափիլիսոփայությունն ու մտածողությունն արտահայտող լեզվական միավորներ, հաճախ ներկայացվում են իբրև անթարգմանելի բառակապակցություններ: Այո՛, կան դարձվածքներ, որոնք խիստ ազգային երանգավորում ունեն և նույնությամբ՝ բառացի կամ համարժեք եղանակով չեն կարող թարգմանվել մեկ այլ լեզվով, ինչպես՝ *աչքդ լույս, աչքի ընկնել, երես տալ, խելքը գլուխը հավաքել, աչքով տալ, գլխի ընկնել, քթից ընկնել, ծեռք առնել* և այլն: Անշուշտ, այս բառակապակցությունների բառացի կամ ըստ բաղադրիչների ճշգրիտ թարգմանությունն անհեթեթություն կլինի, ինչպես՝ հանրահայտ „*глаза свет*“, „*упасть с глаз*“ երգիծական արտահայտությունները: Սա հենց այն դեպքն է, որ գեղարվեստական թարգմանության մեջ Կ. Զուկովսկին համարել է «*անճշգրիտ ճշգրտություն*»՝ („*неточная точность*“): Այսպիսի մի ծայրահեղության օրինակ է հետևյալը. Ս. Եսենինն իր բանաստեղծություններից մեկում գործ է ածել «*жарили спирт*» արտահայտությունը, որ նշանակում է «*չափից շատ խմել, կոնծել*»: Եվ ահա հայ թարգմանիչներից մեկը, հավանաբար անտեղյակ լինելով նշված արտահայտության փոխաբերական իմաստին, բառակապակցությունը թարգմանել է բառացի՝ «*ճշգրիտ*»՝ հավատարիմ մնալով բառացի թարգմանության սկզբունքներին և անտեսելով դարձվածքների թարգմանական առանձնահատկությունները, ... Եվ նրանք *սպիրտ էին տապակում* (փոխանակ՝ *կոնծում*):

Պարզ է, որ սա խիստ զավեշտական է: Մեկ այլ թարգմանության մեջ «*мернеть не могу*» արտահայտությունը թարգմանվել է «*համբերել չեմ կարող ինչ-որ մեկին*», մինչդեռ հայերենում ճիշտը «*տանել չեմ կարող*» արտահայտությունն է: Կամ՝ Դ. Գրանինի «*Նկարը*» վեպի

թարգմանության մեջ կան մի շարք սխալներ, նույնիսկ՝ զավեշտական արտահայտություններ, ինչպես՝ «*Նա հայիոյում էր ակորդեոնը (ручал), - ասաց կուլտուրնիկը*» և այլն:

Դարձվածքների թարգմանության ժամանակ խիստ կարևոր է նրանց բաղադրիչների իմաստային և շարահյուսական հարաբերությունների եղանակը, այսինքն՝ ըստ իմաստային միաձուլության, ըստ այն հատկանիշների, որոնց հիման վրա սովորաբար կատարվում է դարձվածքների դասակարգումը (սերտաճում, միասնություն, կապակցություն), քանի որ նշված խմբերի մեջ մտնող յուրաքանչյուր դարձվածքային միավոր ունի իր թարգմանելիության առանձնահատկությունները:

Սովորաբար դարձվածքների թարգմանության ժամանակ տարբերակում են երեք հիմնական եղանակ. *համարժեք (աղեկվատ) թարգմանություն, դարձվածքային համապատասխանություն և նկարագրական թարգմանություն*: Բնական է, որ մեր իսկ մատնանշած առաջին խմբի՝ դարձվածքային սերտաճման մեջ մտնող դարձվածքները համարժեք կամ բառացի թարգմանություն չեն կարող ունենալ, ինչպես՝ *աչքդ լույս, աչքից ընկնել, երես տալ, աչքի փուշ, դուրս տալ, դուրս ընկնել, հուպ տալ, խելքին փչել* և այլն. սրանք սովորաբար ռուսերենում կամ որևէ մեկ այլ լեզվում թարգմանվում են նկարագրական եղանակով, հաճախ նույնիսկ ոչ թե բառակապակցությամբ, այլ դրան համարժեք մեկ բառով (ինչպես՝ *поздравлять, разбаловать* և այլն): Նույն պատճառաբանությամբ ռուսերենի նմանօրինակ կառուցվածքի բառակապակցությունները հայերենում չունեն համարժեք թարգմանություններ, ինչպես՝ *Шарашкина контора, собаку съел* և այլն:

Կա դարձվածքների մի խումբ, որոնց բաղադրիչների սերտաճումը տվյալ դեպքում այնքան էլ ակնհայտ չէ, ուստի և դրանք հեշտությամբ կարող են բառացի կամ համարժեք թարգմանություններ ունենալ, ինչպես՝ *մուկ ու կատու խաղալ – играть в кошки-мышки, աչք ծակել – колить глаза, մատները լիզել – пальчики облизать, մազից կախված լինել – висеть на волоске, գլուխը կորցնել – терять голову, լուն ուղտ շինել – сгелать из мухи слона* և այլն: Դարձվածքների զգալի մասը տարբեր լեզուներում թարգմանվում է միայն նրանց արտահայտած իմաստներով, բայց տարբեր բառային բաղադրիչներով, որոնք ճիշտ և ճիշտ նույն իմաստն են արտահայտում: Այսպես՝ մի առարկայի, տարածքի մոտիկ լինելու հանգամանքը հայերենում հաճախ ներկայացվում է «*քթի տակ*» դարձվածքով, իսկ ասենք ռուսերենում այն ներկայացվում է

բուրո՞վին այլ բառակապակցությամբ՝ «рыкоў погаты» և այլն:

Ինչպես արդեն նշվել է, դարձվածքների ծագումը կապված է տվյալ ժողովրդի կենցաղի, սովորույթների, վարքուբարքի, նրանց մտածելակերպի հետ, ուստի և կան դարձվածքներ, որոնք զուտ ազգային բնույթ են կրում և տեղայնացվում են: Այսպես՝ հայերենում շատ տարածված է «անտառ գնալ, փայտը (ցախը) հետը տանել» արտահայտություն-դարձվածքը, որ նշանակում է՝ մի տեղ գնալուց չի կարելի հետը տանել այն, ինչից տվյալ դեպքում շատ կա: Բայց ահա ռուսերենում այս նույն իմաստը արտահայտվում է «есть в Тулу со своим самоваром» պատկերավոր ասացվածքով:

Անշուշտ, նման դեպքերում խիստ կարևոր է տեղյակ լինել այդ ժողովրդի ապրելակերպին, կենցաղին ու սովորույթներին, այլապես նշված դարձվածքների իմաստը անհասկանալի և անիմաստ կլինի: Այսինքն՝ տվյալ դեպքում պետք է իմանալ, որ Տուլա քաղաքը հայտնի է իր ինքնատենչերով, և այնտեղ եղել են այդ առարկան պատրաստող բազմաթիվ արհեստանոցներ:

Հաճախ դարձվածքների թարգմանության ժամանակ փոխվում է նրանց բաղադրիչներից մեկը, բայց դարձվածքի իմաստը մնում է նույնը, անփոփոխ: Այսպես՝ ռուսերեն *братъ* (վերցնել) բայով կազմված դարձվածքները հայերենում հիմնականում թարգմանվում են «գալ» բայով՝ առանց իմաստի փոփոխության, ինչպես՝ *смех берет - ծիծաղո՞ւ գալիս է, завучъ берет - նախանձո՞ւ գալիս է, рагостъ берет - ուրախությունս (քե՞քս) գալիս է, բայց նաև злость берет - չարությունս բռնում է:*

Դարձվածքների ոճական մասին շարադրանքն ավարտելուց ավելորդ չենք համարում ներկայացնել մի շարք դարձվածքների խմբեր՝ ըստ նրանց գործածության և մի շարք կարևորագույն ոլորտների ու բնագավառների՝ նրանց արտահայտած համապատասխան իմաստներով.

ա) առօրյա, կենցաղում գործածվող.

ձեռքերը ծալած նստել – ոչինչ չանել

ջրի ծամփա դարձնել – մի տեղ շատ գնալ

ետևից կարմիր խնձոր ուղարկել – հատուկ հրավիրել (ավելի շատ հեզմական իմաստով)

չորս պատերի մեք թաղվել – շրջապատից կտրվել

բ) մարդու ֆիզիկական վիճակը բնութագրող դարձվածքներ.

լեղին ցուր կտրել – սաստիկ վախենալ

բթից բերել – չթողնել, չվայելել

*արյունը աչքերը կոխել - գազազել, գայրանալ
լեղին պատռվել – սաստիկ վախենալ*

*սիրտը շարժել – հուզել, խղճահարություն առաջ բերել
քարը փեշից թափել – համոզվել, համաձայնվել*

զ) բնության երևույթների նկարագրությունից առաջացած դարձ-վածքներ

*կանաչ-կարմիր կապել – ծիածանել, նշանել, ամուսնացնել
ջրի երեսը բարձրանալ - բացահայտվել, երևան գալ*

քամի անել – սուտ խոսել, պարծենալ, փչել

*քամի կուլ տալ - անգործ լինել, պարապ ժամանակ անցկացնել
արևը մայր մտնել – մահանալ*

դ) գիտության տարբեր բնագավառներում առաջացած դարձ-վածքներ.

հավասարվել զրոյի - արժեքազրկվել, վարկն ընկնել

*ընդհանուր հայտարարի բերել - դիտողություններում որոշել
ընդհանուրը*

այբից մինչև Ֆե - սկզբից մինչև վերջ

պատրաստի դեղատոմս – հարցի պատրաստի լուծում

*հակադարձ համեմատական լինել – որևէ հատկանիշի զարգաց-
մանը հակառակ լինել*

ե) ռազմական բնագավառից եկող դարձվածքներ.

*գեներերը վայր (ցած) դնել – հրաժարվել պայքարից, իրեն
պարտված ճանաչել*

սուր ճոճել (մեկի դեմ) – սպառնալ

ծանր հրետանի - զլխավոր ուժ, կարևորագույն միջոց

սվիններով դիմավորել – հակառակվել, դեմ դուրս գալ

*դատարկ կրակոց – ոչ նպատակային, անհասցե քննադատա-
կան խոսք*

զ) արվեստի տարբեր բնագավառներում առաջացած դարձ-վածքներ

առաջին ջութակ – կարևոր անձնավորություն, դեմք

դիմակը պատռվել – կեղծությունը բացահայտվել

հին երգը երգել - անցյալում ասվածը անհարկի հիշեցնել, կրկնել

իր դերում լինել – տվյալ գործում իրեն լավ զգալ

է) դարձվածքներ, որոնք կապված են կրոնական հավատալիք-ներին հետ

աստծու կրակ – շատ չարածճի, մեծ դժբախտություն

հոգին հանել – խիստ չարչարել, տանջել, անհանգստացնել

բախտավոր աստղի տակ ծնվել - բախտավոր, հաջողակ լինել

իշի գատկին - երբեք, մի անորոշ ու հեռավոր ժամանակ:

ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Բառարանագրությունը բառագիտության բաժիններից է, որն զբաղվում է բառարանների կազմության, ինչպես նաև նրանց տեսության ուսումնասիրության հարցերով:

Բառարաններն ընդհանուր առմամբ հարուստ բովանդակություն ունեն և ծառայում են և՛ գործնական, և՛ տեսական բազմաթիվ ու տարբեր նպատակների: Նրանք ամենից առաջ բաժանվում են երկու մեծ խմբերի՝ հանրագիտական և քանասիրական (լեզվաբանական):

Հանրագիտական են համարվում այն բառարանները, որոնցում պատկերվում ու նկարագրվում են առարկաներ ու երևույթներ, հասարակական կյանքի բազմազան իրողություններ, պատմական դեպքեր ու դեմքեր, աշխարհագրական անվանումներ, գիտության զանազան ճյուղերին վերաբերող հասկացություններ: Դրանք լինում են համընդհանուր և մասնավոր:

Համընդհանուր հանրագիտական բառարաններն իրենց մեջ ընդգրկում են կյանքի բոլոր բնագավառները և տեղեկություններ տալիս հասարակական-տնտեսական, հոգևոր-մշակութային կյանքի, արտաքին աշխարհի բազմազան ու բազմաքանակ երևույթների, իրողությունների մասին: Այդպիսի բառարաններից են՝ *«Սովետական մեծ հանրագիտարանը» (50 հատորով)*, *«Հայկական սովետական հանրագիտարանը» (13 հատորով)*, իսկ մասնավոր հանրագիտարանները վերաբերում են կյանքի կամ գիտության որևէ բնագավառին և պատկերում են միայն այդ ոլորտի իրողությունները: Դրանցից են՝ *«Բժշկական մեծ հանրագիտարանը»*, *«Փիլիսոփայական բառարանը»*, *«Ռազմական տերմինների բառարանը»*, *«Տնտեսագիտական տերմինների բառարանը»*, Զր. Աճառյանի *«Հայոց անձնանունների բառարանը»*, Թ. Հակոբյանի, Գ. Բարսեղյանի, Ստ. Սելիք-Բախչյանի *բազմահատոր «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների հանրագիտական բառարանը»* և այլն:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ (ԿԱՍ ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ) ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐ

Այս կարգի բառարաններում տրվում են բառերի կամ դարձվածքների բացատրությունը, իմաստային համապատասխանությունը, ստուգաբանությունը, ուղղագրությունը և կամ նրանց թարգմանությունը: Ըստ այդմ էլ նրանք լինում են միալեզվյան և թարգմանական:

Միայն լեզվյան բառարաններում ներկայացվում, նկարագրվում, մեկնաբանվում են միայն մեկ լեզվի բառերը և լինում են բացատրական, ստուգաբանական, պատմական, բարբառային, դարձվածաբանական, ուղղագրական, ուղղախոսական, մասնագիտական-տերմինաբանական, հաճախականության, համանունների, հոմանիշների, հականիշների, հապավումների, հեղինակային և համաբարբառային:

Թարգմանական բառարաններում բառերը մեկ լեզվից թարգմանվում են այլ՝ մեկ կամ մեկից ավելի լեզուների:

Առավել կարևորություն են ներկայացնում բացատրական բառարանները, որոնք ավելի համակողմանիորեն են բնութագրում բառերը, բացատրում նրանց իմաստները, մատնանշում քերականական մի շարք հատկանիշներ: Ստուգաբանական բառարաններում ստուգաբանվում են բառերն ու արմատները, ցույց տրվում նրանց ծագումը, կյանքն ու կենսագրությունը, բարբառային (զավառական) բառերը, տրվում գրական լեզվում դրանց ունեցած համարժեքները, մասնագիտական-տերմինաբանական բառարաններում՝ հասարակական-տնտեսական կյանքի կամ գիտության այս կամ այն ճյուղին վերաբերող բառերը՝ գիտաբառերը կամ տերմինները, հեղինակային (համաբարբառային) բառարաններն ընդգրկում են առանձին հեղինակների կամ առանձին ստեղծագործություններում գործածված բառերը, ուղղագրական-ուղղախոսական բառարանները սովորաբար պարունակում են տվյալ լեզվի որևէ շրջանի բառապաշարը՝ յուրաքանչյուր բառի ընդունված ուղղագրությամբ, ինչպես նաև գրական լեզվին հատուկ արտասանական ձևերով և կոչված են նպաստելու բանավոր խոսքի մշակույթի զարգացմանը:

Առավել գործնական նշանակություն ունեն թարգմանական բառարանները օտար լեզուների յուրացման գործում. լինում են երկլեզվյան և բազմալեզվյան:

Հայ բառարանագրությունը բազմադարյան պատմություն ունի և սկզբնավորվում է միջին դարերում:

1621 թ. Միլանում լույս է տեսնում Ֆրանչեսկո Ռիվոլայի «*Հայերեն-լատիններեն բառարանը*», որն իր մեջ պարունակում է շուրջ 18 500 բառ և բառակապակցություն, իսկ այնուհետև 1714 թ. Յոննում հրատարակվում է Հակոբ Վիլլոդի «*Բառգիրք հայկական լեզուի*» բառարանը՝ 26000 բառահոդվածով:

Հայ բառարանագրությունը նոր վերելք է ապրում հատկապես 18-րդ դարի 2-րդ կեսերենի. 1749 թ. լույս է տեսնում Մխիթար Սեբաստացու «*Բառգիրք հայկազյան լեզվի*» բառարանը, որը գիտական սկզբունքներով կազմված հին հայերենի՝ գրաբարի առաջին բացատրական բառարանն է. այն բաղկացած է երկու հատորից և իր մեջ պարունակում է շուրջ 40000 բառ և բառակապակցություն: Բացառիկ արժեք ունի «Նոր հայկազյան բառարանը», որը լույս է տեսել 1836-37 թվականներին Վենետիկում՝ Գաբրիել Ավետիքյանի, Խաչատուր Սյուրմեյանի, Սկրտիչ Ավգերյանի հեղինակությամբ և իր մեջ ընդգրկում է շուրջ 55000 բառահոդված: Նոր հայկազյան բառարանը նշված հեղինակների 50 տարվա տանջալից ու տաժանակիր աշխատանքի արդյունքն է: Գրաբարի բառարաններից է նաև Ռ. Ղազարյանի «Գրաբարի բառարանը»՝ երկու հատորով, որն ընդգրկում է շուրջ 50 000 բառահոդված:

Միջին հայերենի բառամթերքը ամփոփված է Ռ. Ղազարյանի և Գ. Ավետիսյանի «Միջին հայերենի բառարանում» շուրջ 30 000 բառ ու դարձվածաբանական միավոր:

Աշխարհաբարի առաջին բառարաններից է Սիմոն Գաբամաճյանի «Նոր բառգիրք հայերեն լեզուի» բառարանը, որն առաջին անգամ հրատարակվել է 1892 թ.՝ 30 000 բառահոդվածով, այն ուշագրավ է նրանով, որ իր մեջ ներառնում է նաև գրական արևմտահայերենի բառամթերքը, ինչպես նաև բազմաթիվ նորաբանություններ ու տերմիններ՝ հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտների վերաբերյալ:

Աշխարհաբարի առաջին և ամբողջական բառարանը Ստ. Մալխասյանի քառահատոր «*Հայերեն բացատրական բառարան*» է, որ լույս է տեսել 1944-45 թվականներին և պարունակում է հայոց լեզվի բոլոր դրսևորումները՝ գրաբարի, միջին հայերենի, բարբառների, գրական արևելահայերենի և արևմտահայերենի մոտ 120 000 բառ և դարձվածքային միավոր:

Հայաստանի ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի ջանքերով կազմվել է քառահատոր «Ժամանակակից հայոց լեզվի բառարանը», որ հրատարակվել է 1969-1981 թվականներին և պարունակում է արդի հայերեն գրական լեզվի ավելի քան 120 000 բառ և դարձվածքային միավոր:

Ուշագրավ և արժեքավոր է էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանը», որը լույս է տեսել 1976 թ. և պարունակում է մոտ 136 000 բառ և 11 000 դարձվածաբանական միավոր:

ԵՊՀ հայոց լեզվի ամբիոնի ջանքերով կազմվել և հրատարակության է ներկայացվել «Հայոց լեզվի բացատրական նոր բառարանը», որը բացառիկ է նաև նրանով, որ իր մեջ պարունակում է արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուների շուրջ 250 000 բառ և դարձվածաբանական միավոր:

Հայ բառարանագրությունը նոր թափ է ստացել հատկապես վերջին տարիներին: Լույս են տեսել բազմաթիվ բացատրական, լեզվաբանական, թարգմանական և մասնագիտական բառարաններ:

Դրանցից են Ա. Սուքիասյանի «Հոմանիշների բառարանը», որը լույս է տեսել 1966 թվականին, այն պարունակում է 83000 հոմանիշ բառ և դարձվածաբանական միավոր և ապա՝ 2003 թվականին՝ 120 000, Ա. Սուքիասյանի և Ս. Գալստյանի «Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարանը» (1975 թ. 20 000 դարձվածքային միավոր), Դ. Բարսեղյանի «Հայերենն ուղղագրական–ուղղախոսական, տերմինաբանական բառարան» (1973 թ.) 152 000 բառ, Դ. Պետրոսյան և ուրիշ. «Լեզվաբանական բառարանը (1975թ.), Էդ. Ջրբաշյանի և Դ. Մախչանյանի գրականագիտական բառարանը (1972, 1980 թ.թ. շուրջ 500 տերմին և հասկացություն), Ռ.Սաքապետոյանի «Արևմտահայերեն - արևելահայերեն ուղղախոսական բացատրական բառարան» (2000թ. 16000 բառ և դարձվածային միավոր) և մի շարք մասնագիտական (տնտեսագիտական, փիլիսոփայական, մարզական և այլն), տերմինաբանական բառարաններ:

Հատկապես լայն ծավալ են ստացել ուղղագրական, նորաբանությունների և թարգմանական բառարանագրության աշխատանքները: Հիշատակության արժանի են Ա. Սուքիասյանի և Զ. Սուքիասյանի «Արդի հայերենի ուղղագրական – ձևակազմական բառարանը» (2002թ. 76 000 բառային միավոր), Ս. Էլոյանի «Նորաբանությունների բառարան» (2000թ., 150 000 բառ), Փ. Մեթիխանյանի նորաբանությունների և նոր ուղղագրական բառարանները, ինչպես նաև մի շարք այլ՝ դպրոցական ուղղագրական, բացատրական բառարաններ:

Հայ բառարանագրությունը հարստացել է նաև ռուսերենից, անգլերենից, ֆրանսերենից, գերմաներենից, իսպաներենից, պարսկերենից, արաբերենից, թուրքերենից, վրացերենից հայերեն և հակառակը՝ հայերենից նշված լեզուներով կատարված բազմաթիվ թարգմանական բառարաններով:

Նշենք դրանցից մի քանիսը.

Ռուս-հայերեն և հայ-ռուսերեն.

1. Գ. Դադրաշյանի «Լիակատար ռուս-հայերեն բառարանը» (Թիֆլիս 1908 թ.), որ պարունակում է մոտ 125000 բառ, նույնի «Լիակատար հայ-ռուսերեն բառարանը» (Թիֆլիս, 1911 թ.) ընդգրկում է մոտ 70 000 բառ:

2. Թ. Ավդալբեկյանի, Պ. Սոտնիկյանի, Ե. Տեր-Մինասյանի, Վ. Փոթեյանի «Ռուս-հայերեն նոր բառարանը», (1935 թ., պարունակում է մոտ 80000 բառ ու արտահայտություն):

3. Ե. Տեր-Մինասյանի, Վ. Փոթեյանի քառահատոր «Ռուս-հայերեն բառարանը (Երևան, 1954-1958 թ.թ., պարունակում է մոտ 100 000 բառ):

4. Ե. Ա. Ղարիբյանի «Ռուս-հայերեն բառարանը» (1968 թ. պարունակում է մոտ 100 000 բառ):

5. «Ռուս-հայերեն դարձվածաբանական բառարանը» (1978 թ., պարունակում է ռուսերենի շուրջ 5600 դարձվածք և 1600 տարբերակ ու փոփոխակ):

6. Մ. Արեղյանի «Ռուս-հայերեն ռազմական բառարանը» (Երևան, 1925 թ.):

7. Թ. Ավդալբեկյանի «Տնտեսագիտական տերմինների ռուս-հայերեն բառարանը» (1964 թ. մոտ 35 000 տերմին):

Ինչպես նաև՝

Գ. Ասմանգուլյանի և Մ. Գովհաննիսյանի «Անգլերեն-հայերեն բառարանը» (1924 թ. շուրջ 30), Գր. Անդրեասյանի «Գերմաներեն-հայերեն բառարանը» (1976 թ. 40 000 բառ), Վ. Արծրունու «Ռուսերեն-լատիներեն-հայերեն բժշկագիտական տերմինների բառարանը (1956 թ.), Ռ. Արրահամյանի «Պահլավերեն-պարսկերեն-հայերեն-ռուսերեն-անգլերեն բառարանը» (1965 թ.), Գ. Նալբանդյանի «Պարսկերեն-հայերեն բառարանը» (1987 թ., պարունակում է շուրջ 30 000 բառ), Թ. Ծառուկյանի «Բույսերի անունների լատիներեն-հայերեն-ռուսերեն բառարանը» (1962թ.), Ռ. Ղազարյանի «Բուսանունների հայերեն-լատիներեն-ռուսերեն-անգլերեն-ֆրանսերեն-գերմաներեն բառարանը» (1981 թ.) և այլն:

Վերջին տարիներին նոր վերելք է ապրում հատկապես թարգմանական բառարանների ստեղծումը: Հիշատակության արժանի է հատկապես «Հայերեն-անգլերեն բառարանը» (Ն. Բարաթյան, Ե. Երզնկյան և ուրիշներ), որն ընդգրկում է 50000 բառ և բառակապակցություն (Երևան, 2002 թ.), Գ. Ասմանգուլյանի և Մ. Գովհաննիսյանի «Անգլերեն-հայերեն բառարանը» վերահրատարակվել է 1991 թվականին (30 000 բառ), Յու. Գաբրիելյանի և ուրիշ. «Գերմաներեն-հայերեն դպրոցական բառարանը» (2000 թ., 15 000 բառ), Ի. Պետրոս-

յան և ուրիշներ՝ «Գերմաներեն-հայերեն բառարան» (2003 թ., 40 000 բառ), Ռ. Օզանովայի «Գերմաներեն-հայերեն իրավաբանական բառարան» (2002 թ.)՝ 5000 բառ, Վ. Սարգսյանի «Իսպաներեն-հայերեն» (2004 թ., 40 000 բառահոդվածով) և «Բասկերեն – հայերեն» (2004 թ., 20 000 բառահոդված), Ս. Գասպարյանի «Հայերեն-ֆրանսերեն բառարանը» (2003 թ. 30 000 բառ), Կ. Կոստանյանի «Թուրքերեն-հայերեն բառարանը» (2003 թ.), որն ընդգրկում է 20000-ից ավելի բառ և բառակապակցություն, Ռ. Ղազարյանի «Թուրքերեն-հայերեն բառարանը» (2003 թ., շուրջ 27 000 բառ և բառակապակցություն):

ՀՐ. ԱՃԱՌՅԱՆԸ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳԻՐ

Հր. Աճառյանը ոչ միայն տաղանդավոր հայագետ է, բազմաձևատակ լեզվաբան, այլ նաև՝ վաստակաշատ բառարանագիր: Հատկապես ուշագրավ է նրա «Լրմատական բառարանը», որը բառարմատների ընդգրկման ծավալով, քերականական իմաստաբանական, բառակազմական, ստուգաբանական, ստուգաբանության պատմության, բարբառագիտական մշակումով և հանրագիտական-մասնագիտական այլևայլ տվյալների հարստությամբ նշանակալից երևույթ է ոչ միայն հայ, այլև համաշխարհային բառարանագրության պատմության մեջ:

«Հայերենի արմատական բառարանը» նախ լույս է տեսել 1935-1936 թվականներին, ապակետիպ, ապա երկրորդ հրատարակությամբ՝ 1971-1980 թվականներին՝ 4 հատորով: Այն պարունակում է 11 000 բառարմատ, որոնցից ստուգաբանված են 5095 (4015-ը փոխառյալ), չստուգաբանված են մնում 3680-ը, և 2221-ն էլ համարվում են անվավեր:

Հայ բառարանագրության մեջ նոր երևույթ է Հր. Աճառյանի հինգ հատորանոց «Հայոց անձնանունների բառարանը» (Երևան, 1942-1962 թ.թ.), որն իր բնույթով հանրագիտական-լեզվաբանական է և իր մեջ ամփոփում է 5-15-րդ դարերում հայոց գրավոր աղբյուրներում գործածված բոլոր անձնանունները՝ ստուգաբանությամբ կամ ծագումով, կենսագրական տվյալներով և հետագա գործածության մատնանշումով: Բառարանը պարզ պատկերացրւմ է տալիս այս կամ այն անձի ոչ միայն անվան ծագման, այլև նրա ով ինքնու մասին, բացահայտում հայոց անձնանունների բնույթը, ցույց տալիս դրանց գործածության հաճախականությունը և իրական պատկերը: Այսպես օրինակ՝ *Արշակ* անձնանունը ստուգաբանելիս Աճառյանը նշում է, որ այն ունի պարսկական ծագում և նշանակում է՝ «*Արքունկ*» և այս իմաստով համապատասխանում է լատիներենի *urguce* «*փոքրիկ*

արք» անձնանվանը, որից և հետագայում առաջացել է Արշակունի տոհմանունը, կամ *Բարսեղ* բառը ծագում է հունարենից և նշանակել է «թագավոր» և այնուհետև տալիս է այդ անունով կոչված անձերի 98 կենսագրությունը և այլն:

Աշխարհաբարյան բառարանների մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի Գր. Աճառյանի «Չայերեն գավառական բառարանը, որը լույս է տեսել 1912 թվականին և ընդգրկում է 30 000-ից ավելի բառ ու ոճ: Այս բառարանում ներկայացված են զուտ գավառական այն բառերը, որոնք հին մատենագրությամբ ավանդված չեն կամ, ինչպես հեղինակն է նշում, «Վենետիկում հրատարակված «Առձեռն բառարանում» չկան»:

Բառարանի կարևոր արժանիքն այն է, որ Գր. Աճառյանը իրենց հիմնաձևով ներկայացրել է համապատասխան բառացանկը, մատնանշել նրանց և՛ կառուցվածքը, և՛ գործածության տեղը, և՛ իմաստները, միաժամանակ մի շարք դեպքերում նշել դրանք ցուցադրող օրինակները, բացի դրանից՝ բառարանում ներկայացվել են այնպիսի բառեր, որոնք հիմնականում աշխարհաբարի բառապաշարի բաղկացուցիչ մաս են կազմում և վաղուց ի վեր գործածության մեջ են դրվել գրական հայերենում:

ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Քերականությունը լեզվի այն բաժիններից է, որն ուսումնասիրում է լեզվի քերականական կառուցվածքը՝ իր ողջ դրսևորումներով, արտահայտություններով ու համակարգով և, ինչպես նկատել է Մ. Աբեղյանը, քերականության նպատակն է ուսումնասիրել լեզվի կազմությունը, այն միջոցները, որոնցով լեզուն արտահայտում է մտքի առարկաների հարաբերությունները: Քերականությունը՝ իբրև լեզվաբանական գիտակարգ, բարդ համակարգ է. այն լեզվի քերականական կառուցվածքն ուսումնասիրում է տարբեր առումներով ու նպատակներով՝ ինչպես տեսական, այնպես և գործնական, լինում է նկարագրական, դպրոցական-նորմատիվ, գիտական, համեմատական, պատմական և ձևական-հանընդհանուր: Քերականությունն ունի երկու բաժին՝ **ձևաբանություն** և **շարահյուսություն**, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր հետազոտության ինքնուրույն առարկան, իր սկզբունքներն ու մոտեցումները, բայց և այնպես, նրանք իրարից կտրված չեն. փոխադարձաբար լրացնում են միմյանց և հանդես գալիս որպես միասնական ու ամբողջական ուսմունք լեզվի քերականական կառուցվածքի մասին:

ՁԵՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՆՐԱ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ, ՆՊԱՏԱԿԸ ԵՎ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Ձևաբանություն տերմինն առաջացել է հունարեն *մորֆոլոգիա* բառից, որ նշանակում է ուսմունք ձևի մասին (*մորֆո=ձև+լոգոս=ուսմունք*): Այն ուսումնասիրում է լեզվի ձևաբանական կառուցվածքը, բացահայտում է և լուսաբանում բառերի ձևաբանական փոփոխություններն ու դրսևորումները, նրանց խոսքիմասային պատկանելությունը, բառերի ձևաբանական-քերականական իրողությունների արտահայտության միջոցները, քերականական կարգերը, քերականական ձևերի և իմաստների կապերն ու հարաբերությունները, խոսքիմասային փոխանցումները և այլն⁷²:

⁷² Տե՛ս Ալ. Մարգարյան, Հայոց լեզվի քերականություն, Ե., 2004, էջ 10:

Ձևաբանության ուսումնասիրության առարկան բառն է. այստեղ բառը՝ որպես խոսքի մաս, քննության է առնվում իր լայն դրսևորումներով և իրողություններով:

Բառի ուսումնասիրությամբ զբաղվում են նաև լեզվաբանության մյուս բաժինները: Այսպես՝ բառագիտությունն ուսումնասիրում է տվյալ լեզվի բառապաշարը, նրա պատմական զարգացումն ու փոփոխությունները, նրա ձևախմբատային խմբերը, բառերի արտահայտած կոնկրետ իմաստները, արդյոք ի՞նչ աղբյուրներից են ծագել դրանք, բնի՞կ են, թե՞ փոխառյալ, լեզվի ո՞ր ոճերում են գործածվում և այլն: Շարահյուսությունը բառն ուսումնասիրում է իբրև լեզվի շարահյուսական միավոր, շարույթ, նախադասության անդամ, պարզաբանում է բառերի կապակցման և նախադասությունների կառուցման օրենքներն ու օրինաչափությունները: Ոճագիտության համար կարևորը և առաջնայինը բառի պատկերավորման, արտահայտչական երանգավորումն է. այստեղ բառն ուսումնասիրվում է որպես գեղարվեստական պատկեր ստեղծող լեզվական միավոր: Եթե բառագիտության ուսումնասիրության համար կարևորը, առաջնայինը միայն բառի յուրահատուկ նեղ բառային կամ բառարանային իմաստն է, ապա ձևաբանությունն ուսումնասիրում է բառի ընդհանուր, քերականական հատկանիշները, բառի խոսքիմասային պահանջահատկությունները:

Այսպիսով՝ ձևաբանությունը ուսմունք է բառի, նրա ձևերի և այդ ձևերի արտահայտած քերականական իմաստների մասին, խոսքի մասերի և նրանց հատուկ բառակազմական օրինաչափությունների մասին:⁷³

Ինչպես արդեն նշվեց, բառի քերականական իմաստը այդ բառի ընդհանուր իմաստն է, նրա խոսքիմասային հատկանիշները, որոնք և արտահայտվում են քերականական մասնիկների միջոցով: Այսպես՝ *ծառ*, *սեղան*, *ուսանող*, *մարդ* բառերը ստանալով *-եր*, *-ներ*, *-իկ* մասնիկները, արտահայտում են հոգնակի թվի քերականական իմաստ. *սեղանի*, *սեղանին*, *սեղանից*, *սեղանով*, *սեղանում* բառերում գոյականի հոլովական իմաստը փոխվում է *-ի*, *-ին*, *-ից*, *-ով*, *-ում* վերջավորությունների միջոցով, *քաղաք*, *այգի* գոյականները դրված են անորոշ առումով, բայց, երբ ավելացնում ենք *ը*, *ն* հոդերը, վերածվում են որոշյալ առման և այլն: Հաճախ քերականական իմաստները կարող են արտահայտվել ոչ միայն քերականական մասնիկների միջո-

⁷³ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 2002, էջ 7:

ցով, այլ նաև հնարավոր, սպասելի մասնիկի բացակայությամբ: Նման դեպքերում ընդունված է նշել, որ քերականական իմաստն արտահայտվում է բացասական կամ զրո ձևով: Այսպես՝ *ծառեր, ուսանողներ, մարդիկ* բառերում հոգնակի թիվն արտահայտվել է հատուկ ձևերով՝ *-եր, -ներ, -իկ* մասնիկների միջոցով, իսկ եզակի թվի իմաստը *ծառ, ուսանող, մարդ* բառերի մեջ արտահայտված է առանց հատուկ մասնիկների, կամ՝ հնարավոր մասնիկների բացակայությամբ, *գրեցի, գրեցիր, գրեց* բայերի մեջ անցյալ կատարյալի դեմքի և թվի քերականական իմաստներն արտահայտվում են *-ի, -իր* վերջավորությունների միջոցով, իսկ երրորդ դեպքում՝ հնարավոր մասնիկի բացակայությամբ: Նույն ձևով նաև՝ որոշյալ առումն արտահայտվում է *ը և Մ* մասնիկներով, ինչպես՝ *ծառը, երեխան, աղջիկը*, իսկ անորոշ առումն արտահայտվում է առանց մասնիկների՝ *ծառ, երեխա, աղջիկ*:

Ինչպես նկատել է Ս. Ասատրյանը, «բացասական կամ զրո ձևը քերականական իմաստի արտահայտիչ է դառնում միայն հարաբերակից ձևերի համակարգում: Այսպիսի դեպքերում մասնիկի բացակայությունը յուրահատուկ մի ձև է և հակադրվում է մասնիկներ ունեցող մյուս ձևերին⁷⁴»:

Քերականական իմաստը հիմնականում արտահայտվում է մեկ մասնիկի միջոցով, բայց կան դեպքեր, երբ քերականական մեկ մասնիկը կարող է դրսևորել քերականական մի քայնի իմաստներ: Այսպես՝ *քաղաքից, ուսանողներից, աշակերտներից* բառերում *-ից* մասնիկն արտահայտում է բացառականի, *-ները*՝ հոգնակիի և *ս* մասնիկը՝ ստացականության իմաստ, այսինքն՝ յուրաքանչյուր քերականական իմաստ արտահայտվում է առանձին մասնիկի միջոցով: Այս իրողությունը բնորոշ է կցական տիպի լեզուներին, ինչպիսին է ժամանակակից գրական հայերենը:

Մի շարք դեպքերում քերականական մեկ մասնիկը կարող է արտահայտել քերականական մի շարք իմաստներ: Այսպես՝ *գրիր, ծիծաղիր, սիրիր* բառերի մեջ *-իր* մասնիկն արտահայտում է մի շարք քերականական իմաստներ, ինչպես՝ բայական խոսքիմասային իմաստ, հրամայական եղանակ, եզակի թիվ, երկրորդ դեմք, կամ՝ *գրեմ, սիրեմ, ծիծաղեմ* բայերի մեջ *եմ* մասնիկն արտահայտում է բայական խոսքիմասային իմաստ, ըղծական եղանակ, ապառնի ժամանակ, եզակի թիվ, առաջին դեմք:

⁷⁴ Ս. Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջ 13:

Քերականական իմաստների դրսևորման այսպիսի եղանակը բնորոշ է թեքական տիպի լեզուներին, ինչպիսին էր հին հայերենը՝ զրաբարը:

Քերականական այն իրողությունները, երբ նույն քերականական իմաստը կարող է տարբեր ձևերի միջոցով արտահայտվել, կոչվում են լրացուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ գտնվող ձևեր: Այսպես՝ ժամանակակից հայերենում սեռական հոլովի իմաստն արտահայտվում է *ի, ու, ան, վա, ոջ* և այլ մասնիկներով՝ *քաղաքի, այգու, ծագման, տարվա, քրոջ*, գործիականի իմաստը՝ *-ով* և *-ք* մասնիկներով, օրինակ՝ *քարով, արյամք*, բացառականի իմաստը՝ *-ից* և *-ուց* մասնիկներով՝ *քարից, ոսկուց* և այլն:

Մեր լեզվի մեջ նկատելի է նաև այն երևույթը, երբ նույն ձևն ունեցող մասնիկն արտահայտում է տարբեր քերականական իմաստներ և հանդես է գալիս իբրև տարբեր քերականական կարգերի արտահայտիչ: Այսպես՝ *-ու* մասնիկը կազմում է ներգոյական հոլով՝ *քաղաքում, դաշտում*, անկատար դերբայ՝ *գրում, կարդում*, երբեմն հանդես է գալիս նաև իբրև գոյականակերտ ածանց՝ *զարգացում, հեռացում*: Ի մասնիկը արտահայտում է սեռական հոլով (*քաղաքի*) կարող է կազմել գոյականներ (*ածելի, հայելի*), ածականներ (*սիրելի, ատելի*) և հանդես գալ որպես նախադրություն (*ի փառս, ի հեծուկս*) և այլն:

Նշված ձևերը, ինչպես արդեն նշել ենք, կոչվում են քերականական համանուններ:

Քերականական կարգեր: Քերականական իմաստները սերտորեն առնչվում են քերականական ձևերին, որոնցով և նրանք արտահայտվում են. չի կարող լինել որևէ քերականական իմաստ՝ առանց քերականական որոշակի ձևի: Յուրաքանչյուր քերականական իմաստ պետք է ունենա իր համապատասխան քերականական ձևը, իսկ ամեն մի քերականական ձև պետք է արտահայտի որոշակի քերականական իմաստ, ուրեմն՝ քերականական կարգերը ձևի և իմաստի փոխհարաբերության արտահայտություն են և բնութագրվում են իմաստային և ձևային տեսակետից:

«Իմաստային տեսակետից քերականական կարգը համազոր և հակադրության մեջ գտնվող քերականական իմաստների ամբողջությունն է, ինչպես՝ եզակի թիվ – հոգնակի թիվ, որոշյալ առում – անորոշ առում, ուղղական հոլով, սեռական հոլով, բացառական հոլով, գործիական հոլով, ներգոյական հոլով, ներկա ժամանակ, անցյալ ժամանակ, ապառնի ժամանակ և այլն:

Ձևային տեսակետից քերականական կարգը համազոր և հակադրության մեջ գտնվող քերականական իմաստներ արտահայտող ձևե-

րի ամբողջությունն է (*մարդ-մարդիկ, քար-քարեր*). ձևերի հակադրությամբ արտահայտվում է ժամանակակից հայերենի գոյականի թվի կարգը. *քար – քարից, քարով* և այլ ձևերի հակադրությամբ՝ հոլովի կարգը, *զնացի - զնացիր - զնաց, զնացինք - զնացիք - զնացին* և այլ ձևերի հակադրությամբ՝ բայի դեմքի ու թվի կարգերը և այլն»⁷⁵:

Քերականական կարգերի բնորոշ առանձնահատկությունն այն է, որ նրանք միշտ արտահայտում են ընդհանուր իմաստներ, որոնք տարածվում են բառերի որոշակի խմբերի վրա՝ անկախ նրանց բառային-նյութական նշանակությունից:

Քերականական կարգերը միշտ որոշվում են ձևերի հակադրությամբ. եթե չկա ձևերի հակադրություն, ուրեմն և չկա քերականական կարգ: Այսպես՝ խոսվում է եզակի թվի մասին որպես քերականական կարգ, քանի որ կա հոգնակի թվի քերականական կարգը, կամ՝ կա գոյականի անորոշ առում (*գիրք, գրքեր*), որովհետև կա դրա հակադրությունը՝ որոշյալ առումը (*գիրքը, գրքերը*) և այլն:

Ամփոփելով սույն հարցի քննությունը՝ նշենք էդ. Աղայանի հետևյալ սահմանումը, որ այն բոլոր քերականական իմաստները, որոնք լեզվի մեջ ունեն իրենց քերականական արտահայտությունը, կոչվում են քերականական կարգեր (կամ կատեգորիաներ):

Քերականական կարգերն ընդհանրացնում և ամբողջացնում են բառերի այն ընդհանուր, քերականական հատկանիշները, որոնց հիման վրա բնութագրվում և խմբավորվում են հայերենի խոսքի մասերը:

ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐ, ՆՐԱՆՑ ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ՀԻՍՈՒՆՔՆԵՐԸ

Յուրաքանչյուր լեզվի բառապաշարի մեջ մտնող բառերը իրենց իմաստային, ձևաբանական և շարահյուսական առանձնահատկություններով բաժանվում են որոշակի խմբերի, որոնք կոչվում են խոսքի մասեր:

Խոսքի մասերի դասակարգման տարբեր չափանիշներ ու մոտեցումներ են եղել: Որոշ լեզվաբաններ դասակարգման կարևոր և առաջնային չափանիշ են համարել բառերի շարահյուսական կիրառությունները խոսքի մեջ, մյուսները՝ իմաստաբանական, ձևաբանական և այլն, սակայն ընդունելի և գիտական չէ սրանցից միայն մեկին

⁷⁵ Մ. Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջք 8-9:

առաջնություն տալը և այդ հատկանիշի հիման վրա խոսքի մասերի խմբավորում կատարելը:

Ժամանակակից քերականագիտական ուսումնասիրություններում ընդունված է խոսքի մասերը դասակարգելիս հաշվի առնել երեք հիմնական հատկանիշներ՝ բառի ընդհանուր, խոսքիմասային իմաստը, նրա ձևավորումն ու ձևաբանական առանձնահատկությունները և բառի շարահյուսական կիրառությունները:

Ըստ նշված հատկանիշների՝ հայերենում խոսքի մասերը բաժանվում են երեք հիմնական խմբերի:

ա) Նյութական իմաստ արտահայտող խոսքի մասեր. գոյական անուն, ածական անուն, թվական անուն, դերանուն, բայ, մակբայ: Սրանք կոչվում են նաև հիմնական խոսքի մասեր:

բ) Քերականական իմաստ արտահայտող կամ երկրորդական խոսքի մասեր՝ կապեր ու շաղկապներ:

գ) Վերաբերմունքային խոսքի մասեր՝ ծայնարկություններ և եղանակավորող բառեր:

Խոսքի մասերի փոխանցում: Լեզուն կենդանի, զարգացող իրողություն է, գործընթաց: Եվ ահա լեզվի պատմական այդ զարգացման ընթացքում տեղի են ունենում բազմաթիվ փոփոխություններ, տեղաշարժեր: Այս կարգի փոփոխությունները վերաբերում են նաև բառերի խոսքիմասային պատկանելությանը: Այստեղ հիմնականում նկատելի են երկու կարգի տեղաշարժեր. առաջին՝ որոշ բառեր, բացի իրենց բուն խոսքիմասային իմաստից, ձեռք են բերում նաև մեկ այլ խոսքիմասային իմաստ և երկրորդ՝ դուրս են գալիս նույն բառույթի ոլորտից և նոր խոսքիմասային իմաստ են արտահայտում:

Բառերի խոսքիմասային փոխանցումները տեղի են ունենում նրանց շարահյուսական կիրառության հիման վրա, երբ բառն աստիճանաբար ձեռք է բերում մի նոր ընդհանուր իմաստ, և, այսպիսով, բառի խոսքիմասային իմաստը երկփեղկվում է:

Հայերենում հատկապես տարածված են ածականների գոյականաբար կիրառությունները, երբ ածականները գործածվում են փոխանվանաբար (ստանում են որոշիչ հոդ, հոլովի, թվի քերականական կարգեր), ինչպես՝ *մեծ(ը), խելոք(ը), գեղեցիկ(ը), փոքրերից* և այլն:

Բառերի մի ամբողջ խումբ կարող է հանդես գալ և՛ գոյականի, և՛ ածականի իմաստով: Դրանցից են՝ *աղքատ, հարուստ, երիտասարդ, կենդանի, խավար, խենթ, ծանոթ, քաջ* և այլն: Քանի որ հայերենի դերբայների մի մասը ցույց է տալիս նաև առարկայի վիճակ, հատկա-

նիշ և իր մեջ ներառնում է նաև առարկայական նշանակություն, ուստի կարող է գործածվել նաև ածականաբար և գոյականաբար, իսկ հետագայում վերածվել ածականների կամ գոյականների: Այսպես՝ գրաբարյան *-ի-ով* վերջացող ապառնի դերբայի բազմաթիվ ձևեր այսօր վերածվել են ածականների կամ գոյականների, ինչպես՝ *սիրելի, գովելի, տեսանելի, ուսանելի, շոշափելի*, ինչպես նաև՝ *բանալի, ածելի, հայելի, ունելի* և այլն:

Գրաբարյան *-իչ-ով* կազմված ենթակայական և *-յալ-ով* անցյալ դերբայական ձևերը վերածվել են ածականների կամ գոյականների, ինչպես՝ *կիզիչ, կեղեքիչ, համոզիչ, բուժիչ* (ածականներ) և *երգիչ, գրիչ, կառավարիչ, թարգմանիչ, ուսուցիչ, բնակիչ* (գոյականներ), *սառուցյալ, ուսյալ, տվյալ, բանտարկյալ, ամբաստանյալ* և այլն: Մի շարք գոյականներ վերածվել են կապերի կամ կարող են գործածվել կապական կիրառություններով (*ժամանակ, չափ, տակ, երեսից, միջոցին, պատճառով* և այլն), մյուսները՝ մակբայների (*առաջ, վերև, ներքև, դուրս, երեկ* և այլն):

Խոսքիմասային փոխանցումներ են նկատվում նաև ածական - մակբայ, մակբայ - կապ և այլ ոլորտներում, ինչպես՝ *դուրս, հետո, մեք, առաջ* և նման մի շարք բառեր հավասարապես գործ են ածվում և՛ որպես մակբայ, և՛ որպես կապ (ինչպես՝ *նա դուրս գնաց* և *գնաց քաղաքից դուրս, հետո կգան և գալուց հետո* և այլն):

Ինչպես արդեն նշվել է, փոխանցումները հիմնականում կատարվում են փոխանունության պատճառով: Փոխանունությունը քերականական այն իրողությունն է, երբ որոշիչ-որոշյալ կապակցությունը կարող է արտահայտվել մեկ բառով՝ միաժամանակ և՛ հատկանիշի, և՛ առարկայի գաղափարը, օրինակ՝ *գեղեցիկը* նշանակում է *գեղեցիկ մարդը, ծաղիկը, քաղաքը* և այլն: Սովորաբար որպես փոխանուն հանդես են գալիս ածականը, թվականը, հարակատար ու ենթակայական դերբայները:

ԳՈՅԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆ

Որպես խոսքի մաս՝ գոյական անունը ցույց է տալիս առարկա կամ առարկայական հասկացություն. *գիրք, քար, տուն, ծառ, մարդ, կին, տղա, աղջիկ, գառ, առյուծ* և այլն: Նման հարյուրավոր, հազարավոր բառեր գոյականներ են, քանի որ ցույց են տալիս կոնկրետ առարկա, անձ, կենդանի և այլն, մինչդեռ *ընթացք, վազք, լավություն, քաջություն* և նման բառերից առաջին երկուսում ունենք գործողության առարկայացում (*ընթանալ – ընթացք, վազել-վազք*), վերջին երկուսում՝ հատկանիշի առարկայացում (*լավ – լավություն, քաջ – քաջություն*):

Որպես առարկա կամ առարկայական հասկացություն ցույց տվող բառերի խումբ՝ գոյական անունը ձևաբանորեն բնութագրվում է որպես թեքվող խոսքի մաս և ունի թվի, հոլովի, որոշյալի ու անորոշի, անձի և իրի (ոչ անձի) քերականական կարգեր, իսկ շարահյուսական առումով այն խոսքի մեջ հիմնականում գործ է ածվում ենթակայի, խնդրի, հատկացուցչի պաշտոններով:

Գոյականները հանդես են գալիս իմաստային-քերականական տարբեր խմբերով և լինում են հասարակ ու հատուկ:

Հասարակ և հատուկ գոյականներ: Հասարակ գոյականները ցույց են տալիս արտաքին աշխարհի բազմաքանակ ու բազմատեսակ առարկաներ ընդհանրացված, վերացարկված ձևով, առանց կոնկրետացման, ինչպես՝ *մարդ, ուսանող, ուսուցիչ, բանվոր, բժիշկ, քաղաք, ծով, լեռ, գետ, երկիր* և այլն: Հատուկ անունները ցույց են տալիս միասեռ դասերի պատկանող առանձին, անհատական կամ մասնավոր առարկաներ, գեղարվեստական և այլ երկերի, գիտական աշխատությունների, հանդեսների, թերթերի և այլ անվանումներ, ինչպես՝ *Վարդան, Անահիտ, Արշակ, Գնել, Բակունց, Արաքս, Սև ծով, Սևանա լիճ, Գեղամա լեռներ, «Սամվել», «Մշակ», «Ազդարար», «Իններորդ ալիք», «Գրական թերթ»* և այլն:

Հատուկ անունները սովորաբար հոգնակի թվով չեն գործածվում: Լեզվի զարգացման ընթացքում բազմաթիվ հասարակ անուններ վերածվել են հատուկ անունների, ինչպես՝ *Մարտիկ, Վրեժ, Նվեր, Մանուկ, Ջրառատ, Թոռնիկ, Իշխան, Ծաղկածոր, Գետաշեն, Գոհար* և այլն:

Նկատելի է նաև հակառակ երևույթը, երբ հատուկ անունները երբեմն վերածվում են հասարակ անունների, օրինակ՝ *կայսր, օգոստոս, մաուզեր, ամպեր, վոլտ, օհմ, բոստոն* և այլն:

Թանձրացական և վերացական գոյականներ: Կան գոյականներ, որոնք անվանում են անկախ կամ իբրև անկախ մտածված իրական առարկաներ և կոչվում են թանձրացական գոյականներ: Դրանք մարդկանց, կենդանիների, զանազան կոնկրետ առարկաների, բնության տարբեր երևույթների անվանումներ են, ինչպես՝ *տուն, ջուր, քար, մարդ, աղջիկ, առյուծ, ձուկ, անտառ, ոսկի, գինի, վարդ, ուռենի, թռչուն, սեղան* և այլն:

Հակառակ սրանց՝ երկրորդ խմբի գոյականները ցույց են տալիս ոչ թե անկախ կամ ինքնուրույն գոյություն ունեցող, այլ՝ իբրև այդպիսին մտածված առարկաներ, իրողություններ և կոչվում են վերացական գոյականներ, ինչպես՝ *քաջություն, ազահություն, կամք, զգացում, փառք, մտածություն, շարժում, սարսափ, վախ, սեր, մահ, խանդ, գութ* և այլն: Վերացական գոյականները մեծ մասամբ կազմվում են հատուկ ածանցների միջոցով՝ *-ություն, -ում և -ք*:

Թանձրացական գոյականները սովորաբար հաշվելի առարկաներ են ցույց տալիս, կարող են ստանալ քանակական թվականներով լրացումներ և գործածվել հոգնակի թվով, իսկ վերացականները սովորաբար չեն կարող ստանալ, ինչպես՝ *երկու աղջիկ, երեք տղա, մեկ անտառ, երկու թիթեռ*, բայց ոչ՝ *մեկ աղքատություն, հինգ տիրություն, երեք ծագում, երկու կարոտ* և այլն:

Քանի որ լեզուն անընդհատ զարգացող ու փոփոխվող կենդանի գործընթաց է, ուստի վերացական շատ գոյականներ կենդանի լեզվագործածության ընթացքում ձեռք են բերում նաև թանձրացականի նշանակություն: Այսպես՝ *միություն, ընկերություն, շարժում, ձգտում* բառերը վերացական գոյականներ են, բայց աստիճանաբար ձեռք են բերել թանձրացականի իմաստ և հաճախ գործ են ածվում նաև հոգնակի թվով, ինչպես՝ *միությունների տուն, մարզական ընկերություններ, ձեռքի շարժումներ, նրա ձգտումները* և այլն:

Անձ և ոչ անձ կամ շնչավոր և անշունչ գոյականներ: Հայերենում գոյականները բաժանվում են նաև անձ և ոչ անձ ցույց տվող խմբերի, ապա նաև՝ շնչավորի և անշունչի: Անձի և ոչ անձի տարբերակումն արտահայտվում է ոչ միայն իմաստաբանորեն, գոյականի

արտահայտած բառային իմաստով, այլև՝ ըստ հարցական դերանունների հետ ունեցած հարաբերակցության. անձ ցույց տվող գոյականները պատասխանում են *ո՞վ* հարցին, իսկ ոչ անձ ցույց տվող գոյականները, այդ թվում նաև կենդանիների անունները՝ *ի՞նչ* հարցին:

Անձ և ոչ անձ ցույց տվող գոյականները տարբերվում են նաև քերականական հատկանիշներով, անձ ցույց տվող գոյականների դեպքում հայցական հոլովն արտահայտվում է տրականաձև, ոչ անձի դեպքում՝ ուղղականաձև, օրինակ՝ *տղան սիրում է մայրիկին և տղան սիրում է իր քաղաքը*:

Հայերենում տարբերակվում են նաև շնչավոր և անշունչ գոյականները: Շնչավոր գոյականները ներկայացնում են կենդանական ողջ աշխարհը և վերաբերում են բոլոր տեսակի կենդանի արարածներին՝ մարդկանց ու կենդանիներին, ինչպես՝ *մարդ, բժիշկ, աղջիկ, տղա, հովիվ, գայլ, կատու, առյուծ, կաքավ, շուն* և այլն: Անշունչ կամ ոչ շնչավոր գոյականներն անվանում են բնության մեջ գոյություն ունեցող անշունչ առարկաները, ինչպես՝ *սեղան, աթոռ, սար, լեռ, դաշտ, ծաղիկ, գիրք, ամպ, հեղեղ* և այլն:

Հայերենում շնչավոր և անշունչ գոյականներն իրարից ավելի շատ տարբերվում են իմաստաբանորեն և ոչ այնքան ձևաբանորեն կամ ընդհանրապես քերականորեն, ինչպես ռուսերենում: Այս առումով էլ հայերենում տարբերակվում են ոչ թե շնչավոր և անշունչ, այլ անձ և ոչ անձ նշանակող գոյականները, եթե ռուսերենում բոլոր տեսակի շնչավոր գոյականները պատասխանում են *ո՞վ (кто?)* հարցին, ինչպես՝ *շունը հաչում է - ո՞վ է հաչում, աշակերտը կարդում է - ո՞վ է կարդում*, ապա հայերենում հստակորեն տարբերակվում են *ո՞վ* և *ի՞նչ* հարցերը առանձին դեպքերի համար և համապատասխանաբար ներկայացվում են հոլովական հարացույցում:

Հավաքական գոյականներ: Գոյականի իմաստային, քերականական կարգերից են նաև հավաքական գոյականները, որոնք ցույց են տալիս միատեսակ առարկաների ամբողջություն: Այս խմբի գոյականները ձևով եզակի են, բայց արտահայտում են հոգնակի թվի իմաստ, ինչպես՝ *ուսանողություն, դեկավարություն, գյուղացիություն* բառերը ձևով եզակի են, բայց համապատասխանաբար նշանակում են՝ *ուսանողներ, դեկավարներ, գյուղացիներ* և ստորոգյալի հետ համաձայնվում են եզակի թվով, ինչպես՝ *Ուսանողությունը հուզված էր*:

Գյուղացիությունը պայքարում է: Այս ձևերը հաճախ կարող են փոխարինվել հոգնակիի ձևերով (Ուսանողները հուզված են և գյուղացիները պայքարում են):

Հավաքական գոյականներ են կազմվում նաև *-եղեն, -անք, -այք* ածանցներով, ինչպես՝ *ոսկեղեն, երկաթեղեն, բանջարեղեն, ավագանի, նամականի, առածանի, դեղորայք* և այլն, սակայն սրանց մեջ, բացի հավաքականությունից, դրսևորվում են նաև այլ նշանակություններ:

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ

ԹՎԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Թվի քերականական կարգը ցույց է տալիս առարկաների քանակը, թիվը, մեկ թե մեկից ավել լինելը: Ըստ այդմ՝ առարկաները լինում են եզակի ու հոգնակի: Եզակի թիվն արտահայտում է մասնավոր առարկա կամ միատեսակ առարկաներից մեկը՝ հակադրվելով հոգնակի թվին, ինչպես՝ *մարդ, տուն, ծառ, աղջիկ, ուսանող, քաղաք* և այլն: Հոգնակի թիվը ցույց է տալիս մեկից ավելի միասեռ առարկաներ ու առարկայական հասկացություններ: Ժամանակակից հայերենում հոգնակի թիվը կազմվում է *-եր, -ներ, -ք, -իկ*, մասնիկներով, որոնցից ամենահաճախականը *-եր, -ներ* մասնիկներն են:

Միավանկ բառերը հոգնակի թիվ են կազմում *-եր* մասնիկով՝ *ծառ – ծառեր, երգ – երգեր, սիրտ – սրտեր, տուն – տներ* և այլն: Մի խումբ միավանկ բառերում, որոնք զրաբարում ունեցել են *ն* վերջնահնչյունը, որն աշխարհաբարում ընկել է, հոգնակիի կազմության դեպքում այն վերականգնվում է, և հոգնակին կազմվում է *-ներ* վերջավորությամբ, ինչպես՝ *գառ(ն)–գառներ, լեռ(ն)–լեռներ, ծուկ(ն)–ծկներ* և այլն:

Կան բառեր, որոնք կազմված են մեկ լիարժեք վանկից ու մեկ *ը* (չգրվող) գաղտնավանկից և հոգնակի թիվ են կազմում տարբեր եղանակներով: Այսպես՝ նախորդող գաղտնավանկ ունեցող բառերը հոգնակի են կազմում բազմավանկ բառերի նման՝ *-ներ* մասնիկով, ինչպես՝ *ժպիտ – ժպիտներ, սրբիչ – սրբիչներ, կռիվ – կռիվներ, վրան – վրաններ*, իսկ հաջորդող գաղտնավանկ ունեցող բառերը հակված են հոգնակին կազմելու միավանկ բառերի նման՝ *-եր* մասնիկով՝ *ազդր – ազդրեր, տետր – տետրեր, կայսր – կայսրեր* և այլն:

Բազմավանկ բառերի հոգնակի թիվը հիմնականում կազմվում է *-ներ* մասնիկով՝ *քաղաք-ներ, ուսանող-ներ, այգի-ներ* և այլն:

Բազմավանկ բառերի հոգնակիի կազմության ժամանակ որոշակի օրինաչափություն են դրսևորում այն բառերը, որոնց վերջին բաղադրիչը միավանկ է, ինչպես՝ *բանասեր, կաթնասեր, սարալանջ, անձրևաջուր, մատենագիր, ունկնդիր, տոնածառ* և այլն. դրանց հոգնակին կարող է կազմվել և՛ *-եր*, և՛ *-ներ* մասնիկներով: *-եր* մասնիկով հոգնակի են կազմում այն բառերը, որոնց մեջ երկրորդ միավանկ բաղադրիչը պահպանում է իր հիմնական, անվանական նշանակությունը, օրինակ՝ *սարալանջ-եր, անձրևաջր-եր, տոնածառ-եր, կաթնասեր-եր, ածխահոր-եր* և այլն, իսկ երբ վերջին բաղադրիչը իր բուն, հիմնական իմաստը չի պահպանում, և իր նոր նշանակությամբ մի նոր բառ է կազմվում, բարդությունը դիտվում է իբրև բազմավանկ, և հոգնակին կազմվում է *-ներ* մասնիկով, ինչպես՝ *բանասեր-ներ, ունկնդիր-ներ, մատենագիր-ներ, ազգասեր-ներ, շատախոս-ներ* և այլն: *-ք* մասնիկով հոգնակի թիվ են կազմում *-ցի, -ացի, -եցի* վերջածանցներով կազմված գոյականները՝ *երևանցի-ք, գերմանացի-ք, քաղաքացի-ք, լոռեցի-ք, մեղրեցի-ք* և այլն: *-իկ* մասնիկով հոգնակի թիվ են կազմում *մարդ* բառը և նրանով կազմված բարդությունները՝ *մարդ-իկ, տղամարդ-իկ, նախամարդ-իկ* և այլն:

Ք-ով բաղադրյալ *-այք* մասնիկով հոգնակի թիվ են կազմում *կի՛ն – կանայք, տիկի՛ն – տիկնայք, պարո՛ն – պարոնայք, տեր – տիարք, արտ – արտորայք* և նման բառերը:

ՀՈԼՈՎԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Հոլովի քերականական կարգի քննությունն ու մեկնաբանությունը եղել է և այսօր էլ մնում է հայ քերականագիտության վիճահարույց խնդիրներից մեկը: Ամբողջ հարցն այն է, որ այս հարցին անդրադառնալիս հայ լեզվաբաններից յուրաքանչյուրն ունեցել է իր սկզբունքներն ու մոտեցումները՝ անշուշտ, որոշակի գիտական և տեսական համապատասխան հիմնավորումներով ու ընթացումներով:

Այսպես՝ Մ. Աբեղյանը հակադրվում է հոլովման համակարգում իր նախորդների արտահայտած տեսակետներին և, հոլովների որոշման համար հիմք ընդունելով հոլովների կազմությունը, արտաքին հնչյունական կողմը՝ ձևը, գտնում է, որ ժամանակի ընթացքում սեռականը տրականին է ձուլվել, հայցականը՝ ուղղականին, ուստի դրանք դուրս են մնացել գործածությունից: Ելնելով այս սկզբունքից՝

Մ. Աբեղյանը աշխարհաբարի համար ընդունում է հինգ հոլով՝ ուղղական, տրական, բացառական, գործիական և ներգոյական:

Բայց քանի որ հոլովների որոշման հարցում պետք է հաշվի առնել ոչ միայն նրանց ձևը, այլև նրանցով արտահայտված նշանակությունը կամ նրանց կիրառությունը խոսքի մեջ, Մ. Աբեղյանը իր «Աշխարհաբարի շարահյուսության» մեջ միաժամանակ նշում է, որ արևելյան աշխարհաբարը ձևականորեն հինգ հոլով է զանազանում, բայց ըստ նշանակության առանձին հոլով պետք է համարել նաև կոչական, հայցական և սեռական հոլովները: Հետագայում հայ լեզվաբանների կողմից (*Ստ. Մալխասյան, Ա. Ղարիբյան, Գ. Սևակ* և ուրիշներ) առաջ է քաշվում և գիտականորեն հիմնավորվում հոլովների որոշման ու դասակարգման մի նոր տեսակետ, ըստ որի՝ ժամանակակից հայերենի հոլովման համակարգը որոշելիս անհրաժեշտ է հավասարապես հաշվի առնել և՛ նրանց կազմությունն ու ձևը, և՛ նրանց արտահայտած բովանդակությունն ու նշանակությունը, ինչպես նաև նրանց պաշտոնը, շարահյուսական կիրառությունները խոսքի մեջ:

Նշված հանգամանքները նկատի ունենալով՝ այս տեսության հեղինակները հիմնավորում են յոթ հոլովի համակարգը:

Սենք նույնպես հակված ենք այն տեսակետին, որ ժամանակակից հայերենում պետք է ընդունել յոթ հոլով և ահա թե ինչու:

1. Հոլովների համակարգը որոշելիս ամենից առաջ անհրաժեշտ է հաշվի առնել ինչպես հոլովական ձևը, այնպես և հոլովի իմաստն ու կիրառությունները (հոլովական ձև, իմաստ և պաշտոն):

2. Սեռական և տրական հոլովները դերանվանական համակարգում ունեն միանգամայն տարբեր ձևեր (*ես-իմ-ինձ, դու-քո-քեզ, նա-նրա-նրան, մենք-մեր-մեզ, դուք-ձեր-ձեզ* և այլն): Գոյականների դեպքում տրականը ստանում է *Մ* մասնիկը, ինչպես՝ *քաղաք – քաղաքի – քաղաքին, մարդ – մարդու – մարդուն*: Ըստ որում՝ նշված ձևերում *Մ* մասնիկը ոչ թե հոդ է, ինչպես նկատում են որոշ լեզվաբաններ, այլ՝ հոլովակերտ մասնիկ: Եվ, ինչպես նկատել է Գ. Սևակը, ըստ ձևի՝ տրականն ու սեռականը իրարից տարբերվում են նրանով, որ տրականը, երբ որոշյալ է, ընդունում է որոշիչ հոդ (*Սուրենին, պատին*), մինչդեռ սեռականը երբեք չի ընդունում: Սեռական և տրական հոլովների տարբերակման կարևոր հանգամանք է նաև այն, որ սեռական հոլովով լրացումը անվանական (գոյականական) լրացում է, տրական հոլով տրված լրացումները՝ բայական, սեռական և տրական հոլովները, հստակորեն տարբերվում և առանձնանում են նաև կապերի խնդրառության ժամանակ:

3. Հայցական հոլովը կրող խնդրի, գործողության անմիջական առարկա ցույց տվող ուղիղ խնդրի հոլովն է, որը ցույց է տալիս գործողություն կատարողի և կատարվողի հարաբերություն, ուստի և այս հոլովը չի կարող նույնացվել ո՛չ տրականին, ո՛չ էլ, մանավանդ, ուղղականի հետ՝ ըստ իր ունեցած իմաստի: Իսկ ինչ վերաբերում է ձևին, ապա նկատենք, որ հայցական հոլովն ունի ձևի յուրահատուկ դրսևորում, որով և տարբերվում է մյուս հոլովներից. այն կարող է երկու տարբեր ձևավորում ստանալ՝ արտահայտել իմաստային զգալի երանգավորումներ՝ հայցական հոլովն անծի առումով և հայցական հոլովն իրի առումով (մի դեպքում տրականի, մյուս դեպքում ուղղականի նման):

Եվ, ինչպես նկատել է Գ. Սևակը, հայցական հոլովի ձևը պետք է որոնել նրա ձևավորման ինքնատիպության մեջ: Դա այն է, որ հայցական հոլովը, չունենալով իր սեփական ձևական վերջավորությունը, օգտվում է ուղղական և տրական հոլովների ձևերից՝ իր իմաստային երանգավորումներից մեկը (իրի առումը) դրսևորելով ուղղականի ձևով, իսկ մյուսը (անծի առումը)՝ տրականի ձևով:

Այսպիսով, հայցականը առանձին հոլով է, քանի որ այն ունի իր առանձնահատուկ իմաստը և դրսևորվում է ինքնատիպ ձևավորմամբ:

4. Եվ վերջապես, հոլովական համակարգը դասակարգելու ընթացքում, երբ այն ներկայացվում է հինգ հոլովի համակարգով և՛ աշակերտների, և՛ ուսանողության շրջանում զգալի խառնաշփոթ է առաջանում կապերի խնդրառության հարցում (սեռական, տրական) և հատկապես՝ ուղիղ խնդրի կիրառության դեպքում, երբ խոսվում է սեռական-տրական և տրական-հայցական հոլովների հարաբերակցության մասին այն աստիճանի, որ երբեմն ուղիղ խնդիրը կարող է ներկայացվել նույնիսկ սեռական հոլովով (շփոթվում են սեռական-տրական հոլովաձևերը անծի առման դեպքում):

Ելնելով վերոհիշյալից՝ արդի հայերենի հոլովման համակարգը ներկայացնում ենք յոթ հոլովով՝ ուղղական, սեռական, տրական, հայցական, բացառական, գործիական և ներգոյական:

Ուղղական հոլովը գործող անծի, ենթակայի հոլովն է ըստ իմաստի, միաժամանակ բառի ուղիղ, ելակետային ձևն է՝ հոլովական գրո վերջավորությամբ:

Ուղղական հոլովով արտահայտվում են՝

ա. ենթական. *Վաղորդյան մառախուղը նոսրանում էր:*

Արմանը գեղեցիկ է երգում:

բ. ստորոգելիական վերադիրը (ստորոգելին). *Լուիզան մի գեղեցկահասակ, սիրուն դեմքով, մեծ ու սևորակ աչքերով աղջիկ է: Արիկա է նա, որ հայր չի լինում:*

գ. կոչականը. *Պատվիր, պատվիր, կարուսե՛լ, ես քո երգը վաղուց եմ լսել: Սև-սև ամպեր, հեռացե՛ք...*

դ. գոյական որոշիչը. *Ծաղիկ հասակը գերում էր բոլորին: Ցնորք հուշերով ամոքի՛ր հոգիս:*

ե. անվանական անդեմ նախադասության գլխավոր անդամը. *Դալուկ դաշտեր, մերկ անտառ... Սահացողի տխուր կյանք: Սիա մեր գետը, մեր զուլալ գետը:*

Սեռական հոլովը ցույց է տալիս սերում, պատկանելություն, հատկացում, ամբողջի և մասի հարաբերություն, ունի իր հոլովական համապատասխան ձևերը հատկապես դերանվանական հոլովման դեպքում, իսկ գոյականների դեպքում հաճախ նմանվում է տրական հոլովի ձևերին, թեև ունի իր առանձնահատկությունները, նախ, որ արտահայտում է զուտ առարկաների միջև դրսևորվող հարաբերություն և ապա՝ անխտիր գործ է ածվում առանց հոդի: Սեռական հոլովն արտահայտվում է *-ի, -ու, -ան, -յան(ա), -ոք, -վա, -ց* հոլովիչներով կամ հոլովացուցիչներով:

Սեռականը տրականից տարբերվում է նաև նրանով, որ սեռականը անկախաբար չի գործածվում և բառակապակցությունից դուրս չի հասկացվում, իսկ տրականը, ընդհակառակը, անկախաբար գործածվում և իր նշանակությամբ շատ պարզ գիտակցվում է, ինչպես՝ *Թուղթ Ակ. Բակունցին*, կամ հատկապես վերնագրերում և ուղերձներում, ինչպես՝ *«Մայրիկիս», «Չայ գրողներին», «Երևանին»* և այլն:

Սեռական հոլովով են դրվում.

ա. **Հատկացուցիչը.** *Ես իմ անուշ Հայաստանի արևահամ բառն եմ սիրում: Այգու ծառերը բուրումնավետ են:*

Նշված կիրառությունների դեպքում սեռական հոլովով կարող է արտահայտվել ոչ միայն պատկանելություն, այլև սերում և ծագում: Այսպես՝ եթե *Արամի նկարը* կապակցության մեջ մի դեպքում նշանակում է, որ նկարը պատկանում է Արամին (պատկանելություն), ապա մյուս դեպքերում կարող է արտահայտել նաև սերում և ծագում՝ Արամին ներկայացնող և Արամի կողմից նկարված նկարը:

բ. **Գոյական որոշիչը.** *Նա սիրում էր սարի ծաղիկ, դաշտի շուշան: Եկան գարնան անուշ օրերը:*

գ. Կողմնակի ենթական. *Ամպի գոռալը անծրևի նշան է: Աշակերտի հեռանալը ուսուցչին դուր չեկավ:*

դ. Մասնակի բացահայտիչը. *Երևանի՝ մեր մայրաքաղաքի փողոցները լայն են ու գեղեցիկ: Արմանի՝ թոռնիկիս նկարները գրավիչ են:*

Տրական հոլովը ցույց է տալիս այն առարկան, որին հանգում, տրվում, մոտենում է որևէ անձ կամ առարկա և ըստ այդմ արտահայտում է առարկայի կամ գործողության միջև ոչ ուղղակիորեն դրսևորվող հարաբերություն: Տրական հոլովի վերջավորությունները հիմնականում նույնն են, ինչ նշվեց սեռական հոլովի դեպքում:

Տրական հոլովով հիմնականում գործածվում են հանգման, մատուցման անուղղակի խնդիրները. *Օրինակ՝ Նավակը մոտեցավ գետափին: Պարզևը հանձնեցին հաղթողին:*

Տրական հոլովով են հանդես գալիս նաև նույատակի պարագան՝ *Նա գնաց աղբյուր քրի: Գյուղ էին իջել աղջիկ տեսնելու, պարի ու կոխի*, տեղի պարագան՝ *Փերիները սարի գլխին հավաքվեցին գիշերով*, ժամանակի պարագան՝ *Լուսաբացին նա բարձրացավ կախադան:*

Հայցական հոլովը և՛ ձևով, և՛ իմաստով ինքնուրույն, առանձին հոլով է. ցույց է տալիս առարկայի և գործողության միջև ուղղակիորեն դրսևորվող հարաբերություն և չնայած ձևով նման է ուղղականին և տրականին, բայց իր արտահայտած իմաստով և շարահյուսական կիրառությամբ բոլորովին տարբերվում է նրանցից: Հայցական հոլովով հիմնականում արտահայտվում է ուղիղ խնդիրը, այն կրող խնդրի հոլովն է. *Օրինակ՝ Սիրում եմ մեր երկինքը մուգ, քրեքը քիմք, լիճը լուսն: Նա վերցրեց բաժակը:*

Հայցական հոլովով երկրորդական նշանակությամբ կարող են արտահայտվել նաև.

- ա) Տեղի պարագան՝ *Մարոն ատեց իր մարդուն, փախավ եկավ իր հոր տուն: Եվ ինքը թեթև սլացավ եթեր:*
- բ) ժամանակի պարագան՝ *Մի առավոտ վեր կացավ գնաց քաղաք: Ամեն օր կանգնում էր պատշգամբում և նայում հեռուները:*
- գ) Նպատակի պարագան՝ *Կիրակի օրը ուխտ են գնում: Ոչխարդ բեր կիթ:*
- դ) Չափ ու քանակի պարագա՝ *Ամեն հնչյունը դարեր է ապրում: Գիրքն արժե հարյուր դրամ:*

Հայցական հոլովը, բազմաթիվ կապերի հետ գործածվելով, կարող է արտահայտել նաև շարահյուսական այլ պաշտոններ:

Բացառական հոլովը ցույց է տալիս բացառման, անջատման, հեռացման իմաստ, այն առարկան, որից սկսվում կամ սերում է գործողությունը, ինչպես՝ *Վտակը ժայռից ներքև է թռչում: Ինձ տարնք այս խավար աշխարհից:*

Բացառական հոլովը ձևավորվում է *-ից* և *ուց* վերջավորություններով և նախադասության մեջ կարող է հանդես գալ խնդրային և պարագայական կիրառություններով և լինում է.

ա) Անջատման անուղղակի խնդիր՝ *Ինձ ազատեք այս տարածերձ մտքերից: Հեռացնում էին որդուն ծնողից, եղբայրը եղբորից, կինը ամուսնուց:*

բ) Ներգործման անուղղակի խնդիր, որը սովորաբար գործ է ածվում կրավորական սեռի բայերի հետ և ցույց է տալիս այն առարկան, որի գործողությունը քերականական ենթակային է վերագրվում, ինչպես՝ *Ծառերը շարժվում էին քամուց: Քաղաքը գրավվեց թշնամուց (կամ՝ կողմից):*

գ) Վերաբերության խնդիր՝ *Խոսում էին Լոռվա քաղերից: Պատմում էին իրենց ցավ ու դարդից, իրենց կյանքից:*

դ) Մասնակի ուղիղ խնդիրը՝ *Յարս էլ խմեց էդ քրից: Մի պատառ կերավ սև հացից:*

ե) Տեղի, ժամանակի, պատճառի, հիմունքի պարագաներ, ինչպես՝ *Նա դուրս եկավ խավար զնդանից: Այդ պատմությունը գալիս էր հին ժամանակներից: Այն օրվանից նա այդ բանը չի մոռացել: Եվ հառաչեցին լեռները ցավից:*

զ) Գոյականական անդամի լրացում, ինչպես՝ *բրդից վերարկու, խելքից պատուհաս, տեսողությունից թույլ, թռիչք զնաքքից* և այլն:

Գործիական հոլովն ունի *ով* և *ք* վերջավորությունները և ցույց է տալիս այն առարկան, որով կամ որի միջոցով կատարվում է գործողությունը: Գործիական հոլովի հիմնական կիրառությունը նախադասության մեջ միջոցի անուղղակի խնդիրն է, ինչպես՝ *Տանտերերը աղ ու հացով դիմավորեցին հյուրերին: Լուսաբացին նրանք մեկնեցին ինքնաթիռով:*

Գործիական հոլովով կարող են արտահայտվել.

ա) Ներգործման անուղղակի խնդիր՝ *Ամպերը ծածկվեցին մառախուղով: Երկինքը լցվեց մռայլ ամպերով:*

բ) Տեղի պարագան. *Կաքավաբերդի քարափով բարձրանում էին երեք ծիավոր: Քայլում էին կանաչազարդ պուրակով:*

գ) Ժամանակի պարագա. *Փերիները սարի գլխին հավաքվեցին գիշերով: Մեկնեցի արծակուրդ մեկ ամսով:*

դ) Ձևի պարագա. *Նա հիացմունքով էր խոսում ընկերոջ մասին: Նա վազելով անցավ ողջ տարածքը:*

ե) Հիմունքի, պատճառի, չափ ու քանակի պարագաները. *Տնօրենի հրամանով նշանակվեց աշխատանքի: Նա բացակայեց տանից մեկ շաբաթով: Ուսանողը գիրքը գնեց հազար դրամով:*

զ) Գոյական որոշիչը. *Ֆետրե գլխարկով մարդը տեսավ կնոջ սպիտակ ծակատը: Ուսուցիչը սիրում էր խնձորով տոլմա:*

Ներգոյական հոլովը կազմվում է *-ում* վերջավորությամբ և ցույց է տալիս այն տեղը, որտեղ և որի սահմաններում կատարվում է գործողությունը: *Ներգոյական հոլովով հանդես են գալիս տեղի և ժամանակի պարագաները, ինչպես՝ Նրանք կովում էին մարտի դաշտում: Մի տարում ավարտվեց աշխատանքը: Քառասուն տարում նա աֆս էր քաշել իր օրում:*

Հայերենում ոչ բոլոր գոյականներն են, որ ներգոյական են կազմում *-ում* վերջավորությամբ: Գոյականների զգալի մասը այս հոլովը կազմում է սեռական հոլովի և *մեջ* կապի կապակցությամբ: Այս գոյականների խմբին են դասվում.

ա) Վերացական գոյականները. *քաջություն, ազնվություն, ժողովրդավարություն, զգացում, բորբոքում, զարմանք, թախիծ, երկյուղ, վախ, սեր, սարսափ* և այլն:

բ) Հատուկ և հասարակ անձնանունները. *Աշոտ, Անահիտ, Հասմիկ, Վահանյան, թագավոր, գյուղացի, թշնամի, ուսանող, տնօրեն, բժիշկ, եղբայր, հայր, մայր* և այլն:

գ) Հավաքական իմաստ արտահայտող և ժամանակ ցույց տվող մի շարք բառեր. *Արամենք, Վարդանանք, կիրակի, առավոտ, չորեքշաբթի, ամառ, գարուն, ծմեռ* և այլն:

ԳՈՅԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀՈԼՈՎՈՒՄԸ

Գոյականների հոլովումը հոլովների ամբողջությունն է կամ գոյականների կրած փոփոխությունները հոլովների միջոցով: Հոլովվող բառերի հոլովվելու ողջ համակարգը հոլովումն է: Բառերի հոլովման

ժամանակ առանձին խմբեր իրենց հոլովական ձևավորումը ստանում են տարբեր կերպով, որոնք մասնավորապես հանդես են գալիս սեռական հոլովի մեջ: Սեռական հոլովի այդ տարբերակիչ նշանները կոչվում են հոլովիչներ կամ հոլովումներ: Ըստ սեռական հոլովի ձևավորման՝ ժամանակակից հայերենում տարբերվում են՝ *ի, ու, ա, ան, վա, ոք, ո, ց* հոլովիչները:

Հայերենի հոլովման ձևերը հիմնականում կազմվում են երեք եղանակով.

ա) Բառի վրա ավելանում են հոլովական վերջավորությունները, ինչպես՝ *ծառ – ծառ+ի, կարդալ – կարդալ+ու, օր – օր+վա, քույր – քր+ոք*.

բ) Բառի վերջնահնչյուն ձայնավորի կամ բաղաձայնի փոփոխությամբ, օրինակ՝ *այգի – այգու, Արամենք – Արամենց*:

գ) Բառամիջի ձայնավորի կամ երկհնչյունի փոփոխությամբ, օրինակ՝ *տուն – տան, հայր – հոր, հորեղբայր – հորեղբոր*:

Ըստ այդմ էլ հոլովումները բաժանվում են երկու խմբի.

Արտաքին թեքման՝ *ի, ու, ան, վա, ոք, ց* և ներքին թեքման՝ *ու, ո*:

Ի հոլովումը ժամանակակից հայերենի ամենակենսունակ հոլովումն է. այս հոլովման են պատկանում գոյականների ճնշող մեծամասնությունը: Ի տարբերություն մյուս հոլովումների՝ այս հոլովման ենթարկվող բառերը ո՛չ ձևաբանորեն, ո՛չ էլ իմաստաբանորեն տարբերակված չեն: Այս առումով էլ այն կոչվում է ընդհանրական կամ հասարակ հոլովում:

Հոգնակի թվի սեռականում *ի* հոլովիչ են ստանում նաև այն գոյականները, որոնք եզակիում պատկանում են այլ հոլովումների, ինչպես՝ *ընկեր – ընկերոք, բայց՝ ընկերների, օր – օրվա – օրերի, ծուկ – ձկան – ձկների, գինի – գինու – գինիների* և այլն:

Ու հոլովումն ունի երկու տարբերակ՝ *ի-ու* հերթագայությամբ՝ *ոսկի – ոսկու, այգի – այգու, գրո/ու՝ գրել – գրելու, խաղալ – խաղալու, թռչել – թռչելու* և այլն:

Այս հոլովման են պատկանում բոլոր բայերի անորոշ դերբայները՝ *գրել – գրելու, կարդալ – կարդալու, սիրել – սիրելու*:

Ի ձայնավորով վերջացող բառերը *Լոռի – Լոռու, Գյումրի – Գյումրու, այգի – այգու, թշնամի – թշնամու, ուսանողուհի – ուսանողուհու, ձի – ձիու*, ինչպես նաև *մարդ, ամուսին, անկողին, Աստված* գոյականները:

Ան հոլովման պատկանող գոյականները սեռականում ստանում են *ան* վերջավորությունը: Դրանք են գրաբարում *ն* վերջնահնչյուն ունեցող բառերը՝ *բեռ - բեռան, գառ - գառան, դուռ - դռան, ծուկ - ձկան, ուն* ածանցով կազմված բայանունները՝ *ուսում - ուսման, ծագում - ծագման, գարուն, ամառ, աշուն, ծմեռ* բառերը, *մանուկ* հասարակ գոյականը, իսկ վերջինս որպես հատուկ անուն, անձնանուն ենթարկվում է *ի* հոլովման՝ *Մանուկի*:

Վա հոլովում: Սեռականում *վա* վերջավորություն են ստանում հիմնականում ժամանակ ցույց տվող բառերը՝ *օր, տարի, ամիս, շաբաթ, գիշեր, այսօր, ցերեկ, այժմ, շուտ* և այլն: Ժամանակ ցույց տվող բառերի մյուս մասը պատկանում է *ի* հոլովման, ինչպես՝ *րոպե-ի, վայրկյան-ի, դար - դարի* և այլն:

Ոջ հոլովման պատկանում են ազգակցական կապեր արտահայտող ու անձ նշանակող գոյականները՝ *աներ-ոջ, ընկեր-ոջ, կն-ոջ, տեր-տիրոջ, քույր-քրոջ*, ինչպես նաև այդ բառերով իբրև վերջնաբաղադրիչ կազմված բարդ բառերը՝ *խաղընկեր-ոջ, քեռակին - քեռակնոջ, սեփականատեր - սեփականատիրոջ* և այլն:

Ց հոլովման պատկանում են *ենք, անք, ունք, ոնք* ածանցներով կազմված հավաքական իմաստ արտահայտող գոյականները՝ *Արամենք - Արամենց, Վարդանանք - Վարդանանց, մերոնք - մերոնց, Վանդունք - Վանդունց* և այլն:

Ա ներքին հոլովման են պատկանում *-ություն* ածանցով կազմված գոյականները՝ *քաջություն - քաջության, պետություն - պետության, միություն - միության, յուն* վերջնահնչյուն ունեցող բառերը՝ *ձյուն - ձյան, անկյուն - անկյան, արյուն - արյան* և այլն:

Այս հոլովմամբ է հոլովվում նաև *անուն* բառը (*անուան*):

Ո ներքին թեքումը տեղի է ունենում *այ-ո* հերթագայության հետևանքով: Այս հոլովման են պատկանում ազգակցական հարաբերություններ արտահայտող բառերը և նրանցով կազմված բարդությունները, ինչպես՝ *հայր - հոր, մայր - մոր, վանահայր - վանահոր, կնքամայր - կնքամոր* և այլն:

Հայերենի հոլովման համակարգից դուրս են մնում սահմանափակ թվով գոյականներ, որոնք հատկապես սեռական և տրական հոլովածներում տարբերվում են մյուս հոլովներից: Այս կարգի հոլովումը կոչվում է այլաձև կամ զարտուղի հոլովում: Այլաձև հոլովումները կարող են լինել ինչպես արտաքին, այնպես և ներքին թեքման, ինչպես՝ *սեր-սիրո, հույս-հուսո, աղջիկ - աղջկա, գալուստ - գալստյան, ծնունդ - ծննդյան, կորուստ - կորստյան, դուստր - դստեր, կայսր - կայսեր*: Նշված ձևերից շատերը որպես հնաբանություններ այլևս - գործածական չեն, դրանց թվին է պատկանում նաև *մամլո* ձևը *մամուլի* փոխարեն:

ՁԵՎԱՅԻՆ, ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԵՎ ՁԵՎԱԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԴՈՒՆՎՈՒՄՆԵՐ

Առանձին գոյականների որևէ հոլովման պատկանելությունը երբեմն որոշվում է նրանց արտահայտած իմաստով կամ ձևով, երբեմն՝ և՛ իմաստով, և՛ ձևով: Ըստ այդմ տարբերակվում են իմաստային, ձևային և ձևաիմաստային հոլովումներ:

Սույլ ձևային իմաստ ունի *ի-ու* հերթագայությամբ կազմվող հոլովումը, քանի որ այս դեպքում առանձին բառերի հոլովման պատկանելությունը որոշվում է նրանց ձևով, այսինքն՝ *-ի* վերջավորություն ունեցող գոյականները պատկանում են *ու* արտաքին հոլովման, ինչպես՝ *այգի - այգու, գինի - գինու, աղավնի - աղավնու*: Ուրեմն այս հոլովումը կոչվում է ձևային հոլովում:

Իմաստային հիմքեր ունեն *վա* և *ոջ* հոլովումները, քանի որ նշված հոլովումներին մի դեպքում պատկանում են այն գոյականները, որոնք ժամանակ են ցույց տալիս, ինչպես՝ *օր - օրվա, տարի - տարվա, ամիս - ամսվա* և երկրորդ դեպքում՝ *ոջ* հոլովման պատկանում են ազգակցական հարաբերություն ցույց տվող բառերը, ինչպես՝ *քույր - քրոջ, կին - կնոջ, սկեսուր - սկեսրոջ*:

Այս հոլովումները կոչվում են իմաստային հոլովումներ:

Իմաստային է համարվում նաև *այ - ո* հոլովումը, քանի որ այս հոլովման պատկանում են *հայր, մայր, եղբայր* գոյականները, որոնք իմաստային ընդհանրություններ ունեն, բայց սրանք միաժամանակ ունեն նաև ձևային ընդհանրություններ: Կան մի շարք բառեր, որոնց հոլովման պատկանելությունը որոշվում է միաժամանակ և՛ ձևով, և՛

իմաստով: Այսպես՝ *ց* արտաքին թեքման պատկանում են այն գոյականները, որոնք ունեն *ոնք, անք, ենք* վերջավորությունները, բայց և արտահայտում են հավաքական իմաստ, ինչպես՝ *Գրիգորենք - Գրիգորենց, Վարդանանք - Վարդանանց, մերոնք - մերոնց* և այլն: Այս խմբի հոլովումները կոչվում են ձևաիմաստային հոլովումներ:

Այսպես են նաև *-ուժ* ածանցով կազմված բայանունները՝ *կատարում, ծագում, որոշում, հեռացում* և այլն, որոնք ունեն մեկ ընդհանուր իմաստ, որ պայմանավորված է *-ուժ* ածանցի իմաստով: Ուրեմն նշված գոյականները ձևաիմաստային հոլովման են պատկանում, քանի որ մի դեպքում ունեն ձևային ընդհանրություն՝ *-ուժ* ածանց, մեկ այլ դեպքում նաև՝ իմաստային՝ բայանուն են, վերացական գոյականներ են: Զևաիմաստային են նաև *-ություն* վերջածանց ունեցող գոյականները, որոնք միաժամանակ վերացական գոյականներ են, *Օհու* հոլովումը անորոշ դերբայի դեպքում և այլն:

Երբեմն տարբերակվում է նաև պատմական հոլովումը, որը բնորոշվում է պատմական զարգացմամբ, պատմական գործոններով, դրանցից են՝ *ամուսին - ամուսնու, մարդ - մարդու, Աստված - Աստծու, դար - դարու*, ինչպես նաև՝ *մուկ - մկան, ձուկ - ձկան, դուռ - դռան*, կամ՝ *սուզ - սզո, հույս - հուսո, պատիվ - պատվո, դուստր - դստեր* և նման ձևերը:

ԶՈՒԳԱԶԵՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀՈՒՈՎԱԼՆ ՀԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄ

Գոյականների հոլովման ժամանակ հաճախ միևնույն բառը կարող է արտահայտվել տարբեր հոլովածներով և պատկանել այս կամ այն հոլովմանը, որը և համարվում է հոլովական զուգածություն:

Մ. Ասատրյանը նկատում է, որ լեզվում հոլովական զուգածությունների առկայությունը հիմնականում բացատրվում է ժամանակակից հայերենի *ի* հոլովման գերիշխող դիրքով, ձևային, իմաստային, ձևաիմաստային հոլովումների փոխներգործությամբ, ինչպես նաև ժամանակակից հայերենի հոլովման ձևերին զուգահեռ գրաբարյան հոլովական ձևերի առկայությամբ⁷⁶:

Հոլովական զուգածությունները հիմնականում նկատելի են սեռական, տրական, բացառական, գործիական հոլովներում, ինչպես՝ սեռական, տրական, Կիրականում:

⁷⁶ Մ. Ասատրյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 92:

Անի – ծագում – ծագման//ծագումի, կատարում – կատարման//կատարումի, դասում – դասման//դասումի, բեռ – բեռան//բեռի, ծունկ – ծնկան//ծնկի և այլն:

Ի/ուի - այրի - այրում//այրիի, Սեղրի - Սեղրում//Սեղրիի և այլն:

Ու/աի – սյուն – սյան//սյունի, ծյուն – ծյան//ծյունի և այլն:

Վաի – օր – օրվա//օրի, ժամ – ժամվա//ժամի և այլն:

Յանի - փախուստ - փախստյան//փախուստի, հանգիստ – հանգստյան//հանգստի, գալուստ - գալստյան//գալուստի:

Ոջի - տալ - տալոջ//տալի, սկեսուր, սկեսրոջ//սկեսուրի, ընկեր - ընկերոջ// ընկերի և այլն:

Բացառականում և գործիականում.

Ուց/ից - այս զուգածնությունն առաջանում է ու հոլովման բառերի բացառականի դեպքում, քանի որ *ի/ու* հերթագայությամբ կազմվող բառերը ստանում են *-ուց* վերջավորություն, ինչպես՝ *ոսկի – ոսկուց, գինի – գինուց*, բայց *Անի – Անուց, Անիից, Սեղրի – Սեղրուց, Սեղրիից, Քենեղի – Քենեղուց – Քենեղիից* և այլն:

Բացառականում զուգածնություններ են առաջանում ըստ տարահիմք կազմությունների, այսինքն՝ բացառական հոլովը մի դեպքում կարող է կազմվել տրականից, մեկ այլ դեպքում՝ ուղղականից, ինչպես՝ *օր – օրից, օրվանից, առավոտ – առավոտից – առավոտվանից, ընկեր – ընկերոջից/ընկերից, շուն – շնից/շանից* և այլն:

Գործիական հոլովով զուգածնություններ են առաջանում հատկապես *–ում* և *ություն* ածանցներով կազմության դեպքում, որոնք կարող են կազմվել *-ք* և *-ով* վերջավորություններով, ինչպես՝ *ծագում – ծագմամբ – ծագումով, շարժում – շարժմամբ – շարժումով*, ըստ որում՝ այստեղ առաջին դեպքում գործիականը կազմվում է տրականից, իսկ երկրորդ դեպքում՝ ուղղականից, նույն ձևով նաև՝ *քաջություն – քաջությամբ – քաջությունով, մեծություն – մեծությամբ – մեծությունով, հերոսություն – հերոսությամբ – հերոսությունով*:

Ի վերջավորությամբ *ու* հոլովման պատկանող մի շարք գոյականներ գործիականում *ի* վերջնահնչյունը երբեմն պահպանում են, իսկ երբեմն՝ ոչ, ինչպես՝ *ապակի – ապակիով//ապակով, այգի – այգով//այգիով, ոսկի – ոսկով//ոսկիով* և այլն:

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ԱՌՄԱՆ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Գոյականի առման քերականական կարգը տարբերակվում է երկու տարատեսակներով՝ որոշյալի, անորոշի և անձի ու իրի կամ անձի և ոչ անձի: Ըստ որում՝ երկու քերականական կարգերն էլ որոշվում են հակադրությամբ:

Որոշյալի, անորոշի (կամ առկայացման) կարգը հենվում է գոյականների ընդհանուր և մասնավոր իմաստների, նրանց փոխհարաբերությունների վրա, քանի որ արտաքին աշխարհի առարկաներն ու երևույթները մեզ են ներկայանում իբրև հայտնի, ծանոթ, մասնակի, կամ իբրև ոչ հայտնի, ոչ ծանոթ և ընդհանուր իրողություններ:

Գոյականի որոշյալ առումը ցույց է տալիս խոսողին հայտնի, ծանոթ կամ մասնակի առարկաներ, հասկացություններ, այն արտահայտվում է քերականական տարբեր միջոցներով և ամենից առաջ *ը* և *ժ* հոդերով:

Ըստ որում՝ նշված հոդերը ժամանակակից հայերենում դրվում են միայն ուղղական և տրական հոլովների վրա, *ը* հոդը դրվում է բաղաձայնով վերջացող բառերի վրա (փակ վանկ), իսկ *ժ* հոդը՝ ձայնավորով վերջացող գոյականների վրա (բաց վանկ), ինչպես՝ *ծառ(ը)*, *քար(ը)*, *աշակերտ(ը)*, *այգի(ն)*, *առու(ն)*, *կատու(ն)*, *արքա(ն)* և այլն:

Գոյականները հիմնականում որոշյալ առումով են գործածվում, երբ ա) Սեռական հոլովի հետ են կապվում և իբրև հատկացյալ են գործածվում խոսքում, օրինակ՝ *Սպիտակ փաթիլները իջնում էին տանիքների վրա, մարդկանց գլխին, ուսերին, ձեռքերին, ծառերի ծյուղերին ու հեռագրաթելերին:*

բ) *Այս, այդ, այն, սույն, նույն, բոլոր, ամբողջ, ողջ* և այլ ցուցական դերանուններով արտահայտված որոշիչ են ստանում, ինչպես՝ *Եվ համբուրիի մամռոտ այս ժայռը: Այդ վարքը ուներ ահագին հարստություն: Բոլոր լծակները անտառապահի ձեռքին էին:*

գ) Առանց բացառության որոշյալ առմամբ են արտահայտվում ցուցական, ստացական, դիմորոշ հոդերով գործածվող գոյականները, ինչպես՝ *գիրքս (իմ գիրքը), ընկերս (իմ ընկերը), մենք ուսանողներ(ը)ս, դուք աշակերտներդ, օրերս (այս օրերը), աշխարհքս (այս աշխարհքը)* և այլն:

Գոյականների անորոշ առումը հակադրվում է որոշյալ առմանը և արտահայտվում է ձևաբանական երկու միջոցով՝ առանց համապատասխան հոդերի և *մի* անորոշ հոդով: Գոյականն անորոշ առումով է գործածվում, երբ առարկան ծանոթ, հայտնի չէ խոսողին և կամ

որի մասին հաղորդվում է առաջին անգամ, օրինակ: *Քնքշարույր ծաղկանց հրեղեն խաղով ժպտում են նորից անտառ ու ձորակ: Նա սիրում էր երգ ու ծաղիկ, կամ՝ որոշիչ լրացում է ստանում որևէ ինչ-որ, որևէ-ցե, այլ, որոշ, ուրիշ, իմն* և նման անորոշ դերանուններով, ինչպես՝ *Այդ մասը որևէ զինվոր չպիտի իմանար: Եենքին մոտեցավ ինչ-որ հաճախորդ: Նա խորհում էր այդ մասին յուրաքանչյուր օր, ամեն ժամ:*

Անորոշ առժամ արտահայտության ձևաբանական կարևոր միջոցը մի անորոշ հոդն է, որը ծագում է *մի* թվականից: *Մի* անորոշ հոդը և *մի* թվականը ժամանակակից հայերենում ձևով և դիրքով տարբերակված չեն, նրանք հաճախ տարբերակվում են շեշտով. սովորաբար *մի*-ն որպես թվական շեշտ է կրում, իսկ որպես անորոշ հոդ շեշտ չի կրում կամ արտասանվում է թույլ շեշտով, ինչպես՝ *Նա մի ընկեր ունի* և *Նա մի ընկեր ունի, Մի՛ մարդ տեսա:*

Ինչպես նկատում է Մ. Ասատրյանը, *մի* հոդի հիմնական նշանակությունն այն է, որ գոյականի ընդհանուր իմաստը կոնկրետացնում, մասնավորում է եզակի, անհատ առարկայի շուրջը, ինչպես՝ *տուն – մի տուն, մարդ – մի մարդ, ծառ – մի ծառ, կին – մի կին* և այլն, ապա՝ որոշիչ հոդով գործածված գոյականը ցույց է տալիս տվյալ տեսակի մի որոշակի առարկա, և այլ առարկայի ընտրությունը բացառված է, ինչպես՝ *«Գիրքը տու՛ր, Աթոռը վերցրու՛ և նայի՛ր, իսկ մի անորոշ հոդով գործածված գոյականը ցույց է տալիս պատահած առարկան՝ որպես տվյալ տեսակի մեջ մտնող առարկաներիվ մեկը, ինչպես՝ «Մի գիրք տու՛ր», «Մի աթոռ վերցրու՛ և նայի՛ր»:*

Ինչպես արդեն նշել ենք, անորոշ առումն արտահայտվում է համապատասխան հոդերի բացակայությամբ (*մարդ, խնձոր, այգի*) և *մի* անորոշ հոդով, որոնք և այս առումով հավասարաժեռ չեն, քանի որ կապակցությունից դուրս անհոդ ձևերը նշանակում են տվյալ հասկացությունը, ինչպես՝ *մարդ, խնձոր*, իսկ *մի* հոդով ձևերը՝ տվյալ հասկացության մեջ մտնող եզակի առարկան, որն անծանոթ է, ինչպես՝ *մի մարդ, մի խնձոր*: Սյուս կողմից՝ անհոդ գոյականը, երբ եզակի է, շատ դեպքերում անտարբեր է թվի քերականական կարգի նկատմամբ և հոգնակի իմաստով ևս կարող է ըմբռնվել, օրինակ՝ *Դուրս եկա փողոց, մարդ տեսա: Նա խնձոր գնեց* և այլն: *Մի* անորոշ հոդը սովորաբար հոգնակի թվով գոյականների հետ կիրառվել չի կարող, բացառություններ կան ժողովրդախոսակցական լեզվում, ինչպես՝ *Մի խոսքեր ասաց, որ մի փութ մեղրով չէին ուտվի*»⁷⁷

⁷⁷ Մ. Ասատրյան, նշվ. աշխ. էջ 107-108:

Բացի անորոշ հողի կիրառությունից՝ մի բառն ունի նաև մի շարք այլ կիրառություններ, որոնք որոշյալի ու անորոշի կարգի հետ կապ չունեն: Այսպես՝

1. *Մի բառով կազմվում են մի քանի կայուն բառակապակցություններ՝ մի քիչ, մի փոքր, մի քանի, մի գլուխ* և այլն:

2. Դրվելով թվականների վրա՝ ցույց է տալիս տվյալ թվով արտահայտված մոտավոր քանակություն, օրինակ՝ *Մի տասը հոգի կլինեն*: *Մի քսան մարդ էր հավաքվել*:

3. Ժողովրդախոսակցական լեզվում դրվում է նաև բայերի դրական հրամայականի և ըղծական եղանակի ձևերի վրա: Այս դեպքում *մի մասնիկը ոչ թե արգելական հրամայականի, այլ մեղմականի իմաստ ունի, ինչպես՝ Մի ասա՝ իմանամ: Մի գնա տես՝ ինչ եղան: Մի տեսն, ոնց է կանչում*: Այս ձևերը հավանաբար առաջացել են անգամ կամ հատ բառերի սղումով:⁷⁸

ԱՆՁԻ ԵՎ ԻՐԻ (ՈՉ ԱՆՁԻ) ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Ժամանակակից հայերենում տարբերակվում է անձի և իրի քերականական կարգը, որը չի եղել ինչպես գրաբարում, այնպես և միջին հայերենում: Այն ձևաբանորեն արտահայտվում է հայցական հոլովով, այսինքն՝ անձ ցույց տվող գոյականները հայցական հոլովում ստանում են տրականաձև վերջավորություն, ուղիղ խնդրի դեպքում ինչպես՝ *Մայրը սիրում է աղջկան*, իսկ իր ցույց տվող գոյականները՝ ուղղականաձև՝ *Տղան սիրում է իր հայրենիքը*:

Քանի որ գոյականները բազմաթիվ ու բազմաքանակ առարկաներ են ցույց տալիս, ուստի և բաժանվում են անշունչների և շնչավորների, իսկ վերջիններս էլ՝ անձերի և ոչ անձերի:

Այս առումով հայերենում կունենանք գոյականների երեք խումբ՝ միայն անձ ցույց տվող գոյականներ, որոնք պատասխանում են *ո՞վ*-հարցին, միայն իր, առարկա ցույց տվող գոյականներ, որոնք պատասխանում են *ի՞նչ* հարցին և գոյականներ, որոնք շնչավոր են, բայց ո՛չ անձ են, ո՛չ իր և պատասխանում են *ի՞նչ* հարցին, չեն կարող պատկանել իր ցույց տվող գոյականների շարքին: Ուստի և այս խմբի մեջ մտնող գոյականները, որոնք կենդանիների, թռչունների անվանումներ են, համարվում են ոչ անձ ցույց տվող գոյականներ: Այս

⁷⁸ Նշվ. աշխ., էջ 110:

առումով հիշյալ քերականական կարգը հաճախ կոչում են նաև անծի և ոչ անծի քերականական կարգ:

Ժամանակակից հայերենում միայն անծի անուններն են, որ անծի առում են ունենում և պատասխանում *ո՞վ* հարցին՝ ի տարբերություն ռուսերենի, որտեղ *ո՞վ* հարցին պատասխանում են նաև կենդանիների (շնչավոր) անունները (*ո՞վ՝ մարդը, տղան, ծին, շունը, կաքավը և այլն*):

Տրական հոլովով գործածվելով՝ կենդանիների անունները անծի առում չեն ստանում, այլ արտահայտում են շնչավորի առում և հաճախ դրանք մտածվում են ոչ թե որպես անձ, այլ մտածվում են որպես շնչավոր՝ այսպիսով դրսևորելով անշունչ առարկաների շնչավոր առում, ինչպես՝ *Սեր աքլորին են փնտրում* կամ՝ *սիրում են իմ շնիկին*:

«Մյուս կողմից, - նկատում է Մ. Ասատրյանը, - և՛ անծերի, և՛ կենդանիների, և՛ իրերի անունները գործածվելով ուղղականով՝ միավորվում են մի խմբի մեջ և հավասարապես պատասխանելով *ի՞նչ* հարցին՝ արտահայտում են իրի, անշունչի առում: Այսպես՝ *Ի՞նչ տեսար* հարցի պատասխանը հավասարապես կարող է լինել և՛ իրի, և՛ կենդանու, և՛ անծի անուն, ինչպես՝ *տեսա քաղաք, ծով, նավ, նավաստի, գինվոր, աղջիկ* և այլն:

Արդի հայերենում մեկ հակադրվում են անծերը և ոչ անծերը, մեկ էլ՝ շնչավորները (անծերն ու կենդանիները և ոչ շնչավորները (իրերը)):

Ուրեմն՝ ժամանակակից հայերենում դրսևորվում են անծի, շնչավորի և անշունչի առումներ:

ա) Անծի անունների տրական հոլովով արտահայտված ուղիղ խնդիրը դրսևորում է անծի առում և պատասխանում է *ո՞ւմ* հարցին:

բ) Կենդանիների և իրերի անունների տրականով արտահայտված ուղիղ խնդիրը արտահայտում է շնչավորի առում՝ պատասխանելով *ի՞նչի՞նչ* հարցին:

գ) Իրերի, կենդանիների և անծերի անունների ուղղականով արտահայտված ուղիղ խնդիրը արտահայտում է անշունչի (իրի) առում՝ պատասխանելով *ի՞նչ հարցին*»⁷⁹:

ԳՈՅԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ըստ կազմության գոյականների լինում են պարզ՝ ածանցավոր և բարդ: Պարզ են այն գոյականները, որոնք կազմված են միայն մեկ ձևային (կարմատից), ինչպես՝ *քաղ, տուն, ծառ, այգի, քահանայ*:

⁷⁹ Նշվ. աշխ., էջ 114:

Ածանցավոր են այն գոյականները, որոնք կազմվում են մեկ արմատով և մեկ կամ ավելի ածանցներով: Ըստ ածանցների դիրքի՝ ածանցավոր գոյականները լինում են նախածանցավոր (*ներգաղթ, հակաթույն, մակերես*), վերջածանցավոր (*նկարիչ, դպրոց, առվակ, նշենի*), ներածանցավոր (*թաջնաբույծ, նկարչատուն, գրականագետ*) և նախածանցավորջածանցավոր (*ներշնչում, թելադրանք, վերաբնակեցում* և այլն):

Բարդ գոյականները կազմվում են արդի հայերենի բարդության բոլոր եղանակներով և ունեն կազմության տարբեր կաղապարներ, ինչպես՝

ա) **Համադրական բարդություն.** գոյական+գոյական *ջրահարս, գետափ, սարալանջ, լեռնալանջ, ծոցատետր*, նաև բաղիյունսական բարդություններից՝ *ազգուտակ, այրուծի, աղուիաց, նիստուկաց, լացուկոծ, ելևէջ* և այլն:

Գոյական+բայարմատ - բանասեր, զորավար, բեռնակիր, գրագող, երախտամոռ, հայասեր, դասախոս և այլն:

Ածական (կամ մակբայ) + բայարմատ – ծանրակշիռ, դյուրահավատ, արագընթաց, շատախոս, ուղղաթիռ և այլն:

Ածական+գոյական – վերնազգեստ, մանրանկար, մեծատառ, նորալուսին, հարթավայր, սևահող, իպամնածողով և այլն:

Բայահիմք+գոյական - զբոսայգի, ելակետ, բնակավայր, սահադաշտ, ընթերցասրահ, մրցահրավեր և այլն:

Անորոշ դերբայ+գոյական - վառելափայտ, պատմելաոճ, վարվելակերպ, գրելաձև, մտածելակերպ և այլն:

բ) **Վերլուծական բարդություն.** հարադրություններ – *թև ու թիկունք, օր ու գիշեր, գիշեր –ցերեկ, ընկեր-բարեկամ*, կրկնավորներ՝ *մարդ-մուրդ, բան-ման, թուղթ-մուղթ*:

գ) **Հապավումներով.** *ՄԱԿ, ԱՄՆ, ԳԳ, ԱԺ, ԱԻՄ, ԳԳՇ, ժողկրթբաժվար, պետհամալսարան, ժողպատգամավոր, պետօպերա, ժողպատարան, խնայորամարկդ* և այլն:

ԱԾԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆ

Ածական խոսքի մասի մեջ մտնում են այն բառերը, որոնք ցույց են տալիս առարկայի որակական հատկանիշները, որպիսությունը, երբեմն նաև պատկանելություն (*զեղեցիկ այգի, կանաչ տերև, երկաթյա դուռ, ոսկե, մատանի, ուսանողական զարում, մայրական սեր, ամառային վերարկու*): Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, գոյականների վրա դրվող և նրանց հետ գործածվող բառերը, որոնք ածականներ են, հատկանիշ են արտահայտում երկու ձևով՝ կամ անմիջականորեն առարկային վերագրում են որևէ հատկանիշ (*զեղեցիկ այգի, կանաչ տերև*) կամ՝ ոչ անմիջականորեն, այսինքն՝ առարկայի հատկանիշը վերագրում են որևէ մեկ այլ առարկայի ունեցած հատկանիշի միջոցով, միջնորդավորված (*փայտե դուռ, ոսկե մատանի, մայրական սեր, ամառային վերարկու, զինվորական կարգապահություն*):

Ըստ հատկանիշների վերագրման նշված եղանակների՝ ածականները բաժանվում են երկու խմբի՝ որակական և հարաբերական:

Որակական ածականները ցույց են տալիս առարկայի էությունից բխող և նրանց մեջ գոյություն ունեցող անմիջական հատկանիշներ, ըստ որում՝ ներքին և արտաքին հատկանիշներ, ինչպես՝ *թույլ ուժեղ, բարակ, մաքուր, մանր, նուրբ, զվարթ, արդար, բարի, քնքուշ, կանաչ, կապույտ, մաշկ, անգույն, շվայտ* և այլն:

Որակական ածականներն իրենց հիմնականում մի շարք հատկանիշներով տարբերվում են հարաբերական ածականներից: Դրանցից են՝

ա) Որակական ածականները սովորաբար և հիմնականում ունեն համեմատության աստիճաններ, ինչպես՝ *բարձր - ավելի բարձր - ամենաբարձր - բարձրագույն, ազնիվ - ավելի ազնիվ - ամենաազնիվ - ազնվագույն, զեղեցիկ - ավելի զեղեցիկ - ամենազեղեցիկ - զեղեցկագույն* և այլն:

Կան որակական ածականներ, որոնք համեմատության աստիճաններ չեն կազմում, քանի որ դրանք արտահայտում են կայուն, անփոփոխ որակական հատկանիշ, ինչպես՝ *կույր, տկլոր, մերկ, բորիկ, ամուրի, հղի, ցամաք, բազում, ստերջ* և այլն:

Հարաբերական ածականները սովորաբար համեմատության աստիճաններ չեն կազմում, քանի որ դրանցով արտահայտվող հատկանիշը իր իմաստի պատճառով քանակական փոփոխություններ կրել չի

կարող, ինչպես՝ *կաշվե, փայտյա, ծնողական, դասարանային, ամառապին, մայրական, ոսկյա* և այլն: Այստեղ կան բացառություններ. *մարդկային, փողոցային* և նման բառերը, որոնք աստիճանաբար որակական ածականների իմաստ են արտահայտում, երբեմն կարող են ստանալ համեմատության աստիճաններ, ինչպես՝ *ավելի մարդկային - ամենամարդկային, ավելի փողոցային - ամենափողոցային* և այլն:

(Այսպես՝ *Նա իմ նկատմամբ ցուցաբերեց ամենամարդկային վերաբերմունք: Իր ընկերոջը վիրավորեց ամենափողոցային արտահայտություններով*):

Նշված հատկանիշը այնքան բնորոշ է, որ հաճախ որակական և հարաբերական ածականների տարբերակման միակ և ամենակարևոր չափանիշն է համարվել:

բ) Որակական ածականներից համապատասխան ածանցների միջոցով կազմվում են փոքրացուցիչ փաղաքշական և սաստկական իմաստ արտահայտող ածականներ, ինչպես՝ *քաղցր - քաղցրիկ, թուխ - թխլիկ, փոքր - փոքրիկ, հաստ - հաստլիկ, շեկ - շեկլիկ, խոր - խորիկ, երկար - երկարուկ* և այլն, ինչպես նաև՝ կրկնավոր բարդություններ սաստկական իմաստով, *մեկ-մեկ, թույլ-թույլ, լավ-լավ, բարձր-բարձր* և այլն:

գ) Որակական ածականները սովորաբար ունենում են հակադրականիչներ՝ *թեթև - ծանր, էժան - թանկ, սառը - տաք, մեծ - փոքր* և այլն, նրանցով հաճախ կարող են կազմվել նաև *-ություն* ածանցով վերացական գոյականներ՝ *ազնիվ - ազնվություն, քաջ - քաջություն, մեծ - մեծություն, լավ - լավություն* և այլն:

դ) Որակական ածականները հաճախ կարող են հանդես գալ նաև պարագայական կիրառություններով, ինչպես՝ *Լավը լավից հաճելի է: Սիրուններին միշտ գերի է, արդարներին՝ հարզող: Կամ՝ լավ, գեղեցիկ պարել, երգել, նվագել* և այլն: Նշված կիրառության դեպքում որակական ածականները կարող են նաև հոգնակի թվով գործածվել (*մեծերը, քաջերը, արդարները* և այլն):

ե) Որակական ածականներն արտահայտվում են բառակազմական տարբեր միջոցներով և լինում են պարզ (*գեղեցիկ, լավ, կապույտ, ազնիվ*), ածանցավոր (*լուսավոր, գիրուկ, զորեղ*), բարդ (*լայնարձակ, սիրունատես, լուսապսակ*), մինչդեռ հարաբերական ածականները կազմությամբ լինում են միայն բաղադրյալ և կազմվում են տարբեր հարաբերություններ արտահայտող ածանցներով, ինչպես՝ *փայտե, ոսկյա, արծաթե, ծմեռային, մայրական, հարավային, արյունոտ* և այլն:

Հարաբերական ածականները ցույց են տալիս միջնորդավորված հատկանիշ, այսինքն՝ որևէ առարկայի հատկանիշն արտահայտում են մեկ այլ առարկային բնորոշ հատկանիշների միջոցով: Այսպես՝ *փայտյա դուռ* և *երկաթյա դուռ* արտահայտությունների մեջ *դռան* հատկանիշը մի դեպքում որոշվում է *փայտ* (համեմատաբար թույլ) և *երկաթ* (ավելի ուժեղ) առարկաների հատկանիշների միջոցով, *ծմեռային վերարկու* արտահայտության մեջ *վերարկու* առարկայի հատկանիշը որոշվում է *ծմեռ* բառի միջոցով, *հարավային քամի* արտահայտության մեջ *հարավ* բառի (տաք) իմաստով և այլն:

Հարաբերական ածականներն արտահայտում են տարբեր բնույթի հարաբերություններ, ինչպես՝

ա) Տեղային – տարածական, *քաղաքային, գյուղական, հյուսիսային, հարավային, գավառական, անտառային* և այլն:

բ) Ժամանակային. *գարնանային, աշնանային, ցերեկային, հնադարյան, մայիսյան, նորօրյա, արդիական* և այլն:

գ) Պատկանելության. *մայրական, ուսանողական, գազանային, գերբնական, արդիական* և այլն:

դ) Կազմության. ցույց են տալիս ինչից կազմված, ծագած լինելը, *ոսկե, արծաթյա, երկաթյա, ադամանդե, ծյունեղեն, փայտե, բրդյա* և այլն:

ե) Սի բան ունենալու կամ չունենալու, *ակնոցավոր, մորուքավոր, հրացանավոր, անգլուխ, անտուն, անհոգի* և այլն:

Եշենք նաև, որ հարաբերական ածականների մեջ հաճախ դրսևորվում է երկու իմաստ՝ առարկայական հարաբերության իմաստ և հատկանշային-որակական իմաստ, ինչպես՝ *մայրական սեր=մոր սեր, լեռնային լճակ= լեռան լճակ, բրդյա վերարկու=բրդի վերարկու:*

ԱԾԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՍԵՄԱՏՈՒԹՅԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐԸ

Համեմատության աստիճանը ածականի քերականական կարգ է, որով որոշվում են նրանց արտահայտած որակային հատկանիշի տարատեսակները, որոնք, բնականաբար, հատուկ են միայն այն առարկաներին, որոնք որակային համեմատելի հատկանիշ են ցույց տալիս, ինչպես՝ *ազնիվ - ավելի ազնիվ - ամենաազնիվ, գեղեցիկ - ավելի գեղեցիկ - ամենագեղեցիկ, լավ- ավելի լավ, ամենալավ:*

Ընդունված է ածականների համեմատության երեք աստիճան տարբերակել՝ դրական, համեմատական կամ բաղդատական և գե-

րադրական (ոմանք հաճախ դրական աստիճաններ չեն առանձնացնում՝ այդ ձևերը համարելով ածականի ուղիղ, ելակետային ձևեր):

Դրական աստիճանը ածականի ուղիղ ձևն է և ցույց է տալիս առարկայի ընդհանուր որակական հատկանիշ, այն մյուս աստիճաններից տարբերվում է նրանով, որ դրականի դեպքում արտահայտվում է բացարձակ հատկանիշ, հատկանիշ առանց համեմատության, ինչպես՝ *գեղեցիկ այգի, մեծ քաղաք, բարի մարդ* և այլն:

Բաղդատական աստիճանը ցույց է տալիս առարկայի որակական հատկանիշի ավել կամ պակաս լինելը՝ նույն կամ այլ առարկայի համանման կամ տարբեր հատկանիշի համեմատությամբ:

Ածականի բաղդատական աստիճանը կազմվում է տարբեր եղանակներով: Ավելի տարածված և գործուն է վերլուծական եղանակով կազմությունը՝ դրական աստիճանի վրա ավելացնելով *ավելի* բառը (մակբայ), ինչպես՝ *ավելի գեղեցիկ, ավելի գրավիչ, ավելի բարձր* և այլն:

Բաղդատական աստիճան է կազմվում նաև գոյականի բացառական հոլովի և ածականի առդրումով, ինչպես՝ *սիրուց հզոր, բախտից քաղցր, քրոջից գեղեցիկ, Մասիսից բարձր, Սևանից պղտոր*, ինչպես նաև՝ քան+ուղղական կապակցությամբ, ինչպես՝ *Առյուծը ուժեղ է, քան վագրը, Անահիտը գեղեցիկ է, քան Անուշը*:

Գերադրական աստիճանը ցույց է տալիս առարկայի տվյալ հատկանիշի գերազանցությունը, ամենաբարձր աստիճանը նույն կամ այլ առարկայի բաղդատական հատկանիշի համեմատությամբ և կազմվում է երկու եղանակով.

ա) Ածականի դրական աստիճանի վրա ավելանում է *ամեն(ա)* մասնիկը՝ համադրական եղանակով՝ *գեղեցիկ - ամենագեղեցիկ, բարի - ամենաբարի, զգայուն - ամենազգայուն, ազնիվ - ամենաազնիվ* և *գույն* վերջամասնիկով, ինչպես՝ *ազնիվ - ազնվագույն, բարձր - ամենաբարձր - բարձրագույն, գեղեցիկ - ամենագեղեցիկ - գեղեցկագույն, լավ - ամենալավ - լավագույն* և այլն:

ԱԾԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ըստ կազմության ածականները լինում են պարզ, ածանցավոր և բարդ: Պարզ են այն ածականները, որոնք կազմված են մեկ հիմնական ձևույթից կամ արմատից կամ արդի լեզվական զգացողությամբ իբրև այդպիսին ըմբռնվող արմատից, ինչպես՝ *ազատ, քեթև, թույլ, առատ, բազում, հարթ, հորդ, չքնաղ, ծանր, կարմիր, գեղեցիկ, բարդ*,

ազնիվ և այլն: Ածանցավոր են այն ածականները, որոնք կազմված են բառակազմական ձևությամբ կամ ածանցներով: Ածանցավոր ածականները լինում են նախածանցավոր և վերջածանցավոր:

Նախածանցավոր ածականները կազմվում են մեկ հիմնական ձևությից և մեկ կամ ավելի նախածանցներից, ըստ որում՝ այդ նախածանցները լինում են ինչպես ժխտական, այնպես և դրական, հաստատական, ինչպես՝ *անտուն, տհաս, չտես, չբեր, դժբախտ, տգետ, տհաճ, տախարնակ, արտահերթ, ենթադաս, հակադարձ, հարակից* և այլն: Վերջածանցավոր ածականները կազմվում են վերջածանցներով, որոնք և՛ իմաստապես, և՛ թե քանակով ու գործածությամբ գերազանցում են նախածանցավոր ածականներին: Դրանցից են՝ *սիրելի, բնական, լեզվանի, դեղնավուն, կիսատ, պոչատ, գունավոր, ոսկյա, կնճռոտ, խոհուն, թիկնավետ, քաղցրավուն, ազնվագույն, շքեղ* և այլն: Ածականների կազմության մեջ զգալի դեր ունի բարդությունն իր տարբեր տեսակներով, ուր մեծ տարածում ունի համադրական բարդությունը: Համադրական բարդությամբ կազմված ածականները կարող են ունենալ հետևյալ հիմնական կաղապարները:

ա) **Գոյական+գոյական.** *վարդագույն, ալիքածև, արծվաքիթ, առյուծասիրտ, ծյունագագաթ* և այլն:

բ) **Ածական+գոյական.** *ամրակազմ, տաքարյուն, փափկասիրտ, բարակիրան, կարմրաթուշ* և այլն:

գ) **Թվական+գոյական.** *ինգաթև, եռածայն, երկսյուն, յոթնաստիճան, քառագագաթ* և այլն:

դ) **Դերանուն+գոյական.** *այլատեսակ, ինքնագլուխ, յուրօրինակ, նույնածև* և այլն:

ե) **Գոյական+բայառիմք.** *գործիմաց, բերքատու, մարդատյաց, քնաբեր, ազգուրաց, փառազուրկ, ականազարդ* և այլն:

զ) **Ածական+ածական.** *մեղմանուշ, լիառատ, քաջահմուտ, լայնարձակ, վատառողջ, քաջարի* և այլն:

է) **Ածական (մակբայ)+բայառիմք.** *կարճատև, սրընթաց, վաղահաս, ուղղաձիգ, խստապահանջ, բարձրախոս, արագընթաց, դանդաղաշարժ, խորիմաստ* և այլն:

Ժամանակակից հայերենում ածականներ են կազմվում նաև վերլուծական բարդություններով, հատկապես կրկնավոր՝ *սև-սև, սիրուն-սիրուն, ալվան-ալվան, կապույտ-կապույտ, գունդ-գունդ, փունջ-փունջ, գույն-գույն* և այլն, ինչպես նաև՝ հարադրական և

բաղիյուսական մի շարք բարդություններով, ինչպես՝ *չար ու բարի, կոշտ ու կոպիտ, ցաք ու ցրիվ, քարոյ ու խուրոյ (ծառեր), հեռու-մոտիկ, ավել-պակաս, անթիվ-անհամար* և այլն:

ԱԾԱԿԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՍՔՈՒՄ

Ածական անունը չթեքվող խոսքի մաս է, այն խոսքի մեջ հանդես է գալիս շարահյուսական մի շարք կիրառություններով, որոնք պայմանավորված են նրա խոսքիմասային իմաստով:

Ածականը հիմնականում դրվում է գոյականի վրա և կատարում որոշչի պաշտոն, ինչպես՝ *չքնադագեղ ոգիներ, արևահամ բառ, հեզաճկուն պար, փոթորկային գիշեր, գարնանաչին, հովասուն, խաղաղ առավոտ, արծաթյա բանալի, մայրական սեր* և այլն: Հանդես է գալիս նաև իբրև ստորոգելի կամ ստորոգելիական վերադիր, ինչպես՝ *Գեղեցիկ էր այդ առավոտը: Նրա ընկերը նիհար էր ու բարձրահասակ: Օդը մեղմ էր ու տաքուկ: Նրա մատանին ոսկյա էր:*

Որակական ածականները կարող են արտահայտել նաև գործողության հատկանիշ և հաղես գալ որպես ձևի պարագա, ինչպես՝ *Տխուր մեռնում էին կապուտաչյա երազները: Խաղաղ անցիր, զվարթ անցիր քո ծամիհեն: Նա անհույս ու խոր լաց էր լինում:*

Ածականները կարող են գործածվել փոխանվանաբար՝ ստանալով *ք* որոշիչ հոդ, թվի, հոլովի քերականական կարգեր և այս դեպքում խոսքի մեջ հանդես են գալիս գոյականին բնորոշ շարահյուսական բոլոր պաշտոններով (ենթակա, խնդիր և այլն): Օրինակ՝ *Գեղեցիկը հաճելի է: Նրանք հիանում էին կապույտով:*

ԹՎԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆ

Թվականն իբրև առանձին խոսքի մաս հայ քերականագիտության մեջ երկար ժամանակ չի տարբերակվել և համարվել է ածական կամ անուն խոսքի մասի մի բաղադրիչ, քանի որ նրանք ևս ածականների նման գործածվում են գոյականների հետ որպես որոշիչ և ածականներից տարբերվում միայն ընդհանուր իմաստով, այն է՝ ցույց են տալիս առարկայի քանակական հատկանիշ: Սակայն նկատի ունենալով թվականների ոչ թե շարահյուսական կիրառությունը խոսքում, այլ նրանց բառային ընդհանուր իմաստը, թվական անունը տարբերակվում է իբրև առանձին խոսքի մաս:

Ուրեմն՝ թվական են համարվում այն բառերը, որոնք ցույց են տալիս առարկաների որոշակի տարբերակված քանակային թիվ, կարգ, հավասար բաշխում և կամ թվի ամբողջ մաս:

Ձևաբանորեն թվականը բնորոշվում է որպես չթեքվող խոսքի մաս և գոյականների վրա դրվում է ուղիղ, անփոփոխ ձևով, իսկ շարահյուսորեն՝ նրանով, որ ածականի նման գործածվում է գոյականի հետ որպես որոշիչ (*հինգ ուսանող, երկրորդ դասարան, վեցական զինվոր, երրորդ խումբ և այլն*):

Թվականները լինում են քանակական, դասական, բաշխական և կոտորակային:

Քանակական կամ բացարձակ թվականները ցույց են տալիս կոնկրետ թիվ, առարկաների քանակ, որոնց միջուկը կազմում են 1-ից, մինչև 10-ը նշանակող թվականները և որոնք, սկիզբ առնելով հնդեվրոպական հիմք լեզվից, պահպանվել են հայոց լեզվի բոլոր փուլերում:

Բացարձակ թվականներն արտահայտվում են սահմանափակ թվով բառերով՝ *մեկ, երկու, երեք, չորս, հինգ, վեց, յոթ, ութ, ինն (ինը), տասը, հարյուր, հազար* և եվրոպական լեզուներից փոխառյալ՝ *միլիոն, միլիարդ*:

Քանաճանաճ թվականները գրվում են *բառերով* (մեկ, երկու, երեք, հինգ, ինը, տասնմեկ, քառասունութ, ինը հարյուր և այլն, թվային նշաններով (1,2,5, 10,21,99), այբուբենի տառերով (ա-1, բ-2, ք-9, ժ-10, Կ-50, ը-200, ք-1000 և այլն), ինչպես նաև խառը՝ թվերով ու բա-

ռերով ու թվերով (100 հազար քսանհինգ, 500 հազար 600հարյուր քսանմեկ և այլն):⁸⁰

Դասական թվականները ցույց են տալիս առարկաների հաջորդական դասը և կարգը, կազմվում են քանակական թվականներից և *-որոր, -երորդ* մասնիկներով, ինչպես՝ *երկրորդ, երրորդ, հարյուրերորդ, տասներորդ, իննսուներորդ* և այլն, բացի *մեկ* թվականից, որ լինում է *առաջին*:

Դասական թվականները գրավոր արտահայտվում են .

ա) Բառերով. *երկրորդ, երրորդ, տասներորդ, հարյուրերորդ, հարյուր հիսունհինգերորդ, հազար ինը հարյուր ութսուներորդ, յոթանասունվեցերորդ* և այլն:

բ) Արաբական թվանշաններով, որոնցից հետո գծիկով *-րդ* է գրվում. *2-րդ, 7-րդ, 10-րդ, 65-րդ, 107-րդ* և այլն:

գ. Հռոմեական թվանշաններով. *2-րդ=II, 3-րդ=III, 4-րդ=IV, 6-րդ=VI, տասներորդ=X, քսաներորդ=XX, 50-րդ=L, 100=C, 500=D, 1000-րդ=M*:

դ) Հայերենի այբուբենի տառերով՝ *Ա=1, Բ=2, Գ=3, Ի=20. Ծ=100, Ռ=1000* և այլն, ինչպես՝ *Արշակ Բ, Վաղարշակ Ա, Երկունք Թ դարու* և այլն:

Հռոմեական թվանշանով արտահայտվող դասական թվականից հետո *-րդ* չի գրվում, իսկ *1(մեկ)* թվականից հետո գրվում է *-ին՝ 1-ին*:

Բաշխական թվականները ցույց են տալիս առարկաների հավասարաչափ բաշխում որոշ թվային կարգով և կազմվում են երկու եղանակով՝

ա) Քանակական թվականներին ավելանում է *-ական* ածանցը. *մեկական, երկուական, տասական, վաթսունական*:

բ. Նույն քանակական թվականի կրկնությամբ. *մեկ-մեկ, երկու-երկու, տասը-տասը, քառասուն-քառասուն* և այլն:

Կոտորակային են ամբողջի և մասի հարաբերությամբ քանակ ցույց տվող թվականները, ինչպես՝ *Լսարանում կա 50 ուսանող, որից մեկ երրորդը տղաներ են, երկու երրորդը՝ աղջիկներ*:

Կոտորակային թվականները մատնանշում են ամբողջի մասերը, այդ պատճառով էլ դրանք իրենց կոնկրետ թվային բովանդակությունն ստանում են միայն խոսքի մեջ: Սովորաբար կոտորակային թվականները կազմվում են երկու մասից՝ քանակական թվականից,

⁸⁰ 16-րդ դարից հայերը ընդունում են արաբական թվանշանները:

որը համարիչն է և ցույց է տալիս, թե ամբողջի քանի մասն է վերցված և դասական թվականից (հայտարարից), որը ցույց է տալիս, թե ամբողջը քանի մասի է բաժանված:

ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ

Թվականներն ըստ կազմության լինում են պարզ, ածանցավոր և բարդ:

Պարզ թվականները կազմվում են միայն արմատով, ինչպես՝ *մեկ, երկու, երեք, չորս, տաս(ը), քսան, հարյուր, հազար, միլիոն, միլիարդ*:

Ածանցավոր թվականները նախ տասնյակների անվանումներն են՝ *երեսուն, քառասուն, հիսուն, վաթսուն, յոթանասուն, ութսուն, իննսուն*, որտեղ *սուն* մասնիկը նախապես նշանակել է *տաս*, բայց հետագայում կորցրել է իր իմաստը և վերածվել տասնավորներ կազմող մասնիկի:

Ածանցավոր են նաև դասական և բաշխական թվականները, որոնցից առաջինները կազմվում են *-որոր* կամ *-երորդ* ածանցներով, ըստ որում *-որոր* ածանց են ստանում *երկու, երեք, չորս* թվականները՝ *երկրորդ, երրորդ, չորրորդ*, իսկ վնացածները՝ *-երորդ* ածանցը (*հինգերորդ*), *վեցերորդ, իններորդ, տասներորդ, քսաներորդ* և այլն, իսկ բաշխականները՝ *-ական* ածանցը՝ *մեկական, երկուական, հինգական, տասական* և այլն:

Բարդ են այն թվականները, որոնք կազմվում են երկու կամ ավելի թվական արմատներից և հիմնականում լինում են կցական և հարադրական բարդություններ, ինչպես՝ *կցական՝ տասնմեկ, տասներեք, քսանչորս, իննսունհինգ, հիսուներկու, վաթսունչորս* և հարադրական, ինչպես՝ *երկու հարյուր, երկու հարյուր քսան, ինը հարյուր հիսունհինգ, վեց հազար հինգ հարյուր, վեց միլիոն ութ հազար տասնմեկ, մեկ միլիարդ երեք հարյուր քսանչորս և կրկնավոր՝ մեկմեկ, երկու-երկու, վեց-վեց, հինգ-հինգ* և այլն:

Թվականների հիմնական կիրառությունը խրաբքում դրոշմի պատճեն է, բայց կարող են հանդես գալ նաև շարկիյուսակիան մի շարք այլ կիրառություններով, ինչպես՝ *երկու տարի, յոթ ծաղիկ, առաջին դասարան, երկրորդ հերթ, տաս տարի (որոշիչ), յոթ չափիր, մեկ*

կտրիոր (պարագա), նրա գնահատականը հինգ է (ստ. վերադիր), խնդիր՝ Մինչև հաշվես երեք, մեկնարկը կտրվի, պարագա՝ երեսուն տարվա մեջ նա այդ բանը կատարեց:

Թվականները նույնպես, հատկապես դասական թվականները կարող են գործածվել գոյականաբար (ջ որոշյալ հողով) և նախադասության մեջ հանդես գալ գոյականին բնորոշ շարահյուսական պաշտոններով, ինչպես՝ *Առաջինը սև ձիավորն էր, երկրորդը՝ կապույտը (ենթակա): Նա գլխավորեց երկրորդին, երրորդին, չորրորդին (խնդիր) և այլն:*

ԴԵՐԱՆՈՒՆ

Հայ քերականագիտության մեջ դերանունն իբրև խոսքի մաս տարբեր, հաճախ նաև իրարամերժ սահմանումներ ու բնորոշումներ է ունեցել: Մ. Աբեղյանը, առաջնային համարելով բառերի շարահյուսական կիրառությունները, նրանց պաշտոնը խոսքում, դերանունը իբրև առանձին խոսքի մաս չի ընդունել, այլ նրանց առանձին տեսակներն ու խմբերը դասդասել է տարբեր խոսքի մասերի մեջ: Այսպես՝ անձնական դերանունները և որոշ առարկայանիշ ցուցական դերանունները համարել է գոյականներ, առարկայի ընդհանուր հատկանիշ ցույց տվող դերանունները՝ ածականներ և այլն:

Հետագայում, երբ առաջ են քաշվում խոսքի մասերի դասակարգման նոր մոտեցումներ, բոլորովին այլ տեսանկյունից են ներկայացվում դերանունը, նրա խոսքիմասային առանձնահատկությունները, և դերանունը ուսումնասիրվում է իբրև ինքնուրույն, առանձին խոսքի մաս՝ իր ենթատեսակներով: Ըստ այս մոտեցման՝ դերանուն են կոչվում այն բառերը, որոնք ցույց են տալիս ընդհանուր, վերացական՝ ձևով չտարբերակված առարկա, առարկայի և գործողության չտարբերակված հատկանիշ կամ հատկանիշի հատկանիշ: Այս առումով դերանունը հարաբերակցվում է այն բոլոր խոսքի մասերին, որոնք ցույց են տալիս տարբերակված առարկա, առարկայի և գործողության հատկանիշներ (գոյական, ածական, թվական, մակբայ):

Ըստ նշված հանգամանքների՝ դերանունները նախ և առաջ կարելի է բաժանել չորս խմբի՝ գոյականին հարաբերակից (*ես, դու, նա, ինքը, ով* և այլն), ածականին հարաբերակից (*այսպիսի, այնպիսի, նույն, մյուս, այլ, սույն* և այլն), թվականներին հարաբերակից (*մի քանի, այսքան, նույնքան, նույնչափ, որերորդ*) և մակբայներին հարաբերակից դերանուններ (*այսպես, այդպես, այնպես, այստեղ, այնտեղ, որտեղ, երբ, ուր, ինչու* և այլն):

Ելնելով դերանվան խոսքիմասային ընդհանուր իմաստից, նրա ձևաբանական և շարահյուսական առանձնահատկություններից՝ դերանունները կարելի է բաժանել կամ դասակարգել հետևյալ տեսակների՝ անձնական, ցուցական, փոխադարձ, հարցահարաբերական, որոշյալ, անորոշ և ժխտական:

ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐ, ՆՐԱՆՑ ՀՈԼՈՎՈՒՄԸ

Անձնական են այն դերանունները, որոնք անձ են ցույց տալիս և արտահայտում են դիմային հարաբերություններ:

Անձնական դերանուններն ունեն դեմքի, թվի և հոլովի քերականական կարգեր: Ժամանակակից հայերենի անձնական դերանուններն են՝ *ես, դու, նա, ինքը* եզակի թվում և հոգնակի՝ *մենք, դուք, նրանք, իրենք*: *Ես ինքս* անձնական դերանունները ցույց են տալիս խոսողին (1-ին դեմք), *դու ինքդ*՝ խոսակցին (2-րդ դեմք), *նա ինքը* դերանունները ցույց են տալիս այն անձը, որի մասին խոսվում է (3-րդ դեմք): Համապատասխանաբար հոգնակի թիվ են ցույց տալիս *մենք, ինքներս, դուք, ինքներդ* և *նրանք ինքները* անձնական դերանունները:

Անձնական դերանունները, ի տարբերություն անվանական հոլովումների, որոնք թեք հոլովաձևերում ստանում են համապատասխան հոլովիչներ, հոլովվում են դերանվանական հոլովմամբ և ունեն հետևյալ առանձնահատկությունները:

ա. Ի տարբերություն անվանական հոլովման, որոնք հոլովիչ են ստանում, անձնական դերանունները թեք հոլովաձևերում փոխում են իրենց արմատը, հոլովվում տարահիմք ձևով (ինչպես՝ *ես-իմ-ինձ-դու-քո-քեզ* և այլն):

Դերանվանական հոլովման դեպքում սեռական և տրական հոլովները ձևաբանորեն տարբերակված են, ստանում են տարբեր հոլովաձևեր, ինչպես՝ *ես-իմ-ինձ, դու-քո-քեզ, նա-նրա-նրան, ինքը-իր-իրեն* և այլն:

գ. Դերանվանական հոլովման դեպքում բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովները կազմվում են տրական հոլովաձևով, նմանվում է տրականին:

Ահա անձնական դերանունների հոլովման հարացույցը.

Ուր. ՍԵՌ.	ես	դու	նա	ինքը	մենք	դուք	նրանք	իրենք
ՍԵՌ.	իմ	քո	նրա	իր	մեր	ձեր	նրանց	իրենց
ՏՐ.	ինձ	քեզ	նրան	իրեն	մեզ	ձեզ	նրանց	իրենց
ՀԱՅՑ.	ինձ	քեզ	նրան	իրեն	մեզ	ձեզ	նրանց	իրենց

ԲԱՑ. ինձ(ա)նից քեզ(ա)նից նրանից իրենից մեզ(ա)նից ձեզ(ա)նից նրանցից իրենցից
 ԳՈՐԾ. ինձ(ա)նով քեզ(ա)նով նրանով իրենով մեզ(ա)նով ձեզ(ա)նով նրանցով իրենցով
 ՆԵՐԳ. ինձ(ա)նում քեզ(ա)նում նրանում իրենում մեզ(ա)նում ձեզ(ա)նում նրանցում իրենցում

Նշենք նաև, որ *ես, դու, մենք, դուք* դերանունները բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովներում վերջավորությունից առաջ ստանում են *ն, ան* մասնիկները և այս առումով գոյանում են զուգածություններ՝ *ինձնից/ինձանից, ինձնով/ինձանով, ինձնում/ինձանում* և այլն:

Անձնական դերանունները նախադասության մեջ հանդես են գալիս գոյականին հատուկ շարահյուսական պաշտոններով ինչպես՝ *ենթակա՝ Ես քեզ սիրում եմ, դու դեռ չես մեռել, ես ամենուրեք քեզ եմ որոնում, ինքդ գիտես այդ բոլորը, հատկացուցի՞՜ նա իր գործի լավագույն վարպետն է, խնդիր՝ ես նայում եմ քեզ, հարգում ու սիրում, ես քեզնից դառնացած հեռացա, ես քեզնից հեռացա ու լացի և այլն:*

ՅՈՒՑԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ցուցական են այն դերանունները, որոնք ցույց են տալիս չտարբերակված առարկա, առարկայի և գործողության ընդհանուր, չտարբերակված հատկանիշ և կարող են դրանք մատնացույց անել տարածական կամ ժամանակային հարաբերությամբ:

Ցուցական դերանունները հարաբերակցվում են գոյականներին, թվականներին, ածականներին և մաթեայներին:

Գոյականին հարաբերակցվում են *սա, դա, նա* և սրանց համապատասխան հոգնակիի (*սրանք, դրանք, նրանք*) ձևերը:

Նշված դերանունները ցույց են տալիս խոսողին (*սա, տքանք*), խոսակցին (*դա, դրանք*) և խոսողից ու խոսակցից հեռու գտնվող առարկա, որ կարող է և՛ անձ, և՛ ոչ անձ լինել: Օրինակ՝ *Սա մեր տունն է, գնանք մեզ հյուր և սա էլ իմացավ համբավը կովի:*

Ցուցական դերանունների այս շարքը ևս հոլովվում է դերանվանական հոլովմամբ արդեն իսկ նշված բոլոր առանձնահատկություններով (*սա - սրա - սրան - սրանից - սրանով - սրանում, դա - դրա - դրան - դրանից - դրանով - դրանում, սրանք - սրանց - սրանցից - սրանցով - սրանցում, դրանք - դրանց - դրանց - դրանցից - դրանցով - դրանցում* և այլն):

Քանի որ այս դերանունները արտահայտում են առարկայական հարաբերություն, ուստի սրանք ևս նախադասության մեջ հանդես են գալիս գոյականին հատուկ շարահյուսական պաշտոններով.

Օրինակ՝ Սա մեր գլխին փորձանք է բերելու (ենթակա):

Դրա գոյությունը բոլորին հայտնի էր (հատկացուցիչ):

Դաշտում մեր փնտրածը սա էր (ստորոգելի):

Զինվորները սրան մի լավ դաս տվին:

Դրանից էր սկսվում ամեն ինչ (խնդիր):

Այս, այդ, այն ցուցական դերանունները հիմնականում հարաբերակցում են ածականներին, բայց երբեմն կարող են առարկայական նշանակություն ունենալ՝ շփման եզրեր ունենալով *սա, դա, նա* դերանունների հետ:

Դերանունների այս շարքը հիմնականում դրվում է գոյականների վրա և արտահայտում որոշչի շարահյուսական պաշտոն.

Օրինակ՝ Նա հավատում է այն օրերի պատմությանը:

Այս աշխարհում ոչինչ չկա զարմանալի:

Ածականներին հարաբերակցում են *այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի, նույնպիսի, սույն, նույն* ցուցական դերանունները, որոնք դրվում են գոյականների վրա, ցույց են տալիս առարկայի որակական հատկանիշ և հանդես գալիս որոշչի պաշտոնով.

Օրինակ՝ Այսպիսի օրեր մենք շատ ենք տեսել:

Այդպիսի երգեր դեռ շատ են լսվելու:

Սույն հարցը ենթադրա է քննարկման և այլն:

Թվականներին հարաբերակցում են հետևյալ ցուցական դերանունները՝ *այսքան, այդքան, նույնքան, այսչափ, այդչափ, այնչափ, նույնչափ*, որոնք դրվում են և՛ գոյականների, և՛ բայերի վրա և՛ հանդես գալիս որոշչի, չափ ու քանակի պարագայի պաշտոններով.

Օրինակ՝ Այսքան գերմանացիներ չէր տեսել ճրբեք:

Նույնքան ուսանողներ կան մեր մասնաշենքում:

Այդքան կարդալուց նա շուտ էր հոգնում:

Նույնքան աշխատեց նա մահ հաջորդ օրը և այլն:

Մակբայներին հարաբերակցում են հետևյալ ցուցական դերանունները.

ա) Չևի իմաստով *այսպես, այդպես, այնպես, նույնպես* դերանունները նախադասության մեջ լինում են ձևի պարագա.

Օրինակ՝ Այսպես խոսեց, այդպես պատմեց մեր հերոսը:

Նույնպես խոսեց նաև հաջորդ հոետորդը.

բ) Չափ ու քանակի իմաստով՝ *այսքան, այդքան, այնքան, նույնքան, այսչափ, նույնչափ* դերանունները նախադասության մեջ լինում են չափ ու քանակի պարագա.

Օրինակ՝ *Նա երբեք այդքան չէր խոսել, ո՞վ նրա մեջ ներշնչեց այդչափ անվեհերություն: Այսքան խոսելուց նա ոգևորվել էր:*

գ) Տեղի իմաստով՝ *այստեղ, այդտեղ, այնտեղ* դերանունները նախադասության մեջ լինում են տեղի պարագա.

Ինչպես՝ *Այստեղ ոչինչ չկա անհասկանալի:*

Այնտեղ լավ էր, զով ու խոտառատ:

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, հիշյալ դերանունները կազմությամբ բաղադրյալ են և նրանց հիմքում ընկած են *այս, այդ, այն* ցուցականները, որոնց վրա ավելանում են *տեղ, չափ* գոյականներն ու *պես, քան* կապերը:

ՓՈՒՍԱԴԱՐԶ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐ

Փոխադարձ դերանունները ցույց են տալիս փոխադարձաբար իրար հետ կապված առարկաներ: Դրանք են՝ *միմյանց, իրար, մեկմեկու*: Փոխադարձ դերանունները հարաբերակցում են գոյականներին, գործածվում հոգնակի նշանակությամբ, զուրկ են ուղղական հոլովածևից, սեռական, տրական, հայցական հոլովները կազմում են միանման քերականակալի ձևերով:

Փոխադարձ դերանունների հոլովման հարացույցը.

ՈՒՂՂ. — — — |

ՍԵՈ. միմյանց իրար մեկմեկու (մեկմեկի)

ՏՐ. միմյանց իրար մեկմեկու

ՅԱՅՑ. միմյանց իրար մեկմեկու

ԲԱՑ. միմյանցից իրարից մեկմեկու

ԳՈՐԾ. միմյանցով իրարով մեկմեկով

ՆԵՐԳ. միմյանցում իրարում մեկմեկու

Փոխադարձ դերանունները նախադասության մեջ հանդես են գալիս գոյականին հատուկ շարահյուսական պաշտոններով՝ բացի ենթակայից, քանի որ սրանք ուղղական հոլովածև չունեն:

Ինչպես՝ *Երկուսն էլ ծանաչում են միմյանց, սիրում իրար:*

Գտնվում են միմյանցից հեռու և այլն:

ՀԱՐՑԱՀԱՐԱՔԵՐԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐ

Դերանունների այս խումբը քերականական տարբեր ուսումնասիրություններում ներկայացվել է առանձին-առանձին, երկու տարատեսակներով՝ հարցական և հարաբերական: Սակայն սրանք միևնույն դերանուններն են՝ հնչերանգային որոշակի տարբերություններով:

Հայերենի հարցահարաբերական դերանունները ցույց են տալիս չտարբերակված առարկա, առարկայի և գործողության չտարբերակված հատկանիշ և արտահայտվում են նույն բառի երկու ձևով՝ հարցումով և առանց հարցման:

Դրանք են՝ *ով, ինչ, որ երբ, ինչպես, ինչքան, ինչչափ, ինչու, ինչպիսի, որերորդ, որտեղ, երբ, ուր, քանի:*

Նույն դերանունները կարող են արտահայտվել նաև հարցմամբ և համարվում են հարցական դերանուններ: Դերանունների այս խումբը արտահայտվում է միևնույն բառույթով, որից և պարզ է դառնում, որ հարցական դերանունների համար հիմք են ծառայում հարաբերական դերանունները:

Հարցական և հարաբերական դերանունները քերականորեն տարբերվում են միմյանցից, հարաբերակցվում են տարբեր խոսքի մասերի և հանդես են գալիս շարահյուսական տարբեր պաշտոններով: Գոյական անվանը հարաբերակցում են *ո՞վ, ի՞նչ* դերանունները. առաջինը հոլովվում է դերանվանական հոլովմամբ (*ով - ում - ումից - ումով*) և արտահայտում է հարցում անձերի մասին, իսկ *ի՞նչ* դերանունը՝ հարցում իրի մասին, հոլովվում է անվանական հոլովմամբ (*ինչ - ինչի - ինչից*): *Ո՞վ* դերանունը ներգոյական հոլով չունի, հոգնակին կազմում է *ովքեր* ձևով, որը չի հոլովվում:

Ով և ինչ դերանունները նախադասության մեջ հանդես են գալիս գոյականին հատուկ շարահյուսական բոլոր պաշտոններով:

Ածականներին հարաբերակցվում և առարկայի չտարբերակված որակական հատկանիշ են արտահայտում՝ *որպիսի, ինչպիսի, որ, ինչ* դերանունները, որոնք հիմնականում որոշիչ շարահյուսական պաշտոն են կատարում. Օրինակ՝ *Ի՞նչ արցունքներով հիմա հեկեկամ, ի՞նչ խոսքերով ես քեզ երգեմ: Ո՞ր կողմից եկար, որտեղի՞ց նետեցիր քո նետերը:*

Թվականներին հարաբերակից են՝ *ինչչափ, ինչքան, որքան, որչափ, քանի, որերորդ, քանիերորդ* դերանունները, որոնք ցույց են

տալիս չտարբերակված քանակային և դասային հարատևություն, որոնք հանդես են գալիս հիմնականում որոշչի, երբեմն նաև չափ ու քանակի պարագայի պաշտոններով. Օրինակ՝ *Ինչքա՞ն մարդ էր հավաքվել հրապարակում: Որքան թախիծ կա քո սրտում: Ինչքա՞ն, որքա՞ն խմեց նա այդ ջրից:*

Սակբայներին հարաբերակցում են *ո՞ւր, ե՞րբ, ինչպե՞ս, ինչո՞ւ, որտե՞ղ, ինչչա՞փ, ինչքա՞ն, ո՞րչափ, ո՞րքան, քանի՞* դերանունները տեղի, ժամանակի, ձևի, պատճառի, նպատակի և չափ ու քանակի իմաստներով և նախադասության մեջ հիմնականում լինում են պարագաներ. Օրինակ՝ *Արդյոք ո՞ւր ես, խորհրդավոր արշալույս: Ե՞րբ է լսվելու դողանքը քո: Ինչո՞ւ ապշած ես, լճա՛կ: Ինչպե՞ս որոշեցիր նրա ինքնությունը: Ո՞րտեղ որոնեն երջանկությունը ես:*

Ի տարբերություն հարցական դերանունների՝ հարաբերականները կատարում են նաև կապակցական դեր՝ երկրորդական կամ ստորադաս նախադասությունը կապելով գլխավորի հետ, ըստ որում, *որ* հարաբերական դերանունը պետք է տարբերել *որ* ստորադասական շաղկապից, որը նյութական իմաստ չի արտահայտում, չի հոլովվում և նախադասության անդամ չի լինում:

Այսպես՝ *Մի՞թե կարող ես վերքերս բուժել, որ տիեզերքի հսկա վերքերի կաթիլներից եմ (հարաբերական դերանուն): Միշտ զգում ես, որ օտար աշխարհում մի վշտահար սիրտ է այրվում (ստորադասական շաղկապ):*

Անհրաժեշտ է տարբերակել նաև *ինչպես, որպես* հարաբերական դերանունները համանման կապերից: Վերջիններս հանդես են գալիս կապի խնդրի հետ և նախադասության մեկ անդամ են կազմում, ինչպես՝ *Միրտո՞ղ, որպես վառ ատրուշան, պահի՞ր վառ: Եվ ինչպես երագ, և՛ կա, և՛ չկա:*

ՈՐՈՇՅԱԼ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐ

Որոշյալ դերանունները ցույց են տալիս խոսողին հայտնի, ձանոթ առարկա կամ առարկայի հատկանիշ ընդհանուր առմամբ և հարաբերակցվում են գոյականին, ածականին, թվականին և մակբային: Դրանք են՝ *ամբողջ, ամեն, ամենայն, ամեն ինչ, ամեն մեկը, ամեն մի, ամեն ոք, ամենքը, բոլորը, յուրաքանչյուրը, յուրաքանչյուր ոք, համայն, ողջ:*

Ըստ իրենց ընդհանրական իմաստի դրսևորման տարբերությամբ

յունների՝ որժշյալ դերանունները կարելի է բաժանել երեք խմբի⁸¹ .

1. Դերանուններ, որոնք ցույց են տալիս առարկաների քանակային ամբողջությունը՝ չնշելով այդ ամբողջության մեջ մտնող առարկաներն առանձին-առանձին: Դրանք են՝ *ամենքը, բոլորը*:

2. Դերանուններ, որոնք ցույց են տալիս առարկաների կամ նրանց քանակի ամբողջությունը՝ շեշտելով ամբողջության մեջ մտնող առարկաներն առանձին-առանձին: Դրանք են՝ *ամեն, ամեն ոք, ամեն ինչ, ամեն մեկը, յուրաքանչյուր, յուրաքանչյուր ոք*:

3. Դերանուններ, որոնք ցույց են տալիս մի առանձին առարկայի ամբողջությունը: Դրանք են՝ *ողջ, ամբողջ, համայն, ամենայն*:

Ըստ այս դասակարգման՝ որոշյալ դերանունները բաժանվում են երկու հիմնական խմբի՝ հատկանշային և առարկայական իմաստ արտահայտողների, որոնցով և պայմանավորված են նրանց շարահյուսական կիրառությունները: Առարկայական իմաստ արտահայտող դերանունները հոլովվում են *ի* հոլովմամբ և հանդես գալիս գոյականին հատուկ շարահյուսական պաշտոններով. ենթակա՝ *Բոլորն աշխատում էին որսալ այդ հայացքը: Յուրաքանչյուրը պնդում էր իր ասածը: Ամեն ոք գիտեր այդ բանը: Գատկացուցիչ՝ երգ էր սիրտը ամեն մեկի: Նստենք ու լանք ցավը բոլորի: Խնդիր՝ Սոռացել եմ ես ամենքին: Սոռանալ, մոռանալ ամին ինչ, ամենքին, մոռանալ և այլն:*

Գատկանշային իմաստ արտահայտող որոշյալ դերանունները հիմնականում կատարում են որոշչի պաշտոն. Օրինակ՝ *Մի ամբողջ ժողովուրդ սրով մորթվեց: Ամեն մի շունչ կապրի աչքը լի այստեղ համարձակ և այլն:*

Գոյականաբար գործածվելիս այս խմբի դերանունները կարող են նաև գոյականին հատուկ պաշտոններ կատարել և հանդես գալ ենթակայի, հատկացուցչի, խնդրի, պարագայի շարահյուսական պաշտոններով:

ԱՆՈՐՈՇ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐ

Անորոշ դերանունները յուրահատուկ քերականական հատկանիշներ չունեն և ցույց են տալիս ընդհանուր, չտարբերակված առարկա, անձ, առարկայի կամ գործողության անորոշ հատկանիշ: Այս դերանունները ևս կարող են հարաբերակցվել գոյականին, ածականին, թվականին և մակբային: Անորոշ դերանուններն են՝ *այսինչ, այնինչ*.

⁸¹ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, Եզվ. աշխ., էջ 198:

այլևայլ, ինչ-որ, ինչ-ինչ, մի քանի, ոմն, մեկը, ուրիշ, այլ, որոշ, որևէ, որևիցե, երբևէ, երբևիցե, մեկն ու մեկը:

Առարկայական իմաստ են արտահայտում *մեկը, մեկնումեկը, ուրիշը, ոմն (ոմանք)* դերանունները, որոնք հոլովվում են և ստանում գոյականին հատուկ շարահյուսական պաշտոններ (ենթակա, հատկացուցիչ, խնդիր և այլն)։ Օրինակ՝ *Մեկը շշուկով պատմում էր իր կյանքը: Ուզում եմ մեկին քնքշորեն սիրել: Ոմանց պատմությունը ծանոթ էր շատերին: Ինձ չես սիրում, ուրիշին, ուրիշին ես սիրում դու:*

Ածականներին հարաբերակցում և անորոշ հատկանիշ են արտահայտում հետևյալ դերանունները՝ *այլ, այլևայլ, ինչ-ինչ, ինչ-որ, որևէ, որևիցե, ուրիշ, այսինչ, այնինչ* և նախադասության մեջ լինում են որոշիչ։ Օրինակ՝ *Ուրիշ երգեր են հնչում իմ հոգում: Այլ աչքեր են տանջում նրան: Սպասում էին նրանից որևէ բան իմանալ:*

Թվականին հարաբերակից և անորոշ քանակային հատկանիշ են ցույց տալիս՝ *մի քանի, որոշ* դերանունները և նախադասության մեջ լինում են որոշիչ, երբեմն նաև՝ չափ ու քանակի պարագա, ինչպես՝ *Մի քանի կոծղեր դրեց կրակին: Մի քանի անգամ կրկնվեց այդ պատմությունը: Նրա պատիժը որոշ չափով կրճատվեց:*

Գործողության անորոշ հատկանիշ են արտահայտում *երբևէ, երբևիցե, ինչևէ* դերանունները, որոնք հարաբերակցվում են մակբային, նախադասության մեջ լինում են պարագա։ Օրինակ՝ *Երբևէ կվերջանան տանջանքները: Երբևիցե կհանդիպենք մենք իրար:*

Ինչևէ, ինչևիցե անորոշ դերանունները հաճախ կարող են եղանակավորող բառերի արժեք ունենալ։ Օրինակ՝ *Ինչևէ (ինչևիցե), անցածը վերադարձնել հնարավոր չէ: Ինչևէ, հիմա տեսնենք, թե ինչ ենք անելու:*

ԺԽՏԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ժխտական դերանունները ցույց են տալիս ժխտվող առարկական առարկայի ժխտվող հատկանիշ: Որոշ լեզվաբաններ այս խումբը չեն առանձնացնում դերանունների համակարգում և դրանք համարում են որոշյալ դերանունների ժխտական ձևերը (ինչպես՝ *ամեն ոք – ոչ ոք, ամեն մեկը – ոչ մեկը և այլն*):

Ժխտական դերանուններն են՝ *ոչ ոք, ոչինչ, ոչ մեկը, ոչ մի*: Այս դերանունները բառային ինքնուրույն միավորներ են և արտահայտում են առարկայական հարաբերություններ, քանակային հատկանիշ՝ ժխտական իմաստով: Ժխտական դերանունները հոլովվում են *ի* հոլովմամբ և նախադասությամբ մեջ կարող են հանդես գալ գոյակա-

նին և թվականին հատուկ շարահյուսական պաշտոններով. Օրինակ՝ *Ինձ այդ մասին ոչ ոք ոչինչ չասաց* (առաջինը ենթակա է, երկրորդը՝ խնդիր): *Թվում է, թե իր կյանքում ոչինչ չփոխվեց* (ենթակա): *Ոչ մեկի ասածը՝ ճիշտ չէր* (հատկացուցիչ): *Ոչնչից մեծ աղմուկ ստացվեց* (խնդիր) և այլն:

Ժամանակակից գրական արևելահայերենում, ի տարբերություն արևմտահայերենի, ժխտական կառույցի նախադասությունները կազմվում են կրկնակի ժխտումով՝ և՛ ժխտական դերանունների, և՛ բայի ժխտական խոնարհմամբ. Օրինակ՝ *Ոչ ոք չէր խոսում այդ մասին: Նրա այդ ելույթից ոչինչ չստացվեց:*

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀՈՂԵՐԸ

Հայերենի *ս, դ, ց (ը)* հոդերը առաջացել են դեռևս գրաբարում՝ *այս, այդ, այն* ցուցական դերանուններից, ուստի և շփման եզրեր ունեն այդ դերանունների իմաստային և կիրառական առանձնահատկությունների հետ:

Ինչպես արդեն նշել ենք, *Ս, Ը* հոդերը, դրվելով գոյականների վրա, ցույց են տալիս նրա որոշյալ լինելը և կազմում են գոյականի առկայացման քերականական կարգը, ինչպես՝ *գիրք - գիրքը, ուսանող - ուսանողը, առու - առուն, կատու - կատուն* և այլն:

Հետագայում *ս, դ, ց* հոդերը հանդես են եկել տարբեր իմաստներով: Այսպես.

ա) Ստացական իմաստով սրանք կարող են փոխարինել *ես, դու, նա* բացարձակ դերանունների սեռական հոլովածներին՝ *իմ, քո, նրա*, որոնք գրաբարում հանդես էին գալիս իբրև առանձին՝ ստացական դերանուններ, ինչպես՝ *Իմ գիրքը - գիրքս, քո գիրքը - գիրքդ, նրա գիրքը - գիրքը:*

բ) Ցուցական իմաստով կարող են փոխարինել *այս, այդ, այն* ցուցական դերանուններին, ըստ որում՝ *ս* հոդը ցույց է տալիս, որ առարկան առաջին դեմքին մոտ է՝ *պատանիս - այս պատանին, մատյանս - այս մատյանը: Դ* հոդը ցույց է տալիս երկրորդ դեմքին մոտ կանգնած առարկա՝ *պատանիդ - այդ պատանին, ամբոխդ - այդ ամբոխը: Ն* հոդը ցույց է տալիս, որ առարկան մոտ է երրորդ դեմքին՝ *պատանին - այն պատանին, ամբոխը - այն ամբոխը:*

գ) Դիմորոշ առումով *ս, դ, ց* հոդերը բառերին տալիս են առաջին, երկրորդ, երրորդ դեմքի իմաստ՝ *ես՝ ուսանողս, դու՝ ուսանողուհիդ, նա՝ բժիշկը* և այլն:

ԲԱՅԻ ԽՈՍՔԻՄԱՍԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱԴԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Բայը իր քերականական կարգերով ու հատկանիշներով ամենահարուստ խոսքի մասն է, որը ցույց է տալիս գործողություն, եղելություն, ընթացք, որը և բայ խոսքի մասը բնորոշող կարևորագույն հատկանիշ է և կոչվում է բայիմաստ: Դրանով էլ պայմանավորված են բայի մյուս կարևոր խոսքիմասային հատկանիշները՝ սեռը և խնդրառությունը:

Ուրեմն՝ բայը որպես խոսքի մաս բնութագրող հատկանիշները երեքն են՝ բայիմաստ, սեռ և խնդրառություն:

Ձևաբանորեն բայն առանձնանում է նրանով, որ թեքվող խոսքի մաս է. այն խոնարհվում է, այսինքն՝ խոնարհման ժամանակ բառերը փոփոխություն են կրում ժամանակային հարաբերությամբ (ինչպես՝ *գրում եմ, գրելու եմ, գրեցի* և այլն)՝ ի տարբերություն հոլովման, ուր բառի փոփոխությունը տեղի է ունենում տարածական հարաբերության մեջ (*քաղաքի – քաղաքից – քաղաքով – քաղաքում*): Բայի հաջորդ ձևաբանական առանձնահատկությունն այն է, որ, ի տարբերություն մյուս խոսքի մասերի, բայը որպես կանոն բաղադրյալ կազմություն ունի, ինչպես՝ *գր-ել, գր-ող, գր-եց, գր-ած, կարդ-ա, կարդ-աս* և այլն: Բայերը մյուս խոսքի մասերից տարբերվում են նաև նրանով, որ սրանք ունեն նաև ձևային ընդհանրություններ, այսինքն՝ հայերենի բոլոր բայերի ելակետային ձևերը՝ անորոշ դերբայական ձևերը, վերջանում են *-ել, -ալ* մասնիկներով՝ *գրել, երգել, խաղալ, կարդալ* և այլն:

Որպես բայի ձևաբանական առանձնահատկություն պետք է նշել նաև բայի ժխտման քերականական կարգի առկայությունը, որն արտահայտվում է չ մասնիկի միջոցով՝ *գրել – չգրել, գրեցի – չգրեցի, կարդամ – չկարդամ, կարդացած – չկարդացած* և այլն, իսկ հրամայականի դեպքում՝ *մի՛ մասնիկի միջոցով՝ գրի՛ր – մի՛ գրի՛ր, կարդա՛ – մի՛ կարդա, խաղա՛ – մի՛ խաղա*: Հայերենի խոսքի մասերի համակարգում բայն իր ուրույն տեղն ունի նաև իր շարահյուսական առանձնահատկություններով:

Բայի առաջին և հիմնական շարահյուսական առանձնահատկությունն այն է, որ հանդես է գալիս ստորոգյալի պաշտոնով և ար-

տահայտում է ստորոգում: **Ստորոգումը քերականական այն իրողությունն է, երբ խոնարհված բայի միջոցով, այդ թվում և օժանդակ բայի, ենթակային կամ որևէ առարկայի կամ անձի վերագրվում է որևէ գործողություն կամ հատկանիշ. Օրինակ՝ *Ուսանողը կարդում է: Տերևը դեղին է: Արամը բժիշկ է: Հերոսը պարզևատուրվեց: Հերոսը նա է: Երեխան քնած է:***

Բայի հաջորդ շարահյուսական առանձնահատկությունն այն է, որ այն ունի **խնդրառություն**, որը դրսևորվում է գոյականների և առարկայական իմաստ արտահայտող այլ բառերի՝ բայերից ունեցած կախմամբ: **Խնդրառությունը** շարահյուսական այն իրողությունն է, երբ որևէ բայի կամ մեկ այլ գերադաս անդամի պահանջով գոյականը կամ դերանունը դրվում է համապատասխան հոլովածներով: Ըստ որում, բայերը այս կամ այն հոլովով կամ հոլովով ու կապով արտահայտված խնդիրներ ու պարագաներ են առնում իրենց իմաստի կամ սեռի թելադրությամբ ու պահանջով, ինչպես՝ *սիրել հայրենիքը, հեռանալ քաղաքից, հիանալ գեղեցկությամբ, մոտենալ քարտեզին, ժածկվել ծյունով* և այլն:

Ընդհանրացնելով բայի խոսքիմասային հատկանիշները՝ ըշենք, որ բայը իմաստաբանորեն բնորոշվում է գործողության ընթացքի գաղափարի արտահայտությամբ, ձևաբանորեն՝ որպես խոսքի մաս ունեցած իր հատուկ ձևերով՝ բաղադրյալ կազմությամբ, խոնարհմամբ, որի դեպքում դրսևորվում են եղանակի, ժամանակի, դեմքի, թվի քերականական կարգերը, ինչպես նաև բայասեռով, շարահյուսորեն՝ ստորոգման քերականական կարգի դրսևորմամբ և խնդրառությամբ:

Բայը խոսքի մեջ հանդես է գալիս երկու ձևով՝ դիմավոր կամ եղանակային և անդեմ՝ դերբայական ձևով: Վերջիններս չունեն դեմքի, թվի, ժամանակի, եղանակի քերականական կարգեր: Նկատի ունենալով այս հանգամանքը և առաջնությունը տալով շարահյուսական կիրառություններին՝ որոշ լեզվաբաններ և հատկապես Մ. Աբեղյանը դերբայներն առանձնացրել է բայ խոսքի մասի համակարգից և առանձին-առանձին բաշխել տարբեր խոսքի մասերի վրա՝ համապատասխանաբար հաշվի առնելով նրանց պաշտոնն ու կիրառությունները նախադասության մեջ:

ԲԱՅԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ամենից առաջ բայերն ըստ կազմության բաժանվում են երկու խմբի՝ համադրական և վերլուծական:

Այն բայերը, որոնք արտահայտվում են մեկ ամբողջական, միաձույլ բառույթով, և որոնք բաղադրիչները գրվում են միասին, կոչվում են *համադրական բայեր*, ըստ որում, դրանք կարող են լինել երկու՝ *ե* և *ա* լծորդությունների, ինչպես՝ *փախչել, գրել, խորհել, կոտորտել, սովորեցնել, կարդացվել, ծչալ, հագենալ, մոտենալ, ցնծալ, մեծանալ, ողբալ* և այլն:

Հարադրական բայերի բաղադրիչները գրվում են մեկ այլ խոսքի մասի ու համադրական բայի հարադրությամբ, ինչպես՝ *կանգ առնել, երգել-պարել, զլորվել-ընկնել, առնել-փախչել, միտք անել, բերել տալ, աչք ածել* և այլն:

Հարադրական բայերը, ըստ կառուցվածքի, լինում են հարադրավոր, պատճառական և զուգադրական:

Բայերն ըստ կազմության բաժանվում են նաև երկու խմբի՝ պարզ ու ածանցավոր, որը որոշվում է անորոշ դերբայի ելակետային ձևով:

Պարզ են համարվում այն բայերը, որոնք անորոշ դերբայի *ել* և *ալ* մասնիկներից առաջ որևէ բայածանց չունեն, ինչպես՝ *գրել, կարդալ, երգել* և այլն: Ածանցավոր բայերը անորոշ դերբայի վերջավորություններից առաջ կարող են ունենալ տարբեր ածանցներով և ըստ այդմ էլ լինում են՝ սոսկածանցավոր, պատճառական, կրավորական և բազմապատկական բայեր:

Սոսկածանցավոր բայերը, որոնք կոչվում են նաև սոսկական կերպի, կազմվում են *-ն, -չ, -ան, -են* ածանցներով, քանի որ դրանք, դրվելով բայերի վրա, իմաստային որևէ փոփոխություն չեն առաջացնում, սոսկ ածանցի դեր են կատարում և խոնարհման ժամանակ առանձին ձևերում, հատկապես անցյալի հիմքից կազմված ձևերում կամ դուրս են ընկնում առանց բառային իմաստը մթագնելու կամ հնչյունափոխվում են, ինչպես՝ *թռչել – թռել – թռա, կորչել – կորա – կորած – կորել, գտնել – գտա, գրել – գրած, հեռանալ – հեռացել, մոտենալ – մոտեցել – մոտեցած, զարմանալ – զարմացած – զարմացնել* և այլն:

Պատճառական կամ պատճառական կերպի բայերն այն բայերն են, որոնք ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որ ենթական պատճառ է լինում ուրիշին մի բան կատարելու և ոչ թե ինքն է

կատարում: Այս խմբի բայերը կազմվում են *-ացն, -եցն, -ցն* ածանցներով, որոնք և կոչվում են պատճառական կերպի ածանցներ: Այս խմբի բայերը հիմնականում կազմվում են չեզոք սեռի բայերից, ինչպես՝ *զարմանալ - զարմացնել, տաքանալ - տաքացնել, քնել - քնեցնել, փախչել - փախցնել* և այլն:

Ներգործական սեռի բայերի պատճառականը հիմնականում կազմվում է անորոշ դերբայով և *տալ* բայի համադրությամբ, ինչպես՝ *սիրել - սիրել տալ, գրել - գրել տալ, կառուցել - կառուցել տալ*, բայց նշված սեռի առանձին բայեր կարող են պատճառական կազմել նաև հիշյալ ածանցներով, ինչպես՝ *զգալ - զգացնել, հիշել - հիշեցնել, լսել - լսել տալ - լսեցնել, զգալ - զգալ տալ - զգացնել* և այլն:

Կան բայեր, որոնց պատճառականը կազմվում է միայն տալ բայի հարադրությամբ. *անել, տանել, բերել*:

Կրավորական կերպի բայերը ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որ ենթական մի ուրիշ առարկայից կրում է իր վրա կամ այդ գործողությունը կատարում է ինքնին, առանց որևէ մեկ այլ անձի կամ առարկայի միջնորդության: Կրավորական բայերը կազմվում են *վ* ածանցով, որ դրվում է *ել* բայակերտ մասնիկից՝ լծորդությունից առաջ, ինչպես՝ *գրել - գրվել, սիրվել, կառուցվել, գտնվել, տեսնվել, զարդարվել, մոռացվել* և այլն:

Վ ածանցով կրավորական կերպի բայեր են կազմվում ոչ միայն կրավորական, այլև չեզոք սեռի բայերից, ինչպես՝ *քնակվել, գծուվել, օժտվել, խաղաղվել, խելագարվել, հաշտվել* և այլն:

Բազմապատկական կերպի բայերը կազմվում են *տ, ոտ, կոտ, ատ, օտ, րտ, կրտ* ածանցներով և ցույց են տալիս գործողության կրկնություն, սաստկություն կամ մի քանի առարկաների միանման գործողություն, ինչպես՝ *կրծոտել, ծակոտել, կոտորատել, կտրտել, ճանկոտել, փշրտել, փակրտել* և այլն:

ԲԱՅԱԿԱՆ ԼԾՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԲԱՅԱԴԻՍՔԵՐ

Ժամանակակից հայերենում բայերը կազմվում են *-ել* և *-ալ* մասնիկներով, որոնք կոչվում են լծորդություններ կամ խոնարհիչներ: Ըստ այդմ՝ բայերը բաժանվում են երկու խմբի՝ *ե* (կամ առաջին) և *ա* (կամ երկրորդ) խոնարհման բայեր: *Ե* խոնարհման բայերը անորոշ դերբայում վերջանում են *-ել*-ով, իսկ *ա* խոնարհման բայերը՝ *-ալ*-ով, ինչպես՝ *երգել, խոսել, վազել, գտնել, փախչել, բարձրացնել*,

հագցնել, կառուցվել, ջարդոտել, կոտրատել և հավատալ, զարգանալ, վախենալ, մերժենալ, ժպտալ, մնալ և այլն: Ժամանակակից հայերենի բայերի գերակշիռ մասը է խոնարհման բայերն են:

Բայի ձևաբանական կազմության մասին ամբողջական պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ է պարզել նաև այն, թե բայի դերբայական և եղանակային ձևերի ինչ բաղադրիչներից են կազմված, և դրանք ինչպես են կապակցվում կամ հարաբերակցվում իրար հետ, այլ կերպ ասած՝ պետք է որոշել բայահիմքերը: Չայտնի է, որ յուրաքանչյուր բայ կամ բայաձև հիմքի և վերջավորության միասնություն է կազմում, բայի հիմքն արտահայտում է գործողության հիմնական իմաստը, կոնկրետացնում է այդ իմաստը:

Բայերի հիմքը որոշելիս անհրաժեշտ է անջատել, առանձնացնել նրանից բայի վերջավորությունը, այսինքն՝ բայահիմքը բայի մինչև վերջավորությունն ընկած մասն է, ինչպես՝ *գրել, գրում, գրեր, գրող* և նման ձևերի մեջ բայի հիմքը, նրա անփոփոխ ընդհանուր մասը *գր-* ձևույթն է, որը նշված բայաձևերի հիմքն է, *գրեցի, գրեցիր, գրեց* ձևերի մեջ՝ *գրեց-*ը, *գրել, գրելիս, գրելու* ձևերի մեջ՝ *գրել-*ը և այլն:

Նշված օրինակները ցույց են տալիս, որ հայերենում յուրաքանչյուր բայի բոլոր ձևերը կազմվում են երեք հիմքերից: Առաջին հիմքը, որ մեջ բերած օրինակներում *գր* ձևույթն է, կոչվում է ներկայի կամ անկատարի հիմք, երկրորդը՝ *գրեց-*ը՝ կատարյալի հիմք և երրորդը՝ *գրել* դերբայական հիմք է:

Բայի ներկայի հիմքը բոլոր բայերի անորոշ դերբայն է՝ առանց *-ել* կամ *-ալ* մասնիկների և լինում է պարզ ու ածանցավոր, ինչպես՝ *խոս-ել, խաղ-ալ, կարդ-ալ, մն-ալ* և տեսն-ել, թող-նել, շարժ-վել, մոռաց-վել, կտր-ատ-ել, ջարդ-ոտ-ել, մեծ-ացն-ել և այլն:

Դերբայական հիմքը այդ բայերի անորոշ դերբայն է: Այս հիմքից են կազմվում ապառնի և համակատար դերբայները, ինչպես՝ *գրել-իս, կարդալ-իս, գրել-ու, կարդալ-ու, գրել-ի, կարդալ-իք* և այլն:

Կատարյալի հիմքը, ըստ բայերի կազմության և խոնարհումների, բազմաձև է և կազմվում է տարբեր եղանակներով: Այսպես՝ *ե* և *ա* խոնարհման պարզ բայերի կատարյալի հիմքը համապատասխանաբար ունենում է *եց* և *աց* բաղադրիչները, որոնք ավելանում են անկատարի հիմքի վրա, ինչպես՝ *գր-ել - գր - գր-եց, սիրել - սիր - սիր-եց, կարդալ - կարդ - կարդաց, խոսել - խոս - խոսեց, աղալ - աղ - աղաց*: Նշված եղանակով են խոնարհվում նաև *-ան, -են* սոսկածանց ունեցող բայերը, ինչպես՝ *մոտենալ - մոտեց - մոտեցա, բարձրանալ*

- բարձրաց - բարձրացա, մերժենալ – մերժեց – մերժեցա, հեռանալ – հեռաց – հեռացա և այլն:

Կատարյալի այս հիմքը կոչվում է ցոյական (ց մասնիկ ստանալու պատճառով):

Ն և չ ածանց ունեցող բայերի կատարյալի հիմքում անկատարի հիմքի ն և չ ածանցներն ընկնում են, և նշված բայերը խոնարհվում են պարզ կամ արձատական հիմքով, ինչպես՝ գտնել – գտ – գտա, փախչել – փախ – փախա, մտնել – մտ – մտա, թռչել – թռ – թռա: Ացն, եցն, ցն ածանց ունեցող պատճառական բայերը կատարյալի հիմքում ն հնչյունը փոխարինվում է թ-ով, որը և կոչվում է ռեական հիմք, ինչպես՝ բարձրացնել – բարձրացր – բարձրացրել, մոտեցնել – մոտեցր – մոտեցրի և այլն: Այսպիսով, կատարյալի հիմքերը կազմության տեսանկյունից բաժանվում են երեքն խմբի՝ արձատական, ցոյական և ռեական:

Սի շարք բայեր կատարյալի հիմքում ունեն զուգահեռ ձևեր, ինչպես՝ արի- արիր, արեցի - արեցիր, տվի – տվիր և տվեցի – տվեցիր, բերի - բերիր և բերեցի - բերեցիր, դրի - դրիր և դրեցի - դրեցիր: Այս ձևերը ժամանակակից հայերենում խոնարհման ընդհանուր ձևերից շեղվող ձևեր են և կազմում են հայերենի անկանոն բայերի շարքը:

ԲԱՅԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ

Բայը հայերենի խոսքի մասերի համակարգում քերականական կարգերով ու հատկանիշներով ամենահարուստ ու ամենաբազմազան խոսքի մասն է:

Բայի խոսքիմասային հատկանիշները կամ նրա քերականական կարգերն ուսումնասիրելիս ամենից առաջ անհրաժեշտ է տարբերակել քերականական այն կարգերը, որոնք բնորոշ են ընդհանրապես բայ խոսքի մասին, այսինքն՝ թե՛ անդեմ, թե՛ դիմավոր ձևերին:

Սեռի, կազմության կերպի և մասամբ նաև ժամանակի քերականական կարգերը հատուկ են բայի և՛ անդեմ (դերբայներ), և՛ դիմավոր (եղանակային) ձևերին, մինչդեռ մյուս քերականական կարգերը՝ դեմք, թիվ, եղանակ, ժամանակ, բնորոշ են միայն բայի դիմավոր կամ եղանակային ձևերին:

ԲԱՅԻ ՍԵՌԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Բայի սեռի քերականական կարգն արտահայտում է գործողության հարաբերությունն այդ գործողությունը կատարողի, սուբյեկտի կամ քերականական ենթակայի և կրող առարկայի, օբյեկտի կամ խնդրի նկատմամբ: Արտաքին աշխարհի առարկաների, նրանց գործողությունների կամ եղելությունների միջև եղած կապերն ու հարաբերություններն արտահայտվում են սեռի միջոցով, որոնց բնույթով էլ որոշվում են բայի սեռի տեսակները ժամանակակից հայերենում: Ժամանակակից հայերենում տարբերակվում են բայի երեք սեռ՝ ներգործական, կրավորական և չեզոք:

ՆԵՐԳՈՐԾԱԿԱՆ ՍԵՐ

Ներգործական սեռի բայերը ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որի կատարման համար պահանջվում է անմիջական առարկա, ու՞մ և ի՞նչ հարցերին պատասխանող առարկա, ինչպես՝ *սիրել ի՞նչը - գիրքը, քաղաքը, ծաղիկը, ամտառը, գեղեցկությունը և սիրել ո՞ւմ - տղային, ուսուցչուհուն, ծնողներին, քրոջը*, և այլն:

Ներգործական սեռի բայերը կազմությամբ լինում են պարզ (ինչպես՝ *կարդալ, գրել, սիրել, կառուցել* և այլն) և բաղադրյալ, որոնք կազմվում են երկու եղանակով՝ *ացն, եցն, ցն* պատճառական ածանցներով, ինչպես՝ *վազեցնել, ծիծաղեցնել, վախեցնել* և անորոշ դերբայով և *տալ* բայի հարադրությամբ՝ *կառուցել տալ, մոռացնել տալ, սիրել տալ, մաքրել տալ, կոտրել տալ* և այլն: Ներգործական սեռի բայերը միշտ պահանջում են ուղիղ խնդիր հայցական հոլովով: Ըստ որում՝ հայցական հոլովով ուղիղ խնդիրը անձ ցույց տվող գոյականների դեպքում լինում է տրականաձև, ինչպես՝ *սիրել (ու՞մ) մայրիկին*, իսկ իր (ոչ անձ), ցույց տվող գոյականների դեպքում՝ ուղղականաձև, ինչպես՝ *սիրել (ի՞նչը) քաղաքը, հայրենիքը* և այլն:

Ներգործական սեռի պահանջով դրվող ուղիղ խնդիրը կարող է ունենալ իմաստային տարբեր դրսևորումներ: Այսպես՝

ա. Ուղիղ խնդիրը լինում է սոսկ կրող խնդիր, այսինքն՝ այն առարկան է, որի վրա ուղղվում է գործողությունն իր ամբողջ ծավալով, առանց իրական փոփոխությունների, ինչպես՝ *սիրել հայրենիքը, հարգել ընկերոջը, զգալ գեղեցիկը, լսել խոխոջյունը* և այլն:

բ. Ուղիղ խնդիր կարող է լինել այն առարկան, որը ներգործվում, ազդվում է և կրում է որոշակի փոփոխություն, մի վիճակից անցնում է

մեկ այլ վիճակի, ինչպես՝ *ջարդել բաժակը, պատռել գիրքը, զարդարել պատերը* և այլն:

գ. Ուղիղ խնդիր կարող է լինել այն առարկան, որն առաջացել է որպես արդյունք, հետևանք որևէ գործողության, ինչպես՝ *գրել նամակ, կառուցել շենք, գործել գուլպա* և այլն: Հարկ է նշել նաև, որ պատճառական ածանցով լազմված ներգործական սեռի բայերը հիմնականում կազմվում են չեզոք սեռի բայերից, ինչպես՝ *վազել – վազեցնել, բարձրանալ – բարձրացնել, հասնել – հասցնել*, իսկ անորոշ դերբայ գումարած *տալ* ետադրությամբ կազմությունները հիմնականում բնորոշ են ներգործական սեռի բայերին, ինչպես՝ *սիրել – սիրել տալ, գրել – գրել տալ* և այլն:

ԿՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ՍԵՌ

Կրավորական սեռի բայերը ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որը խնդրից (տրամաբանական օբյեկտ) անցնում է ենթակային: Այս դեպքում արդեն գործողությունը ոչ թե քերականական ենթական է կատարում, այլ իբրև խնդիր այն կրում է իր վրա. Օրինակ՝ *Մայրը սիրում է աղջկան և աղջիկը սիրվում է մորից (կողմից):*

Ժամանակակից հայերենում կրավորական սեռի բայերը սովորաբար կազմվում են ներգործական սեռի բայերից՝ վաճանցով, ինչպես՝ *սիրել – սիրվել, գրել – գրվել, կարդալ – կարդացվել, կառուցել – կառուցվել* և այլն:

Ներգործական սեռի բայերից կազմված կրավորականների մի մասը միայն կրավորական սեռի իմաստ է արտահայտում, իսկ մյուս մասն ըստ գործածության կարող է արտահայտել և՛ կրավորական, և՛ չեզոք սեռերի իմաստները. Օրինակ՝ *Գարնանացանը սկսվեց գյուղացիների կողմից: Քննությունները սկսվեցին հունվարին: Նյութերը պատրաստվեցին քննիչի կողմից: Նա պատրաստվում էր մեկնել:*

ՉԵԶՈՔ ՍԵՌ

Չեզոք սեռի բայերը ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որի կատարման համար չի պահանջվում որևէ առարկա, և ոչ էլ ենթական է կրում այդ գործողությունն իր վրա, ինչպես՝ *վազել, բարձրանալ, իջնել, նստել, ժպտալ, վախենալ* և այլն: Ե՛վ ներգործական, և՛ չեզոք սեռի բայերը ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որ

կատարում է քերականական ենթական, բայց առաջին խմբի բայերի դեպքում պահանջվում է ուղիղ խնդիր, երկրորդ դեպքում՝ ոչ: Չեզոք սեռի բայերի զգալի մասը պահանջում է տրական հոլովով դրված անուղղակի խնդիր, ինչպես՝ *դիմադրել թշնամուն, նայել քաղաքին, մոտենալ սեղանին* և այլն: Չեզոք սեռի բայերի համակարգում տարբերակվում է բայերի մի խումբ, որոնք կազմվում են *վ* կրավորակերպ ածանցով, բայց կրավորական սեռի չեն: Այս խմբի բայերը կոչվում են կրավորակերպ չեզոք, ինչպես՝ *այրվել, բորբոքվել, փռվել, գծվել, լվացվել, հագնվել, սանրվել* և այլն:

Եզված խմբի բայերը ժամանակակից հայերենում հիմնականում իրենց համապատասխան ներգործական ձևերը չունեն, չեզոք սեռի բայեր են և կոչվում են կրավորակերպ չեզոք բայեր:

Կրավորակերպ չեզոք խմբի մեջ մտնող բայերի մի մասը ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որ ենթական ինքն իր վրա է կատարում. դրանք կոչվում են անդրադարձ բայեր, ինչպես՝ *լվացվել, հագնվել, սանրվել, սափրվել* և այլն, իսկ մյուսները՝ փոխադարձ բայեր (ինչպես՝ *երիտասարդները համբուրվում էին, նրանք փաթաթվել էին միմյանց*):

Վ ածանցով, ինչպես նաև պարզ կազմությամբ կան բայեր, որոնք ոչ թե մեկ, այլ երկու՝ թե՛ ներգործական, թե՛ կրավորական, կամ՝ թե՛ չեզոք, թե՛ կրավորական սեռի նշանակությամբ են գործածվում: Այս կարգի բայերը կոչվում են կրկնասեռ կամ երկսեռ բայեր. Օրիակ՝ *Նա երգում էր: Նա ռոմանս էր երգում: Կամ՝ Տղան ծուկ էր բռնում: Չեղքս բռնիր և ուղեկցիր ինձ: Փայտը այրվում էր: Երիտասարդն այրվում էր աղջկա սիրուց: Ժայռը գլորվում էր սարի գագաթից: Գերիները ձորն էին գլորվում թշնամու գինվորների կողմից:*

ԲԱՅԻ ԱՐՏԱԴԱՅՏՈՒԹՅԱՆ ՉԵՎԵՐԸ

Բայն իր խոսքիմասային ընդհանուր հատկանիշներով ու քերականական կարգերով արտահայտվում է երկու ձևերով՝ դիմավոր ու անդեմ:

Բայի դիմավոր կամ եղանակային ձևերը բայի խոնարհված ձևերն են, որոնք կազմում են տարբեր եղանակներ և որոնց, բացի նշված ընդհանուր քերականական հատկանիշներից, հատուկ են եղանակի, ժամանակի, դեմքի ու թվի քերականական կարգերը:

Ժամանակակից հայերենում բայն ունի հինգ եղանակ՝ սահմանական, ըղծական, ենթադրական, (կամ պայմանական), հարկադրաւան և հոամայական:

Բայի անդեմ ձևերը կամ դերբայները սոսկ գործողություն են արտահայտում և զուրկ են եղանակի, ժամանակի, դեմքի և բվի քերականական կարգերից:

Հայերենի դերբայներն են՝ անորոշ, անկատար, համակատար, ստւառնի, վաղակատար, հարակատար, ենթակայական և ժխտման:

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԴԵՐԲԱՅՆԵՐԸ

Երկար ժամանակ հայ քերականագիտության մեջ, հատկապես Ս. Աբեղյանի ուսումնասիրություններում, դերբայները բայերի համակարգից դուրս են մնացել: Ս. Աբեղյանը բայ էր համարում միայն բայի դիմավոր, եղանակային ձևերը, որոնք արտահայտում են առերգում և նուխադասության մեջ հանդես են գալիս ստորոգյալի շարահյուսական պաշտոնով: Դերբայները, որոնք ունեն ձևաբանաւան և շարահյուսական տարրեր, ոչ միանման հատկանիշներ, ըստ իրենց ձևաբանական և շարահյուսական կիրառությունների և արտահայտած իմաստների, այս դեպքում բաշխվել և խմբավորվել են տարբեր խոսքի մասերի մեջ:

Հետագայում արդեն, երբ առաջ են քաշվում խոսքի մասերի դասակարգման նոր մոտեցումներ և սկզբունքներ, վերանայվում են նաև դերբայների բնութագրման և դասակարգման սկզբունքներն ու մոտեցումները: Այս դեպքում արդեն հաշվի առնելով բայի խոսքիմասային հիմնական հատկանիշները՝ բայիմաստը, սեռը և խնդրառությունը, որոնք հավասարապես յուրահատուկ են նաև բայի անդեմ ձևերին, դերբայները ձեռքով և ուսումնասիրվում են բայ խոսքի մասի համակարգում:

Ինչպես նկատում է Ս. Ասատրյանը, ժամանակակից հայերենում բոլոր դերբայները, անկախ իրենց իմաստից և լեզվի համակարգում խտուցած դերից ու շարահյուսական կիրառություններից, իրար հետ կապված, իրարով պայմանավորված համագոյակից ձևեր են, և որանցից մեկի գոյությունը կանխադրում է նաև մյուսների գոյությունը: Որանք միավորվում են մեկ բառի տակ որպես քերականական ձևեր և համախմբվում են մի քերականական կարգի տակ⁸²:

⁸² Տե՛ս Ս. Ասատրյան, Հայոց լեզու, էջ 240:

Մինչդեռ պետք է նկատի ունենայ, որ հայերենի դերբայները ունենան արտահայտված ընտանիքով, և ձևաբանական ու շարահյուսական առանձնահատկություններով միասնական չեն, սուրբաբան են՝ տարբերույթ և իրարից տարբերվում են մի շարք էական հատկանիշներով: Այսպես՝ դերբայների մի խումբ ունի ինքնուրույն շարահյուսական կիրառություն և անկախ բառային միավորներ են: Եսթետիկ ստեղծման մեջ հանդես են գալիս տարբեր շարահյուսական պաշտոններով և կոչվում են անկախ դերբայներ: Դրանք են՝ անորոշ, անկատար, համակատար, հարսկատար, ենթակայական, ապառախ երկրորդ (*ի, իք* վերջավորությամբ): Դերբայների երկրորդ խումբը ինքնուրույն շարահյուսական կիրառությունից զուրկ և հետևաբար, բառային անկախություն չունեցող դերբայներ են, որոնք հանդես են գալիս, գործ են ածվում միայն օժանդակ բայի ներքին անդամների հետ և կազմում ստորոգյալ: Սրանք կոչվում են կախյալ դերբայներ: Այդ դերբայներն են՝ անկատար, ապառախ, վաղակատար, ժխտման: Առաջին խմբի դերբայները էդ. Աղայանը անվանում է վիճակային, իսկ երկրորդ խմբինը՝ կերպային:

ԱՆՈՐՈՇ ԴԵՐԲԱՅ, ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Անորոշ դերբայը ցույց է տալիս գործողություն « սուբյեկտային ընդհանուր գաղափար: Այն բայի հիմնական, ելակետային ձևն է կազմվում է *-ել, -ալ* մասնիկներով: Ըստ կազմության լինում է պարզ (*գրել, կարդալ, երգել, աղալ*) և ածանցավոր (*թռչել, գտնել, վազեցնել, ջարդոտել* և այլն): Անորոշ դերբայը բնորոշելիս այն համեմատվում է գոյականի ուղղական հոլովածևի հետ որպես ելակետային՝ ծեվ իրոք, գոյականի ուղղական հոլովածևերը անվանում են առարկական և հանդես են գալիս որպես բառի ուղիղ, սկզբնական ձևեր, որոնցից հետագայում ածանցվում են գոյականի մյուս բոլոր ձևերը ինչպես՝ *տուն, քաղաք, փողոց, տան, քաղաքի, փողոցի, տանից, քաղաքից, փողոցից, տնով, քաղաքով, փողոցով* և այլն:

Մյուս կողմից՝ բայի անորոշ դերբայը անվանում է գործողությունը (*գրել, կարդալ, երգել*) և բայական յուրաքանչյուր ձև ածանցվող կամ ստորադասվում է նրան: Ուրեմն՝ անորոշ դերբայը ելակետային սկզբնական, նախնական ձև է, միաժամանակ անվանողական դերբայ է, որից և կազմվում են մնացած բոլոր դերբայները, իսկ ապա նաև՝ դիմավոր եղանակային ձևերը:

Ամեն մի անորոշ դերբայ ունի իր համապատասխան դերբայական և դիմավոր ձևերը (մասնակի բացառությամբ՝ *եմ, կամ, գիտեմ, ունեմ*):

Անորոշ դերբայը հոլովվում է *ու* հոլովումով, որը և փոխանվանական հոլովում չէ և նրանից տարբերվում է և՛ իմաստով, և՛ ձևով, քանի որ այն իր մեջ համատեղում է բայի և գոյական անվան հատկանիշները: Անորոշ դերբայը բայ է, քանի որ արտահայտում է գործողության, եղելության, ընթացքի գաղափար և դրանցով պայմանավորված՝ ունի բայասեռի և խնդրառության կարգեր, բայց քանի որ այն որպես գործողության անուն իր իմաստով հավասարվում է բայանուններին, արտահայտում է նաև առարկայական գաղափար՝ ստանալով նաև հոլովի քերականական կարգ: Ըստ որում՝ այս իրողությունը դրսևորվում է ոչ միայն նշված հանգամանքներում, այլև բացահայտվում անորոշ դերբային տրվող հարցերում: Այսպես՝ *«Նա սիրում է խաղալ, կարդալ, երգել, զվարճանալ»* կապակցության մեջ անորոշ դերբայները հավասարապես կարող են պատասխանել ինչպես *«ի՞նչ անել»*, այնպես և *«ի՞նչ»* հարցերին. *Նա սիրում է ի՞նչ անել՝ վազել, խաղալ, երգել, կարդալ, և նա սիրում է ի՞նչ՝ վազել, խաղալ, երգել, կարդալ* և այլն:

Հենց նշված հատկանիշներով են պայմանավորված անորոշ դերբայի շարահյուսական կիրառությունները: Բայական նշանակությամբ անորոշ դերբայը հանդես է գալիս որպես՝ *ա) անդեմ նախադասության անդամ՝ արտահայտելով ընդհանուրին վերաբերող գործողություն կամ եղելություն, ինչպես՝ Սոռանա՛լ, մոռանա՛լ ամեն ինչ, Ամենքին մոռանա՛լ, Չըսիրել, չըսիրել, չպիտոսալ – հեռանալ: Ենթակա՝ Ձիմվորներին հրամայված էր նահանջել,*

գ) Ուղիղ խնդիր՝ Կուզեի հալվել, ծուլվել իմ երգին: Ուզում եմ մեկին քնքշորեն սիրել: Որոշ լեզվաբաններ անորոշի այս կիրառությունը համարում են բայական ստորոգյալի մաս, բաղադրիչ, որն արտահայտում է ենթակայի հիմնական գործողությունը.⁸³

Անորոշ դերբայն ավելի շատ փոխանվանական - գոյականական նշանակությամբ է գործածվում և նախադասության մեջ հանդես է գալիս շարահյուսական հետևյալ պաշտոններով.

ա. Ուղղական հոլովով ենթակա՝ Աղջկա հայտնվելը ուրախացրեց բոլորին: Ստորոգելիական վերադիր՝ Նրա ամենամեծ հաճույքը արտը մշակելն ու քրեյն էր:

⁸³ Տե՛ս Ալ. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 395:

բ. Սեռական հոլովով լինում է հատկացուցիչ՝ *Անտառից ճյուղի կտորվելու ծայր լսվեց*: Որոշիչ՝ *Տղան կանգ առավ աղբյուրի մոտ, և խմելու ջուր ուզեց աղքկամից*:

գ. Տրական հոլովով տրվում է հանգման անուղղակի խնդիրը՝ *Սպասում էին լուսը բացվելուն*, նպատակի պարագա՝ *Գյուղն էին իջնում աղջիկ տեսնելու*:

դ. Հայցական հոլովով լինում է ուղիղ խնդիր՝ *Այստեղից հեռանալդ անկարելի եմ համարում*:

ե. Բացառականի դեպքում լինում է պատճառի, հիմունքի պարագա՝ *Պոզիս ծարավ է, հոգնել եմ սրան-նրան մտիկ տալուց*: *Չի նստելուց երևում էր նրա փորձված լինելը*: Անջատման անուղղակի խնդիր՝ *Պոզնել եմ նրան սիրելուց*, որոշ կապերի հետ նաև ժամանակի պարագա կամ անուղղակի խնդիր, ինչպես՝ *Քնելուց առաջ նա միշտ զբոսնում էր*: *Երգելուց բացի նա նաև լավ պարում էր*:

4. Գործիական հոլովով լինում է ձևի պարագա՝ *Նրանք քայլում էին երգելով*, միջոցի անուղղակի խնդիր՝ *Արտասվելով, լալով ետ չես դարձնի քո գերուն*:

է. Ներգոյական հոլովի դեպքում հազվադեպ է գործածվում՝ արտահայտելով սահմանափակման նշանակություն, ինչպես՝ *Նա օգնում էր վաճառականին կտորները բաց անելում ու ծալելում և վաճառված ապրանքը փաթաթելում* (Շ.):

ՀԱՄԱԿԱՏԱՐ ԴԵՐՔԱՅ

Այս դերբայը քերականագիտության մեջ ներկայացվել է նաև որպես անկատար երկրորդ՝ *-իս* մասնիկով և ցույց է տալիս ընթացքի մեջ գտնվող, շարունակական, տևական գործողություն:

Համակատար դերբայը կազմվում է դերբայական հիմքով և *-իս* վերջավորությամբ՝ *գրելիս, կարդալիս, երգելիս*: Իր արտահայտած իմաստով այս դերբայը մոտ է անկատարին, բայց նրանից տարբերվում է իր կիրառություններով:

Համակատար դերբայն իբրև ինքնուրույն, անկախ դերբայ նախադասության մեջ հանդես է գալիս որպես ժամանակի պարագա, ինչպես՝ *Երգելիս նա հաճախ հուզվում էր*: *Վազելիս վայր ընկավ*: *Խոսելիս կակազում էր* և այլն:

Սեկ այլ կիրառությամբ համակատարը կարող է հանդես գալ նաև իբրև կախյալ դերբայ՝ *լինել* բայի հետ գործածությամբ կազմե-

լով երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներ, ինչպես՝ *Երբ հարսնե-
րը կովերը կթելիս են լինում, նա անցնում էր մյուս կողմը և հետևում
նրան: Էս մարդ ու կնիկ իրար հավանելիս չեն լինում:*

Միավանկ *գալ, տալ, լալ* բայերի դեպքում կազմում է սահմանա-
կան եղանակի ներկա և անցյալի անկատար ժամանակներ, ինչպես՝
*Կորած հույսերիս կսկիծն եմ լալիս: Գալիս էիր միշտ ուրախ, քայլում
էինք թևանցուկ:* Համակատար դերբայը ժամանակի պարագայի պաշ-
տոնով կարող է գործածվել բայական բոլոր ժամանակների հետ:

ՀԱՐԱԿԱՏԱՐ ԴԵՐԲԱՅ

Հարակատար դերբայը կազմվում է *ած* մասնիկով, որը դրվում է
պարզ բայերի անկատարի, իսկ մնացած բայերի կատարյալի հիմքի
վրա (*գրել - գրած, կարդալ - կարդացած, վախենալ - վախեցած,
գտնել - գտած* և այլն) և ցույց է տալիս ավարտված, մնայուն արդ-
յունքով գործողություն, ինչպես նաև դրություն և վիճակ: Հարակա-
տարի այս երկու նշանակությունները հանդես են գալիս միասնա-
բար, քանի որ հարակատար դերբայի ցույց տված գործողությունը
կարող է վերածվել դրության, վիճակի կամ այդ դրությունն ու վիճա-
կը արդյունք է որևէ գործողության: Այստեղից պարզ է դառնում, որ
հարակատար դերբայը գործողության հետ միաժամանակ ունի նաև
հատկանշային նշանակություն:

Ուրեմն՝ հարակատար դերբայն իր մեջ համատեղում է բայա-
կան, գործողության նշանակություն, որը դրսևորվում է բայասեռի և
խնդրառության միջոցով, և հատկանիշի դրության, վիճակի նշանա-
կություն՝ այս դեպքում արդեն նմանվելով ածականների:

Հարակատար դերբայի այս երկակի բնույթով են պայմանավոր-
ված նրա շարահյուսական կիրառությունները: Ամենից առաջ նկա-
տենք, որ հարակատար դերբայը մյուս բոլոր դերբայների նման ու-
ղիղ խնդիր է ընդունում, ինչպես՝ *քննություն հանձնած ուսանող, աշ-
խարհ տեսած մարդ, գիրք կարդացած մտավորական* և այլն:

Իբրև անկախ դերբայ՝ հարակատարը հանդես է գալիս որոշիչ
շարահյուսական պաշտոնով, ինչպես՝ *քնած երեխա, զարմացած
մարդ, դեղնած տերև, հարգված ուսանող* և այլն: Կարող է լինել նաև
ծևի պարագա, ինչպես՝ *Նրանք զարմացած մայրւմ էին տղային: Նա
ոգևորված պատմում էր այդ մասին. ժամանակի պարագա՝ Վիրավո-
րին դեռ չտեսած՝ նա հուզվեց. ստորոգելիական վերադիր՝ Երեխան
քնած է: Տերևը դեղնած է: Այգին կանաչապատված է:*

Հարակատար դերբայը, ունենալով անկախ գործածություն, գործ է ածվում նաև գոյականաբար, հոլովվում է ի հոլովումով, ստանում է առման, քվի քերականական կարգեր և նախադասության մեջ հանդես գալիս գոյականին հատուկ շարահյուսական պաշտոններով: Լինում է՝

ա. *Ենթակա՝ Նրա կերածը կորած էր: Ասածս այն է, որ այդ մասին դեռ չուտ է խոսել: Նստածները հարգանքով վեր կացան:*

բ. *Հատկացուցիչ՝ Քնածի խոնկոցը կտրվեց: Պատերազմում զոհվածների անունները միշտ հիշվում են:*

գ. *Ուղիղ և անուղղակի խնդիրներ՝ Վիատ սոսկումի տանջանքով կզգաս, որ որոնածդ բնավ չես գտնի: Այնպես է եղել, որ չծնվածներին երնեկ ենք տալիս. Հիացած եմ իմ տեսածներից: Կարդացածից ոչինչ չէր հասկանում:*

դ. *Ստորոգելիական վերադիր (ստորոգելի) է լինում ոչ միայն ուղիղ, այլ փոխանվանական գործածությամբ, ինչպես՝ Այդ դասագիրքը իմ ընկերոջ գրածն է: Այդ բոլորը հեղինակի տեսածներն են:*

Հարակատարի որոշ ձևեր, աստիճանաբար հեռանալով բայական նշանակությունից, վերածվել են կամ ածականների, կամ գոյականների, ինչպես՝ *սոված, հոգնած, քաղցած, խորոված, սիրած, նշանած* և այլն:

Հարակատար դերբայը կարող է հանդես գալ իբրև կախյալ դերբայ և, առանձին խմբի բայերի դեպքում օժանդակ բայի ներկա և անցյալ ժամանակների հետ բաղադրվելով, մասնակցել բայի եղանակաժամանակային ձևերի կազմությանը: Այս դեպքում արդեն կազմում է սահմանական եղանակի հարակատար ներկա (*նստած եմ, ես, է, ենք, եք, են*) և անցյալի հարակատար (*նստած էի, էիր, էր, էինք, էիք, էին*) ժամանակները, ինչպես նաև *լինել* բայի հետ կազմում է երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներ, ինչպես՝ *նստած եմ լինում, հոգնած կլինեմ* և այլն: Հարակատար դերբայն այս կիրառությամբ հանդես է գալիս որպես պարզ ստորոգյալ, ինչպես՝ *Տղան հիացած է նկարներով: Ես կանգնած եմ ժայռի կատարին:*

ԵՆԹԱԿԱՅԱԿԱՆ ԴԵՐԲԱՅ

Ենթակայական դերբայը ցույց է տալիս ընթացքի մեջ գտնվող և իբրև կայուն հատկություն ըմբռնվող գործողության կամ եղելության ընդհանուր գաղափար:⁸⁴ Այս դերբայը նույնպես չի մասնակցում բա-

⁸⁴ Տե՛ս՝ Ալ. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 407:

յի եղանակաժամանակային ձևերի կազմությանը, բայց բնորոշվում է բայական երեք հատկանիշներով՝ բայիմաստով, սեռով և խնդրառությամբ: Ա խոնարհման բայերի դեպքում այն դրվում է կատարյալի հիմքի վրա (կարդացող, աղացող):

Ենթակայական դերբայը կազմվում է *-ող* մասնիկով, որ դրվում է *ե* խոնարհման բայերի ներկայի հիմքի վրա (*գրել-գրող, հասնել-հասնող, փախչել-փախչող* և այլն):

Ենթակայական դերբայը նաև գործողի անուն է. այն նաև արտահայտում է գործողության ընթացքի մեջ գտնվող առարկա, ուստի և այն ցույց է տալիս և՛ գործողության, և՛ առարկայի գաղափար, իսկ սա նշանակում է, որ ենթակայական դերբայն իր մեջ համատեղում է գործողության և անվանական հատկանիշները:

Ենթակայական դերբայի շարահյուսական կիրառությունները պայմանավորված են նրա իմաստային, քերականական առանձնահատկություններով. արտահայտելով առարկայական նշանակություն՝ այն կարող է հանդես գալ նաև գոյականին հատուկ շարահյուսական պաշտոններով:

Ենթակայական դերբայը նախադասության մեջ լինում է.

ա. Որոշիչ՝ *Գերեզման տաներ այրող կարոտը սուրբ հայրենիքիս: Ծանր խշշաց լացող ուռին:*

բ. Ստորոգելիական վերադիր՝ *Քաղցր ու գեղող էր նրա տանջանքը: Եւ ճամփից դուրս եկողը չէ: Սա նրանից ձեռք քաշողը չէ:*

գ. Ենթակա՝ *Ու կնքողս ինքը եղավ, որ սահմանեց ինձ պոետ. Տեղից վեր կենողը մեր ժողովրդի վրա է ձեռք բարձրացնում:*

դ. Հատկացուցիչ՝ *Չէր լսվում աղոթողների երգը գիշերվա ուշ ժամին: Մահացողի տխուր կյանք է սա:*

ե. Ուղիղ և անուղղակի խնդիրներ՝ *Աչքերը տրորելով՝ մոտենում էր եկողին: Նրանք տեսան ներս մտնողին:*

Լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում մի շարք ենթակայական դերբայների մեջ զարգացել է թանձրացական-առարկայական բովանդակությունը, և դրանք վերածվել են նաև գոյականների, դրանցից են՝ *գրող, ծնող, ծառայող, հետազոտող, ուսանող* և այլն:

ԱՊԱՌՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԴԵՐԲԱՅ

Ապառնի երկրորդ դերբայը հիմնականում կազմվում է *-իք*, մասամբ նաև *-ի* վերջավորություններով և ունի կատարելի գործողության իմաստ, ինչպես նաև արտահայտում է առարկայի որակական

հատկանիշի կամ առարկայական իմաստ: Սրանք ինքնուրույն բառային միավորներ են: *Ի* և *իք* մասնիկները բառակազմական ձևույթներ են, որոնցով կազմվում են ոչ միայն ապառնիի 2-րդ ձևերը, այլև բազմաթիվ բառեր՝ ածականի, գոյականի խոսքիմասային նշանակությամբ (*ուտելիք, գիտելիք, իրացվելիք, առնելիք* և այլն): Ապառնի 2-րդ ձևերը նախադասության մեջ հանդես են գալիս որպես որոշիչ, ինչպես՝ *կատարելի գործողություն, գրելիք նամակ, առնելիք ապրանք, ճաշակելի պտուղներ* և այլն, պետք է նկատել նաև, որ ավելի հաճախված են ապառնի 2-րդ դերբայի գոյականական կիրառությունները, ինչպես՝ *Արի մեզ մոտ, քեզ հետ խոսելիք ունեն: Ասա, որ մենք անելիքներս իմանանք* և այլն:

Ըստ որում՝ ապառնի 2-րդի գոյականական կիրառությունը փոխանունություն չէ, այլ նրա հենց բնական դրության դրսևորումն է:

Նշված դերբայի գոյականական կիրառությունների հիմքի վրա մի շարք ձևեր ձեռք են բերում թանձրացական-առարկայական նշանակություն և հետագայում վերածվում են գոյականների (*ուտելիք, հազնելիք, անելիք*):

ԿԱԽՅԱԼ ԴԵՐԲԱՅՆԵՐ

Ինչպես արդեն նշվել է, կախյալ դերբայները նախադասության մեջ ինքնուրույն, անկախ կիրառություն չունեն, հանդես են գալիս օժանդակ բայի ներկա, անցյալ ժամանակների հետ ստորոգյալի շարահյուսական պաշտոնով: Հայերենի կախյալ դերբայներն են՝ անկատար, ապառնի, վաղակատար և ժխտման (ժխտական):

ԱՆԿԱՏԱՐ ԴԵՐԲԱՅ

Անկատար դերբայը ցույց է տալիս ընթացքի մեջ գտնվող հարածի գործողություն և կազմվում է *-ուժ* մասնիկով, որ դրվում է անորոշ դերբայի *-ել, -ալ* մասնիկների փոխարեն, նրանց տեղում, ինչպես՝ *գրել - գրում, կարդալ - կարդում, զարմանալ - զարմանում* և այլն:

Անկատարի *-ուժ* մասնիկը ծագումով նույնանում է ներգոյականի *ուժ* վերջավորության հետ՝ և՛ ձևային, և՛ իմաստային աղերսներով:

Անկատար դերբայը՝ որպես կախյալ դերբայ, միշտ հանդես է գալիս օժանդակ բայի ներկա և անցյալ ձևերի հետ՝ կազմելով սահ-

մանական եղանակի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակները, ինչպես՝ *գրում եմ, գրում էի, կարդում էի*: Անկատար դերբայը նախադասության մեջ այլ կիրառություն չունի, ուստի և նրա դերը սուկ ձևաբանական է:

ՎԱՂԱԿԱՏԱՐ ԴԵՐԲԱՅ

Վաղակատար դերբայը ցույց է տալիս կատարված, ավարտված գործողություն առանց հետևանքի կամ մնայուն վիճակի դրսևորման (հենց վերջին հանգամանքներով էլ այն տարբերվում է հարակատարից), ինչպես՝ *գրել, կարդացել, երգել, խաղացել* և այլն: Ե խոնարհման պարզ բայերի (նաև կրավորական ու բազմապատկական բայերի) վաղակատարը կազմվում է անկատարի հիմքից, այս դեպքում անորոշ և վաղակատար դերբայները ձևային նույնություն ունեն, ինչպես՝ անորոշ՝ *գրել, երգել, սիրել*, վաղակատար՝ *գրել, երգել, սիրել*:

Ա խոնարհման պարզ ու սոսկածանցավոր, Ե խոնարհման *Մ* և *չ* սոսկածանցավոր, պատճառական բայերի վաղակատարը կազմվում է կատարյալի հիմքից, ինչպես՝ *զգալ - զգացել, հեռանալ - հեռաց - հեռացել, գտնել - գտ - գտել, փախչել - փախ - փախել, մոտեցնել - մոտեցր - մոտեցրել, հագցնել - հագր - հագրել* և այլն:

Վաղակատար դերբայը անկախ, ինքնուրույն կիրառություն չունի և նախադասության մեջ միշտ գործ է ածվում *եմ, էի* օժանդակ բայերի հետ և կազմում է սահմանական եղանակի վաղակատար և անցյալի վաղակատար ժամանակները, ինչպես՝ *գրել եմ, գրել էի, կարդացել եմ, կարդացել էի* և այլն:

ԱՊԱՌՆԻ ԴԵՐԲԱՅ

Ապառնի դերբայը ցույց է տալիս կատարելի գործողություն կամ եղելություն և կազմվում է *ու* մասնիկով, որը դրվում է անորոշի վրա, ինչպես՝ *գրել - գրելու, կարդալ - կարդալու, խաղացնել - խաղացնելու, գտնել - գտնելու, թողնել - թողնելու*: Ապառնի դերբայը ձևով նման է անորոշ դերբայի սեռական, տրական հոլովածներին, սակայն նրանցից էապես տարբերվում է զուտ բայական նշանակությամբ և բայական ժամանակներ է կազմում, մինչդեռ անորոշի սեռական, տրական հոլովածները կարող են հանդես գալ փոխանվանական կիրառությամբ՝ շարահյուսական տարբեր պաշտոններով (որոշիչ, հատկացուցիչ, պարագա): Ապառնի դերբայը անորոշի հոլովածներ-

րից տարբերվում է նաև նրանով, որ չ ժխտական մասնիկ չի ստանում, այս հատկանիշով ևս այն կախյալ դերբայ է: Ապառնի դերբայը նախադասության մեջ միշտ հանդես է գալիս օժանդակ բայի ներկա և անցյալ ժամանակների հետ և կազմում է սահմանական եղանակի ապառնի և անցյալի ապառնի ժամանակաձևերը, ինչպես՝ *գրելու եմ, գրելու է, կարդալու եմ, կարդալու է*, մինչդեռ անորոշ դերբայի սեռական հոլովաձևը նախադասության մեջ լինում է որոշիչ, ինչպես՝ *կարդալու գիրք, գրելու նամակ*, հատկացուցիչ՝ *գնալուդ օրը*, իսկ տրական հոլովով՝ նպատակի պարագա՝ *գնաց հանգստանալու, եկավ սովորելու* և այլն: Անորոշ դերբայի սեռական, տրական հոլովաձևերը նույնպես կարող են գործածվել օժանդակ բայերի հետ: Այդ դեպքում նրանք կազմում են բաղադրյալ ստորոգյալ և արտահայտում հատկանշային իմաստ:

«Այս ջուրը խմելու է» նախադասության մեջ «խմելու է» ձևը ցույց է տալիս հատկանշային իմաստ, այսինքն՝ *խմելու ջուր է*, իսկ «Երեխան այս ջուրը խմելու է» նախադասության մեջ արտահայտում է կերպային, ժամանակային իմաստ: Նույն ձևով նաև հետևյալ նախադասություններում՝ *Նա այս ապրանքը վաճառելու է* (ապառնի դերբայ): *Այս ապրանքը վաճառելու է* (անորոշի սեռական):

Ինչպես արդեն նշվեց, ապառնի դերբայ գումարած օժանդակ բայ կառույցը դիմավոր, ժամանակային ձև է (պարզ ստորոգյալ), իսկ անորոշ դերբայի սեռական հոլովաձևը բաղադրյալ ստորոգյալ է, որտեղ հիշյալ ձևը հանդես է գալիս որպես ստորոգելիական վերադիր, ստորոգելի:

ԺԽՏՄԱՆ (ԺԽՏԱԿԱՆ) ԴԵՐԲԱՅ

Ժխտման դերբայը ցույց է տալիս օժանդակ բայի ժխտական ձևերով արտահայտվող չկատարելի գործողության կամ եղելության ընդհանուր գաղափար և գործ է ածվում պայմանական եղանակի ժխտական խոնարհման ձևերում, ինչպես՝ *գրի, կարդա*:⁸⁵ Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, Ե խոնարհման բայերի լծորդի *ե* ձայնավորը փոխվում է *ի*-ի, իսկ Ա խոնարհման բայերի դեպքում *չ*-ն ընկնում է (կարդա, խաղա): Ժխտման դերբայը կախյալ դերբայ է, չունի ինքնուրույն կիրառություն և հանդես է գալիս միայն պայմանական կամ ենթադրական եղանակի ապառնի և անցյալ ապառնի ժխտական խոնարհման կազմության ժամանակ:

⁸⁵ Տե՛ս Ալ. Սարգսրյան, նշվ. աշխ., էջ 410:

ԲԱՅԻ ԴԻՄԱՎՈՐ (ԵՂԱՆԱԿԱՅԻՆ) ՁԵՎԵՐԸ

Բայի եղանակային կամ դիմավոր ձևերը ցույց են տալիս գործողության և եղելության ընդհանուր գաղափար, կոչվում են նաև ստորոգելիական ձևեր, քանի որ նախադասության մեջ հանդես են գալիս ստորոգյալի պաշտոնով: Բայի եղանակային ձևերին հատուկ են դեմքի, թվի, ժամանակի, գործողության կերպի և եղանակի քերականական կարգերը:

ԴԵՍՔԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Դեմքի քերականական կարգն արտահայտում է գործողության հարաբերությունն այն անձի կամ առարկայի նկատմամբ, որ նրա կատարողն է, և որը լինում է խոսողը, խոսակիցը կամ մի երրորդը, որի մասին խոսվում է:

Հայերենում բայն ունի երեք դեմք՝ առաջին, երկրորդ և երրորդ:

Առաջին դեմքը ցույց է տալիս, որ գործողությունը կատարում է խոսողը՝ *կարդացի, գնացի, երգեցի, տեսնեմ, գնում եմ, կարդում եմ, խոսում եմ* և այլն:

Երկրորդ դեմքը ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որ կատարում է խոսակիցը, ինչպես՝ *գնացիր, կարդացիր, տեսար, գնում ես, կարդում ես, խոսում ես* և այլն:

Երրորդ դեմքը ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որ կատարվում է մի երրորդ անձի կողմից, որի մասին խոսվում է, ինչպես՝ *գնաց, տեսավ, խոսեց, գնում է, կարդում է, խոսում է* և այլն:

Դեմքի քերականական կարգն արտահայտվում է բայական համապատասխան վերջավորությունների միջոցով, ինչպես՝ *կարդացի, գնացի, երգեցի, կարդացիր, գնացիր, երգեցիր, կարդաց+0, երգեց+0, գնաց+0* և օժանդակ բայի համապատասխան ձևերով, ինչպես՝ *գնում եմ, կարդում եմ, երգում եմ, գնում ես, կարդում ես, երգում ես, գնում է, կարդում է, երգում է*:

Այսպիսով՝ բայի դեմքի քերականական կարգն արտահայտվում է հետևյալ վերջավորություններով.

Եզակի թիվ (պարզ ժամանակներ)

I դեմք՝ -ի՝ *գրեցի, կարդացի, մ՝ գրեմ, կարդամ*

II դեմք՝ -իր՝ *գրեցիր, կարդացիր, ս՝ գրես, կարդաս*

III դեմք՝ 0(գրո)՝ *գրեց, կարդաց, -ի, ա՝ գրի, կարդա*

Հոգնակի թիվ

I դեմք՝ -ինք՝ *գրեցինք, կարդացինք, նք՝ գրենք, կարդանք*

II դեմք՝ -իք՝ *գրեցիք, կարդացիք, ք՝ գրեք, կարդաք*

III դեմք՝ O(զրո) *գրեցին, կարդացին, ն՝ գրեն, կարդան*

Բայի բաղադրյալ ժամանակաձևերում դեմքի քերականական կարգն արտահայտվում է օժանդակ բայի ներկա և անցյալ ժամանակներով, ինչպես՝

I դեմք *եմ, էի, ենք, էինք*

գրում եմ, գրում էի, գրում ենք, գրում էինք, կարդում եմ, կարդում էի, կարդում ենք, կարդում էինք

II դեմք *ես, էիր, եք, էիք*

գրում ես, գրում էիր, գրում եք, գրում էիք, կարդում ես, կարդում էիր, կարդում եք, կարդում էիք

III դեմք *է, էր, են, էին*

գրում է, գրում էր, գրում են, գրում էին, կարդում է, կարդում էր, կարդում են կարդում էին

ԹՎԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Բայի դեմքի և թվի քերականական կարգերը սերտորեն կապված են միմյանց հետ և հավասարապես արտահայտվում են միևնույն վերջավորություններով:

Բայն ունի երկու թիվ՝ եզակի և հոգնակի: Եզակի թիվն արտահայտվում է հետևյալ վերջավորություններով. *ի՝ կարդացի, գրեցի, մ՝ կարդամ, գրեմ, ա՝ կարդա, իր՝ գրիր, ու՝ վագեցրու*, և օժանդակ բայի հետևյալ ձևերով՝ *եմ, ես, է (ներկա)* և *էի, էիր, էր (անցյալ)*:

Հոգնակի թվի պարզ ժամանակաձևերն արտահայտվում են *ինք, իք, ին, անք, աք, ան* վերջավորություններով, ինչպես՝ *կարդացինք, կարդացիք, կարդացին և կարդանք, կարդաք, կարդան*: Հրամայական եղանակի բայաձևերը կազմվում են *եք, եցեք* վերջավորություններով, ինչպես՝ *գրեք, գրեցեք, կարդացեք, մեծացեք, վագեցրեք* և այլն: Բաղադրյալ ժամանակների հոգնակին կազմվում է օժանդակ բայի հետևյալ ձևերով՝ *ենք, եք, են, գրում ենք, գրում եք, գրում են և էինք, էիք, էին, գրում էինք, գրում էիք, գրում էին* և այլն:

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Բայի ժամանակը ցույց է տալիս գործողության կատարման ժամանակը, գործողության կամ եղելության հարաբերությունը խոսելու պահի նկատմամբ: Ըստ այդմ՝ բայն ունի երեք ժամանակ՝ ներկա, անցյալ և ապառնի:

Ներկա ժամանակը ցույց է տալիս, որ գործողությունը կատարվում է խոսելու պահին, ինչպես՝ *ես գրում եմ, կարդում եմ:*

Անցյալ ժամանակը ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որ կատարվել է խոսելու պահից առաջ՝ *Նա գրեց, կարդաց. Նա գրել է, կարդացել է:*

Ապառնի ժամանակը ցույց է տալիս խոսելու պահից հետո կատարելի գործողություն կամ եղելություն: *Նա գնալու է, կարդալու է: Նա կգնա, կկարդա:*

Նշված այս երեք ժամանակները համընկնում են ժամանակի տրամաբանական կարգերին, որոնք լեզվում ունեն քերականական դրսևորումներ և հաճախ կոչվում են նաև քերականական ժամանակածևեր, քանի որ ցույց են տալիս որևէ ժամանակակետի համեմատությամբ վերջված գործողություն կամ եղելություն:

Ժամանակակից հայերենը բավականին հարուստ է բայական քերականական ժամանակներով, որոնք բայի հիմնական ժամանակներից տարբերվում են նրանով, որ ոչ թե ընդհանրապես, այլ որևէ ժամանակակետի համեմատությամբ կատարված, կատարվող կամ կատարելի գործողություն են ցույց տալիս, որոնք արտահայտվում են դերբայի և օժանդակ բայի բաղադրությամբ, ինչպես՝ *գրում եմ, կարդում եմ, գրում էի, կարդում էի, գրելու եմ, կարդալու եմ* և զուտ բայական վերջավորությամբ, ինչպես՝ *կարդացի, գրեցի, կարդամ, գրեմ* և այլն: Ըստ այդմ՝ բայի քերականական ժամանակները լինում են բաղադրյալ կամ վերլուծական և պարզ կամ համադրական: Բաղադրյալ ժամանակները կազմվում են որևէ դերբայով և օժանդակ բայի ներկա և անցյալ ժամանակներով, իսկ պարզ ժամանակները՝ բայական վերջավորությամբ:

Բայի բաղադրյալ ժամանակները սահմանական եղանակի ներկա, անցյալ անկատար, ապառնի, անցյալ պապառնի, վաղակատար, անցյալ վաղակատար և երկրորդական բաղադրյալ (*լինել* բայով կազմված) բոլոր ժամանակներն են, իսկ պարզ են սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ, ըղձական, պայմանական, հարկադրա-

կան, հրամայական եղանակների բոլոր ժամանակները: Բաղադրյալ ժամանակները բաժանվում են երկու խմբի՝ գլխավոր և երկրորդական:

Գլխավոր ժամանակներն արտահայտվում են որևէ դերբայով և *-եմ (էի)* օժանդակ բայով, իսկ երկրորդական ժամանակները՝ դերբայով և *լինել* բայի խոնարհված բոլոր ձևերով (ինչպես՝ *գրելիս եմ լինում, գրելիս կլինեմ, գրելու պիտի լինեմ*):

Բայի ժամանակի քերականական կարգի դրսևորմանը հավասարապես մասնակցում են և՛ դերբայները, և՛ օժանդակ բայը, ըստ որում, դերբայները ցույց են տալիս գործողությունների հաջորդություն տվյալ ժամանակակետի հարաբերությամբ, իսկ օժանդակ բայը՝ ներկա և անցյալ ժամանակակետեր:

ԲԱՅԻ ԵՂԱՆԱԿԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Բայի եղանակի քերականական կարգը ցույց է տալիս գործողության և իրականության հարաբերությունը, ինչպես նաև գործողության կամ եղելության նկատմամբ խոսողի ունեցած վերաբերմունքը: Եղանակի քերականական կարգը անհրաժեշտ է տարբերել ընդհանրապես եղանակավորության կարգից, քանի որ վերջիններս ազատ շարահյուսական կապակցություններ են և կարող են դրսևորվել եղանակավոր տարբեր բառերի կամ կապակցությունների միջոցով: Այսպես՝ միևնույն գործողությունը տարբեր խոսողների կողմից կարող է ներկայացվել տարբեր կերպ, տարբեր վերաբերմունքով ու հնչեղանգով, ինչպես՝ *«Նա կգա»*: *«Գուցե նա կգա»*; *«Մի՞թե նա կգա»*: *«Անշուշտ նա կգա»* և այլն:

Այս ձևով տարբեր եղանակավորող բառերի միջոցով գործողությանը կարելի է հաղորդել տարբեր երանգներ, բայց սրանք բայի եղանակի քերականական կարգ չեն կարող ձևավորել:

Ժամանակակից հայերենում տարբերակվում է բայի հինգ եղանակ՝ սահմանական, ըղձական, պայմանական, հարկադրական և հրամայական:

ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

Սահմանական եղանակը ցույց է տալիս ստույգ կատարվող, կատարված և կատարելի գործողություն կամ եղելություն: Սահմանական եղանակը նաև իրականության եղանակ է, քանի որ այս եղանակի բա-

յաձևերով առարկայական աշխարհի եղելությունները ներկայացվում են բնական վիճակով, առանց անձնական այս կամ այն վերաբերմունքի:

Սահմանական եղանակն ունի յոթ ժամանակ՝ ներկա, անկատար անցյալ, ապառնի, անցյալի ապառնի, վաղակատար, անցյալի վաղակատար և անցյալ կատարյալ: Այս ժամանակներից առաջին վեցը բաղադրյալ, իսկ վերջինը՝ անցյալ կատարյալը, պարզ ժամանակ է:

Որոշ լեզվաբաններ սահմանական եղանակի խոնարհման հարացույցում նշում են նաև հարակատար և անցյալի հարակատար (*հիացած են, կանգնած են, հիացած էի, կանգնած էի*) ժամանակները:

Ներկա ժամանակը ցույց է տալիս խոսելու պահին կատարվող գործողություն և կազմվում է անկատար դերբայով և օժանդակ բայի ներկայի ձևերով, ինչպես՝ *խոսում են, խոսում ես, խոսում է, կարդում են, կարդում ես, կարդում է, խոսում ենք, կարդում ենք* և այլն:

Ներկա ժամանակի բայաձևերով են արտահայտվում սահմանումները, բնորոշումները, իբրև կարգ, կանոն, սովորույթ կրկնվող գործողությունները, երբեմն նաև՝ անցյալում կատարված գործողությունը, որը կոչվում է պատմական ներկա, ինչպես՝ *Մեսրոպը իջնում է Աղվանք Երեմիայի մոտ, ուր աշակերտներ են հավաքում և նրան հանձնում:*

Անցյալ անկատար ժամանակը ցույց է տալիս անցյալ ժամանակակետի համեմատությամբ կատարվող, սկսած ու շարունակվող գործողություն և կազմվում է անկատար դերբայով և օժանդակ բայի անցյալի ձևերով, ինչպես՝ *խոսում էի, խոսում էիր, խոսում էր, կարդում էի, կարդում էիր, կարդում էր:*

Ապառնի ժամանակը ցույց է տալիս մի ներկա ժամանակակետի համեմատությամբ կատարելի գործողություն, կազմվում է ապառնի դերբայով և օժանդակ բայի ներկայի ձևերով, ինչպես՝ *խոսելու են, ես, է, կարդալու են, ես, է, խոսելու ենք, եք, են* և այլն:

Ապառնի ժամանակով արտահայտված գործողությունը կատարվելու է խոսելու պահից անմիջապես հետո կամ շատ երկար ժամանակ հետո, ինչպես՝ *ես իսկույն գնալու եմ, աշխատանքի և Այս շենքը կառուցվելու և ավարտվելու է տարիներ հետո:*

Անցյալի ապառնի ժամանակը ցույց է տալիս մի անցյալ ժամանակակետի համեմատությամբ կատարելի գործողություն և կազմվում է ապառնի դերբայով և օժանդակ բայի անցյալի ձևերով, ինչպես՝

խոսելու էի, էիր, էր, կարդալու էի, էիր, էր, խոսելու էինք, էիք, էին, կարդալու էինք, էիք, էին:

Վաղակատար ժամանակը ցույց է տալիս ներկա ժամանակակետի համեմատությամբ կատարված, ավարտված գործողություն և կազմվում է վաղակատար դերբայով և օժանդակ բայի ներկայի ձևերով, ինչպես՝ *խոսել եմ, ես, է, կարդացել եմ, ես, է, խոսել ենք, եք, են* և այլն:

Անցյալ վաղակատարը ցույց է տալիս մի անցյալ ժամանակակետի համեմատությամբ կատարված, ավարտված գործողություն, ինչպես՝ *խոսել էի, էիր, էր, կարդացել էի, էիր, էր, խոսել էինք, էիք, էին, կարդացել էինք, էիք, էին:* Վաղակատար, անցյալի վաղակատար ժամանակները արտահայտում են նաև այնպիսի գործողություն, որ խոսողն ակամատես չի եղել, այլ պատմում է ուրիշներից լսելով կամ գործողության հետևանքից դատելով:

Անցյալ կատարյալ ժամանակը ցույց է տալիս մի անցյալ ժամանակակետում անմիջականորեն, առանց տևականության կատարված, ավարտված գործողություն և կազմվում է կատարյալի հիմքերով և համապատասխան վերջավորություններով, ինչպես՝ *գրեցի, կարդացի, թռա, գտա, բարձրացա, մոտեցա, բարձրացրի, հանգստացրի* և այլն:

Ժամանակակից հայերենում կատարյալի հիմքերը լինում են ցոյական (*գրեց, վագեց*), ռեական (*բարձրացր, հանգստացր*) և պարզ կամ արմատական (*գտ, թռ, փախ* և այլն):

Ըստ նշված հիմքերի՝ անցյալ կատարյալը կազմվում է հետևյալ հիմքերով.

ա. Ա և Ե խոնարհման պարզ բայերը կազմվում են ցոյական հիմքով՝ *գրեցի, գրեցիր, գրեց, կարդացի, կարդացիր, կարդաց, գրեցինք, կարդացիք:* Ցոյական հիմքով են կատարվում նաև ան, են սոսկածանց ունեցող բայերը՝ *հեռացա, մոտեցա, զարմացա* և այլն:

բ. Ե խոնարհման սոսկածանցավոր բայերը կազմվում են պարզ կամ արմատական հիմքով՝ *թռա, թռար, թռավ, գտա, գտար, գտավ, փախա, փախար, փախավ:*

գ. Պատճառական բայերի կատարյալը կազմվում է ռեական հիմքով՝ *վագեցրի, բարձրացրի, հեռացրի:*

Ըղծական եղանակի բայաձևերը ցույց են տալիս գործողության կատարման իղծ, ցանկություն, փափագ և կազմվում են անկատարի հիմքով և համապատասխան վերջավորություններով: *Դրանք են՝ եզակի մ, ս, ի (գրեմ, գրես, գրի) և հոգնակի՝ նք, ք, ն (գրենք, գրեք, գրեն) և այլն:*

Նշված վերջավորություններն ըստ առաջին և երկրորդ խոնարհումների՝ *ե* և *ա* լծորդ ձայնավորների հետ, ինչպես երևում է բերված օրինակներից, համապատասխանաբար դրվում են անկատարի հիմքի վրա, միայն *ե* խոնարհման դեպքում եզակի երրորդ դեմքի *ե* ձայնավորը փոխվում է *ի*-ի:

Անցյալի ապառնիս ցույց է տալիս չիրականացած գործողության իղծ, ցանկություն մի անցյալ ժամանակում: Կազմվում է անկատարի բայահիմքով և համապատասխան վերջավորություններով: *Դրանք են՝ եզակի թվում՝ ի, իր, ո, գրեի, գրեիր, գրեր, կարդայի, կարդայիր, կարդար, և հոգնակիում՝ ինք, իք, ին (գրեինք, գրեիք, գրեին, կարդայինք, կարդայիք, կարդային):*

Իրենց արտահայտած իմաստներին համապատասխան՝ ըղծականի ապառնի և անցյալի ապառնի ժամանակաձևերը լայնորեն կիրառվում են բարդ ստորադասական նախադասությունների տարբեր կառույցներում, ինչպես նաև՝ որպես հորդոր, պատվեր, հրաման, անեծք, օրհնանք և այլն, ինչպես՝ *Ինձ մտահան չանես, հա...Թող շուրջը փռվի անանց լռության, թող ինձ չհիշեն, թող ինձ մոռանան: Անիծվի այն օրը, երբ նա թույլ տվեց իր Ամբաստին գնալ օտար երկիր:*

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ԿԱՍ ԵՆԹԱԴՐԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

Պայմանական կամ ենթադրական եղանակը ցույց է տալիս որևէ պայմանով կամ ենթադրաբար կատարվող գործողություն և կազմվում է ըղծական եղանակի բայաձևերի և *կ(ը)* եղանակիչի միջոցով, ինչպես՝ *գրեմ – կգրեմ, կարդամ – կկարդամ, գրեի – կգրեի, կարդայի – կկարդայի:*

Կ(ը) եղանակիչով կազմվող բայաձևերը պայմանականի իմաստ են արտահայտում հատկապես բարդ ստորադասական նախադասությունների այնպիսի կառույցներում, որտեղ երկրորդական նա-

խաղասությունը պայմանի պարագա է, ինչպես՝ *Մենք կզանք զրոսանքի, եթե անձրևը դադարի: Նա կշարունակեր իր շրջագայությունը, եթե հնարավորությունները թույլ տային:* Մնացած բոլոր կիրառություններում *կ(ը)* եղանակիչով կազմված բայաձևերը հիմնականում հաստատողական իմաստ են արտահայտում, ինչպես՝ *ես կզնամ, Մերուժանի ոտքերը կընկնեմ, կաղաչեմ, որ նա հետ կանգնի իր մտադրությունից:*

Պայմանական եղանակն ունի երկու ժամանակ՝ ապառնի և անցյալի ապառնի:

Ապառնի ժամանակը ցույց է տալիս խոսելու պահից հետո կատարելի գործողություն և կազմվում է ըղծական եղանակի ապառնիից՝ *կ(ը)* եղանակիչով. *կգրեմ, կկարդամ:*

Անցյալի ապառնին ցույց է տալիս մի անցյալ ժամանակակետի նկատմամբ կատարելի գործողություն և կազմվում է ըղծական եղանակի անցյալի ապառնիից՝ *կը* եղանակիչով՝ *կգրեի, կկարդայի:*

ՀԱՐԿԱԴՐԱԿԱՆ ԵՂԱՆԿ

Հարկադրական եղանակը ցույց է տալիս անհրաժեշտաբար կամ հարկադրաբար կատարելի գործողություն և կազմվում է ըղծական եղանակի բայաձևերից՝ *պիտի* կամ *պետք է* եղանակիչով, ինչպես՝ *գրեմ – պիտի (պետք է) գրեմ, կարդամ – պիտի (պետք է) կարդամ:*

Հարկադրական եղանակի ապառնի ժամանակը ցույց է տալիս ներկայի համեմատությամբ խոսելու պահից հետո հարկադրաբար կամ անհրաժեշտաբար կատարելի գործողություն, ինչպես՝ *պիտի կարդամ, պիտի գրեմ:*

Հարկադրական եղանակի ապառնին ցույց է տալիս մի անցյալ ժամանակակետի համեմատությամբ խոսելու պահից առաջ հարկադրաբար կատարելի գործողություն, ինչպես՝ *պիտի գնայի, պիտի կարդայի* և այլն:

ՀՐԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ԵՂԱՆԿ

Հրամայական եղանակը ցույց է տալիս հրավանգ, թելադրանք, կոչ, պատվեր և ունի երկրորդ դեմք, եզակի և հոգնակի թվեր:

Եզակի թիվը կազմվում է *-իր, -ա* և *ու* վերջավորություններով՝ *գրիր, կարդա՛, մոտեցրու՛:*

Հոգնակի թիվը կազմվում է *-եք* վերջավորությունով, որ բոլոր խմբերի բայերի դեպքում դրվում է կատարյալի հիմքի վրա, ինչպես՝ *գրեցե՞ք, փախե՞ք, գտե՞ք, կարդացե՞ք, բարձրացրե՞ք, զարմացրե՞ք, մոտեցրե՞ք* և այլն:

Ե խոնարհման պարզ բայերի հոգնակի հրամայականը ժողովրդախոսակցական լեզվում կազմվում է նաև անկատարի հիմքից՝ *գրե՞ք, խոսե՞ք, սիրե՞ք* և այլն:

ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

Երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները կազմվում են համակատար (*-իս-ով* անկատար), հարակատար, ապառնի դերբայներով և *լինել* օժանդակ բայով և ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որ հարաբերականորեն է կապվում գլխավոր ժամանակների հետ:

Համակատար դերբայով (*-իս* վերջավորությամբ) և *լինել* օժանդակ բայով կազմված ժամանակները արտահայտում են հիմնական ժամանակներին հարաբերակցվող կատարված, կատարվող, կատարելի գործողություններ, ինչպես՝ *Նա մի օր ծեծում է ռեժիսորին, որ ծաղրելիս է լինում նրա շինած նոր կեղծամը: Մեկ անգամ, երբ հարսները կովերը կթելիս էին լինում, նա անցնում էր մյուս կողմը: Այդ օրը նա նախագահելիս է եղել իրենց ժողովում:*

Երկրորդական բաղադրյալ ժամանակների կազմության ժամանակ առավել տարածված է հարակատար դերբայը, որը *լինել* բայի հետ գործ է ածվում և՛ դերբայական, և՛ փոխանվանական ձևերով, ինչպես՝ *Այդ աղջիկը պսակված է լինում և ունենում է մեկ երեխա: Լսած լինելով այդ մասին՝ նա այլևս չի շարունակում իր գրույցը:*

Ապառնի դերբայը համեմատաբար քիչ է մասնակցում երկրորդական բաղադրյալ ժամանակների կազմությանը, ինչպես՝ *Մենք, որ կթելու լինենք, քո միակ այծը չենք կթի: Եթե քեզ պատմելու լինեի, այդ մասին չէի հիշատակի:*

Անկանոն են համարվում այն բայերը, որոնք խոնարհման ժամանակ ընդհանուր կանոնական օրինաչափություններից շեղվում են և այլ ձևերի համեմատությամբ չեն կազմվում:

Ըստ կազմության՝ անկանոն բայերը լինում են պարզ և ածանցավոր: Ե խոնարհման պարզ անկանոն բայերն են՝ *ասել, բերել, զարկել, ուտել*:

Ասել բայի անկանոնությունն արտահայտվում է նրանով, որ կատարյալի հիմքը կազմվում է *աց* բաղադրիչով՝ *ասացի, ասացիր, ասաց, բերել* բայի կատարյալը՝ *բեր՝ բերի, բերիր, բերեց, զարկել* բայի կատարյալի հիմքը պարզ արմատական է՝ *զարկի, զարկիր, զարկեց*, իսկ *ուտել* բայը խոնարհվելիս փոխում է արմատը, դառնում *կեր՝ կերա, կերար, կերավ*:

Ե խոնարհման ն ածանց ունեցող անկանոն բայերն են *անել, դնել, տանել* և *ելնել, առնել, տեսնել, թողնել, լինել*:

Անել, դնել, տանել բայերի անցյալ կատարյալի հիմքը կազմվում է *ն/ր* հերթագայությամբ՝ *անել - արի, դնել - դրի, տանել - տարա*, իսկ *թողնել, ելնել, առնել, տեսնել* բայերի կատարյալի հիմքը՝ պարզ արմատական՝ *թողնել - թողի, ելնել - ելա, առնել - առա, տեսնել - տեսա, լինել* բայի կատարյալի հիմքը կազմվում է *եղ* արմատով՝ *լինել - եղա, եղար, եղավ*:

Ա խոնարհման պարզ անկանոն բայերն են՝ *տալ, գալ, լալ*: Այս բայերի անկանոնությունը դրսևորվում է նախ նրանով, որ անկատար դերբայը կազմում են ոչ թե սովորական *-ում* մասնիկով, այլ՝ *-իս-ով*, ինչպես՝ *տալիս, գալիս, լալիս*: Եվ ապա՝ *գալ* բայի կատարյալի հիմքը կազմվում է այլ արմատից՝ *ել*, ինչպես՝ *եկա, եկար, եկավ, տալ* բայի կատարյալի հիմքը կազմվում է զուգաձևությամբ՝ *տվ* և *տվեց*՝ *տվի, տվիր, տվին, տվեց, տվեցի, տվեցինք, տվեցին, լալ* բայի կատարյալի հիմքը կազմվում է *լաց* արմատով՝ *լացի, լացիր, լացեց*, սակայն այս ձևերը համարյա անգործածական են և փոխարինվում են *լաց լինել* հարադիր բայով՝ *լաց եղա, լաց եղար, լաց եղավ*:

Ա խոնարհման սոսկածանցավոր անկանոն բայերն են՝ *դառնալ, լվանալ, կենալ*: *Դառնալ* բայի կատարյալի հիմքն է *դարծ՝ դարծա, դարծար, դարծավ, կենալ* բայի կատարյալի հիմքը՝ *կաց*, ինչպես՝ *վեր կենալ, վեր կացա, վեր կացար, վեր կացավ, լվանալ* բայի անց-

յալ կատարյալը կազմվում է *լվաց* ցոյական հիմքով, ինչպես՝ *լվացի, լվացիր, լվաց և այլն*:

Անկանոն բայերի համակարգում տարբերակվում են նաև պակասավոր և հավելավոր բայերը:

Պակասավոր են համարվում այն բայերը, որոնք խոնարհման բոլոր ձևերը չունեն: Այսպես՝ *եմ, կամ, գիտեմ, ունեմ, արժեմ* բայերն ունեն միայն ներկա և անցյալ ժամանակներ, իսկ ապառնի ժամանակ չունեն. ինչպես՝ *եմ, ես, է, էի, էիր, էր, գիտեմ, գիտես, գիտի, գիտեի, գիտեիր, գիտեր, կամ, կաս, կա, կայի, կայիր, կար, ունեմ, ունես, ունի, ունեի, ունեիր, ուներ, արժեմ, արժես, արժի, արժեի, արժեիր, արժեր*: Պակասավոր բայերի շարքին են դասվում նաև *ցանկալ, հուսալ, լվալ* բայերը, որոնք ունեն միայն ըղծական և հրամայական եղանակների բայածևեր՝ *ցանկամ, հուսամ, լվանալ, ցանկա՛, ցանկացե՛ք, հուսա՛, հուսացե՛ք, լվա՛, լվացե՛ք*:

Հավելավոր բայերը իմաստապես առնչակից և նույն արմատից կազմված բայերն են, որոնք հաճախ գործ են ածվում իբրև հոմանիշներ, ինչպես՝ *արժել - արժենալ, լվալ - լվանալ, ուզել - ուզենալ, ցանկալ - ցանկանալ* և այլն:

ՀԱՐԱԴԻՄԱԿԱՆ ԲԱՅԵՐԻ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄԸ

Հարադրական կամ հարադրավոր (հարադիր ունեցող) բայերը կազմվում են որևէ հարադիրով ու բայական բաղադրիչով և հանդես են գալիս իբրև բառային ինքնուրույն միավորներ: Հարադրական բայերի կազմությանը սովորաբար մասնակցում են որևէ խոսքի մաս (գոյական, մակբայ և այլն) և բայ՝ (*ներս գալ, միտք անել, ձեռ առնել* և այլն), ինչպես նաև՝ *տալ* բայը որևէ անորոշ դերբայի հետ, որը հիմնականում պատճառականի իմաստ է արտահայտում՝ *գրել տալ, կառուցել տալ, խոսել տալ* և այլն:

Հարադրական բայերի խոնարհման ժամանակ վերլուծական ձևերում օժանդակ բայն ընկնում է հարադրի և բայական մասի միջև. ինչպես՝ *դուր է գալիս, դուր է եկել, դուր չի եկել, գրել է տալիս, գրել է տվել, գրել չի տվել* և այլն: Պարզ ժամանակներում այս բայերը խոնարհվում են սովորական բայերի նման, ինչպես՝ *դուր եկավ, դուր չեկավ, գրել տվի, գրել տվեց, գրել տվիր, գրել տա* և այլն:

Պայմանական եղանակի *կ(ը)* մասնիկը դրվում է խոնարհվող բայածևի վրա՝ *դուրս կգամ, գրել կտամ* և այլն, իսկ պիտի եղանակի-

չը կարող է դրվել և՛ խոնարհվող բայի, և՛ հարադրի վրա, ինչպես՝ *դուրս պիտի գամ, պիտի դուրս գամ, գրել պիտի տամ, պիտի գրել տամ*, իսկ չ մասնիկը դրվում է բայական մասի վրա, ինչպես՝ *դուրս գնաց - դուրս չգնաց, գրել տամ - գրել չտամ*, խոնարհվող բայի վրա է դրվում նաև արգելական հրամայականի մի՛ մասնիկը՝ *դուրս գնա - դուրս մի՛ գնա, գրել տվեք - գրել մի՛ տվեք*:

ԲԱՅԻ ԺԱՏԱԿԱՆ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄԸ

Ժխտական խոնարհման դեպքում ժխտվում, բացասվում է դրական խոնարհմամբ արտահայտված գործողությունը: Ժամանակակից հայերենում ժխտական խոնարհումը կազմվում է դրականի ձևերից չ մասնիկով, իսկ հրամայականի դեպքում՝ մի՛ արգելական մասնիկով:

Սահմանական եղանակի բաղադրյալ ժամանակների դեպքում չ ժխտական մասնիկը դրվում է օժանդակ բայի վրա, որը հանդես է գալիս նախադաս, դերբայներից առաջ, ինչպես՝ *չեմ գրում, չես գրում, չի գրում, չենք գրում, չեք գրում, չեն գրում*:

Սահմանականի պարզ անցյալ կատարյալի դեպքում չ մասնիկը դրվում է դրական բայաձևերի վրա, ինչպես՝ *չգրեցի, չգրեցիր, չգրեց, չգրեցինք, չգրեցիք, չգրեցին*:

Հարկադրական եղանակի ժխտականը ևս կազմվում է դրական ձևերից՝ չ մասնիկով, որը դրվում է *պիտի* եղանակիչի վրա սկզբից, ինչպես՝ *չպիտի գրեմ, չպիտի գրեի, չպիտի գրեմք, չպիտի գրեինք* և այլն:

Պայմանական կամ ենթադրական եղանակի ժխտականը կազմվում է ժխտական դերբայով և օժանդակ բայի ժխտական ձևերով, որոնք դրվում են դերբայից առաջ, ինչպես՝ *չեմ գրի, չես գրի, չի գրի, չէի գրի, չէիր գրի, չէր գրի, չենք գրի, չէինք գրի* և այլն:

Հրամայականի ժխտականը, որը արգելական հրամայականն է, կազմվում է մի՛ մասնիկով, ինչպես՝ *մի՛ գրեք, մի՛ կարդացեք*:

ԲԱՅԻ ԽՈՆԱՐԴՄԱՆ ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՍԱԿ

1. ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

		Դրական խոնարհում Ե խոնարհում Ա խոնարհում	Ժխտական խոնարհում Ե խոնարհում Ա խոնարհում
Թիվ	Դեմք	Ժամանակ	
		Ներկա	
Եզակի	I	կանգնում եմ մնում եմ	չեմ կանգնում չեմ մնում
	II	կանգնում ես մնում ես	չես կանգնում չես մնում
	III	կանգնում է մնում է	չի կանգնում չի մնում
Հոգնակի	I	կանգնում ենք մնում ենք	չենք կանգնում չենք մնում
	II	կանգնում եք մնում եք	չեք կանգնում չեք մնում
	III	կանգնում են մնում են	չեն կանգնում չեն մնում
Թիվ	Դեմք	Անցյալի անկատար	
Եզակի	I	կանգնում էի մնում էի	չէի կանգնում չէի մնում
	II	կանգնում էիր մնում էիր	չէիր կանգնում չէիր մնում
	III	կանգնում էր մնում էր	չէր կանգնում չէր մնում
Հոգնակի	I	կանգնում էինք մնում էինք	չէինք կանգնում չէինք մնում
	II	կանգնում էիք մնում էիք	չէիք կանգնում չէիք մնում
	III	կանգնում էին մնում էին	չէին կանգնում չէին մնում
		Ապառնի	
Եզակի	I	կանգնելու եմ մնալու եմ	չեմ կանգնելու չեմ մնալու
	II	կանգնելու ես մնալու ես	չես կանգնելու չես մնալու
	III	կանգնելու է մնալու է	չի կանգնելու չի մնալու
Հոգնակի	I	կանգնելու ենք մնալու ենք	չենք կանգնելու չենք մնալու
	II	կանգնելու եք մնալու եք	չեք կանգնելու չեք մնալու
	III	կանգնելու են մնալու են	չեն կանգնելու չեն մնալու

Թիվ	Դեմք	Անցյալի ապառնի	
Եզակի	I	կանգնելու էի մնալու էի	չէի կանգնելու չէի մնալու
	II	կանգնելու էիր մնալու էիր	չէիր կանգնելու չէիր մնալու
	III	կանգնելու էր մնալու էր	չէր կանգնելու չէր մնալու
Գոգնակի	I	կանգնելու էինք մնալու էինք	չէինք կանգնելու չէինք մնալու
	II	կանգնելու էիք մնալու էիք	չէիք կանգնելու չէիք մնալու
	III	կանգնելու էին մնալու էին	չէին կանգնելու չէին մնալու
Թիվ	Դեմք	Վաղակատար (դրական)(ժխտական)	
Եզակի	I	կանգնել եմ մնացել եմ	չեմ կանգնել չեմ մնացել
	II	կանգնել ես մնացել ես	չես կանգնել չես մնացել
	III	կանգնել է մնացել է	չի կանգնել չի մնացել
Գոգնակի	I	կանգնել ենք մնացել ենք	չենք կանգնել չենք մնացել
	II	կանգնել եք մնացել եք	չեք կանգնել չեք մնացել
	III	կանգնել են մնացել են	չեն կանգնել չեն մնացել
Թիվ	Դեմք	Անցյալի վաղակատար	
Եզակի	I	կանգնել էի մնացել էի	չէի կանգնել չէի մնացել
	II	կանգնել էիր մնացել էիր	չէիր կանգնել չէիր մնացել
	III	կանգնել էր մնացել էր	չէր կանգնել չէր մնացել
Գոգնակի	I	կանգնել էինք մնացել էինք	չէինք կանգնել չէինք մնացել
	II	կանգնել էիք մնացել էիք	չէիք կանգնել չէիք մնացել
	III	կանգնել էին մնացել էին	չէին կանգնել չէին մնացել

		Հարակատար	
Եզակի	I	կանգնած եմ մնացած եմ	կանգնած չեմ մնացած չեմ
	II	կանգնած ես մնացած ես	կանգնած չես մնացած չես
	III	կանգնած է մնացած է	կանգնած չի մնացած չէ չի կանգնած
Հոգնակի	I	կանգնած ենք մնացած ենք	կանգնած չենք մնացած չենք
	II	կանգնած եք մնացած եք	կանգնած չեք մնացած չեք
	III	կանգնած են մնացած են	կանգնած չեն մնացած չեն
Թիվ	Դեմք	Անցյալի հարակատար	
Եզակի	I	կանգնած էի մնացած էի	կանգնած չէի մնացած չէի
	II	կանգնած էիր մնացած էիր	կանգնած չէիր մնացած չէիր
	III	կանգնած էր մնացած էր	կանգնած չէր մնացած չէր
Հոգնակի	I	կանգնած էինք մնացած էինք	կանգնած չէինք մնացած չէինք
	II	կանգնած էիք մնացած էիք	կանգնած չէիք մնացած չէիք
	III	կանգնած էին մնացած էին	կանգնած չէին մնացած չէին
Թիվ	Դեմք	Անցյալ կատարյալ	
Եզակի	I	կանգնեցի մնացի	չկանգնեցի չմնացի
	II	կանգնեցիր մնացիր	չկանգնեցիր չմնացիր
	III	կանգնեց մնաց	չկանգնեց չմնաց
Հոգնակի	I	կանգնեցինք մնացինք	չկանգնեցինք չմնացինք
	II	կանգնեցիք մնացիք	չկանգնեցիք չմնացիք
	III	կանգնեցին մնացին	չկանգնեցին չմնացին

ԸՂԶԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

		Դրական խոնարհում		Ժխտական խոնարհում
		Ե խոնարհում Ա խոնարհում		Ե խոնարհում Ա խոնարհում
		Ժամանակ		
Թիվ	Դեմք	Ապառնի		
Եզակի	I	կանգնեմ մնամ	չկանգնեմ չմնամ	
	II	կանգնես մնաս	չկանգնես չմնաս	
	III	կանգնի մնա	չկանգնի չմնա	
Չոգնակի	I	կանգնենք մնանք	չկանգնենք չմնանք	
	II	կանգնեք մնաք	չկանգնեք չմնաք	
	III	կանգնեն մնան	չկանգնեն չմնան	
Թիվ	Դեմք	Անցյալի ապառնի		
Եզակի	I	կանգնեի մնայի	չկանգնեի չմնայի	
	II	կանգնեիր մնայիր	չկանգնեիր չմնայիր	
	III	կանգներ մնար	չկանգներ չմնար	
Չոգնակի	I	կանգնեինք մնայինք	չկանգնեինք չմնայինք	
	II	կանգնեիք մնայիք	չկանգնեիք չմնայիք	
	III	կանգնեիր մնային	չկանգնեիր չմնային	

2. ԵՆԹԱԴՐԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

		Դրական խոնարհում		Ժխտական խոնարհում
		Ե խոնարհում Ա խոնարհում		Ե խոնարհում Ա խոնարհում
		Ժամանակ		
Թիվ	Դեմք	Ապառնի		
Եզակի	I	կկանգնեմ կմնամ	չեմ կանգնի չեմ մնա	
	II	կկանգնես կմնաս	չես կանգնի չես մնա	
	III	կկանգնի կմնա	չի կանգնի չի մնա	
Չոգնակի	I	կկանգնենք կմնանք	չենք կանգնի չենք մնա	
	II	կկանգնեք կմնաք	չեք կանգնի չեք մնա	
	III	կկանգնեն կմնան	չեն կանգնի չեն մնա	

Թիվ	Դեմք	Անցյալի ապառնի	
Եզակի	I II III	կկանգնեի կմնայի կկանգնեիր կմնայիր կկանգներ կմնար	չէի կանգնի չէի մնա չէիր կանգնի չէիր մնա չէր կանգնի չէր մնա
Գոգնակի	I II III	կկանգնեի՞նք կմնայի՞նք կկանգնեի՞ք կմնայի՞ք կկանգնեիր կմնային	չէինք կանգնի չէինք մնա չէիք կանգնի չէիք մնա չէին կանգնի չէին մնա

4. ՀԱՐԿԱԴՐԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

		Դրական խոնարհում	Ժխտական խոնարհում
		Ե խոնարհում Ա խոնարհում	Ե խոնարհում Ա խոնարհում
Ժամանակ			
Թիվ	Դեմք	Ապառնի	
Եզակի	I II III	պիտի կանգնեմ պիտի մնամ պիտի կանգնես պիտի մնաս պիտի կանգնի պիտի մնա	չպիտի կանգնեմ չպիտի մնամ չպիտի կանգնես չպիտի մնաս չպիտի կանգնի չպիտի մնա
Գոգ- նակի	I II III	պիտի կանգնենք պիտի մնանք պիտի կանգնեք պիտի մնաք պիտի կանգնեն պիտի մնան	չպիտի կանգնենք չպիտի մնանք չպիտի կանգնեք չպիտի մնաք չպիտի կանգնեն չպիտի մնան
Թիվ	Դեմք	Անցյալի ապառնի	
Եզակի	I II III	պիտի կանգնեի պիտի մնայի պիտի կանգնեիր պիտի մնայիր պիտի կանգներ պիտի մնար	չկանգնեի չպիտի մնայի չկանգնեիր չպիտի մնայիր չկանգներ չպիտի մնար
Գոգ- նակի	I II III	պիտի կանգնեի՞նք պիտի մնայի՞նք պիտի կանգնեի՞ք պիտի մնայի՞ք պիտի կանգնեին պիտի մնային	չկանգնեի՞նք չպիտի մնայի՞նք չկանգնեի՞ք չպիտի մնայի՞ք չկանգնեին չպիտի մնային

5. ԳՐԱՄԱՅԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

		Դրական խոնարհում	Ժխտական խոնարհում
		Ե խոնարհում Ա խոնարհում	Ե խոնարհում Ա խոնարհում
Թիվ	Դեմք	Ժամանակ	
		Ապառնի	
Եզակի	II	կանգնի՞ր մնա՛	մի՛ կանգնիր
Գոգնակի	II	կանգնեցե՞ք մնացե՞ք կանգնե՞ք	մի՛ կանգնեք մի՛ մնաք մի՛ մնացեք

ՄԱԿԲԱՅ

Մակբայն իբրև խոսքի մաս բնութագրվում է նրանով, որ ցույց է տալիս գործողության հատկանիշ (*արագ վազել, դանդաղ խոսել, տիրաբար թռչել*) և հատկանիշի հատկանիշ (*չափազանց գեղեցիկ, բարոյապես ազնիվ, հազիվ լսելի*):

Մակբայը **չթեքվող** խոսքի մաս է (մասնակի բացառություններով) և նախադասության մեջ հիմնականում հանդես է գալիս պարագայի շարահյուսական պաշտոնով (երբեմն կարող է լինել նաև որոշիչ և հանդես գալ փոխանվանական կիրառություններով):

Մակբայ խոսքի մասի մեջ մտնող մի խումբ բառեր հավասարապես կարող են և՛ գործողության, և՛ առարկայի հատկանիշ ցույց տալ, սակայն նրանք չեն փոխում իրենց խոսքիմասային պատկանելությունը, ինչպես պնդում են որոշ լեզվաբաններ, այլ մնում են որպես մակբայ և մի դեպքում ստանում են պարագայական, մեկ այլ դեպքում որոշչային կիրառություններ, ինչպես՝ *տխուր երգել և տխուր մարդ, բարձր խոսել* և բարձր սարեր, *զայրագին նողկանքով և զայրագին հրամայեց* և այլն: Այս նույն եղանակով եթե գոյականը հանդես է գալիս որոշիչ շարահյուսական պաշտոնով, ապա դա չի նշանակում, որ նա վերածվում է ածականի, այլ մնում է որպես գոյական, բայց որոշիչ շարահյուսական պաշտոնով, ինչպես՝ *բժիշկ Արամ, աշակերտ Սուրեն, բանվոր Պողոս* և այլն:

ՄԱԿԲԱՅՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ԻՄԱՍԻ

Մակբայներն ըստ իմաստի բաժանվում են չորս խմբի՝ տեղի, ժամանակի, ձևի և չափ ու քանակի, հետագայում տարբերակվում են նաև ընդհանրական մակբայները, որոնք իրենց բառային իմաստով համատեղում են նաև տեղի, ձևի, ժամանակի, չափ ու քանակի մակբայների նշանակությունները:

Որոշ լեզվաբաններ վերոհիշյալ մակբայները խմբավորում են երկու տարատեսակների մեջ՝ պարագայական և հատկանշային (Ս. Ասատրյան) կամ որոշչային (որակական և քանակական) և պարագայական (Ալ. Մարգարյան):

Տեղի մակբայները ցույց են տալիս գործողության կատարման տեղը: *Դրանցից են՝ դուրս, ներս, առաջ. դեմ առ դեմ, ամենուրեք, տնտուռ, սարնիվեր, վեր, վերև, ետ, պատեպատ* և այլն: Տեղի մակբայների զգալի մասը առաջացել է տեղ ցույց տվող այն գոյականներից, որոնք կորցրել են իրենց առարկայական նշանակությունը և գործածվելով բայերի հետ՝ ցույց են տալիս տեղի ընդհանուր իմաստ: Այդ իսկ պատճառով դրանցից մի քանիսը կարող են նաև հոլովվել (ինչպես՝ *մեջ, դուրս, ներս, առաջ, վերև, ներքև* և այլն):

Տեղի մակբայները կազմվում են նաև գոյականների և *ի վար, ի վեր* բառերի կապակցություններով, ինչպես՝ *սարն ի վեր, սարն ի վար, գետն ի վեր, գետն ի վար, ձորն ի վեր, ձորն ի վար, լանջն ի վեր, լանջն ի վար* և այլն:

Տեղի մակբայները նախադասության մեջ հանդես են գալիս տեղի պարագայի շարահյուսական պաշտոնով, ինչպես՝ *Ամենուրեք իջնում էր աշունը դաշտի վրա: Ժրաջան մեղունները, դեսուդեն վազվզելով, տանում էին նեկտարի անուշաբույր հյութը:*

Ժամանակի մակբայները ցույց են տալիս գործողության կատարման ժամանակը: *Դրանցից են՝ այժմ, այլևս, այսուհետև, առմիշտ, առավոտյան, դեռևս, երբեմն, երեկ, այսօր, էգուց, հիմա, վաղուց, տարեցտարի, ժամ առ ժամ, առաջ* և այլն:

Իրենց արտահայտած ժամանակային իմաստներով ժամանակի մակբայները հարաբերակցվում են ժամանակ ցույց տվող գոյականներին (*ամիս, ամառ, տարի, շաբաթ, դար, գիշեր, գերեկ, օր* և այլն), բայց նրանցից տարբերվում են հատկապես քերականական հատկանիշներով, վերջիններս հոլովվում են, ունեն թվի քերականական կարգ և հանդես են գալիս շարահյուսական տարբեր պաշտոններով: Ժամանակի մակբայները նախադասության մեջ լինում են ժամանակի պարագա, ինչպես՝ *Առայժմ նրա սովորելու խնդիրը հետաձգվում է: Նա վաղուց գիտեր այդ մասին: Քայլում են հիմա մենակ ու մոլոր:*

Ձևի կամ որակական մակբայները ցույց են տալիս գործողության կատարման ձևը, որակը, ինչպես՝ *դանդաղ, արագ, արագաբար, արագորեն, սրտանց, ազատ, համարձակ, հիմնովին, հոտնկայս, իզուր, սերտորեն* և այլն: Այս մակբայները նախադասության մեջ լինում են ձևի պարագա, ինչպես՝ *Նա անզթորեն մտրակեց իր նժույզը:*

Ռուսներն ազահորեն ծծում էին անտառի զով օդը: Դռան շեմին կանգնած էր մերկ երեխան ու բարձր-բարձր հեկեկում էր:

Քանակական (չափ ու քանակի) մակբայները ցույց են տալիս գործողության չափը, քանակը կամ աստիճանը: Դրանցից են՝ ամեննին, առավելապես, բավականին, անչափ, բազմիցս, երկակի, հիմնովին, հնգապատիկ, չափազանց, սաստիկ, գրեթե, կրկին, եռապատիկ և այլն:

Գործողության կամ հատկանիշի չափը կարող է արտահայտվել նաև թվականների և անգամ բառերի կապակցությամբ արտահայտված վերլուծական մակբայներով, ինչպես՝ *երկու անգամ, երեք անգամ, տաս անգամ, չորրորդ անգամ* և այլն:

Քանակական մակբայները նախադասության մեջ լինում են չափ ու քանակի պարագա, ինչպես՝ Արևը բավականին բարձրացել էր: Այդ լուրը չափազանց անհանգստացրեց նրան: Այդ մասին քանիցս ասվել է նրան:

Ընդհանրական (կամ տարիմաստ) մակբայները, ըստ կիրառության, տարբեր իմաստներ են արտահայտում կամ նույն կիրառության մեջ համատեղում են տարբեր իմաստներ: Դրանք ոչ թե մեկ, այլ երկու, նույնիսկ երեք իմաստներով կարող են գործածվել:

Կարող են արտահայտել ձևի և ժամանակի, տեղի ու ձևի, ձևի ու չափի, տեղի, ժամանակի, ձևի, ժամանակի ու չափի իմաստներ, ինչպես՝ *Բանակը դանդաղ առաջ էր շարժվում և Առաջ ես շատ էի սիրում նրան: Մեկ-մեկ մոռանում էր իր անցյալը և Նա հիվանդին այցելում էր մեկ-մեկ: Կամ՝ Նա շուտ-շուտ էր գալիս մեր տուն և Շուտ-շուտ արի, մութն ընկնում է:*

Այնուամենայնիվ, նշված մակբայները հատկանշվում են մեկ հիմնական կամ գլխավոր, և ապա միայն երկրորդական նշանակությամբ:

ՄԱԿԲԱՅՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կազմությամբ մակբայները լինում են պարզ, ածանցավոր և բարդ: Պարզ են կոչվում միայն մեկ արմատից կազմված մակբայները, ինչպես՝ *այժմ, երբեմն, միշտ, հետո, իսկույն, դեռ, մերթ, շտապ, շուտ, արագ, առաջ* և այլն:

Ածանցավոր են այն մակբայները, որոնք կազմվում են մեկ արմատով և մակբայակերտ ածանցով: Մակբայակերտ ածանցների թիվը հայերենում հասնում է շուրջ 70-ի: Դրանցից են՝ *-բար, -պես, -որեն, -ովին, -ակի, -վարի, -իցս, -պատիկ, -աց, -ուստ* և այլն:

Ըստ որում, բար ածանցը ծագում է բարք բառի բար արմատից և նշանակում է ձև՝ *պես, նման, իբրև, որեն-ը* ծագում է *օրենք* բառի արմատից և ունի մոտավորապես նույն նշանակությունը, իսկ *-պես-ը* նման նշանակությամբ սերում է պարսկերենից:

Եւեւնք մյուս ածանցներով կազմված մակբայներ՝

-ովին/ովի - ազգովին, խմբովին, լիովին, կամովին, յուրովի.

-պատիկ - հնգապատիկ, քառապատիկ, տասնապատիկ.

-ուց – հնուց, վաղուց, մանկուց, էգուց.

-անց – հեռվանց, գլխանց, երեսանց, սրտանց, գիշերանց, սրտանց.

-ուստ - արտաքուստ, ներքուստ, վերուստ. նշանակում է «որտեղից»:

-իցս - բազմիցս, երիցս, քանիցս, չորիցս և այլն.

-ակի - շեշտակի, թեթևակի, հանկարծակի, հաճախակի.

-ացի - բերանացի, բառացի, փաստացի, արդարացի.

-գին – ջերմագին, տրտմագին, սրտագին, ցավագին և այլն, ունի «գին», «մի բանի արժեք» իմաստը:

-վարի – տնավարի, քաղաքավարի, հիմարավարի, մեծավարի.

-երեն – հայերեն, իտալերեն, անգլերեն, պարսկերեն, ռուսերեն:

Մակբայների հաջորդ խումբը բարդ մակբայներն են, որոնք կազմվում են բառաբարդման տարբեր եղանակներով՝ համադրական և վերլուծական:

Համադրական մակբայները հիմնականում կազմվում են կցական բարդությունների միջոցով, ինչպես՝ *ամենուր, այսօր, դեռևս, հետզհետե, օրավուր, օրեցօր, տարեցտարի, դռնեդուռ, ժամեծամ* և այլն:

Համեմատաբար քիչ թիվ են կազմում իսկական բարդությամբ կազմված մակբայները: Դրանցից են՝ *միահամուռ, միատեղ, միաժամանակ, բարձրագույն, դանդաղաքայլ, արյունավառ* և այլն:

Հարադրական մակբայները հիմնականում կազմվում են գոյականների կրկնությամբ՝ առ նախդիրով՝ *քայլ առ քայլ, կաթիլ առ կաթիլ, ճակատ առ ճակատ, տող առ տող* և այլն, ինչպես նաև՝ անվա-

նական հարադրությամբ՝ *ամառ-ձմեռ, այսօր-վաղը, գիշեր-ցերեկ, դես-դեն, կամա-ակամա* և այլն, երբեմն նաև՝ բաղիյուսական բարդություններով՝ *զօր ու գիշեր, լուռ ու մունջ, վեր ու վար, ներս ու դուրս* և այլն:

Վերլուծական բարդություններում զգալի են նաև կրկնավոր բարդությունները, ինչպես՝ *արագ-արագ, դատարկ-դատարկ, զույգ-զույգ, շուտ-շուտ, տեղ-տեղ, ստեպ-ստեպ* և այլն:

Մակբայների զգալի մասը առաջացել է գրաբարյան քարացած հոլովածներից, ինչպես՝ *վաղուց, հնուց, մանկուց, հագիվ, ի սրտե, ցմահ, առայժմ* և այլն:

ԿԱՊ

Կապը նյութական իմաստից զուրկ, քերականական զանազան հարաբերություններ արտահայտող խոսքի մաս է, որը, դրվելով որևէ բառի վրա, որոշում է նրա պաշտոնը նախադասության մեջ և հանդես գալիս որպես մեկ անդամ՝ կապվելով ստորոգյալի հետ պարագայական կամ խնդրային հարաբերությամբ:

Կապերը նախադասության մեջ մոտավորապես նույն դերն ունեն, ինչ հոլովական վերջավորությունները և հաճախ կարող են մեկը մյուսով փոխարինվել, ինչպես՝ *Գիրքը դրված է սեղանին և Գիրքը դրված է սեղանի վրա: Խոսում էին Լոռվա հին-հին քաջերից և Խոսում էին Լոռվա հին-հին քաջերի մասին:*

Որպես խոսքի մաս՝ կապը իմաստաբանորեն բնորոշվում է նրանով, որ նյութական իմաստից զուրկ է, արտահայտում է քերականական տարբեր հարաբերություններ, ձևաբանորեն հիմնականում զուրկ է թեքման ձևերից, չնայած տարածական իմաստ արտահայտող որոշ կապեր կարող են հոլովվել և ընդունել ստացական հոդեր, իսկ շարահյուսորեն բնութագրվում է նրանով, որ առանձին վերցրած՝ նախադասության անդամ չի լինում և միշտ գործածվում է առարկայական իմաստ արտահայտող բառերի հետ՝ լրացնելով ստորոգյալին:

Չայ քերականագիտության մեջ ընդունված է տարբերակել կապերի երեք խումբ՝ իսկական, անիսկական և կապական բառեր:

Իսկական են համարվում այն կապերը, որոնք միշտ հանդես են գալիս միայն որպես կապ, առանձին գործածվել չեն կարող, չեն կարող հոլովվել և հոդ ստանալ: *Դրանցից են՝ ի, ց, առ, ըստ, մինչև, դեպի, առանց, մասին* և այլն:

Անիսկական կապերը, բացի քերականական հարաբերություններից, արտահայտում են նաև նյութական իմաստ, կարող են հոլովվել, հոդ ստանալ և կապից բացի՝ գործ են ածվում նաև իրենց բուն խոսքիմասային իմաստով: *Դրանցից են՝ մոտ, դեմ, վրա, մեջ, առաջ, շուրջ(ը), ներս, դուրս, չափ* և այլն:

Կապական բառերը նյութական իմաստ ունեցող այն բառերն են, որոնք երբեմն փոփոխված ձևերով (հատկապես տարբեր հոլովածևերով) կարող են գործածվել նաև կապի նշանակությամբ, ինչպես՝ *երե-*

սից, պատճառով, դեպքում, կողմից, հետևանքով, ընթացքում, չնայած, ուղղությամբ և այլն:

Կապերը դասակարգվում են նաև ըստ շարադասության և լինում են նախադրություններ, դրանցից են՝ առ, ըստ, առանց, դեպի, իբրև, որպես, մինչև, նախքան, քան և այլն, իսկ կապվող բառերից հետո դրվող կապերը՝ ետադրություններ՝ առթիվ, առջև, մասին, դիմաց, կողմից, մեջ, միջոցով, պես, նման, ներքո, նկատմամբ, մոտ և այլն:

ԿԱՊԵՐԻ ԻՍԱՍՏԱՅԻՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

Կապերը նյութական իմաստից զուրկ բառեր են, բայց նրանք արտահայտում են զանազան հարաբերություններ (ժամանակային, տարածական և այլն), որոնք և պայմանավորված են նրանց բառային իմաստներով:

Ըստ իրենց արտահայտած բառային իմաստների և հարաբերությունների՝ կապերը հիմնականում լինում են.

ա) Ցարածական - առաջ, առջև, դիմաց, վրա, տակ, մեջ, մոտ, վեր, ի վեր, միջև, ներքո, ներքև, ետ, ետև, վեր, դիմաց, դեմ հանդիման, հեռու, դուրս, ներս:

բ) Ժամանակային - նախքան, օրոք, անց, հետո, միջոցին, պահին, սկսած, ընթացքում, ժամանակ, ի վեր:

գ) Վերաբերության - մասին, նկատմամբ, վերաբերյալ, հանդեպ, վերաբերմամբ, կապակցությամբ, գծով:

դ) Բացառման - առանց, բացի, զատ, դուրս, բացառությամբ:

ե) Պատճառի և հիմունքի - համար, պատճառով, առթիվ, հետևանքով, շնորհիվ, երեսից, ձեռքից, հիման վրա:

զ) Նպատակի - համար, հանուն, ի, նպատակով, հոգուտ, օգտին:

է) Ձևի և նմանության - պես, նման, ինչպես, որպես:

ը) Փոխարինության - փոխարեն, փոխանակ, տեղ, տեղակ:

թ) Համապատասխանության - համաձայն, ըստ, համապատասխան, հավասար, համեմատ:

ժ) Սիխանության - չափի, շահի, ինչպես՝ հետ, հանդերձ, համընթաց, չափ, ավելի, ավելի, ավելի քան, պակաս, հոգուտ, օգտին, համար և այլն:

ԿԱՊԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

Ըստ կազմության՝ կսպերը լինում են պարզ և բաղադրյալ: Պարզ են այն կապերը, որոնք կազմված են միայն մեկ արմատից, ինչպես՝ *մոտ, մեջ, վրա, տակ, պես, նման* և այլն: Բաղադրյալ կապերը քերականական տարբեր իրողությունների հետևանքով առաջացած կապերն են, որոնք կազմված են մեկից ավելի արմատներով կամ քերականական մասնիկներով, ինչպես՝ *համընթաց, զուգընթաց, համապատասխան, ուղղությամբ, միջոցին, ձեռքից, անկախ, գործում* և այլն:

Կապերը հիմնականում առաջացել են նյութական իմաստ արտահայտող խոսքի մասերից, հատկապես այն բառերից, որոնց մեջ որոշ չափով առկա է հարաբերության իմաստը: Դեռևս լեզվի զարգացման հնագույն շրջանում մի շարք բառեր կորցրել են իրենց նյութական իմաստը և վերածվել ոչ միայն կապերի, այլև առանձին մասնիկների և հեռացել այն բառերից, որոնցից իրենք սերել են: Այդպիսի կապերից են գրաբարյան *ի, ց, առ, ընդ, ըստ, գ* նախդիրները, որոնք 3ր. Աճառյանի վկայությամբ՝ բնիկ հայերեն բառեր են: Մի խումբ կապեր անմիջապես առաջացել են գոյականներից, ինչպես՝ *ժամանակ, հանդերձ, համար, չափ, տակ, տեղ* և այլն, կամ՝ գոյականների տարբեր հոլովածներից, ինչպես՝ *ձեռքից, միջոցով, նպատակով, պատճառով, վերաբերությամբ, ուղղությամբ* (գործիական), *ընթացքում, դեպքում, գործում* (ներգոյական) և այլն:

Մի շարք կապեր առաջացել են ածականներից և հատկապես՝ մակբայներից, ինչպես՝ *անկախ, զուգընթաց, հավասար, մոտիկ, նման և առաջ, դուրս, ներս, հետո, վերև, շուրջ, հեռու, ներքև, ընդառաջ* և այլն:

Կապեր են առաջացել նաև դերբայներից և գրաբարյան քերականական տարբեր ձևերից, ինչպես՝ *նայած, չնայած, անցած, սկսած, նայելով, չնայելով, վերաբերյալ և առանց (առ+անց), բացի (բաց+ի), դեպի (դեպ+ի), դիմաց (դեմք բառի գրաբարյան սեռական, տրական հոլովածը), ի դեմս (դեմք բառի գրաբարյան նախդրիվ հայցականը), շնորհիվ (շնորհ բառի գրաբարյան հոգնակի գործիականը), հանուն (անուն բառի գրաբարյան նախդրիվ հայցականը) և այլն:*

ԿԱՊԵՐԻ ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կապերի խնդրառությունը քերականական (շարահյուսական) այն իրողությունն է, երբ կապը՝ որպես գերադաս անդամ, իր իմաստի թելադրանքով պահանջում է, որ իր հետ գործածվող տվյալ բառը, որ կոչվում է կապի խնդիր, դրվի համապատասխան հոլովով:

Թե տվյալ բառը կապի պահանջով որ հոլովով է դրվում, պայմանավորված է կապի արտահայտած անմիջական իմաստով և նշանակությամբ:

Ժամանակակից հայերենում ուղղական հոլովով կապը խնդիր չի պահանջում, սակայն հինգ հոլովի համակարգով հայցականի կիրառությունները վերագրվում են ուղղականին: Ըստ այդմ՝ ուղղական-հայցական հոլովների հետ գործածվում են հետևյալ կապերը՝ *առ, դեպի, գերո, ի, իբր, իբրև, ինչպես, մինչ (մինչև), նախքան, որպես, քան*:

Պետք է նկատի ունենալ, որ ուղղություն ցույց տվող կապերը անձնական դերանունների առաջին և երկրորդ դեմքերի հետ խնդիր են պահանջում տրական հոլովով, ինչպես՝ *դեպի ինձ, դեպի քեզ, մինչև մեզ, մինչև ձեզ* և այլն:

Ժամանակակից հայերենում կապերի մեծ մասը խնդիր է պահանջում սեռական հոլովով, ինչպես՝ *մոտ, վրա, տակ, մեջ, ներքո, դիմաց, պատճառով, մասին, պես, նման, հետևանքով, երեսից, հանուն* և այլն:

Չիշյալ կապերից մի քանիսը, ինչպես՝ *մոտ, վրա, հետ, պես, համար, հոգուտ, ի դեմս, հանուն* անձնական դերանունների առաջին և երկրորդ դեմքերի հետ խնդիր են պահանջում տրական հոլովով, ինչպես՝ *ինձ, քեզ - վրա, մոտ, պես, համար, կամ՝ հոգուտ քեզ, ի դեմս քեզ* և այլն: Տրական հոլովով խնդիր են պահանջում նաև՝ *հակառակ, զուգընթաց, ընդառաջ, կից, չնայած, համաձայն, չնայելով, ըստ, ընդդեմ, հոգուտ* կապերը: Բացառականով խնդիր են պահանջում հատկապես բացառման հարաբերություն արտահայտող *քացի, զատ, ինչպես նաև տարածական և ժամանակային հարաբերություն արտահայտող մի շարք կապեր՝ դուրս, հեռու, ներս, ներքև, վերև, վեր, առաջ, հետո, սկսած, ի վեր*: Գործիական հոլովի հետ կիրառվում է *հանդերձ* կապը, իսկ ներգոյական հոլովն ընդհանրապես կապերի հետ չի գործածվում:

ՇԱՂԿԱԴ

Շաղկապը նյութական իմաստից զուրկ, քերականական հարաբերություններ արտահայտող խոսքի մաս է. այն արտահայտում է առարկաների, երևույթների միջև դրսևորվող համադասական հարաբերություններ:

Շաղկապներն իրար են կապում նախադասության համազոր անդամներ և համադաս նախադասություններ, իսկ բարդ ստորադասական նախադասություններում՝ երկրորդական նախադասությունները գլխավորի և միմյանց հետ, ինչպես՝ *Արամը և Անահիտը զնացին: Արամը կարդում էր, իսկ Աշոտը՝ նկարում: Նա զնաց քաղաք, որպեսզի շարունակի ուսումը: Եթե կատարես այս հանձնարարությունը, դու քեզ հետագայում լավ կզգաս:*

Շաղկապները հատկապես լայն կիրառություն ունեն բարդ նախադասության ոլորտում, ուր հանդես են գալիս շարահյուսական-կապակցական բազմաթիվ գործառույթներով և արտահայտում են բարդ նախադասության կապի մեջ մտնող բաղադրիչների տարբեր համադասական և ստորադասական հարաբերություններ:

ՇԱՂԿԱԴՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

Շաղկապները դասակարգվում են տարբեր մոտեցումներով ու հատկանիշներով: Ինչպես արդեն նշվել է, շաղկապների դերը խոսքում ավելի շատ շարահյուսական է, քան ձևաբանական, ուստի և շաղկապներն ամենից առաջ խմբավորվում են ըստ իրենց շարահյուսական կապակցության եղանակի և շարահյուսական հարաբերությունների բնույթի:

Ըստ այդմ՝ շաղկապները լինում են համադասական և ստորադասական:

Չամադասական շաղկապները պարզ նախադասության դեպքում կապակցում են քերականորեն անկախ կամ համազոր անդամները միմյանց հետ, իսկ բարդ նախադասությունների մեջ իրար են կապակցում համազոր նախադասությունները:

Չամադասական շաղկապներն են՝ և, ու, իսկ, բայց, սակայն, կամ, նաև, այլև, նույնիսկ, անզամ, մանավանդ, ուրեմն և այլն:

Ի տարբերություն համադասականների՝ ստորադասական շաղկապները հանդես են գալիս բարդ ստորադասական նախադասու-

թյունների կազմում և արտահայտում են առարկաների, երևույթների, եղելությունների ստորադասական հարաբերություններ և նշված նախադասություններում կապում են երկրորդական նախադասությունները գլխավորի հետ և երկրորդական նախադասությունները միմյանց հետ:

Ստորադասական շղկապներն են՝ *որ, թե, եթե, որպեսզի, որովհետև, մինչև, մինչ, թեև, թեկուզ, թեպետ, մինչև որ* և այլն:

Շղկապները դասակարգվում են նաև ըստ կիրառության ձևի և լինում են՝ մեծադիր, կրկնադիր և զուգադիր:

Մեծադիր են առանձին, միայնակ գործածվող շղկապները, ինչպես՝ *և, ու, բայց, կամ, որ, եթե, թե, իսկ* և այլն:

Կրկնադիր են կոչվում կրկնվող շղկապները, ինչպես՝ *և...և; թե...թե; ոչ...ոչ, կամ...կամ* և այլն:

Չուգադիր շղկապներն այն շղկապներն են, որոնք գործ են անում միասին, համապատասխան զույգերով, ինչպես՝ *ոչ միայն... այլև (այլ նաև), ոչ թե...այլ, թեև...բայց, չնայած...բայց, որովհետև...ուստի, քանի որ...ուստի* և այլն:

Շղկապները դասդասվում կամ խմբավորվում են նաև ըստ իրենց արտահայտած իմաստի, որը պամանավորված է նրանց կապակցական հարաբերություններով և բառիմաստով, քանի որ յուրաքանչյուր շղկապ ունի միայն իրեն հատուկ և մյուսներից տարբերվող բառային իմաստ:

Ըստ այդմ՝ կարելի է առանձնացնել շղկապների իմաստային հետևյալ խմբերը.

1. Միավորիչ-հավելական - *և, ու, էլ, ևս, նաև, այլև, թե, ոչ, ոչ---ոչ, ոչ միայն--այլև, ինչպես--այնպես էլ* և այլն:

2. Ներհակական - *իսկ, բայց, սակայն, մինչդեռ, այնինչ, ոչ թե..այլ, ոչ թե..այլապես, բայց և այնպես* և այլն:

3. Տրոհական - *կամ, և կամ, կամ թե, կամ, թե չէ, թե և* այլն:

4. Պայմանի - *եթե, թե, թե որ, միայն, միայն թե, եթե միայն:*

5. Պատճառի և հիմունքի - *որ, որովհետև, քանի որ, չէ՞ որ, մասնավոր որ, նամանավանդ որ* և այլն:

6. Ժամանակային - *երբ, երբ որ, մինչև, մինչև որ, միշտ, հենց, հենց որ, քանի, քանի որ, քանի դեռ, թե չէ* և այլն:

7. Ձևի և նմանության - *ինչպես, ինչպես որ, ասես, ասես թե, կարծես, կարծես թե, ինչպես որ* և այլն:

8. Դետևանքի - *հետևաբար, հետևապես, ուստի, ուրեմն* և այլն:

9. Զիջական - *թեև, թեկուզ, թեկուզև, թեպետ, չնայած* և այլն:

ՉԱՅՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆ

Չայնարկությունը նյութական իմաստից զուրկ է չբեքվող խոսքի մաս է: Այն պատկանում է վերաբերական խոսքի մասերի խմբին և արտահայտում է խոսողի զգայական վերաբերմունքը՝ կամային և ոչ կամային զգացումներ:

Դրանցից են՝ *ա՛խ, ա՛հ, ավա՛ղ հա՛յ, վա՛խ, ջա՛ն, վա՛շ-վի՛շ, քա՛, վա՛յ, պա՛հ, ո՛ւֆ, հարա՛յ, ի՛, ո՛ւ* և այլն:

Չայնարկություններն ըստ իմաստի լինում են՝ զգացական կամ բացականչական, կոչական կամ կամային և նմանաձայնական կամ բնաձայնական:

Բացականչական կամ զգացական են այն Չայնարկությունները, որոնք արտահայտում են խոսողի զգացմունքները ներքին ապրումները, ինչպես նաև զանազան իրողությունների նկատմամբ ցուցաբերած զգացումային վերաբերմունք, ինչպես՝ *ա՛խ, ա՛հ, ամա՛ն, երանի՛, երնե՛կ, ափսո՛ս, ջա՛ն, վա՛յ, ա՛յ, ո՛ւֆ, ո՛ւխայ, օ՛հ, օ՛ւ* և այլն:

Ինչպես բացականչական, այնպես և մյուս խմբի Չայնարկությունները բազմիմաստ են և կարող են գործածվել մի քանի իմաստներով: Այսպես՝ «*վա՛յ*» Չայնարկության համար բառարաններում նշվում է մոտ 15 իմաստ՝ ցավ և վիշտ, ափսոսանք, զարմանք, զվարճություն, ուրախություն և այլն:

Չզացական տարբեր վերաբերմունք է արտահայտում «*ա՛խ*» Չայնարկությունը, որոնք սովորական, դատողական, բնույթի բառերով դժվար է վերարտադրել:

Կոչական կամ կամային Չայնարկությունների միջոցով խոսողն իր կամքն է արտահայտում խոսակցին և կամ ցանկանում է ուրիշի ուշադրությունը *հրավիրել մի բանի վրա, հրամայել, կարգադրել* և այլն, ինչպես՝ *ա՛յ, հե՛յ, հո՛ւպ, էհե՛յ, հեյ-հե՛յ, դե՛, դե՛հ* և այլն:

Բնաձայնական կամ նմանաձայնական Չայնարկություններն արտահայտում են զանազան կենդանիների, առարկաների արձակած ձայները, ինչպես՝ *ծի՛վ-ծի՛վ, հա՛ֆ-հա՛ֆ, միա՛ու, լո՛-լո՛, ջըրը՛խկ, թըրը՛խկ, խը՛շտ, տը՛ղ-պը՛ղ* և այլն: Չայնարկություններն ընդհանրապես այլ խոսքի մասերից տարբերվում են նաև առողանությամբ, որը զգացականների դեպքում արտահայտվում է բացականչությամբ, կոչականների դեպքում՝ շեշտով, իսկ նմանաձայնականների դեպքում՝ բացականչությամբ կամ շեշտով:

ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐՈՂ ԲԱՌԵՐ

Եղանակավորող բառերը նյութական իմաստից զուրկ, չթեքվող խոսքի մաս են և պատկանում են վերաբերական խոսքի մասերի խմբին:

Ի տարբերություն ձայնարկությունների, որոնք զգացական վերաբերմունք են արտահայտում, եղանակավորող բառերը արտահայտում են դատողական, մտածական վերաբերմունք և կազմված են ոչ թե առանձին հնչյուններից, այլ նրանք ինքնուրույն, առանձին բառային միավորներ են, ինչպես՝ *գուցե, միթե, անշուշտ, գոնե, թերևս, հավանաբար, հազիվ թե* և այլն: Ըստ այդմ էլ եղանակավորող բառերը կարող են արտահայտել տարբեր իմաստներ և լինում են.

ա. **Չաստատական** - *անշուշտ, անկասկած. անպայման, անտարակույս, իհարկե, իսկապես, իրավ, իրող, հիրավի, հարկավ* և այլն:

բ. **Երկրայական** - *գուցե, արդյոք, ասես, կարծես, երևի, գրեթե, միգուցե, միթե, իբր, իբրև թե* և այլն:

գ. **Սաստկական** - *անգամ, մինչև անգամ, մինչև իսկ, նամանավանդ, հատկապես, մանավանդ, նույնիսկ* և այլն:

դ. **Ցուցական** - *ահա, ահավասիկ, հրես, հրեք, հրեն (ժող.)* և այլն:

ե. **Սահմանափակման** - *գեթ, գոնե, գրեթե, լոկ, միայն, սոսկ:*

զ. **Զգացական** - *երանի, երանի թե, երենկ, դժբախտաբար, բարեբախտաբար, ցավոք, ցավոք սրտի* և այլն:

է. **Զիջական** - *ի դեպ, ի միջի այլոց, ինչևէ, այսուհանդերձ, այնուամենայնիվ, ինչևիցե, այնուհանդերձ:*

ը. **Պատասխանական** - *այո, ոչ, հա, չէ:*

Եղանակավորող բառերը կազմությամբ լինում են պարզ (*ահա, այո, ապա, լոկ, թող, երբ, գրեթե*), ածանցավոր (*անկասկած, անշուշտ, անպայման, անտարակույս, իսկապես, բնականաբար, հատկապես*) և բարդ (*միմիայն, արդարև, նույնիսկ, միթե, նամանավանդ, ասես թե, երանի թե, կարծես թե, միշտ որ, մանավանդ որ, ըստ երևույթին, մինչև անգամ, մինչև իսկ* և այլն):

ՇԱՐԱԳՅՈՒՄՈՒԹՅՈՒՆ

Քերականությունն ունի երկու բաժին՝ ձևաբանություն և շարահյուսություն: Ձևաբանությունն ուսումնասիրում է բառի ձևերը, նրանց քերականական իմաստներն ու կարգերը, ընդհանրապես՝ խոսքի մասերը, իսկ շարահյուսությունը՝ բառերի շարահյուսական կապակցությունները, բառերի ունեցած հարաբերություններն ու շարահյուսական կարգերը:

Շարահյուսության ուսումնասիրության առարկան բառակապակցությունն է, նախադասությունը և բառն իբրև նախադասության անդամ:

Ի վերջո շարահյուսության ուսումնասիրությունը հենվում է շարահյուսական կաղապարների, նրանց կապակցության միջոցների ու եղանակների վրա:

Շարահյուսական կաղապարները կազմվում են բառաձևերից և կարող են ունենալ տարբեր կառույցներ, ինչպես՝ որոշիչ+որոշյալ (*քաղցր ժպիտ, կարմիր վարդ*), հատկացուցիչ+հատկացյալ (*քաղաքի մխորը, ծաղկի քերթերը*) և ստորոգումային (*դուռը բացվեց, արևը դուրս եկավ* և այլն):

Շարահյուսական հիմնական կաղապարը **ենթակա+ստորոգյալ** կաղապարն է, քանի որ ստորոգումը նախադասությունը ձևավորող հիմնական քերականական կարգ է:

Շարահյուսական կառույցներն իրականանում են տարբեր կապակցությունների միջոցով, որոնք հիմնականում դրսևորվում են երեք եղանակով՝ ստորոգումային, համադասական և ստորադասական, որոնցից յուրաքանչյուրը գործում է նախադասությունների համապատասխան կառույցներում: Ստորոգումային հարաբերությամբ կապակցվում են ենթական և ստորոգյալը, որոնցով կազմվում է երկկազմ նախադասությունը, ինչպես՝ *Գարունը եկավ: Ծառերը ծաղկեցին: Անձրև է գալիս:*

Համադասական կապակցության դեպքում նախադասության կամ բառակապակցության կազմում գտնվող բառերն իրար նկատմամբ քերականական կամ իմաստային տեսակետից համազոր են, համարժեք, իրար չեն լրացնում, ինչպես՝ *Նա ժպտաղեմ ու հիացած դիտում էր սարերը, լեռներն ու անտառները:*

Ստորադասական կապակցության դեպքում կապակցվող բառերից մեկը լրացնում է գերադաս անդամին և քերականորեն կապված է նրանից. Ստորադասական կառույցի ժամանակ առկա է գերադաս և ստորադաս կամ լրացում+լրացյալ հարաբերությունը, ինչպես՝ *դեղին տերև, հոտավետ ծաղիկ, մեկնել գնացքով, նամակ գրել, արագ վազել, հեռանալ ջաղաքից, հիանալ ընկերոջով* և այլն:

Հաճախ միևնույն նախադասության մեջ կարող են հանդես գալ և՛ համադասական, և՛ ստորադասական կապակցություններ:

ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

Հայերենում շարահյուսական միավորները միմյանց հետ կապակցվում են տարբեր միջոցներով: Դրանք են՝ բառաձևերը, կապերը, շաղկապները, շարադասությունը և հնչերանգը:

Բառաձևերը հոլովման և խոնարհման ձևերն են, որոնք հանդես են գալիս որպես շարահյուսական հարաբերությունների արտահայտիչներ:

Հոլովների արտահայտած ձևաբանական ընդհանուր իմաստները բառակապակցությունների և նախադասությունների մեջ տարբեր կոնկրետացումներ են ստանում, և նույն հոլովական ձևերը հանդես են գալիս որպես շարահյուսական տարբեր հարաբերությունների արտահայտիչներ որոնք պայմանավորված են երկու գործոններով՝ ա) տվյալ հոլովի հետ հարաբերության մեջ մտնող բառերով, բ) տվյալ հոլովով գործածված բառի իմաստով: Այսպես՝ *Հայրը սիրվում է որդուց* նախադասության մեջ *որդուց* ձևը ներգործող խնդիր է ոչ միայն բառաձևի (բացառական հոլով) պատճառով, այլ նաև նրանով, որ *սիրվել* բայը կրավորական սեռի է, մեկ այլ դեպքում, եթե նշված բայը փոխարինվեր մեկ ուրիշ, ասենք՝ *խուսափել* բայով, ապա բայիմաստով պայմանավորված՝ *որդուց* բառը հանդես կգար շարահյուսական մեկ այլ պաշտոնով՝ անջատման անուղղակի խնդիր՝ *Հայրը խուսափում է որդուց*:

Ուրեմն՝ նույն հոլովների արտահայտած շարահյուսական տարբեր հարաբերությունները հիմնականում պայմանավորված են այլ բառերի հետ ունեցած նրանց կապակցությամբ, մասամբ նաև բառերի բառային իմաստներով⁸⁶:

⁸⁶ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզու (շարահյուսություն), Ե., 1987, էջ 34:

Շարահյուսական միավորները կապակցվում են նաև բայական տարբեր ձևերի միջոցով, հատկապես դիմային ու թվային վերջավորություններով: Եթե հոլովական ձևերը բազմանշանակ են և ըստ տարբեր բառերի հետ ունեցած հարաբերության՝ տարբեր նշանակություններ են արտահայտում, ապա դիմային և թվային վերջավորությունները միանշանակ են և միշտ արտահայտում են ենթակա-ստորոգյալի դիմային-թվային հարաբերություններ: Այսպես՝ *ես գնացի, դու գնացիր, նա գնաց* նախադասություններում բայական վերջավորություններն արտահայտում են ենթակա-ստորոգյալի դիմային և թվային հարաբերություն համապատասխան վերջավորությունների միջոցով:

Բայի եղանակի, ժամանակի, կերպի քերականական կարգերը բառերի հարաբերության դրսևորման մեջ որևէ դեր չեն կատարում, քանի որ միևնույն բառածևը եղանակաժամանակային բոլոր ձևերի հետ նույն իմաստն է արտահայտում, ինչպես՝ *Տղան երգում է, երգում էր, երգեց, կերգի* և այլն: Բայածևերը կապակցությունների մեջ հիմնականում արտահայտում են ենթակայական կամ գործողությունը կատարողի հարաբերություն:

Շարահյուսական կապակցության միջոցներից են՝ շաղկապներն ու կապերը:

Շաղկապական կապակցությունը կոչվում է զոդվածական, ինչպես՝ *Մանուշակներ ոտքերիս ու շուշաններ ձեռքերիս, ու վարդերը այտերիս ու գարունը կրծքիս տակ, ու աղբյուրները լեզվիս՝ սարից իջա ես քաղաք:*

Առանց շաղկապի կապակցությունը կոչվում է անշաղկապ կամ շարահարական, ինչպես՝ *Ասում են՝ ուռին աղջիկ էր ինձ պես:*

Կապերը արտահայտում են բառերի ստորադասական հարաբերություններ և ցույց են տալիս, թե կապական ինչպիսի հարաբերությամբ են իրար հետ կապված գոյականները, դերանուններն ու գոյականաբար գործածված բառերն ընդհանրապես գերադաս բառերի մկատմամբ: Նշված շարահյուսական դերով կապերը համարժեք են հոլովական ձևերին և հաճախ կարող են փոխարինվել նրանցով, ինչպես՝ *Խոսում էին քաղերի մասին և խոսում էին քաղերից: Գիրքը դրված է սեղանի վրա և Գիրքը դրված է սեղանին:*

Կապերը շարահյուսական տարբեր հարաբերություններ են արտահայտում նաև հոլովական ձևերի հետ միասին՝ այս կամ այն հոլովածևով, ինչպես՝ *գնաց անտես առանց ընկերոջ, պայքարում էին ահաբեկիչների դեմ* և այլն:

Շարահյուսական կապակցության հաջորդ միջոցը շարադասությունն է, որը շարահյուսական կառույցում բառերի դասավորության ընդունված կարգն է:

Գրական հայերենում որպես կանոն լրացումը դրվում է լրացալից առաջ, ինչպես՝ *կանաչ անտառ, դաշտի ծաղիկ* և այլն, իսկ ենթական միշտ դրվում է ստորոգյալից առաջ՝ *Ծառերը ծաղկում են: Երեխան խաղում է* և այլն: Երբեմն շարադասության փոփոխությամբ որոշվում է նաև բառերի պաշտոնը նախադասության մեջ: Այսպես՝ «Աղջիկը գեղեցիկ է պարում» նախադասության մեջ *գեղեցիկը* ձևի պարագա է, իսկ «*Գեղեցիկ աղջիկը նվագում է*» նախադասության մեջ *գեղեցիկը* որոշիչ է:

Կապակցության միջոցներից է նաև հնչերանգը, որը նախադասության ընդհանուր մտքի, նախադասության ձևավորման, նախադասությունների և բառերի հարաբերությունների արտահայտման միջոցներից մեկն է: Քանի որ յուրաքանչյուր նախադասություն արտահայտում է ամբողջական ու ավարտուն միտք, ապա այդ ավարտունության և ամբողջականության արտահայտման միջոցը հնչերանգն է: Առանձին նախադասություններում, ուր բացակայում է ստորոգումը, նախադասությունը ձևավորվում է հնչերանգի միջոցով, ինչպես՝ *Յեռանա՛լ, մոռանա՛լ, չափսոսա՛լ, չսիրել... Կայարան, ամբո՛խ, ժխոր:*

Հնչերանգի միջոցով է որոշվում նաև նախադասությունների հնչերանգային բնույթը՝ պատմողական, հարցական, բացականչական և հրամայական: Հնչերանգի հետ սերտորեն առնչվում է տրամաբանական շեշտը, որը «փաստորեն նախադասության հնչերանգի ամենաբարձր տոնն է. այն ունկնդրի ուշադրությունը բևեռում է խոսքի առանցքի՝ միջուկի, մտքի կենտրոնի վրա: Խոսքում հնչերանգն ու տրամաբանական շեշտը հանդես են գալիս միասնաբար և ձևավորում են թե՛ երկկազմ և թե՛ միակազմ նախադասություններ»⁸⁷:

Նախադասության ցանկացած անդամ կարող է հանդես գալ որպես խոսքի կենտրոն, խոսքի առանցք, իր վրա կրել տրամաբանական շեշտ և արտասանվել որոշակի ուժգնությամբ:

Հետևյալ նախադասության մեջ՝ «*Երեկ երեկոյան ուսանողները գնացքով մեկնեցին ծովափ*», նայած թե նախադասության ո՞ր

⁸⁷ Տե՛ս Ա. Պապոյան, Խ. Բաղիկյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի շարահյուսություն, Ե., 2003թ., էջ 25:

անդամն է դառնում խոսքի կենտրոն, որի՞ վրա է կենտրոնանում հաղորդողի ուշադրությունը, և ըստ այդմ էլ տրամաբանական շեշտն ընկնում է այդ անդամի վրա: Այսպես՝ եթե կարևորը և ընդգծվող գործողության ժամանակի իմաստն է, ապա բնականաբար տրամաբանական շեշտն ընկնում է առաջին երկու բառերի վրա. *Երեկ կամ երեկոյան*, իսկ մեկ այլ դեպքում խոսքի կենտրոնում կարող է ընկնել այն միջոցը, որով մեկնել են (ինչո՞վ մեկնեցին), *զնազքո՞ւյ*, մեկ այլ դեպքում կարող է շեշտվել, թե ո՞վքեր մեկնեցին՝ *ուսանողները* և այլն:

Ուրեմն՝ յուրաքանչյուր նախադասության մեջ արտասանության ժամանակ առանձին դադարներով նախ առանձնանում են առանձին ըստեր կամ բառակապակցություններ(շարույթներ), իսկ անջատված շարույթների կազմում բառերից մեկը ավելի ուժգին շեշտով է արտասանվում, քան մյուսը, որը և հենց կրում է տրամաբանական շեշտը:

Ինչպես նկատել է Ս. Ասատրյանը, շարահյուսական ուսումնասիրության տեսակետից տրամաբանական շեշտը կարևոր է, քանի որ նրա միջոցով առանձնացվում, ընդգծվում է տվյալ հաղորդման համար կարևոր, էական բառը, որը և կատարվում է այդ բառի ուժգին արտասանությամբ, հատուկ շեշտով, ինչպես՝ *երեխան զնաց դպրոց: Երեխան դպրոց զնաց: Երեխան զնաց՝ դպրոց*⁸⁸:

Արտասանական տեսակետից խոսքի մեջ կարևոր է նաև արտահայտչական շեշտը, որով արտահայտվում են խոսքի զգացական երանգավորումներ, հատկապես բառի շեշտված ձայնավորի երկարացման և խոսքի տեմպը կամ տեմբրը, երբ իմաստային տեսակետից կարևոր աղբյուրները արտասանվում են դանդաղ, իսկ ոչ կարևորները՝ արագ:

ՇԱՐԱԴՅՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ

Հայերենում շարահյուսական կապակցության եղանակները երբեք են՝ առդրություն, համաձայնություն և խնդրառություն:

Առդրությունը ստորադասական կապակցության այն եղանակն է, երբ լրացումը լրացյալին է կապակցվում սոսկ իր ունեցած իմաստով, առանց ձևային փոփոխությունների, քանի որ առդրությամբ կապակցվող ստորադաս բառերն ընդհանրապես ձևային փոփոխության չեն ենթարկվում՝ *Տեսավ ավագ ընկերոջը, մոտեցավ ավագ ընկերոջը, հեռացավ ավագ ընկերոջից, հիանում է ավագ ընկերոջով*:

⁸⁸ Նշվ. աշխ., էջ 48:

Լրացյալին առդրության եղանակով են կապակցվում չթեքվող խոսքի մասերը (ածական, թվական, մակբայ և այլն): Ըստ որում, առդրական կապակցության մեջ կարևոր դեր է խաղում շարադասությունը. լրացումը, որ բառի կողքին դրվեց, նրան էլ կվերաբերի:

Չայերենում առդրական կապակցությունները հիմնականում դրսևորվում են հետևյալ եղանակներով⁸⁹:

ա. Որոշիչ+որոշյալ կապակցություններ՝ *մեծ տուն, խելոք աշակերտ, երեք աղջիկ, երրորդ դասարան, այս մարդը, այսպիսի տղա, քնած երեխա* և այլն:

Պարագագեբրադաս բառ կապակցություններ, որոնք հիմնականում արտահայտվում են մակբայներով և մակբայաբար գործածվող այլ խոսքի մասերով, ինչպես՝ *Ամենուրեք աշխատում էին: Շատ էր ոգևորված: Բարձր խոսում էին: Չուզված պատմում էր: Չմալիս հանդիպեցի նրան* և այլն:

Չամաձայնությունը բառերի ստորադասական կապակցության այն եղանակն է, որի դեպքում ստորադաս անդամն ընդունում է գեբրադաս անդամի քերականական ձևը, այսինքն՝ լրացումը դրվում է այն հոլովով, դեմքով ու թվով, որով արտահայտված է լրացյալը: Չամաձայնությունը որպես շարահյուսական կապակցության եղանակ ժամանակակից հայերենում դրսևորվում է ենթակայի, ստորոգյալի և բացահայտիչի ու բացահայտյալի կապակցություններում: Ենթական և ստորոգյալը միմյանց հետ համաձայնում են թվով և դեմքով, ինչպես՝ *ես գնացի, դու գնացիր, նա գնաց և մենք գնացինք, դուք գնացիք, նրանք գնացին*:

Բացահայտիչը բացահայտյալի հետ համաձայնում է ոչ միայն դեմքով և թվով, այլև՝ հոլովով, ինչպես՝ *Փողոցում հանդիպեցի մեր խմբի ավագին՝ Արամին: Ես հարգում եմ մեր քաղաքի լավագույն մարզիկներին՝ Աշոտին, Արամին, Սուրենին: Նա հեռացավ իր մայրաքաղաքից՝ Երևանից: Դասողեկը հպարտանում է իր լավագույն աշակերտներով՝ Արամով, Աշոտով, Անահիտով, Չասմիկով:*

Ս. Աբեղյանը գտնում էր, որ բացահայտիչի և բացահայտյալի հարաբերությունը ևս ստորադասական-ներունականական է, և բացահայտիչը բացահայտյալի կրկնությունն է մեկ ուրիշ բառով, իսկ սա նշանակում է, որ բացահայտիչ-բացահայտյալ կապակցություն կա-

⁸⁹ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջ 60:

րող է ունենալ ամարկայական իմաստ արտահայտող նախադասության ցանկացած անդամ՝ ենթակա, խնդիրներ, պարագաներ և այլն:

խնդրառությունը (կամ կառավարումը, հոլովառությունը) կապակցության այն եղանակն է, երբ ստորադաս անդամը կամ լրացումը գերադաս անդամի պահանջով դրվում է այս կամ այն հոլովով կամ ձևավորվում է կապերի միջոցով, օրինակ՝ սիրել բայը պահանջում է, որ խնդիրը դրվի հայցական հոլովով (ուղղականաձև կամ տրականաձև), ինչպես՝ *սիրել (ո՞ւմ) մայրիկին* և *սիրել (ի՞նչ) քաղաքը, հեռանալ* բայի պահանջով խնդիրը դրվում է բացառական հոլովով, օրինակ՝ *հեռանալ քաղաքից*, մոտենալ բայի պահանջով խնդիրը դրվում է տրական հոլովով՝ մոտենալ քաղաքին, մասին կապի պահանջով խնդիրը դրվում է սեռական հոլովով, բացի կապի պահանջով՝ բացառականով, հանդերձ կապի պահանջով՝ գործիականով, հարձակվել բայը պահանջում է վրա կապով լրացում (*հարձակվել թշնամու վրա*) և այլն:

Խնդրառության համար հիմք է ծառայում բառի քերականական իմաստը՝ գերադաս անդամի ընդհանրացած խոսքիմասային իմաստը: Այսպես՝ գոյականով արտահայտված գերադաս անդամը սովորաբար առնում է որոշչային լրացումներ, իսկ բայով արտահայտվածը՝ խնդիրներ ու պարագաներ, դերանունները սովորաբար լրացում չեն ընդունում, ածականներն ու թվականները լինում են որոշչային լրացումներ, իսկ մակբայները՝ պարագայական⁹⁰:

Բայերի խնդրառությունը լինում է տվյալ բայի սեռի կամ արտահայտած իմաստի պահանջով: Այսպես՝ ներգործական սեռի բայերը պահանջում են ուղիղ խնդիր՝ ուղղականաձև կամ տրականաձև՝ *Սիրում է մայրիկին և սիրում է իր քաղաքը*: Կրավորական սեռի բայերը՝ բացառական և գործիական հոլովով ներգործման անուղղակի խնդիրներ, ինչպես՝ *Ձինվորը սպանվեց թշնամուց (կամ՝ թշնամու կողմից):* *Գետինը ծածկվեց ծյունով* և այլն:

Բառիմաստի պահանջով խնդրառության դեպքում կարևոր է ոչ միայն տվյալ բառի, այլև գերադաս անդամի բառիմաստը, որը մասնավոր է և միայն տվյալ բառին է վերաբերում: Միևնույն բառը տարբեր իմաստներով գործածվելիս տարբեր ձևի լրացում կարող է ստանալ, թեև նրա խոսքիմասային իմաստը չի փոխվում: Այսպես՝ ապրել բառը ապրումներ ունենալու, զգացվելու իմաստով պահանջում է

⁹⁰ Տե՛ս Ս. Գյուլբուդադյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 1998թ., էջ 18:

հայցականով ուղիղ խնդիր *(վիշտը ծանր ապրել)*, իսկ բնակվելու իմաստով՝ տրականով կամ ներգոյականով տեղի պարագա *(ապրել սարի գագաթին, ապրել քաղաքում)* և այլն):

Բաժանել բառը իրարից ջոկելու, առանձնացնելու իմաստով գործածվելիս ստանում է բացառական և հայցական հոլովներով լրացումներ *(երեխաներին իրարից բաժանելը)*, իսկ բաշխելու, հանձնելու իմաստով գործածվելիս հայցական և տրական հոլովներով լրացումներ *(խնձորը բաժանեցին երեխաներին, աշակերտներին գիրք բաժանեցին)*: Սովորաբար տարբերակում են ուժեղ և թույլ խնդրառություն (Գ. Ջահուկյանը նշում է նաև պարտադիր և ոչ պարտադիր), քանի որ ոչ բոլոր լրացումներն են, որ միևնույն ուժով ու պարտադիր կապվում են իրենց լրացյալին:

Ուժեղ կառավարման դեպքում լրացումը լրացյալի թելադրանքով պարտադրաբար արտահայտվում է այս կամ հոլովով կամ կապային կապակցությամբ: Ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ ուժեղ է այն կառավարումը, որի դեպքում լրացյալը պահանջում է որոշակի հոլովով կամ կապով ձևավորված խնդիր *(«դիմանալ վշտերին», «ակնածել ավագներին»)*: Պարտադիր կառավարումն ուժեղ է, ոչ պարտադիրը՝ թույլ⁹¹: Ներգործական սեռի բայերը ստանում են ուղղականաձև կամ տրականաձև ուղիղ խնդիր, իսկ կրավորական սեռի բայերը պարտադրաբար ներգործող խնդիր բացառական, գործիական հոլովներով կամ «կողմից» կապով արտահայտված, ինչպես՝ *հարգել խոսքը, ուսուցչին, ընդունել առաջարկը, աշակերտին, սիրվել մորից (կողմից), ծածկվել մշուշով, կարդացնել աշակերտին* և այլն: Թույլ խնդրառության դեպքում լրացումը պարտադիր չէ իր լրացյալին և կարող է նույնիսկ չլինել, այս դեպքում լրացումը կարող է դրվել ոչ թե լրացյալի պահանջով, այլ ըստ տվյալ կապակցության ձևավորման ու պահանջի:

Թույլ խնդրառությունը, ըստ Ջահուկյանի, կապակցության այն եղանակն է, «երբ լրացյալների հոլովական ձևավորումն ավելի շատ կախված է նրանց գործառությունից, շարահյուսական դերից ու պաշտոնից, այսինքն՝ լրացյալի և լրացման զուգորդումը ազատ բնույթ է կրում, լրացյալը կարող է զուգակցվել տարբեր հոլովների ու կապվող խնդիրների հետ. *Գնալ ընկերներով, տուն, քաղաքից*»⁹²:

⁹¹ Տե՛ս Գ. Բ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1974թ., էջ 424:

⁹² Նշվ. աշխ., էջ 425:

Ուրեմն *զնալ* բայի խնդրառությունը համեմատաբար թույլ է, քանի որ երբ ասում ենք՝ *Նա զնաց*, արդեն նախադասության իմաստն ընդհանուր առմամբ ավարտվում է և արդեն կարևոր չէ նշել, թե *ե՞րբ, ինչո՞ւ, ո՞ւմ հետ զնաց* և այլն:

Համեմատաբար թույլ խնդրառություն ունեն նաև գոյականով արտահայտված հատկացուցիչը, որոշիչը, ինչպես՝ *ժողովրդի ատելությունը, այգու մշակումը, քար սիրտ, ծաղիկ հասակ* և այլն: Խնդրառության հետ սերտորեն առնչվում է նաև արժույթը, որը հիմնականում հատուկ է բային:

Արժույթին հայ քերականագիտության մեջ առաջինն անդրադարձել է ակադ. Գ. Ջահուկյանը, նշելով, որ արժույթը բայի կապակցելիությունն է ենթակայի, խնդիրների ու պարագաների հետ, այսինքն արժույթը որոշում է, թե բայն ինչպիսի հարաբերության մեջ կարող է մտնել ենթակայի, խնդիրների ու պարագաների հետ: Ըստ այդմ՝ հայերենում կան բայեր, որոնք կարող են ենթակա չունենալ. սրանք միադիմի բայերն են, անենթակա նախադասություն կազմող մի շարք բայեր՝ ինչպես՝ *անծրեել, խոսվել, երեկոյանալ, լուսանալ* և այլն: Կան բայեր, որոնք կարող են մեկից ավելի խնդիրներ ունենալ (*ինչպես Պարտեզից մեկը մեքենայով տարավ բարեկամին*), իսկ բայերի մի խումբ (չեզոք սեռի բայեր) կարող են նաև խնդիրներ չսլախանջել:

ԲԱՌԱՎԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Բառակապակցությունը երկու կամ ավելի լիիմաստ բառերի այնպիսի ստորադասական կապակցություն է, որն ունի անվանողական նշանակություն և հանդես է գալիս որպես նախադասության մեջ անդամ: Ուրեմն բառակապակցությունը պետք է կազմված լինի: ելու և ավելի բառերի կապակցությունից, որոնք ունեն նյութական իմաստ և իրար նկատմամբ գտնվում են ստորադասական հարաբերության մեջ, ինչպես՝ *կարմիր գլխարկ, բանասիրական ֆակուլտետի դեկանի տեղակալ, բարդ ստորադասական նախադասություն, աշխատանքային բարձր կարգապահություն* և այլն:

Բառակապակցությունը բառից տարբերվում է նրանով, որ նախ՝ այն երկու և ավելի բառերից է կազմված, և ապա՝ բառը շարահյուսական նվազագույն միավոր է, մինչդեռ բառակապակցությունն ունի գերադաս և ստորադաս անդամներ, շարահյուսորեն վերլուծելի է, բառի հետ համեմատած՝ այն ավելի է կոնկրետացնում առարկայի,

երևույթի, հատկանիշի իմաստը, իսկ հարադիր բայերից տարբերվում է նրանով, որ հարադրությունը բարդ բառ է և ունի մեկ շեշտ (ինչպես՝ *դուր գալ, ներս մտնել, ծայն տալ*), իսկ բառակապակցությունը տարբեր շեշտեր է ստանում, ինչպես՝ *սարի ծաղիկ, դաշտի շուշան, ծիրանի ծառ* և այլն:

ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՂԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

Բառակապակցությունները դասակարգվում են երեք հիմնական սկզբունքով. ա) ըստ բաղադրիչների կապակցելիության աստիճանի, բ) ըստ գերադաս անդամի խոսքիմասային պատկանելության, գ) ըստ կազմության (պարզ և բարդ):

Պարզ բառակապակցություններն իրենց բաղադրիչների քանակով լինում են երկանդամ (*աշնան արև, գիրք կարդալ, ծաղիկ հասակ, ոսկե աշուն*) և եռանդամ (*ծաղիկը նվիրել ընկերուհուն, սարի կատարին կանգնել, մեքենայով մեկնել զբոսանքի* և այլն):

Բարդ բառակապակցությունները կազմվում են մեկից ավելի բառակապակցություններից և ունեն մեկ գլխավոր անդամ, ինչպես՝ *ողևորված կարդալ նոր ձեռագրի խամրած էջերը, բարեխղճորեն կատարել տնօրենի հանձնարարությունը* և այլն:

Առաջին կապակցության մեջ կենտրոնական անդամը *կարդալ* բայն է, երկրորդում՝ «*կատարել*»-ը, իսկ մյուսները հանդես են գալիս ստորադասական հարաբերությամբ:

Ըստ բաղադրիչների կապակցելիության աստիճանի՝ բառակապակցությունները լինում են կայուն և ազատ:

Կայուն բառակապակցություններն անվանողական նշանակություն ունեն, նրանց մեջ մտնող բառային բաղադրիչները համդես են գալիս ոչ թե իրենց իսկական՝ ուղղակի, այլ փոխաբերական իմաստով, և այս դեպքում արդեն կապակցության իմաստը չի բխում նրանց առանձին բաղադրիչների իմաստների գունարից, այլ ձեռք է բերում նոր իմաստ, այսինքն՝ վերաիմաստավորվում է: Այլ կերպ ասած՝ կայուն բառակապակցությունները վերաիմաստավորված են և հանդես են գալիս որպես դարձվածքներ, ինչպես՝ *աչքը մտնել, աչքից ընկնել, գլուխ տալ, զեն առնել, խելից թեթև* և այլն: Ազատ կապակցությունների բաղադրիչները միմյանց հետ կապվում են ստորադասական կապակցությամբ և արտահայտում են լրացում-լրաց-

յալ հարաբերություն, այստեղ կապակցության յուրաքանչյուր անդամ հանդես է գալիս իր ուղղակի իմաստով:

Ազատ բառակապակցությամբ սովորաբար առնվում են աշխարհագրական անուններ (*Սևանա լիճ, Գյուտիսային սառուցյալ օվկիանոս* և այլն), երկրների, պետությունների, մարզերի, քաղաքների, գյուղերի անվանումները (*Լեռնային Ղարաբաղ, Գին Բայազետ, Վերին Սասնաշեն* և այլն), գիտական տերմինների, պարբերականների, գրքերի, ինչպես նաև սովորական բառային իմաստներով բաղադրյալ անվանումներ (*դերբայական դարձված, ջրածնային ռումբ, խոսքի մաս, «Գրական թերթ», «Վերք Գայաստանի», շտապ օգնություն, պատի թերթ, սառը քրտինք, ջերմ վերաբերմունք* և այլն):

Ըստ գերադաս անդամի խոսքիմասային պատկանելության բառակապակցությունները լինում են.

ա. Գոյականական. այս դեպքում նշված բառակապակցությունը կարող է ունենալ գոյականի տարբեր հոլովներով արտահայտված լրացումներ, ինչպես՝ *Վարդան զորավար, բժիշկ Վահան, ծաղիկ հասակ, աշնան քամի, ծղոտից գլխարկ, թեյի գդալ, ձեռքի գնդակ, ակնոցով տղա, ծամով աղջիկ, բրնձով փլավ* և այլն:

բ. Ածականական, որտեղ ածականը հանդես է գալիս որպես գերադաս անդամ, իսկ լրացումները կարող են արտահայտվել գոյականով, ածականով, մակբայով, դերբայով և այլն, ինչպես՝ *ցավին անտարբեր, դավին անտեղյակ, գործին ծանոթ, մտքով երկար, անսահման բարի, դժվար իրագործելի, արտաքուստ խաղաղ, գովելու արժանի, ամուսնանալու պատրաստ* և այլն:

գ. Թվականական և դերանվանական բառակապակցությունները համեմատաբար սակավ կիրառություն ունեն և հիմնականում կազմվում են *համարյա, գրեթե, մոտավորապես քսան, մոտ տասը, համարյա բոլորը, գրեթե այսքանը, մոտավորապես այդքանը, այդ բոլորը, այդ ամենը* և այլն:

դ. Բայական բառակապակցությունները բաժանվում են երկու խմբի՝ բայական խնդրառական և առդրական կապակցությունների: «Առաջինների դեպքում որպես բայից կախված լրացումներ հանդես են գալիս գոյականները, առարկայական իմաստ ունեցող դերանունները և գոյականաբար գործածվող բառերն ընդհանրապես, ինչպես՝ *հասնել նպատակին, կարդալ գիրքը, հիանալ աշակերտներով, մտածել ծնողների մասին, պայքարել ազատության համար, վճարել համաձայն կարգադրության* և այլն: Առդրական կապակցության դեպ-

քում որպես բայի լրացում հանդես են գալիս մակբայները, որակական ածականները, հարակատար և համակատար դերբայները,⁹³ ինչպես՝ *առաջ սլանալ, ետ նայել, հայացքը հեռու հառել, տննելուն ման գալ, նախօրոք հայտնել, դաժանորեն վարվել, մեղմաբար խրատել, երկար տևել, հազիվ քայլել* և այլն:

ե. Մակբայական բառակապակցությունները հիմնականում կազմվում են ձևի, չափ ու քանակի մակբայներով, որոնք ցույց են տալիս որակական հատկանիշներ և կարող են լրացվել հատկանիշի տարբեր աստիճանավորումներ ցույց տվող բառերով, ինչպես՝ *չափազանց դանդաղ, շատ մոտ, քիչ վերև, անասելի արագ*, ինչպես նաև՝ մակբայների և *ավելի* բառի հարադրությամբ՝ *ավելի արագ, ավելի հապճեպ, ավելի շատ* և այլն:

ՇԱՐՈՒՅԹ

Բառակապակցությունների հետ սերտորեն առնչվում են շարույթի ըմբռնումը և նրա տարբերակումը:

Մ. Ասատրյանի բնութագրմամբ՝ շարույթը դադարից դադար անջատվող և հետևաբար արտասանական մի ամբողջություն կազմող այնպիսի բառախմբերը կամ բառերն են, որոնք միավորված են նաև իմաստով:

Եթե վերցնենք *«Վարագույրը բացվեց, արևի շողքը շեշտակի դիպավ երեխայի աչքերին»* նախադասությունը իրական, բնական եղանակով կարտասանվի հետևյալ դադարներով՝ *Վարագույրը բացվեց / արևի շողքը / շեշտակի դիպավ / երեխայի աչքերին*: Առանձնացված հատվածները, որոնք արտասանվում են մեկ շեշտով և արտասանական մեկ ամբողջություն են կազմում, դիտվում են որպես շարույթներ:

«Անջատված լինելով դադարներով,- նշում է Մ. Ասատրյանը,- շարույթները արտասանական տեսակետից մի միասնություն են կազմում, որովհետև շարույթը կազմող հնչյունական շղթան արտասանվում է առանց ընդմիջումների՝ ունենալով մի ուժգին շեշտ, որը սովորաբար ընկնում է շարույթը կազմող վերջին բառի վրա»:

Նախադասության ամղամատուցը ըստ շարույթների իրականանում է նախադասությունների մեջ եղած բառակապակցությունների հիմքի վրա:

⁹³ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջ 102:

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ, ՆՐԱ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Նախադասությունը մտքի ձևավորման, հաղորդման ու հաղորդակցման կարևորագույն միավոր է: Հայ քերականագիտության մեջ եղել են ու կան նախադասության բազմաթիվ սահմանումներ, որոնցում հիմնականում նշվում են հետևյալ կարևոր հատկանիշները: Նախ՝ նախադասությունը մեկ բառով կամ բառերով ու բառակապակցություններով ավարտուն միտք արտահայտող և հաղորդակցում ապահովող միավոր է, որն ունի որոշակի քերականական կառուցվածք, եղանակավորություն, ստորոգում և հնչերանգային ավարտվածություն:

Եղանակավորության միջոցով արտահայտվում է նախադասության բովանդակության հարաբերությունը իրականության հետ և խոսողի վերաբերմունքը հաղորդված նյութի նկատմամբ: Եղանակավորումը կարող է արտահայտվել հնչերանգի, շարադասության, բայի խոնարհման եղանակների, ծայնարկությունների և վերաբերականների միջոցով:

Նախադասության կարևորագույն քերականական կառուցվածքային խնդիրը ստորոգումն է, այսինքն՝ հատկանիշի կամ գործողության վերագրումը առարկային (եմթակային) որոշ ժամանակահատվածում (*Ծառը կանաչ է: Աշակերտը կարդում է*):

Ստորոգումը վերաբերում է միայն դիմավոր նախադասությունների, որտեղ առկա են դիմավոր, խոնարհված բայեր, բայց հայերենում կան նաև անդեմ նախադասություններ, որտեղ դիմավոր բայը բացակայում է և գլխավոր անդամն արտահայտվում է անդեմ բայով կամ գոյականով, այս դեպքում բնականաբար ստորոգում չի կարող լինել և նախադասությունների այս խումբը ձևավորվում է հնչերանգային ավարտվածությամբ խոսքային համապատասխան միջավայրում (*Լռելի: Հրդեհ: Հեռանալ, մոռանալ...և այլն*):

Հնչերանգի շնորհիվ առանձին բառեր, բառակապակցություններ ստանձնում են հաղորդման դեր և դառնում նախադասություն հատկապես երկխոսություններում: Նախադասության ձևավորման համար կարևոր է նաև տվյալ լեզվում ընդունված բառերի շարադասությունը:⁹⁴

⁹⁴ Տե՛ս Ս. Գյուլբուրդյան, նշվ. աշխ., էջ 63-64:

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Նախադասությունների դասակարգման տարբեր սկզբունքներ ու չափանիշներ կան: Հիմնականում ընդունված է տարբերակել նախադասությունների հետևյալ խմբերը՝ ըստ հնչերանգի, ըստ գերադաս անդամների առկայության, ըստ ստորոգումների թվի, ըստ արտահայտված մտքի և իրականության հարաբերության:

Ըստ հնչերանգի՝ նախադասությունները լինում են պատմողական, հրամայական, հարցական և քաջականչական: Պատմողական նախադասությունները արտահայտում են մտքի հաղորդում սովորական, չեզոք եղանակով, առանց որևէ հնչերանգի և ձևավորվում են սահմանական, պայմանական, երբեմն նաև ըղծական ու հարկադրական եղանակների բայածևերով, ինչպես՝ *Գյուղացի Համրոյի տունը կռիվ էր ընկել: Ե. Չարենցը տաղանդավոր բանաստեղծ է: Ծառերը ծաղկել են: Մարդկանց ժխորը թողնեն, հեռանամ, գրկեն վարդերը դալուկմ դժգունակ: Նորից կթողնեն քաղաքն աղմկոտ: Լինեի չոբան սարերում հեռու, գայիր, անցնեիր վրանիս մոտով:*

Պատմողական նախադասությունները լինում են հաստատական և ժխտական (*Դեռ չեմ տեսել ծովը Վանա, չեմ տեսել սարն իմ Սիփանա*):

Հրամայական նախադասությունն արտահայտում են խոսողի կամքը. հրաման, հորդոր, թելադրանք, պահանջ և ձևավորվում են հրամայական հնչերանգով, ուր հրաման արտահայտող բառը իր վրա է կրում նախադասության տրամաբանական շեշտը, ինչպես՝ *Մանիր, մանիր, իմ ճախարակ: Պահպանեցեք հայ լեզուն և հայ գիրը:*

Հրամայական նախադասությունները հիմնականում ձևավորվում են հրամայական եղանակի բայածևերով, բայց երբեմն կարող են արտահայտվել պայմանական, հարկադրական, մասամբ նաև ըղծական եղանակով և անորոշ դերբայով: Ինչպես՝ *Կգա՛ս և այդ բոլորը կհաղորդե՛ս ընկերոջդ: Ինձ մտահան չանես: Գնաս, կասես այդ մասին: Գետը պիտի անցնեք լուսաբացին: Պիտի աշխատես, չարչարվես, որ հասնենս նպատակիդ: Կտործե՛լ թշնամիներին անխնա: Պահպանե՛լ խաղաղությունը: Վե՛րջ տալ պատերազմին:*

Հրամայական նախադասությունները կազմվում են նաև *մի՛*

մասնիկով, որը մի դեպքում կարող է արտահայտել արգելականի իմաստ, ինչպես՝ *Մի՛ գնա այդ քայլին: Մի՛ խանգարի՜ր ընկերոջդ:* իսկ մեկ այլ դեպքում այն կարող է ունենալ մեղմական իմաստ և արտահայտել ցանկություն, խնդրանք, ինչպես՝ *«Մի գնա տես՝ ընկերդ ինչ եղավ»:* *«Մի մոտ արի՝ տեսնեն»:*

Արգելականի դեպքում շեշտը դրվում է «մի» մասնիկի, իսկ մեղմականի դեպքում՝ բայի վրա:

Հարցական նախադասություններ: Հարցական են կոչվում այն նախադասությունները, որոնք արտահայտում են հարցում, և որոնց միջոցով խոսողը ցանկանում է իմանալ կամ ճշտել իրեն հետաքրքրող դեպքեր, փաստեր, իրողություններ: Հարցական նախադասությունները հիմնականում ձևավորվում են երկխոսության ժամանակ համապատասխան հարցական հնչերանգի միջոցով և առավել բնորոշ են առօրյա-խոսակցական ոճին:

Հարցական նախադասություններն ըստ իրենց արտահայտած իմաստների կիսում են՝ բուն հարցական, լրացական և ճարտասանական:

Բուն հարցական նախադասության դեպքում խոսողը հարցնում, ճշգրտում է իրեն անհայտ որևէ իրողության, փաստի մասին, ինչպես՝ *Լևո՞ն, ճի՞շտն ասա, ի՞նչն է քեզ սցիպում Իտալիա գնալ: Ի՞նչ ես ուզում դու ինձանից:* Լրացական հարցական են այն նախադասությունները, որոնցով խոսողը փորձում է իմանալ արտահայտած մտքի այս կամ այն տարրերը կամ որոշ մանրամասներ: Նշված կարգի նախադասություններում հարցումներ կարող են արտահայտվել նախադասության զանազան անդամների մասին, ինչպես՝ *Ո՞վ գնաց քաղաք: Ե՞րբ է տեղի ունենալու գիտաժողովը: Ի՞նչո՞վ գնացիր ամառանոց: Ինչպիսի՞ եղանակ էր քաղաքում:* Ճարտասանական հարցական նախադասության դեպքում խոսողը պատասխան չի սպասում, քանի որ նա այդ մասին գիտի կամ դա հանրահայտ ճշմարտություն է: Այս դեպքում հարցական հնչերանգը ընտրվում է խոսքին հուզաարտահատչական երանգավորում հաղորդելու համար: Ճարտասանական հարցական նախադասությունները կարող են արտահայտել ժխտում, ինչպես՝ *Դու ի՞նչ մեղք ունես, մեղավորը նա է: Մի՞թե Սմբատը թույլ կտա իրեն՝ այդպես վիրավորել մի անպաշտպան աղջկա, հաստատում, ինչպես՝ Զէ՞ որ նրանք մտերիմ ընկերուհիներ էին: Ո՞վ քեզ քեզ ծեծեց, Սարո քա՞ն, Ո՞վ անիծեց, Սարո՞ քան: Մի՞թե վերջին պոետն եմ ես, վերջին երգիչն իմ երկրի, զար-*

մանք, ցանկություն, երազանք և այլն:

Բացականչական նախադասություններ: Բացականչական են այն նախադասությունները, որոնք արտահայտում են հիացմունք, զարմանք, ափսոսանք, խոսքի զգացական տարբեր երանգներ և ձևավորվում են բացականչական հնչերանգով:

Եշված կարգի նախադասության ստորոգումը հիմնականում արտահայտվում է ըղծական եղանակի բայածևերով, ինչպես՝ *Լինեի՛ չորքան սարերում հեռու, գայիր, անցնեիր վրանիս մոտով: Լինե՛ր հեռու մի անկյուն, Լինե՛ր մանկան արդար քուն... ինչպես նաև բայի մյուս եղանակներով՝ համապատասխան հնչերանգի միջոցով, օրինակ՝ Եկա՛ն, եկա՛ն, բերի՛ն, բերի՛ն... Գալի՛ս եմ, գալիս, արդեն հասնում եմ: Պիտի՛ գոռամ, պիտի՛ կրկնեմ անդադար, ազատություն: Եկե՛ք - քույրեր, սեզ սարերի չքնադազեղ ոգիներ: Բացականչական նախադասությունները ձևավորվում են նաև ձայնարկություններով, հարցա-հարաբերական դերանուններով, ինչպես՝ *Յե՛յ վա՛յս, կոտորան իմ թևերը: Օ՛՛ նա շատ բարի է: Վա՛յս, վա՛յս, իմ անմեղ ոչխար: Ի՛նչ գեղեցիկ, ի՛նչ պայծառ եղանակ է: Ա՛հ, որքա՛ն սրտիս մոտ է քո ասածը:**

ՄԻԱԿԱԶՍ ԵՎ ԵՐԿԿԱԶՍ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ըստ գերադաս անդամների առկայության՝ նախադասությունները բաժանվում են երկու խմբի՝ երկկազմ և միակազմ նախադասություններ:

Երկկազմ են այն նախադասությունները, որոնք ունեն երկու գլխավոր անդամներ՝ ենթակա և ստորոգյալ, ինչպես՝ *Ես իմ անուշ Ֆայաստանի արևահամ բառն եմ սիրում: Անձրևը դադարեց, և ծաղիկները բացվեցին:*

Միակազմ են այն նախադասությունները, որոնք միակենտրոն են, գլխավոր անդամներից որևէ մեկը բացակայում է, ինչպես՝ *Լուսացավ: Անձրևում է: Կանաչները չտրորել: Լռել:*

ՄԻԱԿԱԶՍ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԵՍԱԿՆԵՐԸ

Ինչպես արդեն նշվել է, միակազմ նախադասություններում բացակայում է գլխավոր անդամներից որևէ մեկը՝ ենթական կամ ստորոգյալը, կամ՝ երկուսը միասին, բայց հաղորդակցում տեղի է ունենում համապատասխան հնչերանգի միջոցով: Միակազմ նախադասությունները բաժանվում են երեք խմբի՝ դիմավոր միակազմ, անդեմ միակազմ և բառ նախադասություններ:

Դիմավոր նախադասությունները ենթակա չունեն, անենթակա նախադասություններ են, ունեն միայն մեկ գլխավոր անդամ՝ ստորոգյալ, որն արտահայտվում է դիմավոր բայով, ինչպես՝ *Սթնեց: Լուսացալ: Անծրևելու է:*

Ի տարբերություն զեղչված ենթակայով նախադասության, որտեղ ենթական ընդհանրապես վերականգնելի չէ, դիմավոր միակազմ նախադասությունները լինում են՝

ա) Վիճակային կամ բուն անենթակա, որոնք ցույց են տալիս տարվա եղանակ, մթնոլորտային երևույթներ, ժամանակ, օդի ջերմություն, տեղումներ և այլն, ինչպես՝ *Գարուն է: Գիշեր է: Երեք ժամ է՝ անծրևում է: Ամպել է: Լուսացալ:*

բ) Անորոշ դիմավոր (անենթակա) նախադասություններ, որոնք սոսկ ինչ-որ բան են հաղորդում, նույնիսկ հայտնի չէ, թե ով (կամ ովքեր) է կատարում գործողությունը, ինչպես՝ *Չանգը տվեցին: Ասում են, թե ծյուն է գալու: Սիրեցի, յարս տարան: Սառը ջուր լցրին նրա գլխին:*

գ) Ընդհանրական միակազմ նախադասություններ, որտեղ ստորոգյալն արտահայտված է խոնարհված բայով, ունի դեմք, թիվ, եղանակ, ժամանակ, բայց չունի կոնկրետ ենթակա, այսինքն՝ ենթական որևէ ձևով արտահայտված չէ, ինչպես՝ *Չրեղեն ձի սրան կասեն: Աչքդ թքեցիր, բանիդ տերը չես: Ինչքան կարդում եք, այնքան խճճվում:*

Այս խմբին են պատկանում նաև «մարդ» գերադաս բառով կազմված նախադասությունները, որտեղ հիշյալ բառը զուտ ձևական, անորոշ իմաստ ունի, ինչպես՝ *Մարդ չգիտի՝ ի՞նչ անի, որ դրանցից ազատվի: Մարդ ի՞նչ անի, իրեն կանի* և այլն:

ԱՆԴԵՄ ՄԻԱԿԱԶՄ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Անդեմ միակազմ նախադասությունները զուրկ են դիմավոր բայերից, այստեղ չկա ստորոգում, նախադասության ձևավորման հիմնական միջոցը հնչերանգային ավարտվածությունն է որոշակի խոսքային միջավայրում: Այս խմբի նախադասությունները բաժանվում են երկու խմբի՝ բայական և անվանական:

Բայական անդեմ նախադասություններում գերադաս անդամն արտահայտվում է անդեմ բայով, հիմնականում անորոշ դերբայով, մասամբ նաև՝ հարակատարով, ինչպես՝ *Սոռանա՛լ, մոռանա՛լ ամեն*

ինչ. Ամենքին մոռանա՛լ, չսիրե՛լ, չխորհե՛լ, չափսոսա՛լ... Ապրե՛լ, ապրե՛լ, այնպես ապրե՛լ, որ սուրբ հողը երբեք չզգա քո ավելորդ ծանրությունը: Դերն անհծած:

Բայական անդեմ նախադասություններով հիմնականում արտահայտվում են կարգադրություն, հրաման, ցանկություն և այլն:

Անվանական անդեմ նախադասությունների գերադաս անդամն արտահայտված է որևէ անունով՝ գոյականով կամ գոյականական բառակապակցությամբ: Այս նախադասությունները չունեն ենթակա և ստորոգյալ, նախադասություն են այնքանով, որքանով միտք են արտահայտում հնչերանգի միջոցով: Նշված խմբի նախադասությունների գերադաս անդամը կարող է արտահայտվել.

ա) Գոյականի ուղղական հոլովով – *Սև գիշեր, սև հուշե՛ր, և խոհե՛ր անհամար: Մոռացված երազնե՛ր, շուշաններ թառամած: Երևան: Աստաֆյան փողոց:*

բ) Դերանվան, գոյականի ուղղական հոլովով. ահա և ա՛յ բառերով. *Ահա մեր ջրերը, մեր զուլալ գետը: Ա՛յ դուք, ծախված պնակալեծներ: Ահա և ես, ահա և դու, ահա և Փարիզը՝ ամենատես...*

գ) Թվականի, գոյականի կապակցությամբ՝ *1920 թիվ: 1915 թիվ: Ապրիլի 24: Օ՛, հերոսական քառասուհինգ թիվ:*

դ) Կոչականով – *Կապու՛յտ աղջիկ, ակաթի ու կաթի պես հոգեթով: Մայր իմ անուշ ու անգին...*

ե) Բարենաղթանքներով, կոչերով, տարբեր բնույթի անվանումներով - *Բարի՛ ճանապարհ: Բարի գիշեր: Շնորհավոր Նոր տարի: «Բարեկամություն» կայարան: Փա՛ռք Աստծո: Ցտեսություն: Խաղաղություն:*

ԲԱՌ-ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բառ-նախադասությունը հիմնականում արտահայտվում է պատասխանական բառերով կամ վերաբերականներով և նպաստում խոսքի սեղմությանն ու հակիրճությունը, հաստատում, ժխտում կամ երկբայական վերաբերմունք դրսևորում հաղորդվող խոսքի նկատմամբ, ինչպես՝ *Այսօր մեկնու՛մ ես: Այո՛: Ավարտե՛լ ես աշխատանքը. Ո՛չ: Դիշու՛մ ես հորդ: Իհարկե՛: Նրան ներո՛ւմ ե: Երբե՛ք:*

Ըստ արտահայտած իմաստի՝ բառ-նախադասությունները լի-նում են հաստատական, ժխտական, հարցական, երկբայական, հորդորական և այլն:

ՆԱԽԱԴԱՍՏՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ

Ըստ կազմության՝ նախադասությունները լինում են պարզ և բարդ:

Պարզ են կոչվում այն նախադասությունները, որոնք արտահայտում են մեկ միտք և ունեն մեկ ստորոգում, ինչպես՝ *Սիրում եմ մեր երկինքը մուգ, քրեքը քիմք, լիճը լուսե: Գեղեցիկ էր Արարատյան դաշտի առավոտը: Չյունը հալվեց:*

Բարդ են այն նախադասությունները, որոնք արտահայտում են մեկից ավելի մտքեր, երկու կամ ավելի ստորոգումներով և ունեն հնչեղանգային մեկ ավարտվածություն, ինչպես՝ *Անձրևը դադարեց, և ծաղիկները կամաց-կամաց բացվեցին: Մաշտոցը մեկնեց հայրենիք, որպեսզի այնտեղ տարածեր գիր և գրականություն, լուսավորեր իր ժողովրդին:*

Պարզ նախադասությունները լինում են պարզ համառոտ և պարզ ընդարձակ:

Պարզ համառոտ է այն նախադասությունը, որը կազմված է միայն գլխավոր անդամներից և չունի լրացումներ, օրինակ՝ *Ծառերը ծաղկել են: Անձրևը դադարեց: Նա բժիշկ է:* Պարզ ընդարձակ է այն նախադասությունը, որի կազմում, բացի գլխավոր անդամներից, կան նաև լրացումներ, օրինակ՝ *Պարտեզում վարդ է բացվել: Բերքահավաքը սկսվում է աշնանը: Ես սիրում եմ մթնշաղղ լուսեղեն:*

Նախադասության գլխավոր անդամներն են ենթակամ և ստորոգյալը, որոնցից յուրաքանչյուրը համապատասխանաբար ունի իր լրացումները:

ԵՆՔԱԿԱ, ՆՐԱ ԱՐՏԱՐԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ենթակամ նախադասության այն գլխավոր անդամն է, որը մի բան է կատարում կամ լինում և որին ստորոգման միջոցով վերագրվում է որևէ գործողություն կամ հատկանիշ: Ենթակամ միշտ հանդես է գալիս դիմավոր բայի հետ և դրվում է ուղղական հոլովով:

Ենթակամ արտահայտվում է տարբեր խոսքի մասերով.

Ա. Գոյականով – *Պարտեզում վարդ է բացվել: Ծիծեռնակը բույն է շինում: Անահիտը ուսմանողուհի է:*

Բ. Դերանուններով - *Ես իմ անուշ Չայաստանի արևահամ բառն եմ սիրում: Մենք ձգտում ենք ազատության: Դու պիտի հնչես, հնչես հաղթական: Մյուսը որսորդ Ավին էր: Ոչ ոք չգիտեր այդ մասին: Դա նրա վերջին խոսքն էր:*

9. Փոխանվանաբար գործածված ածականներով, թվականներով, դերբայներով. *Գեղեցիկը հաճելի է: Ուժեղը միշտ հաղթում է թուլին: Երկուսն էլ հայ են, ունեն մի հավատ: Մարզիկների մեկ երրորդը ծանրագույն քաշի էին: Տասը հինգի կրկնապատիկն է: Հաղթողներից երկրորդը մեր հայրենակիցն էր: Նվագելը Լևոնի տարերքն էր: Մնացածը պետք է ավարտեր մեկ ամսում: Նրա ուզածը շատ քիչ բան էր: Երգողը մեր հարևանի տղան էր: Բենադդողը նշանավոր արվեստագետ է:*

Ե) Ինքնանվանողաբար գործածված այլ խոսքի մասերով, ինչպես՝ «Բայց»-ը համադասական շաղկապ է, իսկ «դեպի»-ն կապ է: «Դանդաղ»-ը ձևի մակբայ է:

ՍՏՈՐՈԳՅԱԼ, ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Ստորոգյալը նախադասության այն գլխավոր անդամն է, որը ցույց է տալիս ենթակայի կատարած գործողությունը, արտահայտում է ենթակայի հատկանիշը և այն վերագրում ենթակային: Ստորոգյալն արտահայտվում է բայի դիմավոր ձևերով և այս առումով դրսևորում նաև բայի եղանակի, ժամանակի, դեմքի ու թվի քերականական կարգեր:

Կազմությամբ ստորոգյալը լինում է պարզ և բաղադրյալ: Պարզ է այն ստորոգյալը, որն արտահայտված է խոնարհված բայով: Այս ստորոգյալը կոչվում է նաև բայական ստորոգյալ, ինչպես՝ *Լույսը մեռնում էր, օրը՝ մթնում: Դու պիտի ծաղկես, երկիր հայրական ու պիտի հնչես ինչպես հաղթական: Դարձիր ինձ մոտ, վերադարձիր դու նորից: Ու լաց էր լինում ուռին՝ աչքը հառած լացող ջրերին: Պտույտ է գալիս չքմաղ տիրուհին:*

Բաղադրյալ ստորոգյալը կազմվում է դիմավոր բայով և որևէ այլ խոսքի մասով, այն կոչվում է նաև անվանաբայական:

Բաղադրյալ ստորոգյալն ունի երկու հիմնական բաղադրիչ՝ ստորոգելիական վերադիր և հանգույց: Ստորոգելիական վերադիրը կամ ստորոգելին հատկանիշ արտահայտող կամ որևէ վիճակ ցույց տվող բառն է, որ արտահայտվում է գոյականով, ածականով, թվականով կամ այլ խոսքի մասերով, իսկ հանգույցը ստորոգվող հատկանիշը ենթակային վերագրող բաղադրիչն է, որն արտահայտվում է օժանդակ և վերացական բայերով: Այսպես՝ *տերևը դեղին է: Ծառերը կանաչ են: Արամը բժիշկ է: Նրա ընկերների թիվը հինգն է:* Նշված

նախադասություններում *դեղին, բժիշկ, հինգ* բառերը ստորոգելիական վերադիր են, իսկ *է* օժանդակ բայը՝ ստորոգելիական հանգույց:

Բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմում նաև գոյականի թեք հոլովածներով, ինչպես՝ *Բաժակը թեյի է: Նորակառույց շենքը տուֆից է: Քահանան մորուքով է:*

Բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմվում նաև վերացական բայերի միջոցով, ինչպես՝ *Արմանը ուսանող դարձավ: Քաղաքը Աճի կոչվեց: Ընտրությունները չեղյալ համարվեցին:* Նշված օրինակներում *դառնալ, կոչվել, համարվել* բայերը վերացական բայեր են և հանդես են գալիս ստորոգելիական հանգույցի պաշտոնով:

Բաղադրյալ ստորոգյալ են կազմվում անկախ դերբայներով, ինչպես՝ *Իմ ցանկությունը հաղթելն է: Հայերը լավ մարտնչող են: Ուսանողը հուզված է:*

Որոշ լեզվաբաններ անորոշ դերբայի և դիմավոր բայի միասնաբար գործածությունը համարել են բարդ ստորոգյալ, օրինակ՝ *Նա ուզում է վազել: Ես սիրում եմ կարդալ* և այլն, մինչդեռ այս հարցում կարելի է ընդունելի համարել Ս. Ասատրյանի այն մտտեցումը, որ նման կապակցություններում անցողական բայերից կախված անորոշ դերբայը կարելի է համարել ուղիղ խնդիր, իսկ անանցողական բայերից կախված անորոշ դերբայը՝ անուղղակի խնդիր, ինչպես՝ *Նա սիրում է երգել: Գիտնականը շարունակում է ուսումնասիրել (ուղիղ խնդիրներ), իսկ Դիմորզը ձգտում է ընդունվել համալսարան: Տղան խուսափում էր իր ընկերներից հանդիպելուց: Ես վախենում էի նրան տեսնել* նախադասություններում անորոշ դերբայը անուղղակի խնդիր է:

ԵՆԹԱԿԱՅԻ ԵՎ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼԻ ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայերենում ենթական և ստորոգյալը համաձայնում են դեմքով և քվով: Եթե ենթական արտահայտված է անձնական դերանունով, ստորոգյալը համաձայնում է անձնական դերանվան դեմքին, ինչպես՝ *Ես կգամ, և դու ինձ կընդունես գրկաբաց: Դու պիտի երգես, երգես անդադար: Դու քաղցր ես, իմ հող հայրենի: Նա քայլում է, քայլում անդադար:*

Եթե նախադասության մեջ կան բազմակի ենթականեր, և դրանք տարբեր դեմքերի են, ապա ստորոգյալը համաձայնում է ըստ խոսողների դիմային-հաղորդակցական գերադասության, այսինքն՝ դեմքով ամենամոտին, առաջին դեմքի ենթակայի առկայության դեպքում

ստորոգյալը դրվում է առաջին դեմքով, օրինակ՝ *ես, դու և նա պայմանավորվեցինք*, իսկ եթե առաջին դեմքը բացակայում է, երկրորդ և երրորդ դեմքերի ենթակաների դեպքում ստորոգյալը համաձայնում է երկրորդ դեմքի հետ, ինչպես՝ *դու և քո եղբայրը մասնակցելու եք այդ մրցումներին*: Նշված դեպքերում ստորոգյալը միշտ դրվում է հոգնակի թվով: Ենթակայի և ստորոգյալի թվային համաձայնությունը համեմատաբար անկանոն է. կան որոշակի շեղումներ: Ըստ ընդունված կարգի՝ եզակի ենթակայի հետ ստորոգյալը դրվում է եզակի թվով՝ *Անձրևը մաղում է: Օրը մթնեց: Տերևը դեղնում է*: Հոգնակի ենթակայի հետ ստորոգյալը դրվում է հոգնակի թվով՝ *Ամպերը դանդաղ շարժվում են: Գյուղացիները բերք են հավաքում*:

Հավաքական գոյականները, որքան էլ իմաստով հոգնակի են, այնուամենայնիվ քերականական առումով եզակի են և ըստ այդմ՝ դիմավոր բայը դրանց հետ դրվում է եզակի թվով, ինչպես՝ *Բանակը շարժվում էր դանդաղ: Ժողովուրդը քնած էր, վերջապես արթնացավ: Երիտասարդությունը պայքարում է հանուն առաջադիմության*: Նշված դեպքերում նկատելի են որոշ շեղումներ, երբ ենթակայի և ստորոգյալի թվային համաձայնությունը կատարվում է ոչ թե ենթակայի քերականական թվով, այլ նրա արտահայտած իմաստներով, այսինքն՝ ստորոգյալը դրվում է հոգնակի թվով, ինչպես՝ *Բազմությունը խոնարհվեցին մինչև գետին: Աշխատավորությունը իրենց հանգիստը անց են կացնում բնության գրկում*:

Այս իրողությունը հատկապես նկատելի է մի մասը, մեծ մասը բառակապակցությունների դեպքում, ինչպես՝ *Մխալների մեծ մասը ուղղագրական են: Անհասկանալի հարցերի մի մասը պարզվեցին*:

Համաձայնության նման եղանակը կոչվում է բակառություն (բակ առնել նշանակում է անտեսել, հաշվի չառնել):

Բաղադրյալ ստորոգյալի դեպքում ևս ստորոգելին և ստորոգելիական վերադիրն ունեն թվային համաձայնություն, ինչպես՝ *Արամը ուսանող է: Ծաղիկները գեղեցիկ են*: Սակայն այս դեպքում կարող են լինել նաև որոշ զուգաձևություններ, ինչպես՝ *Թութակը և սոխակը թռչում են և Թութակը և սոխակը թռչումներ են: Մենք զինվոր դարձանք և Մենք զինվորներ դարձանք: Դուք հերոս եք և Դուք հերոսներ եք*:

Եթե ենթական արտահայտված է ս, դ դիմորոշ հոդերով, ստորոգյալը դրվում է հոգնակի թվով՝ *Ամեն մեկը ձեր ասածն էք անում: Բոլորս իմացանք այդ մասին*:

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ԱՆՂԱՄՆԵՐ

Բացի նախադասության գլխավոր անդամներից, նախադասության կազմում լինում են նաև նրանց լրացնող անդամներ՝ լրացումներ կամ երկրորդական անդամներ, որոնք և իրենց հերթին կարող են ունենալ համապատասխան լրացման լրացումներ:

Նախադասության երկրորդական անդամները կամ լրացումները բաժանվում են երկու խմբի՝ գոյականական անդամի կամ ենթակայի լրացումներ և թայական անդամի կամ ստորոգյալի լրացումներ:

ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԱՆՂԱՄԻ (ԵՆԹԱԿԱՅԻ) ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐ

Գոյականական անդամի լրացումները լրացնում, պարզաբանում են ոչ միայն ենթակայի, այլև գոյականով արտահայտված որևէ մեկ այլ անդամի միտքը, ցույց տալիս, մատնանշում նրանց որակական և քանակական տարբեր հատկանիշները:

Ըստ լրացման հատկանիշների՝ նրանք լինում են որոշիչ, հատկացուցիչ և բացահայտիչ:

ՈՐՈՇԻՉ, ՆՐԱ ԱՐՏԱՅԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Որոշիչը ենթակայի կամ գոյականով արտահայտված որևէ անդամի այն լրացումն է, որը ցույց է տալիս տվյալ առարկայի, անձի (առարկայացված հասկացության) որակը, հատկանիշը, չափը, քանակը և պատասխանում է ինչպիսի՞, ո՞ր, որքա՞ն, ինչքա՞ն, ո՞րե՞րորդ, քանի՞երորդ հարցերին:

Որոշիչն արտահայտվում է տարբեր խոսքի մասերով, հատկապես հատկանիշ իմաստ արտահայտող բառախմբերով:

ա. Ածականով. որոշիչ պաշտոնով հանդես են գալիս և՛ որակական, և՛ հարաբերական ածականները, ինչպես՝ *Մեր հին սագի ողբանվազ, լացակումած լարն են սիրում: Փոքրիկ տղան խաղում էր գեղեցիկ ու ծառազարդ պարտեզում: Հեռվից երևում էին կարկաչափոս վտակը և գեղեցիկ, կանաչազարդ բլուրներ: Օրիորդն այսօր ավելի գեղեցիկ էր, ավելի հմայիչ: Մորմոքում էր աստվածային Կոմիտասը: Մատների արանքում զնգացնում էր արծաթե և ոսկե դրամներ: Զինվորական կարգապահությունը բավականին խիստ է:*

բ. Թվական անվամբ արտահայտած որոշիչը ցույց է տալիս գոյական անդամի թիվը, թվային կարգը, քանակը և արտահայտվում է

թվականի բոլոր տեսակներով, ինչպես՝ *Երկու ընկերներ իրիկնապահին գնացին անտառ: Հազար շեփոր հնչեն թող այս առավոտ: Մեր լսարանը գտնվում է չորրորդ հարկում: Յուրաքանչյուրին բաժանվեց երեքական հարց:*

գ. *Դերանուններով – Տարիներ են անցել այն օրվանից: Այս մարդը բարի է ու իմաստուն: Ո՞ր երկրի սրտում թախիժ կա այնքան: Այսպիսի օրեր վաղուց են անցել: Նա գիտեր բոլոր մանրամասները: Եղնիկը ամբողջ մարմնով դողում էր:*

դ. *Գոյականի տարբեր հոլովածներով, Գոյականը որոշի պաշտոնով կարող է հանդես գալ ինչպես ուղիղ, այնպես և թեք հոլովածներով, ինչպես՝ Բժիշկ Արամը բարեխիղճ է: Ուրցի թեյը հաճելի է: Դաշտի ծաղիկը հոտավետ է: Աղջիկը հազել էր չթից շոքազգեստ: Ակնոցով մարդը դասախոս է: Ուսուցիչս սիրում է խնձորով տոլմա և փախլավա:*

ե. *Հարակատար, ենթակայական դերբայներով և անորոշ դերբայի սեռական հոլովածնով, ինչպես՝ Հանգած կրակը աստիճանաբար շիկանում էր: Փառաբանվում է պատերազմում զոհված հերոսների հիշատակը: Նա տիրոջը նայում էր քծնող հայացքով: Կարդացող մարդիկ գրագետ են լինում: Սովորելու տարիներին նա միշտ բարեխիղճ էր: Կարդալու գրքեր շատ կան:*

զ. *Բառակապակցությամբ - Թուխ ծամերով, մետաքսե բարակ զգեստներով աղջիկները նազանքով պարում էին: Մազը երկար, խելքը կարճ կին էր Արուսը: Պատերազմի մասին հաղորդումը ցնցեց բոլորին:*

ժամանակակից հայերենում որոշիչը որոշյալի հետ չի համաձայնում և սովորաբար դրվում է որոշյալից առաջ, իսկ առանձին դեպքերում, մասնավորապես գեղարվեստական գրականության մեջ այն կարող է լինել նաև ետադաս՝ ոճական, արտահայտչական նպատակներով, ինչպես՝ *Սիրում են ես երկինքը մուգ, ջրերը ցինջ, լիճը լուսե:*

ՀԱՏԿՎՅՈՒՑԻՉ

Հատկացուցիչը ենթակայի կամ գոյականով արտահայտված մեկ այլ անդամի այնպիսի լրացում է, որ ցույց է տալիս պատկանելություն, վերաբերում, սերում, ծագում և պատասխանում է ո՞ւմ, ի՞նչի հարցերին:

Նախադասության մեջ հատկացուցիչը միշտ դրվում է սեռական հոլովով և արտահայտում է.

ա. Ստացականություն, պատկանելություն – *Վ. Տերյանի բառակերտությունները հմայիչ են: Գյուղացի Չամբոյի տունը կռիվ էր ընկել: Ուսանողների պատասխանը գոհացուցիչ էր:*

բ. Սերում, ծագում – *Բակունցի պատմվածքները հուզիչ են: Թագավորի դուստրը հմայիչ էր: Չավի ծուտը դեղնակտուց է:*

գ. Առարկա, որից առանձնացվում, վերցվում է մի մասը (մասնական սեռական) - *Ուսանողների մի մասը մեկնեց: Այգու կեսը պատկանում էր հարևանին: Չացի կտորը չոր էր:*

դ. Առարկա, որից բաղկանում կամ կազմվում է մեկ այլ առարկա (նյութի սեռական) - *Ցորենի այլուրը թարմ էր: Արծաթի բաժակը պատկերազարդ է: Վուշի թելը դիմացկուն է:*

ե. Այն տեղը և ժամանակը, որի սահմաններում կա մեկ այլ առարկա - *Չմռան ցրտերը անտանելի են: Սեր այգու ծառերը բերքատու են: Դաշտերի ու սարերի ծաղիկները հոտավետ են: Երեխան խմեց բաժակի հյութը: Ամառվա շոգը դուրեկան է:*

ԲԱՅԱԳԱՅՏԻՉ, ՆՐԱ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Բացահայտիչը ենթակայի կամ գոյականական անդամի այն լրացումն է, որը ցույց է տալիս գոյականով կամ գոյականին հարաբերակից որևէ դերանվամբ արտահայտված որևէ անդամի ով կամ ինչ լինելը:

Բացահայտիչը նախադասության մեջ որևէ առարկա ցույց տվող անդամի կրկնությունն է մեկ այլ բառով կամ բառակապակցությամբ, այն կարող է լինել նախադասության ցանկացած անդամի լրացում և պատասխանում է նույն անդամին տրվող հարցին:

Բացահայտիչի պաշտոնով կարող են հանդես գալ գոյականները և գոյականաբար գործածված այլ բառեր և առարկայանիչ դերանունները, ինչպես՝ *Երևանը՝ Չայաստանի մայրաքաղաքը, տուֆաշեն է: Նրանք՝ չորրորդ կուրսի ուսանողները, պարտաճանաչ են: Աղջիկը սիրում էր գույնզգույն՝ ծաղկավոր ու շերտավոր շորեր:*

Սովորաբար տարբերակում են բացահայտիչի երեք տեսակ՝ բուն (սովորական), մասնական և մասնավորող կամ պարզապական:

Բուն բացահայտիչը ամբողջությամբ պարզաբանում, հստակեցնում է բացահայտիչի էությունը, նրա ով կամ ինչ լինելը և կարող

է արտահայտվել ինչպես առանձին բառերով, այնպես և բառակապակցություններով, ինչպես՝ Աշոտը՝ ընկերս, խոստումնալի բանասեր է: Բաֆֆին՝ հայ տաղանդավոր պատմավիպասանը, կարծատև կյանք ունեցավ: Նա՝ հայոց աշխարհի տաղանդավոր նկարիչը, ծանաչված է նաև ողջ աշխարհում: Հայերենի առաջին ուսուցիչը՝ Մեսրոպ Մաշտոցը, ծնվել է Տարոնում:

Բուն բացահայտիչը նախադասության մեջ կարող է տարբեր անդամների լրացնել (ենթակա, ստորոգելի, որոշիչ, հատկացուցիչ, խնդիրներ և այլն): Օրինակ՝ Մարտիրոս Մարյանը՝ տաղանդավոր բնանկարիչը, գույների մեծ վարպետ է: Արմենի՝ մեր լավագույն ընկերոջ զեկուցումը հետաքրքիր էր: Աղջիկը սիրում էր գույնզգույն՝ կարմիր, սպիտակ, դեղին մեխակներ: Ուսուցիչը հարգում է իր լավագույն աշակերտներին՝ Արմանին, Աշոտին, Հասմիկին:

Բուն բացահայտիչը միշտ համաձայնում է իր բացահայտյալի հետ դեմքով, թվով և հոլովով, ինչպես՝ Մենք սիրում ենք մեր մայրաքաղաքը՝ Երևանը: Մենք հիանում ենք մեր մայրաքաղաքով՝ Երևանով: Նրանք գոհ են իրենց ուսուցիչներից՝ տիկին Ասատրյանից, Վարդանյանից և Հակոբյանից: Դուք՝ ուսանողներդ, պարտավոր եք լավ սովորել: Սամվելի սենյակում հավաքվել էին ժամանակի նշանավոր դեմքերը՝ Մուշեղը, Մեսրոպը և Սամվելը:

Բուն բացահայտիչը միշտ դրվում է ետադաս և սովորաբար տրոհվում բութով, իսկ նախադասության մյուս անդամներից անջատվում է ստորակետով, ինչպես՝ Երևանը՝ Հայաստանի մայրաքաղաքը, օրեցօր աճում է ու բարգավաճում:

Մասնական բացահայտիչը, ի տարբերություն բուն բացահայտիչի, բացահայտյալի հետ կապվում է որպես, իբրև, ինչպես կապերով և բացահայտյալի նշանակությունը, նրա արտահայտած իմաստը բացահայտում է մասնակիորեն: Մասնական բացահայտիչի շարդասությունն ազատ է, բացահայտյալի հետ այն սովորաբար դեմքով չի համաձայնում, հող չի ստանում, իսկ հոլովական և թվային համաձայնությունը հիմնականում առկա է: Օրինակ՝ Արամից՝ որպես բանիմաց և բարեխիղճ բժշկից, բուրբոլ գոհ են: Արամին՝ որպես լավագույն ընկերոջ, հարգում են շատերը: Աշոտին, Անահիտին, Սուրենին՝ որպես բարեխիղճ ուսանողների, պարզևատրեցին:

Սովորաբար տարբերակվում է նաև մասնավորող կամ պարագայական բացահայտիչը⁹⁵, որը հիմնականում վերաբերում է տեղի և ժամանակի պարագաներին: Այս լրացումը ավելի կոնկրետացնում ու որոշակի է դարձնում գործողության կատարման տեղը, ժամանակը: Մասնավորող պարագայական բացահայտիչը իր բացահայտյալի հետ սովորաբար չի համաձայնում ո՛չ թվով, ո՛չ հոլովով, ինչպես՝ *Մի անգամ էլ՝ շատ տարիներ առաջ, ճոնչաց այգու դուռը: Հանրահավաքը տեղի ունեցավ կեսօրից հետո՝ ժամը 6-ին, հրապարակում՝ աստիճանների վրա:*

ԲԱՅԱԿԱՆ ԱՆՂԱՄԻ (ՍՏՈՐՈԳՅԱԼԻ) ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐ

Բայական անդամի լրացումներ անվան տակ սովորաբար նկատի են ունեցել ստորոգյալի լրացումները, բայց քանի որ խնդիրներ և պարագաներ կարող են առնել նաև բայի անդեմ ձևերը, որոնք նախադասության մեջ հանդես են գալիս շարահյուսական տարբեր պաշտոններով, ուստի սրանք ընդհանրապես բայական անդամի լրացումներ են:

Բայական անդամի լրացումներ են խնդիրներն ու պարագաները:

ԽՆԴԻՐՆԵՐ, ՆՐԱՆՑ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Խնդիրները բայական անդամի այն լրացումներն են, որոնք ցույց են տալիս ենթակայի գործողության հետ կապված կամ այդ գործողությանը մասնակցող առարկաները, որոնք հիմնականում պայմանավորված են բայի սեռի թելադրանքով: Ըստ այդմ՝ խնդիրները բաժանվում են երկու խմբի՝ բայի սեռի խնդիրներ և բնության խնդիրներ:

ԲԱՅԻ ՍԵՌԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Բայի սեռի խնդիրները դրվում են տվյալ բայի սեռի պահանջով կամ թելադրանքով: Դրանք երկուսն են՝ ուղիղ խնդիր և ներգործող խնդիր:

⁹⁵ Տե՛ս Ա. Պապոյան, *Խ. Բաղիկյան, նշվ. աշխ., էջ 135:*

Ուղիղ խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որը գործողության անմիջական օբյեկտն է և իր վրա է վերցնում ենթակայի կատարած գործողությունը:

Ուղիղ խնդիրը դրվում է ներգործական սեռի բայերի պահանջով և նախադասության մեջ հանդես է գալիս հայցական հոլովով:

Ըստ որում, անձ ցույց տվող գոյականների դեպքում ուղիղ խնդիրը դրվում է տրականաձև հայցականով և պատասխանում *ո՞ւմ* հարցին, ինչպես՝ *Մայրը սիրում է աղջկան: Աշակերտը հարգում է իր ուսուցչուհուն:*

Իրի անուն ուղիղ խնդիրը արտահայտվում է ուղղականաձև հայցականով, ինչպես՝ *Չինվորը սիրում է իր հայրենիքը: Բանվորը շենք է կառուցում:*

Կենդանիների անուն ցույց տվող ուղիղ խնդիրը որոշյալ առումով դրվում է թե՛ ուղղական, թե՛ տրական հոլովով, ինչպես՝ *Որսորդը մի կաքավ էր խփել: Տղան խնամքով պահում էր իր ծիտիկներին:*

Նույն խմբի գոյականները անորոշ առումով դրվում են ուղղական հոլովով, ինչպես՝ *Պապս արջի քոթոթ էր վարժեցնում: Եղբայրս շուն է պահում: Մի հավք զարկի ես մի օր:*

Երբեմն ուղիղ խնդիրը կարող է արտահայտվել բացառական հոլովով, երբ առարկան գործողությանը կարող է առնչվել մասամբ, մասնակիորեն և կոչվել մասնական ուղիղ խնդիր, ինչպես՝ *Յարս էլ խմեց այդ ջրից: Նա արտասանում էր Վ. Տերյանի բանաստեղծություններից: Փորձիր ուտել այդ հացից:* Ուղիղ խնդրի և ներգործական սեռի բայերի հարաբերությունները բազմազան են, ուստի և ուղիղ խնդիրը կարող է ցույց տալ.

ա. Այն առարկան, որ ներգործվում, ազդվում, փոփոխվում, մի դրությունից մեկ ուրիշ դրության է անցնում ենթակայի գործողության ազդեցության տակ, օրինակ՝ *Կարկուտը ավերեց ծաղկած այգիները: Բծիչը բուծեց հիվանդին: Երեխամ կոտրեց բաժակը:*

բ) Առարկամ, որը որպես արդյունք առաջանում է ենթակայի կատարած գործողության հետևանքով, օրինակ. *Բամվորը շենք կառուցեց: Ցատը գուլպա է գործում: Պ. Սևակը հիասքանչ պոեմներ է գրել:*

գ) Առարկամ, որի վրա սոսկ ուղղված է ենթակայի գործողությունը⁹⁶, ինչպես՝ *Նա դիտում էր քանդակը: Ես միշտ հիշում եմ իր առաջին ուսուցչուհուն: Ընկերս շատ է հարգում իմ ծնողներին:*

⁹⁶ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, *Եջվ. աշխ.*, էջ 227:

Ներգործող խնդիրը դրվում է կրավորական սեռի բայի պահանջով և ցույց է տալիս այն առարկան, որից գործողությունն անցնում է ենթակային: Ներգործող խնդիրը արտահայտվում է բացառական, գործիական և մասամբ նաև տրական հոլովներով, ինչպես՝ *Ձինվորը վիրավորվեց թշնամու գնդակից: Ամպերը ծածկվեցին մշուշով: Խարվեց չար խոսքերին աղվեսի:* Անձ ցույց տվող գոյականների դեպքում ներգործող խնդիրը կարող է արտահայտվել նաև կողմից կապով, ինչպես՝ *Աղջիկը սիրվում է մոր կողմից: Արմանը հարգված է ընկերների կողմից:*

Ներգործական կառույցի նախադասություններում քերականական ենթական հանընկնում է տրամաբանական ենթակային, մինչդեռ կրավորականի դեպքում ենթական հանդես է գալիս որպես խնդիր և հակառակը:

ԲՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Բնության խնդիրները դրվում են բայի իմաստի պահանջով, որի դեպքում բայի սեռը առանձնահատուկ դեր չի խաղում: Բնության խնդիրները բավականին շատ են, բայց ավելի հաճախակի են գործածվում հանգման, անջատման, միջոցի, վերաբերության և սահմանափակման խնդիրները:

Նշված լրացումները կոչվում են նաև անուղղակի խնդիրներ:

Հանգման խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որին հանգում, մատուցում, մոտենում, հանդիպում է մի առարկա կամ որևէ անձ և դրվում է տրական հոլովով, օրինակ՝ *Ձորքը մոտենում էր բերդի պարիսպներին: Ծառի ծյուղերը հասնում էին շենքի տանիքին: Նամակը հանձնեցին հրամատարներին: Սամվելը հանդիպեց Մուշեղ Մամիկոնյանին:*

Հանգման խնդիրներ են ձևավորվում նաև կապով և կապի խնդրով, ինչպես՝ *Հայերը հարձակվեցին թշնամու վրա: Ծիշտ վարվեցին դավաճանի նկատմամբ:*

Անջատման խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որից անջատվում, ծագում, բաժանվում է մեկ այլ առարկա և դրվում է բացառական հոլովով, օրինակ՝ *Լամբարյանը բաժանվել էր իր կնոջից:*

Տնօրենին ազատեցին պաշտոնից: Աղջիկը սերում էր մտավորականի ընտանիքից: Աղմուկը Լևոնին սթափեցրեց իր մտքերից:

Միջոցի խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որի միջոցով կատարվում է ենթակայի գործողությունը և դրվում է գործիական հոլովով, օրինակ՝ *Երաժիշտների խումբը մեկնեց գնացքով: Դայ ժողովուրդը հիանում է Կոմիտասով: Վ. Տերյանը ճանաչում գտավ իր քնարական բանաստեղծություններով:*

Վերաբերության խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որին վերաբերում է գործողությունը, որի մասին, որի վերաբերյալ ասվում է մի բան:

Վերաբերության խնդիրն արտահայտվում է.

ա) Գոյականի բացառական հոլովով, օրինակ՝ *Պատմե՛ք ձեզանից, ձեր օր ու կյանքից, ձեր դարդ ու ցավից: Խոսում են Լոռվա հինհին քաջերից: Պատմում էին իրենց երջանիկ կյանքից և երգերից, որ պիտի գան:*

բ) Մասին, վերաբերյալ, առթիվ, նկատմամբ և նման կապերով ու կապի խնդրով, ինչպես՝ *Չարենցի մասին խոսում են որպես տաղանդավոր բանաստեղծի: Այդ տեսության վերաբերյալ կան իրարամերձ կարծիքներ: Պատվավոր հյուրերի առթիվ տրվեց ճոխ համերգ:*

Սահմանափակման խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որով սահմանափակվում, մասնավորեցվում է ենթակայի գործողությունը կամ հատկանիշի վերագրումը, և արտահայտվում է.

ա) Գոյականի բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովներով, օրինակ՝ *Լեզվից ճարտար ուսանողը բարձր գնահատական է ստանում: Ընկերս պատմությունից և աշխարհագրությունից թույլ է, մաթեմատիկայից՝ ուժեղ: Նա հոգով բարի է, մտքով՝ հզոր: Երեխան սովորելում լավ է, իսկ աշխատանքում ծուլանում է:*

բ) Կապերով և կապի խնդրով, ինչպես՝ *Ընկերս աշխատանքի մեջ միշտ բացահայտում է իրեն: Ուրիշների նկատմամբ լավ ենք վերաբերում, իրար նկատմամբ՝ ոչ: Սահմանափակման խնդիրը պատասխանում է ինչի՞ց, ինչո՞վ, ինչո՞ւմ հարցերին:*

ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ, ՆՐԱՆՑ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Պարագաները բայական անդամի այն լրացումներն են, որոնք ցույց են տալիս գործողության կատարման պարագաներ, հանգամանքներ ու ըստ այդմ՝ ինուժ են տեղի, ժամանակ, ձևի, չափ ու քանակի, նպատակի, հիմունքի, հակառակ հիմունքի, պատճառի:

ՏԵՂԻ ՊԱՐԱԳԱ

Տեղի պարագան ցույց է տալիս գործողության կատարման տեղը, որտեղ կատարվում է, որտեղից սկսվում է, որտեղով և դեպի ուր է կատարվում ենթակայի կատարած գործողությունը:

Տեղի պարագան արտահայտվում է.

ա) Տեղ ցույց տվող մակբայներով և դրանց հարաբերակից դերանուններով, օրինակ. *Դեմառդեմ երևում է Արարատյան դաշտավայրը: Լեռնագնացները բարձրանում էին սարնիվեր: Գզիրն ընկավ դռնեդուռ: Ամենուրեք լուռ է: Այստեղ եղանակը շոգ է: Այնտեղ՝ սահմանից այն կողմ, մութ է ու խավար:*

բ) Գոյականի տարբեր հոլովածներով.

Ես կանգնած եմ վայրի ժայռի կատարին (տրական): Դեպի արևն էին գնում ամբոխները խելագարված (հայցական): Բարձունքից երևում էր գյուղի ցածրահարկ եկեղեցին (բաց.): Տանկային շարասյունը սլանում էր սարերով ու լայն դաշտերով (գործ.): Դիլան դային Սոնային հանդիպեց այգում (ներգ.):

Ժողովրդախոսակցական լեզվում ներգոյականի իմաստով տեղի պարագան երբեմն դրվում է նաև հայցական հոլովով, ինչպես՝ *Ընկերս Արաբկիր է ապրում*, ինչպես նաև՝ կապով և կապի խնդրով՝ *Քարտեզի վրա նշված էր չվերթի ուղղությունը: Տղան վախից թաքնվել էր սեղանի տակ: Արույ լեռը գտնվում է Փարվանա լճի մոտ:*

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՊԱՐԱԳԱ

Ժամանակի պարագան ցույց է տալիս գործողության կատարման ժամանակը (ե՞րբ, երբվանի՞ց, ի՞նչ ժամանակով) և արտահայտվում է.

ա) ժամանակ ցույց տվող մակբայներով.

Թատերական ներկայացումները սկսվում են երեկոյան: Այսօր

ավարտի՞ր գործերդ, թե չէ վաղը ուշ կլինի: Տղան երբեք չի մոռանա իր դասընկերներին:

բ) Գոյականի տարբեր հոլովածներով.

Լուսաբացին նա բարձրացավ կախադան (տրակ.):

Ապրիլին ծաղկում է ծիրանենին (տրակ.):

Կեսօրից անձրևը աստիճանաբար դադարեց (բաց.):

Պարապմունքները տևեցին մեկ ամիս (հայց.):

Յետախույզները վերադարձան գիշերով (գործ.):

Մի տարում ավարտեց աշխատանքը (ներգ.):

գ) Սեռական+կապ կապակցությամբ. սրանք այն կիրառություններն են, երբ անուն խոսքի մասերը տվյալ դեպքում հանդես են գալիս որպես կապական բառեր, ինչպես՝ *Քննության ժամանակ ուսանողները հուզվում են: Վտանգի պահին Արամը միշտ ընկերոջ կողքին է:*

դ) Համակատար կամ անկատար երկրորդ դերբայով, օրինակ՝ *Պատասխանելիս պետք չէ հուզվել: Ուտելիս չի կարելի խոսել: Վազելիս գլուխդ բարձր պահիր:*

ԶԵՎԻ ՊԱՐԱԳԱ

Զևի պարագան ցույց է տալիս գործողության կատարման ձևը, որակը, եղանակը և արտահայվում է.

ա) Զև ցույց տվող մակբայներով և նրանց հարաբերակից դերանուններով, օրինակ՝ *Ուղտերի քարավանը դանդաղ շարժվում էր անապատով: Նրանք բարեկամաբար ողջունեցին հյուրերին: Հայ ժողովուրդը քերմորեն դիմավորեց Մ. Մաշտոցին: Այնպես էր խոսում, կարծես այդ մասին ոչինչ չգիտեր: Ախր ես ինչպե՞ս վեր կենամ, գնամ:*

բ) Որակական ածականներով՝ *Աղջիկը լավ երգում էր ու գեղեցիկ պարում: Ընկերս շատ բարձր է խոսում:*

գ) Հարակատար դերբայով՝ *Մարգիչը հիացած հետևում էր իր սանի ելույթներին: Ձինվորը ոգևորված պատմում էր իր ընկերների անձնագոհության մասին: Հոգնած նայում եմ ես ճամփաներին:*

դ) Գոյականի և անորոշ դերբայի գործիական հոլովածներով՝ *Լեռնագնացները դժվարությամբ բարձրացան լեռան գագաթը: Երգչուհու մասին խոսում էին հիացմունքով: Հայ զինվորները գրոհելով հասան բերդի պարիսպներին:*

ե) Գոյականի սեռական հոլովածնով և որևէ կապով՝ *Մենք խաղաղ էինք մեր լեռների պես: Ձինվորները մարտնչում էին իրենց նախնիների նման, որպես նահատակներ:*

Ոմանք ձևի պարագա են համարում նաև ներգոյական հոլովով դրված հետևյալ և նման կիրառությունները՝ *Նա խոսում էր քրում: Նա երգում էր կոկորդում:*

զ) Մակբայներին հարաբերակից դերանուններով. *Նա միշտ այդպես է պարում: Այսպես խոսեց Սայաթ-Նովան:*

ՀԱՓ ՈՒ ՔԱՆԱԿԻ ՊԱՐԱԳԱ

Չափ ու քանակի պարագան ցույց է տալիս գործողության կատարման չափն ու քանակը և արտահայտվում է.

ա) Չափ ու քանակ ցույց տվող մակբայներով, օրինակ՝ *Որոշ գիտնականներ շատ են խոսում, բայց քիչ են գրում: Բազմիցս նշվել է Չարենցի տաղանդի մասին:*

բ) Թվականներով ու անգամ բառի կապակցությամբ, օրինակ՝ *Ուսուցիչը երեք անգամ կրկնում էր նույն հարցը: Յոթ անգամ չափի՞ր, մեկ անգամ ձևի՞ր:*

Ի դեպ, սխալ է և ոչ հանձնարարելի *կրկին, երիցս, բազմիցս, քանիցս* մակբայների հետ անգամ բառի գործածությունը, ինչպես՝ *Բազմիցս անգամ խոսվել է այդ մասին: Կրկին անգամ հարցնում էր մեղադրյալին:*

զ) Ցուցական և հարաբերական դերանուններով - *Տանտերը սպասեց այնքան, մինչև ձիավորները դարձիվեր բարձրացան: Որքա՞ն ենք մենք խաղացել, իրար սիրել ու ծեծել: Ինչքա՞ն հուր կա իր սրտում, բոլորը ծեծ:*

ՆՊԱՏԱԿԻ ՊԱՐԱԳԱ

Նպատակի պարագան ցույց է տալիս գործողության կատարման նպատակը և արտահայտվում է.

ա) Գոյականի և անորոշ դերբայի տրական հոլովածներով, օրինակ՝ *Աղջիկը աղբյուր գնաց ջրի, իսկ որսորդը գնաց անտառ որսի: Գյուղն էին իջել աղջիկ պատանիք՝ պարի ու կովի: Կամսարյանը մեկնեց գյուղ այն լուսավորելու: Ուսանողը հաճախ էր գնում գրադարան պարապելու: Ժողովրդախոսակցական լեզվում երբեմն նպատակի պարագան կարող է դրվել նաև հայցական հոլովով, ինչպես՝ *Ոչխարդ բեր կիթ:**

բ) Գոյականի, անորոշ դերբայի սեռական հոլովով և համար, հանուն կապերով, ինչպես՝ *Նրանք մարտնչում էին հանուն հայրենիքի պաշտպանության: Ուսանողը շատ է կարդում իր նպատակին հասնելու համար:*

Սակայն միշտ չէ, որ նշված դեպքերում (հատկապես անորոշ դերբայի տրական հոլովի) համար կապի կիրառությունը հանձնարարելի է, հաճախ այն դրվում է որպես բառային անհարկի հավելում և մերժելի է, ինչպես՝ *Երիտասարդը մեկնեց մայրաքաղաք սովորելու (բայց ոչ համար): Եւ գնաց տուն հանգստանալու (և ոչ թե հանգստանալու համար):*

ՀԻՍՈՒՆՔԻ, ՀԱԿԱՌԱԿ ՀԻՍՈՒՆՔԻ ԵՎ ՊԱՏՃԱՌԻ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

Հիմունքի պարագան ցույց է տալիս այն հիմունքը (հրաման, պահանջ, կարգադրություն, ցանկություն), որի հիման վրա կատարվում է որևէ գործողություն: Այն արտահայտվում է կապով և կապի խնդրով, ինչպես նաև գոյականի գործիական հոլովաձևով, ինչպես՝ *Համաձայն տնօրենի կարգադրության՝ բանվորն ազատվեց աշխատանքից: Ըստ ռեկտորատի որոշման՝ քննաշրջանի ժամկետը երկարացվեց: Դեկանի հրամանով ուսանողը զրկվեց թոշակից:*

Հակառակ հիմունքի պարագան ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որը կատարվում է հակառակ որևէ հրամանի, կարգադրության և ցանկության, որը հիմնականում արտահայտվում է կապով և կապի խնդրով, օրինակ՝ *Չնայած մոր աղերսանքներին՝ Համբոն Գիքորին տարավ քաղաք: Հակառակ հոր ցանկությանը՝ Սմբատն ամուսնացավ ռուս աղջկա հետ:*

Պատճառի պարագան բայական անդամի այն լրացումն է, որի հետևանքով կամ պատճառով կատարվում է որևէ գործողություն: Այն արտահայտվում է գոյականի, անորոշ դերբայի բացառական հոլովաձևով և կապով ու կապի խնդրով, օրինակ՝ *Աղջիկը հուզմունքից դողում էր: Ցրտահարությունից վարդի թերթերը թռչնել էին: Շատ վազելուց մարզիկի ոտքերը հոգնել էին: Բարձր խոսելուց տղայի ձայնը կտրվել էր: Հիվանդության պատճառով ուսանողը դասի չէր եկել: Կարկուտի հետևանքով տնկիները չորացել էին: Բժշկի հոգատարության շնորհիվ հիվանդը փրկվեց:*

ՊԱՅՄԱՆԻ ՊԱՐԱԳԱ

Պայմանի պարագան ցույց է տալիս այն պայմանը, հանգամանքը, որոնցով պայմանավորված է ենթակայի գործողությունը: Այն հիմնականում արտահայտվում է անորոշ դերբայի գործիական հոլովով և *դեպքում* կապական բառով, օրինակ՝ *Միայն ծնողների ցանկութ-*

յան դեպքում Աշոտը կարող էր մեկնել արտասահման: Այսպես աշխատելով՝ նա կարող էր վստահություն ձեռք բերել: Այդ գործը գլուխ կգա միայն տնօրենի օգնության դեպքում:

ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԲԱԶՄԱԿԻ ԿԱՄ ՀԱՄԱԴԱՍ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

Համադաս կամ բազմակի անդամ են կոչվում նախադասության միևնույն անդամին կապակցված մեկից ավելի այն բառերը, որոնք նույն պաշտոնն են կատարում: Նախադասության բազմակի անդամները միևնույն շարահյուսական կիրառությունն ունեն, պատասխանում են միևնույն հարցին ու կարող են լինել նախադասության բոլոր անդամները⁹⁷, ինչպես՝

ա) Բազմակի ենթակայներ. *Անուշ ննջեցին ծով, անտառ ու լեռ, ննջեցին անուշ երկինք ու երկիր: Ապրիլին ծաղկում են յասամաններն ու մանուշակները:*

բ) Բազմակի որոշիչներ. *Միջահասակ, թիկնեղ ու դյուրահաղորդ մի երիտասարդ էր Ավետիսյանը: Այդ գեղեցիկ, քնքուշ, չքնաղ, խելացի կինը պատիվ էր անում այցելելու իրեն:*

գ) Բազմակի հատկացուցիչներ. *Գառնիի, էքմիածնի, Սանահինի վանքերը ճարտարապետական հնագույն կոթողներ են: Հովի. Թումանյանի, Ավ., Իսահակյանի, Վ. Տերյանի բանաստեղծություններն անգերազանցելի են հայ գրականության մեջ:*

դ) Բազմակի խնդիրներ. *Սիրում են մեր երկինքը մուգ, ջրերը ջինջ, լիճը լուսե: Ջրի ծայրը հիշեցրեց նրան եռման կաթսան, տուներ, վառած օջախը: Նրա հայացքը սևեռած մնաց մխացող օջախին, մոխրի մեջ չոքած կնոջը: Պատմիր ձեր կյանքից, ձեր օրից, ցավից ու ձեր դարդերից: Նրա կյանքը լի էր եղել զայրույթով, վշտով, խնդությամբ, լացով, ծիծաղով, կարոտով, ափսոսանքով ու ծանր հիասթափությամբ:*

ե) Բազմակի պարագաներ. *Ամառ-ձմեռ, գիշեր-ցերեկ նա իր գործին էր: Նա կաս-կարմիր կտրեց հուզմունքից ու ուրախությունից: Գարունը ծաղկել է սարում, անտառում, այգում, ամենուրեք: Տնեցիները արծամացած, զարմացած իրար նայեցին:*

⁹⁷ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, նշվ. աշխ., էջ 283-285:

Բազմակի անդամները կարող են կապակցվել նաև համադասական շաղկապներով և արտահայտել տարբեր հարաբերություններ, ինչպես՝ *Նախագահն ուներ կին, երեք փոքր երեխաներ և աշխատանքից զրկված աներ ու զոքանչ: Նրա սիրտը տրոփեց այդ չափազանց հանդուզն, բայց հեշտագրգիռ մտքից: Թեև աշխատասեր, բայց թեթևամիտ տղա էր նա:*

Որոշ լեզվաբաններ տարբերակում են նաև բազմակի ստորոգյալներով նախադասություններ, որը ընդունելի չէ, քանի որ նշված կառույցի նախադասությունները, ուր կան մի քանի ստորոգյալներ, ոչ թե պարզ, այլ բարդ նախադասություններ են, ինչպես՝ *Մայրը ներս մտավ, գլխի շորը մի քիչ իջեցրեց, մոտեցավ ու ծալքից երկու բարձ մեկնեց հյուրերին: Նա վեր ցատկեց, նստեց անկողնու մեջ ու դուրս նայեց լուսամուտից:*

ՏՐՈՂՎՈՂ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐ

Հաճախ նախադասության առանձին անդամներ արտաբերվելիս լրացումից առաջ որոշակի դադար են առնում, առանձնանում են իրենց լրացյալներից և արտասանվում հատուկ հնչերանգով և տրոհմամբ:

Դադարով և ուժգին շեշտով արտահայտված այդ լրացումները, որոնք իմաստային լրացուցիչ երանգ են հաղորդում խոսքին և հաղորդակցի ուշադրությունը հրավիրում են նախադասության այդ անդամի վրա, կոչվում են տրոհվող լրացումներ կամ նախադասության տրոհվող անդամներ: Ժամանակակից հայերենում բոլոր անդամները կարող են այս կամ այն չափով տրոհվել իրենց լրացյալից, ըստ որում, բացահայտիչը միշտ է տրոհվում, որոշիչներն ու պարագաները՝ հաճախ, իսկ հատկացուցիչն ու հատկացյալը՝ սակավ դեպքերում:

Տրոհվող լրացումներն իրենց լրացյալներից սովորաբար անջատվում են բութով կամ ստորակետով: Օրինակ՝ *Դա մի գիրուկ, կարճահասակ մարդ էր՝ արևահար դեմքով: Մի ծերմակ ամպ՝ թափանցիկ ու տձև, հանդարտ լողում էր լազուրի մեջ: Պարսպի տակ խռնվել էին գեղջուկների՝ ճակատները կարմիր ներկած մատաղացու գառները: Ծաղկած ծառերն ու ծաղիկները ժպտում էին հրաշեկ արեգակին՝ ցերեկային լուսատուին: Ոռնում են գայլերը՝ դնչները լուսնյակին մեկնած: Գնում էր տուն՝ դատարկ պայուսակը թևի տակ: Հասնելով բերդի ավերակներին՝ նրանք վայր իջան ձիերից:*

Նախադասության տրոհվող անդամներից է նաև կոչականը, չնայած ավանդական քերականության մեջ միշտ չէ, որ կոչականը համարվել է նախադասության ինքնուրույն, առանձին անդամ:

Կոչականը նախադասության այն անդամն է, որը ցույց է տալիս, թե ում է ուղղված խոսքը, որի միջոցով խոսակցի ուշադրությանն է հրավիրվում խոսքի, հաղորդվող նյութի բովանդակությունը:

Որպես կոչական կարող են հանդես գալ ինչպես անձի, հատուկ և հասարակ անունները, այնպես և առանձին բառեր ու բառակապակցություններ:

Նախադասության մեջ կոչականները կարող են լինել նախադաս, միջադաս և վերջադաս և մյուս անդամներից անջատվել ստորակետով. կոչականները միշտ շեշտ են կրում, օրինակներ՝ *Սիրո՛ւն աստղեր, անու՛շ հովեր, յարս ո՛ւր է էս գիշեր: Եկե՛ք, քույրե՛ր, սեզ սարերի չքնադագեղ ոգիներ, եկե՛ք՝ ջահել սիրահարի սերը ողբանք վաղամեռ: Մնա՛ք բարով, իմ հայր Սիփան և դու, իմ մայր Վանա ծով: Զեզ երբեք սիրտս չի մոռանա, իմ մաքուր, առաջին անուրջ: Դու հիմա ծաղկել, հզորացել ես, երկիր Նաիրի: Ես քեզ կպատմեմ ոսկե հեքիաթներ, իմ սիրո՛ւն մանուկ, իմ քնքո՛ւշ մանուկ:*

Կոչականը միշտ դրվում է ուղղական հոլովով և որոշիչ չի ընդունում:

ԲԱՐԴ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Բարդ է կոչվում այն նախադասությունը, որն արտահայտում է մեկից ավելի մտքեր և որտեղ կա մի քանի ստորոգում: Բարդ նախադասությունը սովորաբար կազմված է լինում պարզ նախադասություններից: Բարդ նախադասություններ կարող են ձևավորվել ոչ միայն ստորոգման միջոցով, այլև հնչերանգային ավարտվածությամբ:

Բարդ նախադասությունները, ըստ իրենց կազմում եղած բաղադրիչ նախադասությունների միջև դրսևորվող շարահյուսական հարաբերությունների բնույթի, բաժանվում են երկու խմբի՝ բարդ համադասական և բարդ ստորադասական: Շարահյուսական այս կարգերի տարբերությունը հիմնականում պայմանավորված է համադասական և ստորադասական շաղկապների, հարաբերական դերանունների շարահյուսական կիրառական առանձնահատկություններով. համադասական շաղկապները ներկայացնում են որպես շարահյուսորեն համադաս, հավասարազոր, իսկ ստորադասական շաղկապներն ու հարաբերական դերանունները՝ որպես շարահյուսորեն

ոչ համազոր, ստորադաս նախադասություններ⁹⁸: Բացի դրանից՝ համադասական կապակցության դեպքում բաղադրիչները հիմնականում պահպանում են շարահյուսական անկախությունն ու իմաստային ինքնուրույնությունը, իսկ ստորադասական կապակցության դեպքում այն բաղադրիչը, որի կազմում գտնվում է ստորադասական շաղկապը կամ հարաբերական դերանունը, զուրկ է նման ինքնուրույնությունից ու անկախությունից:

ԲԱՐԴ ՀԱՍԱԴԱՍԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Բարդ համադասական նախադասության կազմում միավորված բաղադրիչ նախադասությունները քերականորեն համազոր են, համադաս և միմյանց հետ կապվում են համադասական շաղկապներով: Բարդ համադասական նախադասության մեջ բաղադրիչները կարող են կապակցվել երկու եղանակով՝ սպասարկու բառերով, որոնք համադասական շաղկապներն են և առանց շաղկապների՝ շարահարությամբ, ինչպես՝ *Մենք գնում էինք գյուղերի միջով, և գյուղերից լացի ծայր էր լսվում և Քուն թե արթուն՝ օրիս շատը երազ եղավ, անց կացավ: Երազն էլ՝ նուրբ ու խուսափուկ, վրազ եղավ, անց կացավ:*

Բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչներն իրար նկատմամբ կարող են ունենալ տարբեր հարաբերություններ, որոնք պայմանավորված են ինչպես նախադասության արտահայտած իմաստով, այնպես և համադասական շաղկապների դրսևորած բառային իմաստներով: Ըստ այդմ էլ լինում են՝

ա. Միավորիչ հարաբերություն արտահայտող նախադասություններ, որոնց մեջ բաղադրիչները միավորվում կամ թվարկվում են մեկ ընդհանուր ամբողջի մեջ, և բաղադրիչները կապակցվում են *և, ու, նաև, ևս, էլ, նույնպես* միավորիչ շաղկապներով, օրինակ՝ *Անձրևը դադարեց և ծաղիկները բացվեցին: Արոռի վրա փաշան մնջում էր, ու նրան օրորում էին գեղեցկադեմ կանայք: Մեր խմբի անդամները լավ են երգում, պարում էին, նաև՝ նվագում: Նրանք ոչ միայն փրկել են մարդկանց գերությունից և հալածանքից, այլև բարեկեցիկ ու նոր ապագա են ստեղծել:*

բ) Հակադրական հարաբերություն արտահայտող նախադասությունների բաղադրիչները միավորվում և հակադրվում են իրար

⁹⁸ Տե՛ս Գ. Գարեգինյան, Հայոց լեզու, Ե., 1984, էջ 16:

ներհակ փաստերով և իրողություններով:

Հակադրական կապակցությունները իրար հետ միանում են հակադրություն արտահայտող համադասական շաղկապներով: Դրանցից են՝ *բայց, սակայն, իսկ, մինչ, մինչդեռ, այնինչ, հապա, այլապես* և այլն: Օրինակ՝ *Հայրը աշխատում էր գործակատար, իսկ մայրը ուսուցչուհի էր: Ես միշտ հավատացել եմ իմ ընկերոջը, բայց նա իր հույսերը չի արդարացրել: Թեև որսը հաջողված չէր, բայց ես դրանից հաճույք էի զգում:*

զ) Տրոհական հարաբերություն արտահայտող նախադասություններում արտահայտված գործողություններից, եղելություններից և փաստերից մեկն է ընդունվում և փոխադարձաբար ժխտում, բացառում մյուսներին: Այդ իրողություններից միայն մեկը կարող է լինել իրական, ընդունելի: Այս խմբի նախադասությունները իրար հետ կապակցվում են *կամ, կամ թե, և կամ, կամ թե չէ, թե* մենադիր և *կամ...կամ, ոչ այն է...ոչ այն է (թե)* կրկնադիր շաղկապներով: Օրինակ՝ *Սմբատը ուրախ չէր կամ գուցե թաքրեց ուրախությունը: Կամ քսան ռուբլի տուգանք անտառից փայտ գողանալու համար, կամ էլ Աթնաձորի մի արջ սպանել: Աղջիկների մայրը՝ գլուխը ծնկներին, ոչ այն է նիրհում էր, ոչ այն է տխրում ջրերի վրա: Գետակի կանչն է արծազանք տալիս, կամ թե մանկությունն է ծորերում լալիս:*

դ) Մեկնական հարաբերություն արտահայտող նախադասությունները այն կառույցներն են, որոնց մեջ վերջադաս նախադասությունը պարզաբանում, բացահայտում է մյուսի բովանդակությունը կամ ճշգրտում նրա միտքը: Այս խմբի նախադասությունները միմյանց հետ կապակցվում են *այսինքն (թե), այն է, ասել է, ասել է թե* շաղկապներով, որոնցով կազմված նախադասությունները միշտ դրվում են վերջադաս, ինչպես՝ *Երեխայի մազերի գույնը հրաշեկ էր, այսինքն՝ կրակի գույն ուներ: Բայց նրան հարկավոր էր մի գաղտնիք ևս բանալ, այն է՝ թե ինչը դրդեց Ցլիկ Ամրամին ապստամբել արքայի դեմ: Աշխարհն հայոց՝ ասել է թե՝ ժողովուրդն հայոց, քարանձավները չի մտնի:*

ե) Սահմանափակման հարաբերություն արտահայտող բարդ համադասական նախադասության երկրորդ բաղադրիչով արտահատված գործողությունը, եղելությունը, երևույթը չեն մակաբերվում նախորդ բաղադրիչում ասվածից, այլ չափավորում, սահմանափակում են նրա բովանդակությունը⁹⁹:

⁹⁹ Տե՛ս Ա. Պապոյան և ուր., նշվ. աշխ., էջ 268:

Բաղադրիչներն ունեն կայուն շարադասություն և միմյանց հետ կապակցվում են *բայց և այնպես, այնուամենայնիվ, այնուհանդերձ, մինչդեռ, միայն թե* շաղկապներով և իմաստով մոտ են հակադրություն արտահատող նախադասություններին, օրինակ՝ *Սմբատը լրիվ անտարբեր էր կնոջ նկատմամբ, բայց այնուամենայնիվ այդ դարձյալ ծնողների սրտով չէր: Որքան էլ Հասմիկը ջերմ էր Վասակի նկատմամբ, բայց և այնպես նրան սիրել չէր կարող:*

ԲԱՐԴ ԱՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ստորադասական են կոչվում այն բարդ նախադասությունները, որոնց բաղադրիչները իրար նկատմամբ քերականորեն անհամազոր են, ստորադաս և մեկը լրացնում է մյուսի միտքը:

Բարդ ստորադասական նախադասության կազմի մեջ մտնող նախադասություններն իրար հետ կապակցվում են ստորադասական շաղկապներով և հարաբերական դերանուններով: Բարդ ստորադասական նախադասության բաղադրիչներից մեկը գերադաս է, գլխավոր, իսկ մյուսը կամ մյուսները՝ ստորադաս կամ երկրորդական:

Գլխավոր է այն նախադասությունը, որն արտահայտում է տվյալ նախադասության հիմնական միտքը և ունի իրեն լրացնող, ստորադաս նախադասություններ, որոնք փոխարինում են գլխավոր նախադասության որևէ անդամին:

Երկրորդական նախադասությունը շարահյուսորեն կախված է գլխավոր նախադասությունից, լրացնում է նրան, և որի կազմում հանդես է գալիս ստորադասական շաղկապը:

Այսպես՝ *«Բոլորը գիտեին, որ Անդրանիկը քաջ զորավար է»* նախադասության մեջ հիմնական միտքն արտահայտվում է առաջին կապակցությամբ. այն գլխավոր նախադասությունն է, իսկ երկրորդը, որի կազմում է որ ստորադասական շաղկապը, լրացնում-պարզաբանում է գլխավոր նախադասության միտքը, ուստի և ստորադաս, երկրորդական նախադասություն է:

Կամ՝ *Արտակին զարմացնում էր, որ այս ընտանիքում չէին խոսում իրենց հերոս զավակների մասին:*

Երկրորդական նախադասությունները գլխավորի նկատմամբ կարող են ունենալ տարբեր բնույթի հարաբերություններ և հանդես գալ շարահյուսական տարբեր պաշտոններով՝ փոխարինելով նրա՝ այս կամ այն անդամին: Երկրորդական նախադասությունները կա-

րող են դրվել տարբեր դիրքերում և լինել առաջադաս, միջադաս և վերջադաս: Բարդ ստորադասական նախադասության կազմում երկրորդական նախադասությունները լինում են **ենթակա**, ստորոգելիական, գոյականական և բայական անդամներին լրացնող հարաբերակից նախադասություններ:

ԵՆԹԱԿԱ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բարդ ստորադասական նախադասության կազմում գլխավորին լրացնող այն նախադասությունը, որը ենթակայի պաշտոն է կատարում, կոչվում է **ենթակա երկրորդական նախադասություն**:

Երկրորդական նախադասությունը ենթակա է լինում այն դեպքում, երբ նրանում ենթական ընդհանրապես արտահայտված չէ կամ էլ արտահայտված է այդ դերը ձևականորեն կատարող ուղղական հոլովով դրված հարաբերյալով և այն դեպքում, երբ ստորոգյալն արտահայտված է լինում միշտ դիմավոր բայի 3-րդ դեմքով¹⁰⁰: *Օրինակ՝ Պարզվեց, որ նրա հայրը զոհվել էր պատերազմում: Նա, ով սիրել չգիտե, չի կարող նաև ատել: Ով շատ է կարդում, նա միշտ հաջողությունների է հասնում: Հայտնի է, որ հայ նշանագրերը Մաշտոցն ստեղծել է Եդեսիա քաղաքում: Հայտնի է և այն, որ դանիելյան նշանագրերը հայկական չէին:*

ՍՏՈՐՈԳԵԼԻԱԿԱՆ ՎԵՐԱԴԻՐ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բարդ ստորադասական նախադասության կազմում **ստորոգելիական երկրորդական նախադասությունն** արտահայտում է այն հատկանիշը, որ վերագրվում է գլխավոր նախադասության ստորոգելիական վերադիրին:

Երկրորդական նախադասությունները ստորոգելիական են լինում հատկապես այն դեպքերում, երբ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը բաղադրյալ է, իսկ վերադիրը՝ այդ դերը ձևականորեն կատարող դերանվանական հարաբերյալ, որի միջոցով երկրորդական նախադասությամբ արտահայտված հատկանիշը վերագրվում է գլխավոր նախադասության ենթակային:

¹⁰⁰ Տե՛ս Գ. Գաբեզինյան, Հայոց լեզու, Ե. 1984, էջ 134:

Ստորոգելիական երկրորդական նախադասությունը գլխավորին ստորադասվում է ինչպես շաղկապներով, այնպես և հարաբերական դերանուններով և իբրև կանոն բացառապես լինում է վերջադաս: Օրինակ՝ *Տարբերությունը մեր մեջ այն է, որ ես ժամանակին եմ սկսել, իսկ դու ուշացել ես: Գլխավորն այն է, թե ինչպես է վերջացնում մարդն իր կյանքը: Ուսուցիչը նա չէ, ով սովորեցնում է, ուսուցիչը նա է, ումից սովորում են: Այդ թանգարանը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հասարակ մի խուց:*

ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԱՆԴԱՄԻ ԼՐԱՑՈՒՄ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բարդ ստորադասական նախադասությունների մեջ առանձին խումբ են կազմում այն երկրորդական նախադասությունները, որոնք լրացնում են գլխավոր նախադասության՝ գոյականով արտահայտված ենթակային կամ մեկ այլ անդամին՝ կատարելով շարահյուսական նույն պաշտոնը, որն արտահայտված է գոյական խոսքի մասով և արտահայտում է համապատասխան իմաստային հարաբերություն: Ըստ նրանց արտահայտած իմաստների և շարահյուսական կիրառությունների՝ գոյականով արտահայտված որևէ անդամի լրացում երկրորդական նախադասությունները լինում են որոշիչ, հատկացուցիչ և բացահայտիչ:

ՈՐՈՇԻՉ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Որոշիչ երկրորդական նախադասությունը լրացնում է գլխավոր նախադասության՝ գոյականով արտահայտված որևէ անդամի, ցույց է տալիս նրա որակական, քանակական, տարածական, ժամանակային որևէ հատկանիշը: Որոշչային երկրորդական նախադասությունները գլխավորի հետ կարող են կապակցվել ինչպես շաղկապներով, հարաբերական դերանուններով, այնպես և շարահարությամբ: Դրանցից հիմնականում գործածական են *որ, թե* շաղկապներն ու *ով, ինչ, ուր, որտեղ, ինչպիսի, որպիսի, ինչպես, որքան, ինչքան* հարաբերականները:

Որոշիչ երկրորդական նախադասությունները կարող են արտահայտել տարածական, ժամանակային, նպատակի, հետևանքի և այլ հարաբերություններ, ինչպես՝ *Աղամը, բռնավորված զամբյուղն-*

րով, վերջալույսին հասավ այն լճակը, ուր Լիլիթը անհամբեր սպասում էր իրեն: Հաճույքով եմ հիշում այն օրը, երբ առաջին անգամ մտա լսարան: Պատմիր մի պատմություն, որը կհանգստացնի ու կթեթևացնի մեր հոգսերն ու վշտերը:

Որոշիչ երկրորդական նախադասությունները գլխավորի հետ հաճախ կապակցվում են *որ* հարաբերականով, որը կարող է արտահայտել իմաստային տարբեր երանգավորումներ, ինչպես՝ *Ղա այն զինվորն է, որ պատերազմում քաջ կռվել է: Ո՛ր է այն պատանին, որ ապագայում պետք է հիացնի բոլորին: Ո՛ր է այն թշվառ թռչունների չուն, որով իմ բախտն էր գուշակում զնչուն: Եվ կույսեր, որոնց ծոցի մեջ լույսն անգամ ծածուկ չէր հոսել:*

Որոշիչ երկրորդական նախադասությունները հիմնականում լինում են ետադաս կամ միջադաս, որը պայմանավորված է շարահյուսական որոշակի իրողություններով:

ՀԱՏԿԱՑՈՒՑԻՉ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունները փոխարինում են գլխավոր նախադասության գոյականական անդամին՝ բնութագրելով նրա հատկանիշը՝ պատկանելության, ստացականության առումով: Այս դեպքում ստացականությունը կարող է դրսևորվել լայն առումով՝ պատկանելություն, վերաբերություն, հատկացում, սերում, ծագում, ամբողջի և մասի հարաբերություն և այլն:

Հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունները գլխավորի հետ կապակցվում են *որ, ով, ինչ* հարաբերականներով և *որ, թե* շաղկապներով, ինչպես՝ *Խմենք նրա կենացը, ով ճանապարհին է: Ժամանակն է, որ դուք բացեք ձեր խաղաքարտերը: Ջարթնեց հույսը, թե շուտով նորից կառնեն մանգաղն ու գերանդին: Ովքեր հաստոցների մոտ էին նստած, նրանց դեմքերն արդեն լուսավորված էին:*

Հատկացուցիչ երկրորդական նախադասությունները սովորաբար շարահարությամբ չեն կապակցվում:

ԲԱՅԱՀԱՅՏԻՉ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունները լրացնում, բացահայտում են գլխավոր նախադասության մեջ գոյականով արտահայտված որևէ անդամի, ցույց տալիս նրա ով կամ ինչ լինելը:

Բացահայտիչ երկրորդական նախադասությունների միջոցով ավելի մանրամասն ու ծավալուն է ներկայացվում գլխավոր նախադասության մեջ առկա գոյականով արտահայված լրացյալը, ինչպես՝ *Մասիսը, որը պատմական Դայաստանի ամենաբարձր լեռն է, այժմ գտնվում է գերության մեջ: Միքայելը, որը Ալիմյանի զավակներից մեկն էր, անխնա շռայլում էր հոր ունեցվածքը: Ես, որ որոշ չափով վարժվել էի նրա հումորին, չկարողացա ճիշտ կողմնորոշվել: Նրանք, որ վաղուց չէին երևում, վերջապես հայտնվեցին:*

Բացահայտիչ երկրորդական նախադասություններն իրենց արտահայտած իմաստով հաճախ նմանվում են որոշիչ երկրորդական նախադասություններին, այն տարբերությամբ, որ որոշիչ դեպքում առաջնային, ընդգծվողը հատկանշային է, իսկ երկրորդ դեպքում՝ լրացյալի ով կամ ինչ լինելը:

Բացահայտիչ երկրորդական նախադասության մի տեսակն է պարագայական մասնավորեցնող բացահայտիչը, որը բնորոշվում է նրանով, որ լրացնում է գերադաս բաղադրիչում կիրառված ժամանականիշ կամ տեղանիշ որևէ բառի, առավելապես գոյականի, տեղի կամ ժամանակի մակբայի, որոնք կատարում են ժամանակի կամ տեղի պարագայի դեր¹⁰¹, օրինակ՝ *Մի գիշեր, երբ Բաղդատը քուն էր մտել Տիգրիսի նոճիածածկ ավերի վրա, նա գաղտնի հեռացավ քաղաքից: Պիտի լինեմ ամենուրեք, որտեղ իմ կարիքը կզգան: Իրիկնապահին, երբ անց էին կենում սարերը, տնակը մի անգամ էլ երևաց իրենց գյուղի հեռու մշուշում:*

Այս կառույցները նույնպես գլխավորի հետ կապակցվում են *որ, որը, ով, ով որ, երբ, ուր, որտեղ* շաղկապներով և հարաբերական դերանուններով:

ԲԱՅԱԿԱՆ ԱՆԴԱՄԻ ԼՐԱՑՈՒՄ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այս խմբի երկրորդական նախադասությունները լրացնում են գլխավոր նախադասության մեջ բայով արտահայտված որևէ անդամի և հարաբերակցում են պարզ նախադասության բայական անդամի լրացումներին: Ըստ այդմ էլ նրանք կարող են դրսևորել երկակի հարաբերություններ՝ խնդրային և պարագայական:

¹⁰¹ Տե՛ս Ա. Պապոյան և ուր, նշվ. աշխ., էջ 306:

Ինչպես արդեն նշվել է, խնդիրները որպես բայական անդամի լրացումներ, կարող են դրվել բայերի սեռի կամ իմաստային պահանջով և ըստ այդմ էլ լինել բայասեռի կամ բայիմաստի լրացումներ:

Բայասեռի լրացումները դրվում են ներգործական և կրավորական սեռի բայերի պահանջով, իսկ մյուս խնդիրների դեպքում բայի սեռը գործունյա չէ, չեզոք է, այստեղ կարևորն ու վճռականը բայի իմաստն է: Բայի սեռի պահանջով խնդիրները լինում են ուղիղ և ներգործման անուղղակի խնդիրներ:

ՈՒՂԻՂ ԽՆԴԻՐ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱՊԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունները լրացնում են գլխավոր նախադասության ներգործական սեռի բայերով արտահատված խնդրառու բային և նշում այն առարկան կամ անձը, որն անմիջապես իր վրա է կրում ենթակայի կատարած գործողությունը: *Օրինակ՝ Ժողովուրդը պահանջում էր, որ նախարարները չուրանան իրենց կրոնը: Հարուսթը հաղորդեց, որ եղանակը չորային է, գիշերները կանաչը մրսում է: Ասում են, որ վերջին քառասուն տարում այսպիսի սառնամանիքներ չեն եղել: Ես ուզում եմ, որ տարափը տեղաարտի և ոչ թե ծովի վրա: Նա գիտեր, թե ինչ բան է պատերազմը:*

Ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունները լինում են նշույթավոր և հիմնականում կապակցվում են *որ, թե* շաղկապներով, *ինչ(ը), որ(ը), ով* հարաբերական դերանուններով և աննշույթ՝ շարահարությամբ, ինչպես՝ *Տեսանք՝ չի գալիս, մենք շարժվեցինք: Չես իմանում՝ ո՞ր կորչես:*

ՆԵՐԳՈՐԾՈՂ ԱՆՈՒՂՂԱԿԻ ԽՆԴԻՐ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱՊԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ներգործող խնդիր երկրորդական նախադասության միջոցով վերառված նշվում է այն անձը, իրը, իրողությունը, որոնց գործողությունը կրողը գլխավոր նախադասության ենթական է:¹⁰²

Նման կառույցներում, ուր գլխավոր նախադասության ստորոգյալն արտահայտված է կրավորական սեռի բայով, բնական և տրամաբանական ենթական դառնում է ներգործող անուղղակի խնդիր, իսկ խնդիրը դառնում է ենթակա, ինչպես՝ *Արիամարիված ու ծաղրված էր*

¹⁰² Տե՛ս Ա. Պապոյան և ուր., նշվ. աշխ., էջ 319:

Մա նրանցից, ովքեր իր շնորհիվ էին բարձր դիրքի հասել: Նրա անմեղությունը բացատրվում էր նրանով, որ մա այդ քաղաքից բացակայել է: Գիտնականի ասածը հաստատված էր մաև նրանով, որ այդ մասին նշվում էր օտար աղբյուրներում:

**ԲԱՅԻՄԱՍՏԻ (ԲՆՈՒԹՅԱՆ) ԽՆԴԻՐ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ
ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

Այս խմբին պատկանող անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասություններում բայի սեռը առանձնահատուկ դեր չի կատարում, խնդրառությունը տեղի է ունենում գլխավոր նախադասության խնդրառու բայի իմաստով, որը և կոչվում է բայիմաստի (բնության) խնդիր:

Նշված խնդիրները կարող են դրվել և՛ ներգործական, և՛ կրավորական, և՛ չեզոք սեռի բայերի պահանջով՝ գլխավոր նախադասության բայի բառային իմաստի թելադրանքով:

Ըստ իրենց արտահայտած իմաստների լինում են՝ հանգման, անջատման, միջոցի, վերաբերության, միասնության անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասություններ:

Հանգման անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասությունը լրացնում է հանգման խնդիր պահանջող բայերին և հիմնականում նրանց հետ կապվում է հարաբերյալներով (*Մրան, այն բանին*), օրինակ՝ *Ինչպե՞ս չվստահեին նրան, որին միաժայն ընտրել էր ժողովուրդը: Հեքիաթներիդ պատմիր նրանց, ովքեր զարմանալու ունակությունը դեռ չեն կորցրել: Նա հասավ այն բանին, որ աղջիկը մերժեց ընկերոջ առաջարկը:*

Այս նախադասությունների խմբում սովորաբար նշվում է մաև մեկ այլ տեսակ՝ մատուցման անուղղակի խնդիր, որը նշում է այն անձը, որին տրվում է մի բան կամ հաղորդվում է մի տեղեկություն, ինչպես՝ *Թագավորը ծերացավ և իր թագավորության սանձը հանձնեց նրան, որն ավելի ընդունակ կլինի այդ դժվար գործին: Հարսանիքի ժամանակ ում որ ցանկանում ես հրավիրել, մի կարմիր խնձոր ուղակիր նրան: Շորերը հանձնիր նրան, ով մերկ է ու մրսում է:*

Անջատման անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասություններում երկրորդականը ցույց է տալիս այն անձը կամ առարկան, որը դիտվում է որպես ելակետ գլխավոր նախադասության խնդրառու բայի արտահայտած գործողության, ինչպես՝ *Զգուշացիր նրանից, ով շատ է հաճոյախոսում մարդկանց: Տղան բաժանվեց*

Նրանցից, ովքեր երկար ժամանակ խնամել էին իրեն: Նա զգուշացնում էր այն ամենից, ինչը կասկածի տեղիք էր տալիս:

Միջոցի անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասությունը լրացնում է գլխավոր նախադասության խնդրառու բային և ցույց է տալիս այն առարկան, անձը, որի միջոցով կատարվում է գործողությունը կամ եղելությունը: Նշված կարգի նախադասությունները կարող են դրվել ներգործական, կրավորական և չեզոք սեռի բայերի պահանջով և հիմնականում կազմվում են *Նրանով, այն բանով* հարաբերյալներով, ինչպես՝ *Սարգիկը հպարտանում է նրանցով, ովքեր մրցանակներ շահեցին: Դուզված են նրանով, ինչ տեսա և ծաշակեցի: Նա իրեն հպարտ էր զգում այն բանով, որ բեմում տեսել էր Վահրամ Փափազյանին և սուրճ խմել է. Զարենցի հետ:*

Վերաբերության անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս այն անձը կամ առարկան, որին վերաբերում կամ որին առնչվում է գլխավոր նախադասության խնդրառու բայի գործողությունը: Այս խմբի նախադասությունները սովորաբար դրվում են ասացողական, մտածական իմաստ արտահայտող տարբեր բայերի պահանջով, ինչպես՝ *Նա հաճախ պատմում էր նրանց մասին, ովքեր իրեն օգնել են: Լուր տարածվեց այն մասին, որ Ալիմյանը հիվանդ է:*

Միասնության անուղղակի խնդիր երկրորդական նախադասությունը նշում է այն անձը, որի հետ միասին գլխավոր նախադասության ենթական կատարում է գործողությունը, ինչպես՝ *Չայրը վերադարձավ նրանց հետ, ովքեր կառուցելու էին շենքը: Կյանքդ կապիր նրա հետ, ով քեզ շատ է սիրում: Դյուսի՛ր քո բույնը, ում հետ որ կուզես:*

ՊԱՐԱԳԱՅԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Պարագա երկրորդական նախադասությունները լրացնում են գլխավոր նախադասության բայով արտահայտված խնդրառու անդամին և ցույց տալիս գործողության կամ եղելության տարբեր հանգամանքներ ու հատկանիշներ:

Ըստ արտահայտվող իմաստային հարաբերությունների՝ լինում են տեղի, ժամանակի, ձևի, պատճառի, նպատակի, պայմանի, չափ ու քանակի, զիջման:

Տեղի պարագա երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս այն տեղը, որի հետ առնչվում է գլխավոր նախադասության բայով արտահայտված անդամի գործողությունը: Այն հիմնականում լրացնում է դիմավոր բայերին, սակայն երբեմն կարող է ստորադասվել նաև բայի անդեմ ձևերին՝ *այնտեղ* հարաբերյալի միջնորդությամբ¹⁰³, ինչպես՝ *Սեկնելով այնտեղ, որտեղ գործուղված էր, Տիգրանը հանդիպեց իր վաղեմի ծանոթին:*

Այս խմբի նախադասություններում կապակցությունը հիմնականում իրացվում է *ուր (որ), որտեղ* հարաբերականներով, որոնցից երկրորդը կարող է հանդես գալ նաև հոլովված ձևով (*որտեղից, որտեղով*):

Տեղի պարագա երկրորդականները կարող են արտահայտել բուն տեղի պարագա, ուղևորման, ելման, ուղեկցման և այլ հարաբերություններ, ինչպես՝ *Արվեստը սպառվում է այնտեղ, որտեղ սկսվում է շահամոլությունը:*

Մենք գնում ենք այնտեղ, որտեղից լսվում էր շեփորի ձայնը: Վերադարձավ այնտեղից, որտեղ աշխատել էր երկար տարիներ: Այդ ճանապարհը տանում էր այնտեղ, ուր նա ուզում էր հասնել:

Տեղի պարագա երկրորդական նախադասությունները կարող են լինել նաև միջադաս և ետադաս, ինչպես՝ *Այնտեղ, ուր գետակն է խոխոջում, կանաչ է ու բուրումնավետ: Ուր էլ լինեմ, չեմ մոռանա ես ողբաձայն երգերը մեր: Որտեղ կհոգնես, այնտեղ կանգ առ:*

Ժամանակի պարագա երկրորդականները ցույց են տալիս գլխավոր նախադասության բայով արտահայտված անդամի հետ առնչվող գործողության կատարման կամ որևէ հատկանիշի դրսևորման ժամանակը:

Նշված կարգի երկրորդական նախադասությունները կարող են արտահայտել ինչպես համաժամանակյա, այնպես և տարժամանակային հարաբերություններ և գլխավորի հետ կապակցվում են *երբ, երբ որ, որ, մինչ, մինչդեռ, քանի, քանի դեռ, ինչ* հարաբերական բառերով: Նրանք կարող են լինել առաջադաս, միջադաս և ետադաս, ինչպես՝ *Երբ ես նայում էի նրան, հուզվում էր ու գլուխը կախում: Դեռ*

¹⁰³ Տե՛ս Գ. Գաբեգինյան, նշվ. աշխ., էջ 218:

հորթարած էր, երբ մայրը մահացավ: Բոլորը սկսեցին աղմկել, հենց որ նա խոսեց: Մի ժամի չափ գերեվարը տանջեց անձնվեր աղջկան, մինչև որ նա նիրհեց և ընկավ անզգայության մեջ:

Այս բնույթի երկրորդական նախադասությունները հաճախ կարող են ունենալ այն ժամանակ հարաբերյալը, օրինակ՝ *Դու լիովին ազատ կլինես այն ժամանակ, երբ կհանձնես բոլոր քննությունները:*

Ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս գլխավոր նախադասության բայով արտահայտված անդամի կատարած գործողության եղանակը, ձևը, երբեմն նաև այդ գործողության ձևից բխող հետևանքի նկարագրությունը: Գլխավոր նախադասության հետ նրանք կապակցվում են *որ, ինչպես, ինչպես որ, որպես, որպես թե, ոնց որ, կարծես, ասես, ասես թե, քան, քան թե* շաղկապներով և հարաբերական դերանուններով: Օրինակ՝ *Կյոթեսը մեռնում էր, ինչպես մեռնում էր ծորի վերջին կաղնին: Դու կմոտենաս բերդին այնպես, որ ոչ ոք չնկատի: Գզվեցիր դու ինձ գզվանքով քնքուշ, ինչպես լուսահար աղջիկն է գզվում:* Հաճախ գերադաս եզրում դրվում է նաև *այնպես* հարաբերյալը, ինչպես՝ *Նա այնպես արագ էր վազում, թվում էր, թե շուտով շնչահեղձ կլինի: Այնպես էր երգում, թվում էր, թե ծայրը խզված է:*

Չափի պարագա երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս գլխավոր նախադասության բայով արտահայտված անդամի կատարած որևէ գործողություն կամ հատկանիշի դրսևորման չափը կամ աստիճանը: Սրանք կառուցվածքային առումով նմանվում են ձևի պարագա երկրորդականներին:

Երկրորդական նախադասությունները գլխավորի հետ կապակցվում են *որ, ինչքան, որքան, որչափ, ինչչափ* շաղկապներով և հարաբերական դերանուններով, ինչպես՝ *Այդ երաժշտությունն այնքան դյուրեղ է, որ մարդ անընդհատ ցանկանում է լսել: Ինչքան հեռանում էր գյուղից, այնքան ավելի խտանում էր անտառը: Որքան հրդեհն ընդարձակվում էր, այնքան ամբոխի շարժման օղակը լայնանում էր: Քանի խորանում էր պատմության մեջ, այնքան փաստերն ավելի հետաքրքիր էին դառնում:*

Չափի հարաբերությունը երբեմն կարող է ունենալ նաև ժամանակային երանգավորում, ինչպես՝ *Քանի բազուկներս չեն հոգնել,*

այնքան էլ կաշխատեմ: Մենք մեր ծննդավայրում մնացինք այնքան, քանի դեռ պատերազմ չէր սկսվել:

Պատճառի պարագա երկրորդական նախադասությունը ցույց է տալիս գլխավոր նախադասության մեջ կատարված գործողության պատճառը կամ հիմունքը՝ լրացնելով գերադաս նախադասության՝ բայով արտահայտված անդամին:

Այս բնույթի նախադասությունները գլխավորի հետ կապակցվում են *որովհետև, որ, քանի որ* շաղկապներով, ինչպես՝ *Նա չկարողացավ մոտենալ ապստամբներին, որովհետև իշխանը կտրեց նրա ճանապարհը: Նախագահը հետաձգեց նիստը, քանի որ խորհրդի անդամները ներկա չէին: Նրանք անհիծում էին իրենց բախտը, որ չէին կարողանում վայելել այդ մեծ մարդու ներկայությունը:*

Պայմանի պարագա երկրորդական նախադասությունը լրացնում է գլխավոր նախադասության՝ բայով արտահայտված անդամին և ցույց է տալիս այն պայմանը, որի առկայության դեպքում կարող է կատարվել գերադաս նախադասության մեջ նկարագրվող գործողությունը կամ եղելությունը:

Նշված խմբի նախադասությունները գլխավորի հետ կապակցվում են *եթե, թե, որ, թե որ, երբ, միայն, միայն թե, պայմանով որ* շաղկապներով, և նրանց շարադասությունն ազատ է. կարող են լինել առաջադաս, միջադաս և վերջադաս, սակայն առավել տարածված է նրանց առաջադաս կիրառությունը:

Նշենք մի քանի օրինակներ՝ *եթե բախտն ու վայելքները քեզ ժպտան, օտար մարդիկ քեզ սիրաբար ողջույն տան, գուցե ես լամ բախտիդ համար. իմ անգին.... Թե որ ամբողջ գիշերը գնալու լինենք, վաղը ցերեկով տեղ կհասնենք: Նա հարազատ որդուն կարող էր ծախել, միայն թե հասներ իր նպատակին:*

Նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունը լրացնում է գլխավոր նախադասության՝ բայով արտահայտված անդամին և ցույց է տալիս այն նպատակը, որի համար կատարվում է գործողությունը:

Պատճառի երկրորդական նախադասությունները գլխավորի հետ կապակցվում են *որպեսզի, որ* շաղկապներով: Նշված նախադասությունների շարադասությունն ազատ է, թեև գերակշռում է ետադաս կառույցը, ինչպես՝ *Սուտ ենք գնում աղջիկներին, ընկերս շորը հանեց, որ չպատռվի, բռնեց աղջկա բոլոր մազերը միանգամից, որ*

փունջը փոքր չլինի: Որպեսզի մեզ համոզի, գիտնականը առաջ քաշեց վերջին փաստարկը:

Ձիջման պարագա երկրորդական նախադասություններն արտահայտում են հիմունքի և նրան հակասող, նրան չհամապատասխանող հետևանքի հարաբերություն: Եվ ինչպես նկատել է Գ. Գարեգինյանը, երկրորդական նախադասությունը նշում է մի այնպիսի հիմունք, որին հակադրվում է գլխավորում նկարագրված իրողությունը և այս տեսակետից նրանք հականիշ են պատճառի և պայմանի երկրորդական նախադասություններին:

Գլխավոր նախադասությանը կապակցվում են *թեև, թեկուզ, չնայած, սակայն, բայց, թեպետ և, չնայած որ, այնուամենայնիվ* շաղկապներով և *ինչ, ինչքան, որքան, ուր, որտեղ, երբ, ինչպես* հարաբերական դերանուններով, ինչպես՝ *Չնայած եղանակը անծրևային էր, մենք չհրաժարվեցինք զբոսանքից: Թեպետ կույր չեմ բնավ, սակայն շուրջս նայում ու չեմ տեսնում ոչինչ: Չեմ դավաճանի իմ Նվարդին, որքան էլ դյութես, օ՛, Շամիրամ:*

ԲԱԶՍԱԲԱՐԴ ԵՎ ԿԱՄԱՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բազմաբարդ (բազմաբաղադրիչ) նախադասությունները երեք և ավելի բաղադրիչներ ունեցող բարդ նախադասություններն են, որոնք հատկապես գործածական են և՛ գեղարվեստական, և՛ գիտական ու հրապարակախոսական ոճերում, մասամբ հանդիպում են նաև ժողովրդախոսակցական լեզվում: Ըստ բաղադրիչների միջև եղած շարահյուսական հարաբերությունների՝ բազմաբարդ նախադասությունները լինում են համադասական և ստորադասական:

Բազմաբարդ համադասական նախադասությունները սովորաբար կազմվում են երեք կամ ավելի համադաս բաղադրիչներից, որոնք միմյանց հետ միավորվում են նույն իմաստային հարաբերությամբ:

Այս նախադասությունները հիմնականում կարող են արտահայտել միավորիչ, տրոհական, համադրական, հակադրական հարաբերություններ և միմյանց հետ կապակցվել ինչպես շաղկապներով, այնպես և անշաղկապ կապակցությամբ: Օրինակ՝ *Փչում է առավոտյան սառը քամին, և խոտերը սրսփում են, և ցողը նրանց ցողունների վրայով գլորվում է ցած, ճամփեզրի սարը ա՞րջն էր դժվար մազլցել, մա՞րդն էր ետ սահել, թե՞ ետ էին գլորվել երկուսը միասին: Բարդիները օրորվում են ջրերի վրա, կանաչը ծվում է, իսկ մացառոտ ժայռերի մեջ կաքավները լուռ են: Կամ ուղարկեցե՞ք մեզ՝ կռվենք քուշանների դեմ, կամ հայրենիք ուղարկե՞ք՝ կռվենք ձեր դեմ:*

Բազմաբարդ ստորադասական նախադասությունն իր կազմում ունենում է մեկ գլխավոր և երկու կամ ավելի ստորադաս բաղադրիչներ:

Կառուցվածքային առումով այս խմբի նախադասությունները հիմնականում բաժանվում են երկու խմբի՝ մեկ գլխավորով և մի քանի երկրորդականներով նախադասություններ և մի քանի գլխավորներով և ընդհանուր երկրորդականով կառույցներ:

Նույն գլխավոր նախադասությանը ստորադասվող երկրորդականները լինում են համասեռ և անհամասեռ:

Համասեռ են այն երկրորդականները, որոնք լրացնում են

զլխավորի նույն անդամին կամ ամբողջ զլխավորին՝ իմաստային նույն հարաբերությամբ՝ կատարելով շարահյուսական նույն պաշտոնը¹⁰⁴, ինչպես՝ *Նա գիտեր, որ Աբասը թագավոր է պսակվել Վասպուրականում և որ հայոց իշխանները մեծ մասամբ նրա հետ են: Ես մինչև անգամ սիրում էի մորիկը, երբ երկինքը սարսափելի կերպով ուրտում էր, երբ օդի մեջ տիրում էր մի սոսկալի ալեկոծություն:*

Անհամասեռ երկրորդականները տարաբնույթ են և լրացնում են զլխավորի նույն կամ տարբեր անդամներին, ինչպես՝ *Երբ հասան վրաններին, ամենքը ձիերից իջան, որ փոքր-ինչ հանգստանան: Թեպետ խավարում չեն տեսնում նրան, բայց գիտեն, որ վարչապետի դեմքը բարկությունից լարվել էր: Երբ գյուղին բավական մոտեցել էի, տեսա, որ շունը դանդաղ գալիս է իմ ետևից:*

Բազմաբարդ ստորադասական նախադասությունների համակարգում տարածված է նաև շարահյուսական մի այնպիսի կառույց, երբ զլխավորին ստորադասված երկրորդականն է հանդես գալիս որպես գերադաս, իսկ վերջինս էլ իր հերթին կարող է հանդես գալ որպես գերադաս մեկ այլ երկրորդականի համար: Այսպիսի կառույցները կոչվում են ենթաստորադաս երկրորդական նախադասություններ, օրինակ՝ *Մանեն նայեց եղբորն այնպիսի հայացքով, որից երևում էր, որ չհասկացավ, թե ինչ ասաց Վահանը: Երբ նա համոզվեց, որ իրենք այլևս մեկնել չեն կարող, որովհետև նախատեսված մեքենան վերանորոգման մեջ է, առաջարկեց բուլդոզին ցրվել:*

Մի քանի զլխավորներով և ընդհանուր երկրորդականով նախադասություններում որևէ բարդ համադասական նախադասություն լրացվում է ընդհանուր երկրորդականով, որը հավասարապես վերաբերում է բարդ համադասական նախադասության բոլոր բաղադրիչներին, որոնք այս դեպքում հանդես են գալիս որպես համադասական հարաբերությամբ կապված զլխավոր նախադասություններ¹⁰⁵, ինչպես՝ *Շենց որ արևը հասավ քաղաքին, և ծյունն սկսեց հալչել, պատերը թրջվեցին, փողոցներում ջրափոսեր գոյացան: Ով սիրում է իր թագավորին, ում համար թանկ է նրա կյանքը, շուտով ծիավորվի և գա իր հետևից:*

¹⁰⁴ Տե՛ս Գ. Գարեգինյան, նշվ. աշխ., էջ 323:

¹⁰⁵ Տե՛ս Գ. Գարեգինյան, նշվ. աշխ., էջ 336:

Գլխավոր նախադասությանը լրացնող ընդհանուր երկրորդական նախադասությունները կարող են լինել երկբնույթ կամ բազմաբնույթ, որը պայմանավորված է գլխավոր նախադասության քերականական կառուցվածքով: Օրինակ՝ *Նրա աչքերն այնքան աղաչական նայվածք ունեն, նրա ծայրն այնպես է բզկտված ու ընկճված, որ մենք անհանգստանում ենք: Տեսավ, հասկացավ և վերջնականապես համոզվեց, որ այդ բարբարոսներին պետք է Ֆայաստանն առանց հայերի:* Առաջին նախադասության մեջ ընդգծված ընդհանուր երկրորդականը առաջին գլխավորի համար չափի պարագա է, երկրորդի համար՝ ձևի, իսկ երկրորդ օրինակում ընդհանուր երկրորդականը առաջին երկու գլխավորների համար ուղիղ խնդիր է, երրորդի համար՝ անուղղակի:

ԲԱՐԴ ՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐՁԵՑՈՒՄ ԿԱՍ ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄ

Բարդ ստորադասական նախադասության պարզեցում կամ փոխակերպում նշանակում է գլխավոր նախադասության որևէ անդամի վերականգնում (բառով կամ բառակապակցությամբ, ինչպես՝ *ես գիտեմ, որ դու ուսանող ես և ես գիտեմ քո ուսանող լինելը (ուղիղ խնդիր): Տղան, որ նստած էր վերջին շարքում, մնջում էր: Վերջին շարքում նստած տղան մնջում էր (որոշիչ):*

Պետք է նկատի ունենալ, որ ոչ բոլոր բարդ ստորադասական նախադասությունները կարող են պարզեցվել կամ փոխակերպվել:

Փոխակերպվող կառույցներում տեղի են ունենում կառուցվածքային հետևյալ փոփոխությունները.

ա) Դուրս են ընկնում գլխավոր նախադասության հարաբերյալը և երկրորդական նախադասության շաղկապներն ու հարաբերական դերանունները (ինչպես՝ *Թող գա նա, ով լավ է սովորում: Թող գա լավ սովորողը):*

բ) երկրորդական նախադասության դիմավոր բայով արտահայտված ստորոգյալը վերածվում է որևէ դերբայի (ինչպես՝ *Տեսա, որ նա գալիս է: Տեսա նրա գալը):*

Բարդ ստորադասական նախադասության պարզեցման դեպքում երկրորդական նախադասությունը սովորաբար վերածվում է դերբայական դարձվածի, իսկ այդ նախադասության մյուս անդամները դառնում են դերբայի լրացումներ կամ նախադասության կողմնակի անդամներ, ինչպես՝ *Այս աղջիկը, որ մեր թփից վարդ է պոկում, իմ*

*հարևանուհին է: Փոխակերպվում է՝ Մեր թփից վարդ պոկող աղջիկը
իմ հարևանուհին է: Այստեղ պոկող ենթակայական դերբայի լրացում-
ները (թփից, վարդ) նախադասության կողմնակի անդամներ են:*

ՊԱՐԲԵՐՈՒՅԹ

Պարբերությոթ բազմաբաղադրիչ նախադասությունների այնպիսի ծավալում կառույց է, որի բաղադրիչներն իրար հետ կապված են իմաստային, քերականական և հնչերանգային հարաբերությամբ:

Պարբերությոթ սովորաբար լինում է երկբաղադրիչ, նրա առաջին մասը համեմատաբար բարձր հնչերանգով է արտաբերվում և կոչվում է բարձրացող, իսկ երկրորդը համեմատաբար ցածր տոնով է արտասանվում և կոչվում է ցածր կամ իջեցվող, որոնք իրարից բաժանվում են կամ առանձնանում են որոշակի դադարով, ինչպես՝

*Ինձ թաղեք, երբ տխուր մթնշաղն է իջնում,
երբ լռում են օրվա աղմուկները զվարթ,
երբ շողերն են մեռնում, ծաղիկները՝ մնջում.
երբ մթնում կորչում են լեռ ու արտ:*

Ըստ մասերի միջև եղած շարահյուսական հարաբերության՝ պարբերությոթները լինում են համադասական և ստորադասական, բայց ավելի տարածվածը ստորադասականներն են, ուր հատկապես նկատելի են պարագայական (ժամանակի, նպատակի, պայմանի, պատճառի և այլն) և խնդրային կառույցներ, ինչպես՝

*Եթե աշխարհը նույնն էր մնալու,
Եթե քո ջանքից
Նրա բեռը չէր թեթևանալու,
Էլ ո՞վ էր ասում,
Որ այնքան ծանր հոգսերը նրա
Առնեիր քո թույլ ուսերի վրա:*

Համադասական նախադասություններից կազմված պարբերությոթներում կարող են դրսևորվել միավորիչ, հակադրական, տրոհական հարաբերություններ, ինչպես՝

*Եվ գլուխս գուրգուրում,
Սեղմում կրճքին իր մաշված,
Եվ աչքերս է համբուրում,
Եվ ձեռքերս մրոտված*

*Եվ կրկնում էր՝ «գիժ ջան, գիժ»,
Եվ լալիս էր, և զգվում,
Եվ դեռ մեր շուրջն ակնապիշ
Մարդիկ էին հավաքվում:*

Ս. Աբեղյանի կարծիքով՝ պարբերության ավելի շատ ոճական երանգավորում ունի, քան քերականական:

Այդ առումով էլ նրա կիրառության ոլորտը հատկապես գրական-գեղարվեստական ոճն է, մասնավորապես չափածոն, մասամբ նաև հրապարակախոսությունը:

ՄԻՋԱՆԿՅԱԼ ԵՎ ՆԵՐԴՐՅԱԼ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Միջանկյալ նախադասությունները քերականակորեն կապված չեն այն նախադասության հետ, որի կազմում են, նրանից առանձնանում են հնչերանգով և արտահայտում որոշակի վերաբերմունքային հարաբերություն:

Այս կարգի նախադասությունները սովորաբար վերաբերում են ամբողջ նախադասությանը, սակայն երբեմն նրանք կարող են առնչվել նաև նրա առանձին անդամներին, ինչպես՝ *Եթե չեմ սխալվում, նրանք իրենց ընտանիքով տեղափոխվել են իրենց հայրենի գյուղը: Նա, որքան ինձ հայտնի է, դեռ չի ավարտել դպրոցը: Մեծ տիկինը, ինչպես երևում է, կարևոր գործով էր եկել:*

Ներդրյալ նախադասություններն արտահայտում են լրացուցիչ տեղեկություններ, բացատրություններ և ճշգրտումներ, որոնք կապված են հիմնական նախադասության բովանդակությանը, ինչպես՝ *Գարու հնձից հետո,- դեռ այն չէին փոխադրել կալերը,- մոտեցավ և ցորենի հունձը: Մի երեկո,- ես այդ երբեք չեմ մոռանա,- Ռոմանոս Մելիքյանը եկավ ինձ մոտ: Փեսան (նրան ասացին՝ չշարժվես տեղիցը) գալարվում էր նստած տեղում:*

Ներդրյալ և միջանկյալ նախադասությունները միմյանցից հիմնականում տարբերվում են իմաստով, ուստի և երբեմն դժվար է լինում նրանց սահմանազատել:

ՈՒՐԻՇԻ ԽՈՍՔ

Հաղորդակցման ընթացքում հաճախ հարկ է լինում մեջ բերել, մատնանշել այն անձանց խոսքը, ովքեր այդ պահին ներկա չեն և չեն մասնակցում այդ գործընթացին:

Ի տարբերություն հեղինակային խոսքի՝ այն կոչվում է ուրիշի խոսք կամ մեջբերվող խոսք:

Ուրիշի խոսքը կարող է ներկայացվել երկու եղանակով՝ ուղղակի և անուղղակի:

Ուղղակի է այն խոսքը, երբ մեկ ուրիշի (երբեմն նաև հենց իր՝ խոսողի) ասածը առանց փոփոխությունների, բառացի մեջ է բերվում:

Ուղղակի խոսքը հաճախ կապվում է ասացական բայերի հետ, ինչպես՝ *ասել, արտասանել, հայտնել, հարցնել, հաղորդել, պատասխանել և այլն*: Այսպես՝ *Եվ այդ պահին վարպետը նրան ասաց.*

-Դատարկ խոսքեր են դրանք, ուրախ լինենք, քեֆ անենք, ամեն տարի ողջ, առողջ: Դե՛հ, ուրեմն հայտնի՞ր ինձ այդ ավագների տեղը, - հրամայեց գորապետը:

-Ես իրավունք չունեմ, - պատասխանեց վանահայրը:

Ըստ հնչերանգի՝ ուրիշի ուղղակի խոսքը կարող է լինել պատմողական, հարցական, բացականչական և հրամայական: Այդ իսկ պատճառով նրա կազմում գործ են ածվում կոչականներ, ծայնարկություններ, եղանակավորող բառեր և այլն, ինչպես՝

-Օ՛, բարով, Միքայել, - դիմավորեց նա հյուրին, - այս ո՞ր աստծուց է, որ մեզ հիշել ես:

-Հեռացիր, հեռացիր, մենք օրինում ենք քո ճանապարհը, - փոչեցին ամեն կողմից միաբանները:

Ուրիշի ուղղակի խոսքը ըստ կազմության լինում է պարզ (երկկազմ կամ միակազմ) և բարդ (համադասական կամ ստորադասական):

Անուղղակի խոսքը ուրիշի ուղղակի խոսքի վերաշարադրված, պատմողաբար ներկայացվող տարբերակն է: Անուղղակի խոսքը սովորաբար ներկայացվում է խնդիր երկրորդական նախադասություններով, որը գլխավորի հետ կապվում է ասացական և մտածական բայերով: Օրինակ՝ *Արամն ասաց. «ես այդ մասին անպայման կմտածեմ»* ուղղակի խոսքը փոխակերպվում է՝ *Արամն ասաց, որ ինքն այդ մասին անպայման կմտածի:*

Երբ ուրիշի ուղղակի խոսքը վերածվում է անուղղակիի, պատմողական, բացականչական և հրամայական նախադասությունները գլխավորի հետ կապվում են *որ* շաղկապով, իսկ հարցական նախադասությունները *թե* շաղկապով, ինչպես՝ *Մայրն ասաց որդուն. «Որքան չար ես այսօր»* ուղղակի խոսքը փոխակերպվում է՝ *Մայրն ասաց որդուն, որ նա այսօր շատ չար է: Մայրն ասաց որդուն. «Գնա՛ հացի»:* *Մայրն ասաց որդուն, որ նա գնա հացի: Մայրն ասաց որդուն. «Որտե՞ղ է քույրդ».* *Մայրն ասաց որդուն, թե որտեղ է քույրդ:*

Անուղղակի խոսքի շարադասությունը համեմատաբար կայուն է. այն հիմնականում վերջադաս է: Փոխակերպման ժամանակ բայի բոլոր եղանակները հիմնականում պահպանվում են՝ բացառությամբ հրամայականի, որը վերածվում է ըղձականի, ինչպես՝ *Նավապետը հրամայեց. «Բարձրացնել խարիսխները և առաջ շարժվել»:* *Նավապետը հրամայեց, որ բարձրացնեն խարիսխները և առաջ շարժվեն:*

Գրավոր խոսքը բանավոր խոսքի գրավոր պատկերն է: Բանավոր խոսքի արտասանական, հնչերանգային դրսևորումները ներկայացվում են համապատասխան կետադրական նշաններով, որոնք բաժանվում են երեք խմբի՝ տրոհության, բացահայտության և առձանության նշաններ:

ՏՐՈՂՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

Տրոհության նշաններն են՝ վերջակետը, միջակետը, ստորակետը, բութը, փակագծերը, որոնք ցույց են տալիս խոսքի, նախադասության մեջ քերականական արժեք ունեցող տրոհումները, դադարները:

1. Վերջակետը դրվում է.

Ա. Ինքնուրույն նախադասության վերջում՝ արտահայտելով համեմատաբար մեծ դադար նախադասությունների միջև. *Բացվում է օրը: Գյուղն արթնացել էր արևից առաջ: Նոր թխած հացի բուրմունք է զալիս:*

Բ. Տողասկզբում գործածվող վերնագրից, ծանոթություն, վարժություն, խնդիր, առաջադրանք և նման բառերից կամ նրանց թվահամարից հետո:

Կատակերգություն: Կատակերգությունը գրականության բուն երգիծական ժանրերից ամենախոշորն է: Առաջադրանք: Վերհիշել թայի և նրա անդեմ ու դիմավոր ձևերի սահմանները:

Գ. Մանտենագիտական ցանկում, տողատակում մատենագիտական ամեն մի ինքնուրույն հղումից հետո:

Գրականություն

Արեղյան Մ., Աշխարհաբարի քերականություն, Վաղարշապատ, 1906: Արեղյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965:

2. Միջակետը դրվում է.

Ա. Բարդ համադասական նախադասության այնպիսի համադաս նախադասությունների միջև, որոնք կապված են առանց շաղկապի, ունեն զգալի ինքնուրույնություն և արտասանվում են զգալի դադարով.

¹⁰⁶ Ներկայացվում է ըստ Ս. Աբրահամյանի «Հայոց լեզվի շարահյուսություն» դասագրքի:

Դադարեց անծրևը. լուսինը վար նայեց սպիտակ լեռների կապույտ ծորից. անտառապահի աղջիկը բորբոքեց կրակը:

Բ. Առանց շաղկապի կամ շաղկապական բառերի կապակցված այն նախադասությունների միջև, որոնցից մեկը մյուսի բացատրությունը, մեկնաբանությունն է.

Գոոր է Ակսելի մեջ բնապաշտական զգացողությունը. նա ապրում է, զգում է հողը, տարերքը, եղբայրական մի բարությամբ համակված է դեպի բույսերը, թռչունները, կենդանիները:

գ) Մեջբերվող ուղղակի խոսք ունեցող նախադաս հեղինակային խոսքից առաջ.

Ավ. Իսահակյանը գրել է. «Երանի՜ նրանց, ովքեր սովորում են և սովորեցնում»:

դ) Առավելապես վերնագրերում այն բառերի, բառակապակցությունների միջև, որոնցից մեկն արտահայտում է մյուսի վերաբերյալ կամ նրա կապակցությամբ մասնավորում (հաճախ որպես ենթավերնագիր), ընդհանրացում, լրացուցիչ միտք.

«Չայոց լեզու. շարահյուսություն»

Երևան. բացվեց հայերենագիտական միջազգային երրորդ գիտաժողովը:

ե. Թվարկում նշող թվականներից, տառերից հետո.

Նիստի օրակարգի հարցերն են՝

ա. Երիտասարդների հետ տարվող աշխատանքը.

բ. Մարզական միջոցառումներին նախապատրաստվելու մասին:

Ձ. Այն թվարկվող միավորների միջև, որոնք արտահայտված են ծավալուն բառակապակցություններով կամ ունեն ստորակետով, շաղկապով նշված ներքին տրոհումներ, ինչպես՝

Մենք տարբերում ենք ստորադասական շաղկապների երկու խումբ՝

1) Նշանակային ուղղվածության շաղկապներ.

ա) մեկնական,

բ) բացահայտության.

2) օբյեկտային ուղղվածության շաղկապներ

ա) համեմատության

բ) կախման

ե) Անվանում, կոչ, հարցադրում արտահայտող բառերից, բառերի կապակցություններից, ինչպես և նախադասություններից հետո, որոնց հաջորդում է դրանց հետ ուղղակիորեն կապված, դրանց անմիջականորեն վերաբերող կարծիք, գնահատություն.

ա) Միասնություն. ահա այն նշանաբանը, որով մենք պետք է դեկավարվենք:

բ) Թումանյան, Իսահակյան, Տերյան, Վարուժպն, Մ Մեծարենց. սրանք են իմ սիրած դասական բանաստեղծները:

գ) Միշտ նայել առաջ. սա բոլորիս պարտականությունն է:

դ) Ո՞րն է ելքը. սա է մեր մտահոգությունը:

Ը. Կանոններից, սահմանումներից հետո, երբ դրանց անմիջապես հաջորդում է օրինակը՝ առանց օրինակ, ինչպես, այսպես և նման բառերի, ինչպես և ընդհանրական մտքից հետո, որին հաջորդում է թվարկում, հատկապես եթե գործածված են հետևյալ, ներքոհիշյալ և նման բառեր.

ա) Տեղի պարագան կարող է արտահայտվել տրական, բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովներով.

Գրքերը դասավորված են գրասեղանին: Նրանք վերադարձան Արցախից: Ավտոմեքենաները սլանում են մայրուղով: Դրսում օղը սառն է:

բ) Պետք է տարբերել հետևյալ դեպքերը.

ա) Երեխան արարքը թույլ է տվել անգիտակցաբար:

բ) Նա տվյալ քայլը կատարել է նպատակադրված:

Թ. Բառերի կրճատ գրված մասից հետո.

Պրոֆ. Մ. Արեղյանը մեծ գրամագետ ու մեծ լեզվաբան էր:

3. Ստորակետը դրվում է՝

Ա. Գերադաս և ստորադաս նախադասությունների միջև.

Աշակերտներն ակնածանքի զգացումով մտան այն տունը, որտեղ ապրել ու ստեղծագործել է մեծ բանաստեղծը:

Ծանոթություն: Եթե ստորադասական շաղկապը գեղջված է, գերադաս և ստորադաս նախադասությունների տրոհումը սովորաբար կատարվում է բութով.

Թվաց՝ երկինքը շողեր է շաղում:

Զգիտենք՝ երբ է տնկված, ում ձեռքով (Ավ. Իս.):

Տեսան՝ տանը չի կարողանում ծառայի, խանութ տարան Գիքորին (Յ. Թ.):

Բ. Համադաս նախադասությունների միջև, երբ սրանք կապակցված են առանց շաղկապի կամ իսկ, բայց, սակայն, մինչդեռ, այլ և նման շաղկապներով.

ա) Անրջային կիսալույսով կամաց-կամաց իջնում է մթնշաղը, նախիրը տուն է դառնում հանդից, վառվում են տների ճրագները (Ավ. Իս.):

բ) Նա մարդկանց չի դատապարտում, այլ սիրում է նրանց:

գ) Աշակերտները երեկ պիտի գնային էքսկուրսիա, սակայն վատ եղանակի պատճառով էքսկուրսիան հետաձգվեց:

Գ. Եվ, ու, կամ շաղկապներով կապակցված համադաս նախադասությունների միջև, որոնք չունեն ընդհանուր ենթակա.

ա) Տներում վառվում են ծրագները, և գյուղի վրա բացվում է պարզ. աստղազարդ երկինք (Ս. Խ.):

բ) Նրանք վաղուց սպասում էին լույսը բացվելուն, և վերջապես լուսացավ:

Դ. Նախադասության համադաս անդամների միջև, երբ սրանք կապակցված չեն և, ու կամ շաղկապներով.

ա) Երկրում ստեղծվեց մի խառնակ, անորոշ, անտանելի վիճակ (Դ. Դ.):

բ) Ոչտունյաց նախարարը եկել էր որսի՝ բարակներով, ծառաներով ու զինվորներով (Դ. Դ.):

Ե. Միջանկյալ բառերի, բառակապակցությունների, նախադասությունների և նախադասության հիմնական մասի միջև.

ա) Իհարկե, նրա նման ես չեմ կարող պատմել (Դ. Թ.):

բ) Եվ, սոսկալի բան, կայծակի նման կիզիչ ու արագ մի ցնցում անցավ մարմնով (Վրթ. Փ.):

գ) Նույն մտահոգության մեջ է, ինչպես երևում է, նաև հայրս (Ս. Զ.):

Զ. Կոչականի և նախադասության հիմնական մասի միջև.

-Ֆայրիկ, ինչո՞ւ ետ չդարձան

Էն քաջերը սիրատենչ.

Մի՞թե, հայրիկ, ինձ մոռացան,

էլ չեն բերի հուրն անշեջ:

(Դ. Թումանյան)

Սեպտեմբերի մեկը, սիրելի՛ երեխաներ, կդառնա ձեր կյանքի ամենահիշարժան օրերից մեկը:

Է. Կրկնադիր և...և, թե...թե, կամ...կամ, ոչ...ոչ շաղկապներով կապակցված բառերի, նախադասությունների միջև.

ա) Նա կարգապահ է ամենուրեք՝ թե՛ տանը, թե՛ դպրոցում, թե՛ դրսում:

բ) Նրանք որոշել են ամռանը հանգստանալ կամ Սևանում, կամ Դիլիջանում, կամ Լոռիում:

գ) Նրանք և՛ տեսնում էին ամեն ինչ, և՛ ոչինչ չէին հասկանում:

Ը. Միջադաս տրոհված դերբայական դարձվածից առաջ և հետո.

Նրանք, ավարտելով իրենց աշխատանքը, սկսեցին օգնել ընկերներին:

Թ. Ըստ, նայած, համապատասխան, համաձայն, հակառակ, հանդերձ և նման կապերով ձևավորված տրոհված հիմունքի ու զիջման պարագաներից առաջ և հետո.

ա) ճամբարում հանգստացողները, պետի հատուկ կարգադրության համաձայն, պիտի մասնակցեն մոտակա անտառը փտած ու չորացած ծյուղերից մաքրելու աշխատանքներին:

բ) Լեռնագնացները, չնայած դժվարին տեղանքին ու անբարենպաստ եղանակին, հաջողությամբ ավարտեցին նախատեսված արշավը:

ժ. Բացահայտչից հետո.

Վաղը մենք՝ կանայքս, կմեկնենք գավառները և նոր գոհաբերություններ կհավաքենք (Ս. Խ.):

Չմեռային արծակուրդները՝ հունվարի 1-10-ը, մենք կանցկացնենք Ծաղկածորում:

Ծանոթություն: Բացահայտչից հետո ստորակետ չի դրվում՝

1) Երբ բացահայտիչը դրված է սեռական հոլովով, և նրան չի հաջորդում սեռականով դրված բառ.

Սեծատաղանդ դերասանի՝ Վահրամ Փափազյանի արվեստը միշտ հիացմունք է պատճառել բոլորիս:

Եթե սեռականով արտահայտված բացահայտիչին հաջորդում է նույն հոլովով դրված այլ բառ, որը կարող է շփոթվել բացահայտիչի հետ, ապա այդ թյուրիմացությունը կանխելու համար բացահայտչից հետո դրվում է ստորակետ.

Աշոտի՝ ընկերոջս, որդու կազմակերպվածությունը հիացրել է բոլորին:

Այստեղ բացահայտիչն է ընկերոջս բառը, իսկ առանց ստորակետի՝ բացահայտիչը կլինի որդու –ն:

2) Երբ բացահայտիչի հետ գործածված է հետադաս կապ.

Այս ամենը բոլորիս՝ ձեզ և մեզ համար կատարվածի միայն մի մասն է:

Նա իր մոր՝ որպես առաջին խորհրդատուի հետ էլ խորհրդակցեց:

3) Երբ տրամաբանական շեշտը բացահայտիչի վրա ընկնելու պատճառով ստորոգյալի հանգույցը կամ օժանդակ բայը դրվում է բացահայտիչից հետո.

Ժամանակակից հայ երաժշտությունը մեծ կոմպոզիտորին՝ Կոմիտասին է պարտական իր զարգացման մի շարք կողմերով: Ամռանը՝ ամենաարևոտ օրերին է նա սիրում նստել պարտեզում:

4) Երբ բացահայտիչին հաջորդում է հավելական էլ շաղկապը:

Սեր դասարանի ավագը՝ Լիլիթն էլ այդ կարծիքին է:

ԺԱ. Մեկնական բառից առաջ.

Արշավախումբն ուղևորվեց դեպի վեցերորդ աշխարհամաս, այն է՝ Անտարկտիդա:

ԺԲ. Մատենագիտական աղբյուրի նկարագրության մեջ ներկայացվող տվյալների միջև.

Ալ. Շիրվանզադե, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 8, Երևան, 1951, էջ 421:

4. Բութը դրվում է՝

Ա. Բացահայտյալի վրա՝ բացահայտիչից անջատելու համար.

ա) Մենք՝ երիտասարդներս, լավ գիտենք մեր պարտականություններն ու իրավունքները:

բ) Անքուն էր միայն բերդի թագուհին՝ Փառանձեմը (Բ):

գ) Հակոբին՝ որպես մասնագետի, բոլորը հարգում են:

դ) Հանդիպումը տեղի կունենա մարտի 1-ին՝ կիրակի օրը:

Բ. Նախադաս և հետադաս տրոհված դերբայական դարձվածների և նախադասության հիմնական մասի միջև.

ա) Հաջողությամբ ավարտելով օրվա աշխատանքը՝ նրանք գոհ վերադարձան տուն:

բ) Սեր դպրոցն ամեն ինչ անում է՝ հաղթելու առաջիկա մրցումներում:

Շանոթություն: Միջադաս տրոհված դերբայական դարձվածը նախադասության մյուս անդամներից բաժանվում է ստորակետով.

Նրանք, հաջողությամբ ավարտելով օրվա աշխատանքը, գոհ վերադարձան տուն:

Գ. Ըստ, նայած, համապատասխան, համաձայն, հակառակ, հանդերձ, չհաշված և նման կապերով ձևավորված նախադաս ու հետադաս տրոհված հիմունքի ու զիջման պարագաների և նախադասության մյուս անդամների միջև.

ա) Ըստ դպրոցի տնօրենի կարգադրության՝ մեր ամառային արձակուրդի մի մասը պետք է հատկացնենք դաշտային աշխատանքներին:

բ) Հակառակ իր հայացքներին՝ Սմբատը համաձայնություն էր տվել:

դ) Նա գալիս է աշխատանքի՝ չնայած վատառողջությանը: Սմբատը համաձայնություն էր տվել՝ հակառակ իր հայացքներին:

Շանոթություն: Նշված պարագաները միջադաս գործածության դեպքում նախադասության մյուս անդամներից բաժանվում են ստորակետով.

ա) Նա, չնայած վատառողջությանը, գալիս է աշխատանքի:

բ) Սմբատը, հակառակ իր հայացքներին, համաձայնություն է տվել:

Դ. Անորոշ առումով թվարկված հետադաս բազմակի ենթակամներից առաջ.

ա) Հայաստանի Հանրապետության մեծ քաղաքներն են՝ Երևան, Գյումրի, Վանաձոր:

բ) Նրա դավանած սկզբունքներն են՝ ազատություն, արդարություն, մարդասիրություն:

ե. Թվարկմանը նախորդող բառի վրա, եթե թվարկվող բազմակի անդամները համարակալված են.

Հայ դպրության ընկերության հանրագումարը՝

1) որոշում է ընկերության գործունեության հիմնական ուղղությունները.

2) հաստատում է ընկերության կանոնադրությունը, անհրաժեշտ փոփոխություններ և լրացումներ մտցնում նրա մեջ.

3) ընտրում է ընկերության կենտրոնական վարչություն և կենտրոնական վերստուգիչ հանձնաժողով:

Ծանոթություն: Այս նույն պարագայում թվարկմանը նախորդող բառից հետո կարող է դրվել միջակետ, հատկապես եթե գործածված են հետևյալ, ներքոհիշյալ և նման բառեր:

Անձնանունների ցանկը կազմելիս հիմք են ընդունվել հետևյալ ընդհանուր սկզբունքները.

1. Ժամանակակից հայերենի անձնանունները ռուսերեն արտահայտվում են ոչ թե գրադարձությամբ, այլ տառադարձության սկզբունքով:

2. Հայերենի այն հնչույթները, որոնք չունեն ռուսական համապատասխաններ, տառադարձվում են նրանց ըստ հնարավորին առավել մոտ հնչույթներ արտահայտող տառերով:

3. Հայերեն անձնանունները ռուսերեն տառադարձելիս նկատի են առնում ռուսերենի գրության և ուղղագրության կանոններով պայմանավորված սահմանափակումները:

(Տերմինաբանական կոմիտեի որոշումից)

Ձ. Նախադասության մեջ իրար հետ չկապվող, բայց իրար հաջորդող բառերից առաջինի վրա՝ իմաստային շփոթումը կանխելու համար.

Դանդաղ ու աննկատելի՝ այգեստանը վերածվում էր գյուղի:

Պատահական չէ, որ նրա՝ Օջական գյուղում գտնվող համեստ շիրիմն այսօր էլ հայ ժողովրդի սրբություն սրբոցն է: (Գ. Էմին)

Է. Թվարկում արտահայտող նախ, ապա, առաջին, երկրորդ, երրորդ, չորրորդ և նման այլ բառերի վրա.

Մեր դասարանի հաջողությունների մեջ դեր են կատարում տարբեր պատճառներ, նախ՝ մենք լավ ենք գիտակցում և կատարում մեր պարտականությունները, ապա՝ մենք սովորություն ունենք իրար օգնել նաև մեր դիտողություններով, հենց որ դրա կարիքը լինում է:

Ը. Մեկնական այսպես, այսպիսով, այն է, այսինքն, որոնք են, օրինակ և նման բառերի վրա:

ա) Գործարանում շատ բան է արվում վերակառուցման ուղղությամբ:

Օրինակ՝ ճիշտ է կազմակերպվում արտադրությունը, հատուկ հսկողություն է սահմանված արտադրական ցուցանիշների վրա:

բ) Առեղծված է մեր սիրտը, այսինքն՝ մեր զգացմունքների մեծ ու խորունկ աշխարհը (Ավ. Իս.):

Ծանոթություն 1: Մեկնական բառից առաջ նույն նախադասության մեջ սովորաբար դրվում է ստորակետ.

Արշավախումբն ուղևորվեց դեպի վեցերորդ աշխարհամաս, այն է՝ Անտարկտիդա:

Ծանոթություն 2: *Այսպիսով, ուրեմն, օրինակ* և նման մեկնական բառերը միջադաս գործածության դեպքում ընկալվում են որպես միջանկյալ բառեր և առնվում են ստորակետերի մեջ.

ա) Բոլոր ելույթ ունեցողները, այսպիսով, հանգեցին նույն եզրակացությանը:

բ) Մեր դասարանը, օրինակ, այս տարի լավ նախածնունդություններ է հանդես բերում:

Թ. Նախադասության զեղչված անդամի կամ զեղչված բառի փոխարեն.

ա) Մենք աշխատում էինք դպրոցամերձ հողամասում, նրանք՝ արհեստանոցում:

բ) Անահիտն ուսանողուհի է, իսկ Լիլիթը՝ աշակերտուհի:

գ) Կարծում եմ՝ ամեն ինչ կվերջանա բարեհաջող:

Ժ. Շատ հակիրճ, առավելապես մեկ բառով արտահայտված մեջբերվող ուղղակի խոսքից առաջ, երբ այն դրվում է առանց չակերտների:

Արամն ասում էր՝ վնաս, բայց ես չկարողացա կատարել նրա խնդրանքը:

ԺԱ. Կապակցված խոսքից դուրս գործածվող տեղեկատու արտահայտություններում՝ տեղեկույթ պահանջող բառի կամ կապակցության վրա.

ա) Տնօրեն՝ Ս. Հովնանյան

բ) Խմբագիր՝ Դ. Գևորգյան

գ) Հանձնաժողովի նախագահ՝ Ս. Գասպարյան

դ) Գործ՝ Ս. Սարյանի

ե) Նկարում՝ Երևանի մարզահամերգային համալիրը

զ) Սկիզբը՝ ժամը 20-ին

է) Մուտքը՝ բակի կողմից

5. Փակագծերի մեջ են առնվում տեղեկատու, մեկնական իմաստ արտահայտող ներդրյալ բառերը, բառերի կապակցությունները, նախադասությունները.

ա) Ավետիք Իսահակյանը ծնվել է 1875թ. հոկտեմբերի 30-ին Ալեքսանդրապոլում (այժմ՝ Գյումրի):

բ) Բաֆֆին (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան) հայ պատմավիպասանությունը բարձրացրեց նոր աստիճանի:

գ) Եվ անկարող եմ նաև քրքջալ (քրքիջի համար ուժ է հարկավոր) (Պ. Ս.):

դ) Կախման կետերը (...) պետք է տարբերել բազմակետից (...):

ԲԱՑԱՀԱՅՏՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

Բացահայտության նշաններն են՝ չակերտները («»), միության գծիկը (-), անջատման գիծը (—), կախման կետերը (...), բազմակետը (...), ենթամնան (~), ապաթարցը ('), որոնք նպաստում են նախադասությունների մտքի, բառերի իմաստների, բաղադրիչների հարաբերության ճիշտ ընկալմանը:

1. Չակերտների մեջ են առնվում՝

Ա. Մեջբերվող ուղղակի խոսքը.

ա) Իսահակյանն ասել է.«Մարտիրոս Սարյանի արվեստը բովանդակ աշխարհինն է, սիրելի բոլորին»:

բ) Դուրյանը մեզ իր օրինակով մտերմացրեց այդ «մելամաղձոտ լճակ»-ին, ինչպես նաև սովորեցրեց «գրավիլ. լռել ու խոկալ» (Պ. Ս.):

Բ. Գեղարվեստական երկերի, գիտական աշխատությունների, հոդվածների վերնագրերը, արվեստի ստեղծագործությունների, թերթերի, հանդեսների անունները խոսքում մեջբերվելիս.

Նա մեծ ոգևորությամբ արտասանեց Ե. Չարենցի «Ես իմ անուշ Հայաստանի» չքնաղ բանաստեղծությունը: «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ, «Հայրենիքի ծայն» շաբաթաթերթ, «Հայոց

լեզու» դասագիրք, Երվանդ Քոչարի «Սասունցի Դավիթ» արձանը, Գրիգոր Խանջյանի «Չայոց այբուբեն» ստեղծագործությունը:

Գ. Ընկերություններին, հիմնարկներին, ձեռնարկություններին տրվող պայմանական անունները, սարքերի, մեքենաների մակնիշները.

«Լույս» հրատարակչություն, «Նաիրի» կինոթատրոն, «Մասիս» գործարան, «Երևան» հյուրանոց, «Վոլգա» ավտոմեքենա, «Արագած» սառնարան, «Սոյուզ-Ճ» տիեզերանավ:

Դ. Հեզնական, ժխտական իմաստով գործածված բառերը, արտահայտությունները.

ա) Բանտարկյալներիս մի կարծ պատի հանում էին բանտի բարձր պարիսպներով պատած բակը «զբոսանքի» (Ավ. Իս):

բ) Նա շատ «համեստ» է, ամբողջ օրն իր գոլքն է անում:

գ) Այդ «անմեղ գառից» հարկավոր է մի քիչ զգույշ լինել:

Ե. Բառը, լեզվական միավորը, որը հիշատակվում է խոսքում, և նրա մասին որևէ բան է ասվում.

ա) «Չայրեն» բառը ծագում է «հայ» և ոչ թե «հայր» արմատից (Պ. Ա.):

բ) «Վարկաբեկել» բառը կազմված է վարկ և բեկել բաղադրիչներից:

գ) «Լուսացավ», «Անձրևում է» նախադասություններն անենթակա են:

Ծանոթություն: Նույն պարագայում վկայվող բառի, միավորի առանձնացումը կարող է կատարվել նաև ընդգծումով, բուն շարվածքից տարբեր տառատեսակով, մասնավորապես շղատառով.

ա) Չայրեն բառը ծագում է հայ և ոչ թե հայր արմատից:

բ) Վարկաբեկել բառը կազմված է վարկ և բեկել բաղադրիչներից:

գ) Լուսացավ, Անձրևում է նախադասություններն անենթակա են:

2. Միության գծիկով գրվում են՝

Ա. Նույն բառի կրկնությամբ (անհնչյունափոխ կամ հնչյունափոխված) կազմված բարդ բառերը, զույգ-զույգ, արագ-արագ, կամաց-կամաց, մեկ-մեկ, ուշ-ուշ, մանր-մունր, ոլոր-մոլոր, պարապ-սարապ և այլն:

Ծանոթություն 1: Այն կրկնավոր բարդ բառերը, որոնց բաղադրիչներից մեկը քարացած քերականական ձև է, գրվում են առանց գծիկի՝ միասին. տնետուն, գյուղեգյուղ, բերնեբերան, տարեցտարի և այլն:

Ծանոթություն 2: Կրկնությամբ կազմված այն կապակցությունները, որոնց թեքված բաղադրիչի հոլովական իմաստը գիտակցում է, գրվում են առանց գծիկի՝ անջատ. քաղաքից քաղաք, գյուղից գյուղ, երկրից երկիր, ձեռք ձեռքի և այլն:

Բ. Միևնույն խոսքի մասին պատկանող բառերի այն միացությունները, որոնք, առարկան, անձը, իրը, երևույթը բնութագրելով կամ ներկայացնելով տարբեր կողմերից, արտահայտում են մեկ հասկացություն կամ հանդես են գալիս որպես մեկ անուն.

ա) Ինժեներ-մեխանիկ, տուն-թանգարան, վագոն-ռեստորան, հյուսիս-արևելք, հարավ-արևմուտք, կիլովատ-ժամ, լիտր-վայրկյան, մեքենա-օր,

բ) ասել-խոսել, ուտել-խմել, գնալ-գալ, լինել-չլինել,

գ) Սալտիկով-Շչեդրին, Դուրյան-Արմենյան, Էլզաս-Լոթարինգիա,

զ) աշակերտ-աշակերտուհի, ուսանող-ուսանողուհի, ուսուցիչ-ուսուցչուհի, բանվոր-բանվորուհի,

ե) ազգային-ազատագրական, հասարակական-քաղաքական:

Գ. Բառերի այնպիսի միացությունները (առաջին բառի վերջածանցի կրճատումով), որոնք արտահայտում են տարբեր կողմերի (լեզուների, ժողովուրդների, պետությունների) հարաբերություններ՝

ա) հայ-ռուսերեն, ֆրանս-գերմաներեն, ռուս-լատիներեն,

բ) գերմանա-իտալական, եգիպտա-սիրիական և այլն:

Ծանոթություն 1: *Լեզվագրական, ֆիզիկամաթեմատիկական, պատմաաշխարհագրական, դրամաիրային, նյութատեխնիկական, ռազմածովային, բառաքերականական, ուսումնադաստիարակչական, աղետամոքսային* և նման կազմությամբ բառերի բաղադրիչները, որոնցից առաջինի վերջածանցը լրիվ կամ մասամբ ընկել է գրվում են առանց գծիկի՝ միասին:

Ծանոթություն 2: Այն կապակցությունները, որոնց բաղադրիչն արտահայտված է որոշիչի դեր կատարող ածականով կամ գոյականով, գրվում են առանց գծիկի՝ անջատ, ինչպես՝ *ա) ալ կարմիր, բաց դեղին, բաց կապույտ, մուգ կարմիր, բ) Նոր Ջեյանդիա, Նոր Նախիջևան, Սեծ Պարնի, Վերին Թալին, Հեռավոր Արևելք, Փոքր Ասիա:* Բ կետում նշված տեղանուններից կազմված ածականները և գոյականները գրվում են միասին, օրինակ՝ *նորգելանդական, հեռավորարևելյան, փոքրասիական, մեծպարնեցի, վերինթալինցի* և այլն:

Ծանոթություն 3. Անձի անվան և նրա գործունեությունն այս կամ այն առումով բացահայտող գոյականի կապակցությունը գրվում է առանց գծիկի՝ անջատ, օրինակ՝ *Թումանյան քննադատը, Շիրվանզադե, դրամատուրգը, Բաֆֆի վիպասանը:*

Դ. Որևէ անունից (կամ ազգանունից) և *տեր, մելիք, միրզա* ու նման բաղադրիչներից կազմված անձնանունները (կամ ազգանուն-

ները), երբ նշված բաղադրիչներն արտասանվում են առանձին, օրինակ՝ *Տեր-Պարրիելյան, Մելիք-Մուսյան, Միրզա-Ավագյան* և այլն:

Ծանոթություն 1. Նշված բաղադրիչներն անձնական (կամ ազգանվան) մյուս բաղադրիչների հետ միասին արտասանվելու դեպքում գրվում են առանց գծիկի՝ միասին, օրինակ՝ *Մելիքսեթյան, Բեկնազարյան, Միրզախանյան, Միրզաբեկյան* և այլն:

Ե. *Ինչ* դերանունով բաղադրված անորոշ իմաստ արտահայտող բառերը՝ *ինչ-որ, փոքր-ինչ, դույզն-ինչ*:

Ձ. Ավանդաբար գծիկով գրվող հատուկ անունները՝ *Նար-Դոս, Պամառ-Քաթիպա, Սայաթ-Նովա, Խնկո-Ապեր* և այլն:

Ծանոթություն 1: Առանց գծիկի՝ անջատ են գրվում երկու կամ ավելի առանձին բաղադրիչներից կազմված հետևյալ օտարազգի հատուկ անունները.

ա) արևմտյան *դա, դը, վան, ֆոն, սենտ* և նման այլ բաղադրիչներ ունեցող անձնանունները. օրինակ՝ *Լեոնարդո դա Վինչի, Լյուդվիգ վան Բեթհովեն, Անտուան դը սենտ Էքզյուպերի, Վիլհելմ ֆոն Յոնսթրոդտ*, բ) արևելյան *ալ, էլ, էր, էն* և նման այլ բաղադրիչներ ունեցող անունները. օրինակ՝ *Հարուն ալ Ռաշիդ, Նահր էլ Բարիդ, «Ալ Սիրամ» քերթ*, գ) Որոշիչ ու որոշյալի կապակցությամբ արտահայտված օտարազգի բաղադրյալ տեղանունները. օրինակ՝ *Նյու Յորք, Նյու Ջերսի, Ալմա Աթա, Նիժնի Տագիլ* և այլն:

Ծանոթություն 2.: *Փոխ, էքս, օբեր* բաղադրիչներով կազմված բառերը գրվում են առանց գծիկի՝ միասին. օրինակ՝ *փոխգնդապետ, փոխնախագահ, փոխծովակալ, փոխարքա, էքսչեմպիոն, օբերլեյտենանտ* և այլն:

է. Թվականների այն կապակցությունները, որոնք արտահայտում են մոտավորության իմաստ՝ *տասը-տասնհինգ (10-15) մարդ, չորս-հինգ (4-5) օր, քսան-քսանհինգ (20-25) տարի, ինը-տասը (9-10) տարեկան* և այլն:

Ծանոթություն: Թվականների այն կապակցությունը, որի առաջին բաղադրիչն ունի բացառականի իմաստ, գրվում է՝ ա) անջատման գծով, եթե արտահայտված է թվանշաններով, որոնցից առաջինը բացառականի իմաստ է արտահայտում՝ դրված լինելով ուղիղ ձևով, օրինակ՝ *էջ 10-15, I-IV դասարաններ, I-VIII հատորներ, V-XI դարեր*, բ) առանձին, եթե արտահայտված են բառերով, օրինակ՝ առաջինից չորրորդ *դասարաններ, տասից տասնհինգ էջերը, հինգից տասնմեկերորդ դարեր, առաջինից ութերորդ հատորներ*:

Ը. Այն բառաձևերն ու բառերը, որոնց հիմքերը գրված են թվանշաններով, տառային, վանկատառային հապավումներ են կամ փոխանուններ՝

ա) 3-ից, 5-ից, X-ի, XV-ից, 15-ամյակ, 2-րդ, 8-ական:

բ) ԱՄՆ-ն, ՄԱԿ-ում, ԱՊԴ-ից, ԳԳ-ի.

գ) Հինգ-ը թվական է, գարուն-ը երկվանկ բառ է, երգ-ը գրվում է գ-ով, բայց կարդացվում է ք-ով:

Ծանոթություն: Ինքնուրույն բառի վերածված հապավումներով կազմությունները գրվում են առանց գծիկի՝ միասին. բուհի, բուհական, բուհեր, զագսի, զագսով և այլն:

Թ. Տառերով արտահայտված պայմանանիշերի, այլև բառերի և նրանց հետ գործածվող թվանշանների կապակցությունները, օրինակ՝ Ա-93 բենզին, ՏՈՒ-104 ինքնաթիռ և այլն:

3. Անջատման գիծը դրվում է՝

Ա. Երկխոսության ամեն մի մասի սկզբում, որն սկսվում է նոր տողից. մեջբերվող ուղղակի խոսքի և հեղինակային խոսքի միջև նույն նախադասության մեջ դրվում է ստորակետ ու գիծ:

–Ինչո՞ւ լուռ ես,– հարցրեց նա:

–Հայր Ջիովաննի, սիրո՞ւմ ես դու Գարիբալդիին:

–Օ, ինչե՞ր ես ասում, բարեկա՞մ,– զարմացած հնչեց նրա ծայրը,– մարդ էլ չսիրի՞ Գարիբալդիին:

(Ավ. Իսահակյան)

Ծանոթություն 1: Եթե հեղինակային խոսքից հետո շարունակվում է մեջբերվող խոսքն ինքնուրույն նախադասությամբ, այս վերջինից առաջ դրվում է անջատման գիծ, որին նախորդում է ավարտված նախադասության վերջակետը:

–Սիրեցե՞ք գիրքը և շատ կարդացե՞ք,– խորհուրդ տվեց ուսուցիչը:

–Մարդ, իհարկե, սովորում է ամբողջ կյանքում, բայց դպրոցում ձեռք բերածը բացառիկ ու որոշիչ դեր ունի մարդու համար:

Բ. Խոստղի անվան և նրա խոսքի միջև (դրամատիկական ստեղծագործություններում, երկխոսություններում).

ԲԱԳՐԱՏ - Երեկ դու այդպես չէիր խոսում:

ԱՆԴՐԵԱՍ - Երեկը երեկ էր, այսօրը՝ այսօր:

(Շիրվանզադե)

Գ. Բառերի բացատրություններում՝ բացատրվող բառի և բացատրության միջև.

հոտնկայս – ոտքի կանգնած

թույր – գույն, երանգ

քղանցք – հագուստի ներքևի մասը, փեշ

Դ. Բառերի (թվերի) միջև, որոնցից առաջինը ցույց է տալիս սկզբ, սկզբնակետ (ունենալով բացառականի իմաստ), հաջորդը՝ վերջ, վերջակետ:

Երևան–Կիրովական երթուղի

Ծրագրեր IV–X դասարանների համար

Հանրախանութը բաց է ժամը 10–12-ը

Ե. Թվարկումով ներկայացվող այնպիսի բառերի, բառակապակցությունների միջև, որոնցից հաջորդը նախորդի վերաբերյալ տալիս է որևէ տեղեկություն՝ արտահայտելով տարբեր հաշվաբերություններ (գործող անձ և բնութագիր, դեր և դերասան, հեղինակ և ստեղծագործություն և այլն):

ա) Ջասպեր Սեք-Գրեգոր – լեռներով հափշտակված մարդ

Պարոն Կոսակ – նպարավաճառ

բ) Ջասպեր Սեք-Գրեգոր – Հրաչյա Ներսիսյան

Պարոն Կոսակ – Սիեր Սկրտչյան

գ) Անգիր սովորել

Հովհաննես Թումանյան – «Հին օրհնություն»

Ավետիք Իսահակյան – «Արագածին»

4. Կախման կետերը (երեք կետ) գործածվում են այնպիսի նախադասության մեջ, որը լրիվ չի արտահայտում խոսողի ասելիքը, և նա ուզում է հատկապես նշել չդրսևորված իույզ, զգացմունք: Կախման կետեր կարող են դրվել նախադասության վերջում, մեջտեղում՝ սկզբում՝ պայմանավորված նրանով, թե չարտահայտված իույզը նախադասության հատկապես ո՞ր մասի հետ է կապվում.

ա) – Դուք նա՞ եք...

– Այո՛, նա եմ... Ջարմանում եմ, որ չճանաչեցիք:

– Ախր, շատ եք փոխվել... միայն աչքերը... այո՛, նույնն եմ:

(Ա. Բակունց)

5. Բազմակետը (երեք կետից ավելի) գործածվում է մեջբերումներում և դրվում է մեջբերման կրճատված մասի տեղում.

....Վարդավառի տոներին իմ բարեկամներից մեկը հրավիրել էր ինձ զնալ իր հետ միասին Դիզափայտ, որ բավականին նշանավոր և հայտնի ուխտավայր էր... Երկարատև անշարժությունից հետո տեսնել կրկին անգամ Դարաբաղի գեղեցիկ տեսարանները, հարուստ ու վայրենի բնությունը, մտնել գյուղական պարզ մահապետական կյանքի մեջ, այս ամենն այնքան հրապուրում էր ինձ, որ ես շտապեցի մի քանի օր առաջ... դուրս գնալ Շուշիից: (Լեո)

Այս մեքերման մեջ կրճատված են երեք մանրամասներ, որոնց տեղում նշանակված է բազմակետ:

6. Ենթամնան դրվում է տողադարձի դեպքում.

առ-	սովո-
վորել	րել

7. Ապաթարցը գործածվում է արևմտահայ գրական լեզվում. դրվում է բառի զեղչված ձայնավորի փոխարեն, հատկապես *կը, մը* մասնիկների ը-ի սղման դեպքում.

*Չայուհի մ'էր վեր ելնողն,
Բարձրահասակ և զեղադեմ.
Անցավ մոտես նե սիգածեմ,
Նստավ անկյուն մ' ինձ դեմ առ դեմ:*

(Պ. Դուրյան)

Կ'անցնին հովերն ողբագին

Դիակներուն վրայեն և վրայեն փլատակին....

(Դ. Վարուժան)

ԱՌՈԳԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

Առոգանության նշաններն են՝ շեշտը(¹), հարցականը (²), բացական-
չականը (³): Նրանցով նշվում են հնչման ելևէջները՝ համապատասխան
վերաբերմունք, հաղորդակցային երանգ արտահայտելու համար:

1. Շեշտը դրվում է՝

Ա. Հրամայական, նախադասության մեջ՝ հրամայական բա-
յաձևի, ինչպես և հրաման, կոչ, խնդրանք, հորդոր արտահայտող այլ
բառերի վրա.

Ելե՛ք, զարթնեցե՛ք, կանգնեցե՛ք արթուն.

Գիտցե՛ք, քնում են գետերն ու քամին,

Սակայն չի քնում երբեք թշնամին:

(Ավ. Իսահակյան)

բ. Կոչականի վրա, իսկ եթե նախադաս լրացումներ ունի, սովո-
րաբար նրան նախորդող բառի վրա (բացի դերանունից).

Երկի՛ր Չայաստան, նորից լեռնային ճամփադ է իմ դեմ....

Երկի՛ր, առեզձվա՛ճ, դեռ պիտի իջնեմ վիհերը ոգուդ,

Այնտեղից ոսկե աստղերդ դիտեմ... (Վ. Դավթյան)

Գ. Կամային և բնածայնական ծայնարկությունների վրա.

ա) –է՛յ, այդ ինչո՞վ ես զբաղված: (Ս. Ջորյան)

բ) –Փի՛շտ, փի՛շտ,- վեր թռանք ամենքս, իսկ ծիծեռնակը սուր ծղորտոցով ընկավ կատվի ետևից: (Գ. Թումանյան)

գ) –Շրը՛խկ, - մթության մեջ լսվեց տապալվելու ծայն:

Դ. Նախադասության մեջ որևէ բառի վրա, որին խոսողը տրամաբանական, ոճական առումներով հատուկ կարևորություն է տալիս և ուզում է շեշտել.

Յիմա բոլորին հրավիրեցե՛ք դահլիճ:

Յիմա՛ բոլորին հրավիրեցեք դահլիճ:

Յիմա բոլորի՛ն հրավիրեցեք դահլիճ:

Յիմա դահլիճ՝ հրավիրեցեք բոլորին:

2. Հարցական նշանը դրվում է այն բառերի վրա, որոնք ունեն հարցական հնչերանգ.

Լիլիթը գնա՞ց գրախանութ:

Լիլի՛թը գնաց գրախանութ:

Լիլիթը գնաց գրախանո՞ւթ:

3. Բացականչական նշանը դրվում է այն բառերի վրա, որոնք ունեն բացականչական հնչերանգ.

ա) Շողա՛, շողա՛, բարի՛ արև, հիվա՛նդ եմ...(Ս. Մեծաբենց)

բ) Լո՛ւյս, լո՛ւյս զվարթ,

Լույս զվա՛րթ ու գերազանցի՛կ,

Լույս երգեցի՛կ ու նվագո՛ւն:

(Պ. Սևակ)

Ուղղագրական, կետադրական նշված կանոնները գործուն են, հանձնարարելի՝ մինչև համապատասխան մասնագիտական, պաշտոնական ատյանների կողմից ընդունված և հաստատված նոր փոփոխությունները:

- Արեւյան Մ. – Հայոց լեզվի տեսություն, Ե. 1865:
Աճառյան Հր. – Հայոց լեզվի պատմություն, Ե., 1951:
Աղայան Էդ. – Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Ե., 1984:
Աղայան Էդ. – Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 1987:
Ասատրյան Մ. – Ժամանակակից հայոց լեզու (ծևաբանություն), Ե., 1985:
Ասատրյան Մ. – Ժամանակակից հայոց լեզու (շարահյուսություն), Ե., 1987
Գարեգինյան Գ. – Հայոց լեզու (շարահյուսություն), Ե., 1984:
Գյուլբուդադյան Ս. – Ժամանակակից հայոց լեզու (շարահյուսություն), Ե. 1998:
Եզեկյան Լ. – Ոճագիտություն, Ե., 2003:
Էլոյան Ս. – Բառային ոճաբանություն, Ե., 1996:
Ջահուկյան Գ. – Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Ե., 1998:
Ջահուկյան Գ. և ուր. – Հայոց լեզու, Ե., 1980:
Ջահուկյան Գ. – Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը, Ե., 1964:
Ջրբաշյան Էդ. – Աշխարհայացք և վարպետություն, Ե., 1967:
Մարգարյան Ալ. – Ժամանակակից հայոց լեզուն Ե., 1997:
Մարգարյան Ալ. – Հայոց լեզվի քերականություն (ծևաբանություն), Ե. 2004:
Մելքոնյան Ս. – Ակնարկներ հայոց լեզվի ոճագիտությանը, Ե., 1985:
Պապոյան Ա., Բաղիկյան Խ. – Ժամանակակից հայոց լեզվի շարահյուսություն, Ե., 2003:
Պառնասյան Ն. – Շարահյուսական հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, Ե., 1970:
Սարգսյան Ա. – Արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուներ, Ե., 1955:
Սևակ Գ. – Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն, Ե., 1948:
Սևակ Գ. – Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Ե., 1955:
Սուքիասյան Ա. – Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 2000:

Երկու խոսք.....	3
Առաջաբան	4
Գրական լեզու և քարբառներ	6
Հայերենն իբրև հնդեվրոպական լեզու	8
Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը	10
Հին հայերեն (գրաբար).....	11
Մ. Մաշտոցը և հայ գրերի գյուտը	14
Միջին հայերեն.....	15
Նոր գրական հայերեն (աշխարհաբար).....	17
Արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուներ	23
Ժամանակակից հայոց լեզվի համակարգը.....	25
Հնչյունաբանություն.....	27
Հնչյունների դասակարգումը.....	29
Հայերենի ծայնավորները.....	29
Հայերենի բաղաձայնները և նրանց դասակարգումը.....	30
Երկբարբառներ և երկհնչյուններ	34
Վանկ և տողադարձ.....	36
Հայերենի շեշտը.....	39
Հնչյունափոխություն	41
Պատմական հնչյունափոխություն	42
Դիրքային կամ շեշտից կախված հնչյունափոխություն.....	43
Փոխազդեցական հնչյունափոխություն.....	46
Ուղղագրություն	52
Բաղաձայնների ուղղագրությունը.....	55
Օտարազգի բառերի ուղղագրությունը	57
Մեծատառերի գործածությունը բաղադրյալ հատուկ անուններում	58
Բառերի գծիկով և անջատ գրություն.....	67
Ի վայր (վար), ի վեր հետադրություններով կազմված բառակապակցությունների և բառերի գրության կանոնները	70
Հայերեն գրավոր և քանավոր խոսքում դասական թվականների գործածության կանոններ	71

Չակերտների մեջ առնվող անունների հոլովակյան վերջավորությունների և հոդերի գործածությունը.....	72
Ուղղախոսություն	74
Գրաբանություն (գրաֆիկա).....	78
Հայկական այբուբենի տառերի անվանումն ու թվային արժեքը.....	79
Տառադարձություն.....	80
Բառագիտություն.....	82
Բառի սահմանումը.....	84
Բառույթ, բառածևեր և բառի տարբերակներ.....	88
Իմաստաբանություն	90
Մեմիմաստ և բազմիմաստ բառեր.....	93
Բառապաշարի ձևաիմաստային խմբերը	95
Հոմանիշներ, նրանց տեսակները	95
Հականիշներ, նրանց տեսակները	105
Հայերենի համանունները և նրանց տեսակները	108
Համանունների առաջացման ուղիները.....	111
Հայերենի հարանունները.....	112
Իմաստափոխություն	114
Բառերի իմաստափոխության հիմունքները.....	116
Ժամանակակից հայերենի բառապաշարը	119
Փոխառյալ բառերը ժամանակակից հայերենում	121
Նոր և նորագույն փոխառություններ	127
Օտարաբանություններ	128
Բնածայնական բառեր.....	129
Բառապաշարի շերտաբանական դասակարգումը.....	130
Գրաբարյան բառեր.....	131
Միջին հայերեն բառեր	132
Բարբառային բառեր.....	132
Արևմտահայերեն բառեր	134
Նոր հայերեն բառեր.....	135
Բարբառային և ժողովրդախոսակցական բառաշերտեր	137
Ժարգոնային բառեր և գոեհկաբանություններ	154
Հայերենի բառապաշարն ըստ գործուն և ոչ գործուն հատկանիշների.....	158
Հնաբանություններ, նրանց տեսակները.....	158

Նորաբանություններ, նրանց տեսակները.....	161
Դիպվածային բառեր.....	169
Բառակազմություն	180
Չեղյալների տեսակները	181
Հայերենի բառակազմության միջոցները	183
Ածանցումն իբրև բառակազմության միջոց	183
Ածանցների դասակարգումը	185
Բարդությունն իբրև բառակազմության միջոց	189
Վերլուծական բարդություններ, նրանց տեսակները.....	189
• Համադրական բարդություններ	193
Իսկական բարդություններ	195
Հայերենի դարձվածքները	197
Բառարանագրություն	214
Բանասիրական (կամ լեզվաբանական) բառարաններ	214
Գ. Աճառյանը բառարանագիր	219
Քերականություն	221
Ձևաբանություն, նրա ուսումնասիրության առարկան, նպատակը և խնդիրները	221
Խոսքի մասեր, նրանց դասակարգման հիմունքները	225
Գոյական անուն	228
• Գոյականի քերականական կարգերը	231
Թվի քերականական կարգը	231
Գոլովի քերական կարգը	232
Գոյականների հոլովումը.....	238
Չեղյալ, իմաստային և ձևաիմաստային հոլովումները.....	241
Ձուգածությունները հոլովման համակարգում	242
Գոյականի առման քերականական կարգը	244
Անձի և իրի (ոչ անձի) առում.....	246
Գոյականների կազմությունը	247
Ածական անուն	249
Ածականների համեմատության աստիճանները	251
Ածականների կազմությունը	252
Ածականների գործածությունը խոսքում	254
Թվական անուն	255
Թվականների կազմությունը	257